

*Normalizacja fleksji werbalnej w zakresie
kategorii czasu w dobie średniopolskiej*

Agnieszka Motyl

Praca doktorska napisana
w Instytucie Filologii Polskiej
Uniwersytetu im. A. Mickiewicza
pod kierunkiem
prof. dr hab. Alicji Pihan-Kijasowej

Poznań 2013

Dziękuję mojej Promotorce, Pani prof. dr hab. Alicji Pihan-Kijasowej za wszelką pomoc, cenne wskazówki i sugestie oraz ogromną życzliwość okazaną mi podczas kilkuletniej opieki naukowej.

Dziękuję również Pracownikom Biblioteki Kórnickiej PAN i Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, w szczególności Pracownikom czytelnicy i zbiorów specjalnych, za udostępnienie materiałów oraz serdeczność.

Spis treści

WSTĘP	9
CZĘŚĆ I. Podstawy teoretyczne badań	19
1. Ustalenia terminologiczne	19
1.1. Norma i normalizacja.....	19
1.2. Wariant i wariantywność	23
1.3. Polszczyzna literacka i jej regionalne odmianki	28
2. Metodologia badań.....	34
2.1. Metoda przekrojów synchronicznych Ireny Bajerowej	34
2.2. Perspektywa paraleli	36
2.3. Językoznawstwo statystyczne	37
2.4. Założenia pracy w świetle przyjętej metodologii.....	39
CZĘŚĆ II. Analiza materiału	45
1. Czas terażniejszy i przyszły prosty	47
1.1. Rywalizacja końcówek <i>-m</i> i <i>-my</i>	47
Zasób materiału.....	47
Opis ogólny	48
Różnice w odmiankach regionalnych	52
Użycie wariantów przez drukarnie	56
Stan wariantywności w poszczególnych źródłach	61
Podsumowanie	70
1.2. Rywalizacja <i>-imy</i> (<i>-ymy</i>) i <i>-emy</i> w koniugacji IV; rozszerzanie się <i>-emy</i>	72
Zasób materiału.....	73
Opis ogólny	74
Różnice w odmiankach regionalnych	78
Użycie wariantów przez drukarnie	80
Stan wariantywności w poszczególnych źródłach	86
Podsumowanie	95
1.3. Rywalizacja form klasy IV i IA w czasownikach koniugacji III typu <i>dawać</i> , <i>stawać</i> , <i>poznawać</i>	96
Zasób materiału.....	96
Opis ogólny	97
Różnice w odmiankach regionalnych	105
Użycie wariantów przez drukarnie	109
Stan wariantywności w poszczególnych źródłach	116
Podsumowanie	132
1.4. Przesunięcia czasowników z koniugacji I A do koniugacji II	134
Zasób materiału.....	136
Opis ogólny	136
Różnice w odmiankach regionalnych	144
Użycie wariantów przez drukarnie	148
Stan wariantywności w poszczególnych źródłach	152
Podsumowanie	160
1.5. Wyrównania w temacie czasowników koniugacji I.....	161
Zasób materiału.....	163
Opis ogólny	163

Różnice w odmiankach regionalnych.....	170
Użycie wariantów przez drukarnie.....	173
Stan wariantowości w poszczególnych źródłach	176
Podsumowanie.....	184
1.6. Rozszerzanie się form syntetycznych <i>jestem, jesteś, jesteśmy, jesteście</i>	185
Zasób materiału.....	186
Opis ogólny	186
Różnice w odmiankach regionalnych.....	193
Użycie wariantów przez drukarnie.....	196
Stan wariantowości w poszczególnych źródłach	201
Podsumowanie.....	209
1.7. Ekspansja i zanikanie form zakończonych na <i>-chmy</i> w 1. pl cz. ter. czasownika	
<i>być</i>	210
Zasób materiału.....	210
Opis ogólny	210
Różnice w odmiankach regionalnych.....	212
Użycie wariantów przez drukarnie.....	214
Stan wariantowości w poszczególnych źródłach	216
Podsumowanie.....	221
1.8. Wnioski	222
2. Czasy przeszłe	227
2.1. Szyk czasu przeszłego	227
Zasób materiału.....	229
Opis ogólny	229
Różnice w odmiankach regionalnych.....	233
Użycie wariantów przez drukarnie.....	235
Stan wariantowości w poszczególnych źródłach	240
Podsumowanie.....	250
2.2. Ewolucja form zakończonych na <i>-chmy</i> w 1. pl czasu przeszłego	252
Zasób materiału.....	253
Opis ogólny	253
Różnice w odmiankach regionalnych.....	255
Użycie wariantów przez drukarnie.....	256
Stan wariantowości w poszczególnych źródłach	260
Podsumowanie.....	268
2.3. Słabnięcie żywotności czasu zaprzeszłego.....	269
Zasób materiału.....	270
Opis ogólny	270
Różnice w odmiankach regionalnych.....	272
Użycie wariantów przez drukarnie.....	274
Stan wariantowości w poszczególnych źródłach	278
Podsumowanie.....	283
2.4. Łączliwość enklityki werbalnej w czasie zaprzeszłym	284
Zasób materiału.....	285
Opis ogólny	285
Różnice w odmiankach regionalnych.....	287
Użycie wariantów przez drukarnie.....	288
Stan wariantowości w poszczególnych źródłach	290

Podsumowanie	294
2.5. Szyk członów czasu zaprzeszłego.....	296
Zasób materiału.....	297
Opis ogólny	297
Różnice w odmiankach regionalnych	302
Użycie wariantów przez drukarnie	305
Stan wariantowości w poszczególnych źródłach	312
Podsumowanie	320
2.6. Wnioski	322
3. Czas przyszły złożony.....	326
3.1. Rozszerzanie się form z bezokolicznikiem i słowem posiłkowym w prepozycji .	326
Zasób materiału.....	329
Opis ogólny	329
Różnice w odmiankach regionalnych	344
Użycie wariantów przez drukarnie	348
Stan wariantowości w poszczególnych źródłach	356
Podsumowanie	368
3.2. Wnioski	371
4. Zróżnicowanie regionalne procesów normalizacyjnych	373
III. Zakończenie	377
Wykaz źródeł i ich skróty	390
Bibliografia	393
Spis tabel.....	402
Spis wykresów	406

WSTĘP

Doba średniopolska¹ stanowi istotny moment w dziejach polszczyzny, jest bowiem czasem nasilania się tendencji normalizacyjnych i powolnego krystalizowania się normy w języku literackim. Pierwsze ogólnopolskie tendencje normalizacyjne pojawiły się, zdaniem wielu badaczy, jeszcze przed dobą średniopolską. Stanisław Urbańczyk w artykule o pochodzeniu polskiego języka literackiego pisze, że działanie normy nawet w XIV w. nie ulega wątpliwości². Istnienie tendencji normalizacyjnych przed wiekiem XVI dopuszcza także Stanisław Rospond: „Obok najdawniejszych norm, których pierwotnie nie było wiele (*szyja, rana, jako, chwała*), narastały z biegiem czasu nowe normy graficzne, fonetyczne, morfologiczne, składniowe i słownikowe”³. Znacznie ostrożniej na temat procesów normalizacyjnych przed szesnastym stuleciem pisze Bogusław Dunaj, ale ich działanie w wieku XVI uważa już za pewnik:

W momencie powstawania ponadplemiennej organizacji państwowej mogły się pojawić tendencje do używania w kontaktach oficjalnych pewnych form przejętych z innego dialektu, ocenianych za lepsze. W kontaktach nieoficjalnych w dalszym ciągu posługiwano się niewątpliwie po prostu własnymi dialektami. [...] trzeba tu podkreślić, że zarówno w ówczesnych (XIV–XV-wiecznych) tekstach, jak i też w języku mówionym oficjalnym istniała zapewne znaczna fakultatywność realizacji. [...] Sytuacja zmieniła się wówczas, kiedy upowszechniły się teksty drukowane (XVI w.). Wówczas dokonano ściślejszej normalizacji języka pisanego (zresztą i tak znacznie luźniejszej niż dzisiejsza)⁴.

¹ Granice doby średniopolskiej przyjmuję za S. Urbańczykiem: od roku 1520 do 1750 (*Periodyzacja dziejów języka polskiego*, w: *Prace z dziejów języka polskiego*, Wrocław 1979, s. 59).

² S. Urbańczyk, *Głos w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, w: *Prace z dziejów...*, op.cit., s. 194.

³ S. Rospond, *Problem genezy polskiego języka literackiego. Uwagi polemiczne do artykułów T. Milewskiego i W. Taszyckiego*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Wrocław 1956, s. 174-175.

⁴ B. Dunaj, *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, „*Język Polski*” 60, 1980, s. 249-250.

Podsumowująca może być tu wypowiedź Bogdana Walczaka, która pojawiła się w artykule *Norma językowa a praktyka leksykograficzna (rys historyczny)*¹:

Pierwsze bezsporne przejawy kształtowania się ogólnopolskiej normy językowej w zakresie fonetyki i fleksji obserwuje się w tekstach z przełomu XIV i XV wieku. Według zgodnej opinii historyków polszczyzny względna stabilizacja tej normy i jej rozpowszechnienie następuje w wieku XVI, za sprawą polskiej książki drukowanej².

Kształtowaniu się w XVI w. normy sprzyjały dokonujący się w tym okresie wzrost kulturowy i wzrost świadomości językowej. Badacze zwracają uwagę na ogromną rolę, jaką odegrał w tym procesie druk. Z. Florczak podaje, że w XVI w. w samym Krakowie działało 18 oficyn (często po śmierci drukarza tłocznię prowadzili dziedzice, taka drukarnia jest tu liczona osobno), na innych terenach Małopolski dodatkowo działały jeszcze 4³. W połowie stulecia liczba drukarni gwałtownie wzrasta, powstają także liczniej oficyny w innych regionach. Drukarnie szybko wypracowywały i rozpowszechniały normy. Towarzyszyła temu w XVI w. polemika poprawnościowa. Między innymi dyskusje Jana Sandeckiego-Maleckiego z Janem Seklucjanem⁴ czy Stanisławem Murzynowskim⁵. O rosnącej świadomości językowej świadczą również teksty Łukasza Górnickiego poruszające zarówno problematykę pozycji języka polskiego wśród innych języków, jak i kwestie związane z normalizacją, zwłaszcza ortografii⁶. Pojawiało się również w XVI stuleciu i wiekach późniejszych wiele wypowiedzi ukazujących świadomość zróżnicowania dialektalnego polszczyzny i poświadczających „wygładzanie się”, „polerowanie” języka polskiego zarówno ze strony leksyki, stylistyki, jak i fleksji. O gramatycznej dojrzałości języka XVI w. pisze w przedmowie do swojej gramatyki Piotr Statorius-Stojeński:

¹ B. Walczak, *Norma językowa a praktyka leksykograficzna (rys historyczny)*, w: *Norma językowa w polszczyźnie*, red. M. Bugajski, Zielona Góra 1995.

² Ibidem, s. 81; zob. też idem, *Komu zawdzięczamy polski język literacki?*, w: *Język a chrześcijaństwo*, red. I. Bajerowa, M. Karpluk, Z. Leszczyński, Lublin 1993, s. 33-36.

³ Z. Florczak, *Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego XVI wieku*, Wrocław 1967, s. 40-41.

⁴ Por. S. Rospond, *Kultura językowa w Polsce XVI wieku. I. Polemika poprawnościowa J. Maleckiego z J. Seklucjanem*, „Język Polski” 23, 1938, s. 45-52.

⁵ Idem, *Kultura językowa w Polsce XVI wieku. II. Polemika poprawnościowa J. Maleckiego z S. Murzynowskim*, „Język Polski” 24, 1939, s. 115-121

⁶ W. R. Rzepka, B. Walczak, *Łukasza Górnickiego teoria kultury języka*, „Studia Polonistyczne” 18/19, 1992, s. 147-186.

Nie mógłbym co prawda zaprzeczyć, że język ten ma swoje dialektyczne odmiany, ale one bynajmniej nie przeszkadzają istnieniu określonego i stałego systemu reguł gramatycznych i jasnego ich wykładu, który ten język, z pierwszego zresztą wejrzenia nieuporządkowany, surowy, niemiły i trudny do objaśnienia uczynić może nie tylko łatwym do zrozumienia, ale także w samym użyciu pożytecznym i przyjemnym¹.

Świadectwem rosnącej świadomości językowej jest także rozwój słownictwa i myśli gramatycznej. Ukazały się w tym czasie między innymi: łacińsko-niemiecki słownik Jana Murmeliusza z 1526 roku z dołączoną częścią polską, łacińsko-niemiecko-polski słownik Franciszka Mymera z 1528 czy łacińsko-polski słownik Jana Mączyńskiego z 1564. Prace słownikarskie kontynuowane były też w późniejszych okresach. W XVII wieku wydany został słownik polsko-łacińsko-grecki Grzegorza Knapiusza (1621), a w XVIII w. chociażby trzytomowy francusko-niemiecko-polski słownik Michała Abrahama Trotza (1744, 1747 i 1764). Natomiast pierwszy słownik zbierający wyłącznie słownictwo języka polskiego wydany został dopiero na początku XIX w. Jest to słownik autorstwa Bogumiła Lindego (1807-1814).

W dobie średniopolskiej zaczęły się pojawiać liczne gramatyki języka polskiego. Za pierwszą uznawana jest napisana po łacinie gramatyka Francuza P. Statoriusa-Stojeńskiego, która ukazała się w Krakowie w roku 1568. Z doby średniopolskiej pochodzą także między innymi: gramatyka Niemca Mikołaja Volckmara z 1612 r., z 1649 r. Francuza Franciszka Mesgniena-Meninskiego (obie napisane po łacinie), a także napisana po niemiecku i wydana w 1668 r. gramatyka języka polskiego Zygmunta Kontzewitz-Kotzera. Pierwszym Polakiem autorem gramatyki języka polskiego był Jan Karol Woyna, szlachcic z Rusi, który wydał po łacinie w roku 1690 *Compendiosa Linguae Polonicae Institutio*². Gramatyki te nie miały charakteru normotwórczego. Pisane były w większości przez obcokrajowców i dla obcokrajowców pragnących uczyć się języka polskiego. W wielu wypadkach stanowiły naśladownictwo wzorów obcych, przede wszystkim łacińskich, w związku z tym nierzadko przenosiły na grunt języka polskiego cechy charakterystyczne dla innego systemu³. Rzeczywiste teoretyczne ujęcie normy następuje dopiero w 2. poł. XVIII w. Wtedy bowiem pojawiają się pierwsze

¹ Cyt za Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1974, s. 374.

² J. Łoś, *Gramatyka w dawnej Polsce*, „Język Polski” 1, 1913, s. 216-221.

³ H. Wiśniewska, *Metody opisu koniugacji polskiej w gramatykach XVII wieku*, w: *Studia historycznojęzykowe II. Fleksja historyczna*, red. M. Kucala, W. R. Rzepka, Kraków 1996, s. 204-205.

gramatyki pisane z myślą o Polakach, jak *Początki nauk dla narodowej młodzieży, to jest gramatyka języka polskiego* z 1770 r. Walentego Szylarskiego oraz Onufrego Kopczyńskiego *Gramatyka dla szkół narodowych w trzech częściach* (1778-1783). Gramatyki średniopolskie świadczą jednak o rozwoju świadomości językowej, niezwykle ważnej dla nasilania się tendencji normalizacyjnych w języku.

Rozkwit druku, zwiększająca się świadomość językowa, wpływy reformacji oraz ogólny wzrost kulturalny związany z oddziaływaniem humanizmu znacząco wpłynęły na kształtowanie się języka literackiego. Pojawiły się jednak również w dobie średniopolskiej niesprzyjające, zdaniem badaczy, rozwojowi języka czynniki zewnętrzne, takie jak wojny, epidemie, wyludnianie się i podupadanie miast i ogólny zastój gospodarczy. Negatywny wpływ miała także, według wielu językoznawców, kontreformacja silnie popierająca łacinę, wprowadzająca cenzurę i hamująca żywą wcześniej polemikę w języku polskim. Zmienność sytuacji zewnętrznej każe historykom języka postawić dodatkowe cezury wewnątrz doby średniopolskiej¹. A. Brückner stawia granicę w momencie wejścia na tron polski Sasów, a więc na przełomie XVII i XVIII w., pisze: „Analogicznie do upadku państwa, jego znaczenia, zamożności i kultury, upadało coraz niżej piśmiennictwo i sam język. Czasy saskie i dla niego były zabójcze”². T. Lehr-Spławiński wyznacza od 1500 do 1650 r. „wiek złoty”³, w którym widoczne jest „niezwykle szybkie podniesienie się poziomu kulturalnego naszego języka literackiego”⁴. Po nim zaś okres „powolnego upadku języka literackiego”⁵ trwający od poł. XVII w. do poł. wieku XVIII. Stanisław Słoński wydziela w historii języka polskiego do poł. XVI w. pierwszy okres piśmienny, po nim następuje drugi okres piśmienny historii języka (od poł. XVI do poł. XVII w.), a od poł. XVII do schyłku XVIII w. trzeci okres piśmienny, który „wraz z upadkiem literatury przynosi upadek języka”⁶. Inaczej wyodrębnioną przez siebie dobę średniopolską dzieli Z. Klemensiewicz,

¹ Termin *doba średniopolska* wprowadzają w swej periodyzacji Z. Klemensiewicz i S. Urbańczyk na określenie czasu od początku XVI w. do 2. poł. XVIII w. (u Z. Klemensiewicza lata 1500-1780, u S. Urbańczyka 1520-1750), A. Brückner sytuuje w tym obszarze czasowym drugą dobę historyczną (od 1500 r. do 1763 r.), natomiast T. Lehr-Spławiński i S. Słoński wyznaczają mniejsze periody, których granice pokrywają się w przybliżeniu z wyodrębnioną przez Z. Klemensiewicza i S. Urbańczyka dobą średniopolską (u T. Lehr’a-Spławińskiego trwają łącznie od 1500 r. do 1750 r., u S. Słońskiego od 1550 r. do schyłku XVIII w.).

² A. Brückner, *Dzieje języka polskiego*, Warszawa 1925, s. 147.

³ T. Lehr-Spławiński, *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*, wyd. 2, Warszawa 1951, s. 215.

⁴ Ibidem, s. 285.

⁵ Ibidem, s. 286.

⁶ S. Słoński, *Historia języka polskiego w zarysie*, Warszawa 1953, s. 129.

wyznacza: okres I obejmujący pierwsze czterdziestolecie XVI w., które ma według badacza charakter przejściowy; okres II do lat 30. XVII w., kiedy można obserwować rozkwit renesansu i powolne wyczerpywanie się jego żywotności; okres III od lat 30. do końca XVII w., widoczne jest wtedy „obniżanie się poziomu języka na tle ogólnego cofania się życia polskiego pod znakiem sarmatyzmu”¹; okres IV przypadający na 1. poł. XVIII w. z dalszymi objawami zaniedbania języka i zubożenia jego społeczno-kulturalnej funkcji². Tymczasem S. Urbańczyk dodatkowe cezury stawia w latach ok. 1540 r., które wyznaczają początek literatury złotego wieku i odnawianie słownictwa oraz lata ok. 1650 r., łącząc je ze zmianami w sytuacji miast i dominacją łaciny nad językiem polskim³. Drugi okres, od 1650 do 1750 r., cechuje według S. Urbańczyka „cofnięcie na wszystkich tych [rozwijająca się oryginalna twórczość literacka, składnia, słownictwo – A.M.] odcinkach”⁴.

Powtarzając się niemal w każdej periodyzacji cezurą jest poł. XVII w., przez Z. Klemensiewicza granica ta zostaje przesunięta na lata 30. XVII w. Oddziela ona czas przez wielu badaczy określany jako „rozkwit”, „złoty wiek” od „upadku”, „obniżającego się poziomu języka”, „cofnięcia”. Dokonując tak negatywnej oceny okresu następującego po 1650 r. językoznawcy brali pod uwagę między innymi szerzące się makaronizmy, ubogie słownictwo czy zamieszanie spowodowane wprowadzaniem w tekstach pisowni fonetycznej. Zmianę, ale już w oparciu o analizę systemu gramatycznego, zauważają także autorzy *Polszczyzny XVII w.*⁵. Od połowy stulecia widoczne jest, ich zdaniem, w składni spowolnienie procesów i narastanie różnego typu osobliwości⁶. Jednak na innych płaszczyznach kształtującego się języka literackiego nie dostrzegają w tym okresie zastoju ani tym bardziej regresu:

Polszczyzna stanowi w XVII wieku dojrzały system – z wyraźnie wyodrębnioną odmianą ogólną, funkcjonującą zarówno na płaszczyźnie mówionej, jak i pisanej. Zdecydowała o tym dbałość o poziom języka w pierwszej połowie tego stulecia. Następne półwiecze, kiedy sytuacja zewnętrzna staje się niekorzystna dla funkcjonowania języka polskiego,

¹ Z. Klemensiewicz, *Historia...*, op. cit., s. 216.

² Ibidem.

³ S. Urbańczyk, *Periodyzacja dziejów...*, op. cit., s. 59.

⁴ Ibidem, s. 62.

⁵ *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2002.

⁶ Ibidem, s. 279-280.

odziedziczyły więc ukształtowany już stan ogólnej polszczyzny literackiej, która wyraźnie odróżniała się od gwar. Stabilizacji owej nie były już w stanie naruszyć późniejsze kłęski¹.

Analizując ten bardzo ciekawy okres w dziejach języka polskiego pozostawiono nieco na uboczu normalizację fleksji werbalnej. Tymczasem płaszczyzna ta, ze względu na bogatą wariantywność odziedziczoną po dobie staropolskiej, przedstawia się interesująco. W czasie teraźniejszym rywalizują ze sobą końcówki 1. os. pl typu: *będziem* || *będziemy*, a także, w zakresie koniugacji *-ę, -isz (-ysz)*, typu: *widzimy* || *widziemy*. Znaczna grupa czasowników wykazuje wahania w przynależności do koniugacji, w wyniku czego występują równocześnie formy *roście* i *rośnie*, *dawa* i *daje*, *kopa* i *kopie*. W koniugacji I następują wyrównania, niekiedy tylko tymczasowe, w paradygmacie, stąd opozycja *sypę* || *sypię* czy *biorę* || *bierzę*. Obok powszechnie używanych form *jesteśmy* pojawia się innowacyjna postać: *jestechmy*. W czasie przeszłym ścierają się końcówki ze zredukowanego słowa posiłkowego z końcówkami aorystycznymi, powodując fakultatywność typu: *byliśmy* || *bylichmy*. Dodatkowo enklityki werbalne mogą być ruchome bądź unieruchomione przy imiesłowie, czyli może wystąpić zarówno forma *któryś był*, jak i *który byleś*. W czasie zaprzeszkłym spotyka się różne usytuowanie operatora *był*: przed czasownikiem (na przykład *był zrobił*), albo po czasowniku (*zrobił był*). W czasie przyszłym złożonym wariantywność dotyczy zarówno szyku, jak i składu komponentów. Czasowniki w trybie rozkazującym mogą mieć aż trzy odmienne końcówki (*-i*, poszerzoną o jotę bądź zerową). Tryb przypuszczający charakteryzuje się zarówno wariantywnością końcówek członu *by*, jak i jego usytuowania. Kontynuowana jest również staropolska jeszcze rywalizacja form aorystycznych (*bych*, *bychmy*) z formami utworzonymi na wzór czasu przeszłego (*bym*, *byśmy/byśmy*). Wariantywność nie ominęła także imiesłowów.

Taka różnorodność w zakresie fleksji werbalnej każe postawić pytanie o kształtującą się w tym okresie normę, tempo zmian i stabilność w momentach krytycznych dla funkcjonowania całości języka literackiego². Odpowiedzi na takie pytania tylko częściowo udzielają dotychczas opublikowane prace poświęcone

¹ Ibidem, s. 18.

² Zdając sobie sprawę, że o normie teoretycznej można mówić dopiero od wieku XVIII, na potrzeby niniejszej pracy normę będę definiowała jako całokształt środków językowych używanych i uznawanych za poprawne przez pewną społeczność (patrz cz. I., rozdz. 1.1.).

bezpośrednio lub pośrednio procesom zachodzącym w średniopolskiej koniugacji. Można je podzielić na kilka kategorii:

1. Opracowania ogólne o charakterze podręcznikowym, m.in.: *Gramatyka polska* J. Łosia¹, *Gramatyka historyczna języka polskiego* Z. Klemensiewicza, T. Lehra-Spławińskiego i S. Urbańczyka², *Gramatyka historyczna języka polskiego* K. Długosz-Kurczabowej i S. Dubisza³, *Historia języka polskiego*⁴ i *Podstawowe wiadomości z historycznej fonetyki i fleksji języka polskiego*⁵ Z. Klemensiewicza, *Zarys dziejów języka polskiego* B. Walczaka⁶ i inne.
2. Opracowania poświęcone językowi danego okresu: *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku* I. Bajerowej⁷, *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia* pod redakcją D. Ostaszewskiej⁸, T. Lisowskiego *Polszczyzna początku XVI wieku. Problemy wariantywności i normalizacji fonetyki i fleksji*⁹.
3. Monografie poświęcone jednej kategorii, omawiające ją zwykle przekrojowo, jak W. Śmiecha *Rozwój form czasu teraźniejszego czasownika w języku polskim*¹⁰, A. Kowalskiej *Ewolucja analitycznych form czasownikowych z imiesłowem na -ł w języku polskim*¹¹, M. Kucalę *Rozwój iteratiwów dokonanych w języku polskim*¹² czy W. Taszyckiego *Imiesłowy czynne teraźniejszy i przeszły I w języku polskim*¹³.
4. Pojawiło się również sporo artykułów poświęconych pojedynczym zagadnieniom, na przykład: *Oboczność końcówek I os. l. mn. czasu teraźniejszego czasownika -m/-my w historii języka polskiego*

¹ J. Łoś, *Gramatyka polska. Część III. Odmiennia (fleksja) historyczna*, Lwów 1927.

² Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1965.

³ K. Długosz-Kurczabowa, S. Dubisz, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, wyd. 3 zmien. i uzup., Warszawa 2006.

⁴ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1974.

⁵ Idem, *Podstawowe wiadomości z historycznej fonetyki i fleksji języka polskiego*, Kraków 1952.

⁶ B. Walczak, *Zarys dziejów języka polskiego*, Poznań 1995.

⁷ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław 1964.

⁸ *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2002.

⁹ T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku. Problemy wariantywności i normalizacji fonetyki i fleksji*, Poznań 1999.

¹⁰ W. Śmiecha, *Rozwój form czasu teraźniejszego czasownika w języku polskim*, Łódź 1967.

¹¹ A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form czasownikowych z imiesłowem na -ł w języku polskim*, Katowice 1976.

¹² M. Kucala, *Rozwój iteratiwów dokonanych w języku polskim*, Wrocław 1966.

¹³ W. Taszycki, *Imiesłowy czynne teraźniejszy i przeszły I w języku polskim*, Kraków 1924.

- M. Wojtyły¹, *Czas przyszły złożony w języku polskim* J. Góreckiej i W. Śmiecha², *Rozwój nowych form słowa posiłkowego: jestem, jesteś, jesteście* A. Kowalskiej³, *Nowe uwagi o genezie i chronologii czasu przeszłego na -ch* Z. Kurzowej⁴, *O nowotworze: wysokożem wylazł, itp. (zam. wysokom wylazł)*⁵ i *Ruchome końcówki czasu przeszłego*⁶ E. Klicha, *O czasie zaprzeszłym w języku polskim* R. Koppensa⁷, *Rywalizacja dwu typów czasu przyszłego złożonego: będę pisał – będę pisać. Próba interpretacji statystyczno-stylistycznej* A. Zagrodnikowej⁸ i wiele innych.
5. Prace omawiające język konkretnych pisarzy lub tekstów: *Polska wersja przekładowa „Ex P. Terentii comediis Latinissimae colloquiorum formulae...” Mateusza z Kęt. Studium języka autora na tle polszczyzny XVI wieku* A. Lutto-Kamińskiej⁹; *O języku Andrzeja Glabera z Kobylina. Studium normalizacji polszczyzny wczesno-renańskiej* J. Migdał¹⁰; *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku* K. Siekierskiej¹¹; *Język Samuela Twardowskiego (fonetyka i fleksja)* I. Szlesińskiego¹²; *Z dziejów polszczyzny literackiej w XVIII wieku. Język pism Jana*

¹ M. Wojtyła, *Oboczność końcówek 1 os. l. mn. czasu teraźniejszego czasownika -m/-my w historii języka polskiego*, Prace Językoznawcze Zeszyty Naukowe UJ, z. 35, 1971.

² J. Górecka, W. Śmiech, *Czas przyszły złożony w języku polskim*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 18, 1972.

³ A. Kowalska, *Rozwój nowych form słowa posiłkowego: jestem, jesteś, jesteście, jesteście*, w: *Z historii polszczyzny ogólnej i regionalnej*, Katowice 2002, s. 80-98.

⁴ Z. Kurzowa, *Nowe uwagi o genezie i chronologii czasu przeszłego na -ch*, „Język Polski” 48, 1988, s. 203-210.

⁵ E. Klich, *O nowotworze: wysokożem wylazł, itp. (zam. wysokom wylazł)*, „Język Polski” 19, 1934, s. 8-13.

⁶ E. Klich, *Ruchome końcówki czasu przeszłego*, „Język Polski” 27, 1947, s. 62-63.

⁷ R. Koppens, *O czasie zaprzeszłym w języku polskim*, „Poradnik Językowy” 3, 1903, z. 2, s. 21-23, z. 3; s. 37-41.

⁸ A. Zagrodnikowa, *Rywalizacja dwu typów czasu przyszłego złożonego: będę pisał – będę pisać. Próba interpretacji statystyczno-stylistycznej*, „Język Polski” 52, 1972, s. 346-358.

⁹ A. Lutto-Kamińska, *Polska wersja przekładowa „Ex P. Terentii comediis Latinissimae colloquiorum formulae...” Mateusza z Kęt. Studium języka autora na tle polszczyzny XVI wieku*, Warszawa 2010.

¹⁰ J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera z Kobylina. Studium normalizacji polszczyzny wczesno-renańskiej*, Poznań 1999.

¹¹ K. Siekierska, *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław 1974.

¹² I. Szlesiński, *Język Samuela Twardowskiego (fonetyka i fleksja)*, Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego t. 14, 1968.

Jabłonowskiego wobec ówczesnych przepisów normatywnych
J. Zieniukowej¹ i inne.

Wydawałoby się, że wobec tak znacznej liczby opracowań, sprawa koniugacji w dobie średniopolskiej nie budzi już żadnych wątpliwości. Niestety, wciąż brakuje jednego spójnego obrazu. Kwestii normalizacji kategorii werbalnych nie poruszają podręczniki, które większość zagadnień omawiają, ze względu na swój przekrojowy charakter, ogólnie. Również w monografiach poświęconych wszystkim podsystemom języka w konkretnym stuleciu przeanalizowane zostały wnikliwie jedynie wybrane procesy, o wielu zaledwie wspomniano, a część pominięto całkowicie. Ponadto, mimo zastosowania identycznej metody, niektóre z zagadnień językowych autorzy opisali niejednakowo, na czym innym często skupiając uwagę. Literatura ta więc jedynie przybliży kwestie koniugacji i kształtującej się w jej zakresie normy w dobie średniopolskiej.

Badania W. Śmiecha i A. Kowalskiej, opublikowane w książkach poświęconych czasowi terażniejszemu i formom opartym na dawnym imiesłowiu na *-ł*, nie uzupełniają obrazu w sposób wystarczający. W pracy *Rozwój form czasu terażniejszego* zarówno metoda, dobór i ekscerpcja źródeł, jak i sposób analizy materiału powodują, że monografia ta nie jest dostateczną podstawą do wyciągania wniosków na temat kształtowania się normy. Tymczasem w przypadku *Ewolucji analitycznych form czasownikowych z imiesłowem na -ł* założenia umożliwiają taką analizę, jednak autorka w sposób bezpośredni problemu nie omawia. Kwestii normalizacji nie poruszają również artykuły skupiające się na pojedynczych procesach z wybranej, często wąskiej perspektywy, a także prace poświęcone poszczególnym utworom bądź autorom, które zawierają nierzadko po prostu katalog form czasownikowych, jedynie w nieznacznym stopniu je omawiając.

Powyższe prace nie wyczerpują zatem problemu normalizacji fleksji werbalnej w dobie średniopolskiej. Brakuje wciąż wielu informacji, między innymi na temat kształtującej się normy w zakresie wariantywności typu: *roście* i *rośnie*, *dawa* i *daje*, *biorę* i *bierzę*, *żywę* i *żyję*, *zowę* i *zwę* itp. A więc procesów zachodzących w czasie terażniejszym. Niektóre kwestie wymagają również uzupełnienia, szczególnie o dane związane z kierunkiem, tempem i natężeniem

¹ J. Zieniukowa, *Z dziejów polszczyzny literackiej w XVIII wieku. Język pism Jana Jabłonowskiego wobec ówczesnych przepisów normatywnych*, Wrocław 1968.

procesów normalizacyjnych, a także wpływającymi na to czynnikami. Należy także zwrócić uwagę na zróżnicowanie regionalne, język literacki stanowił bowiem w dobie średniopolskiej twór jeszcze niejednolity.

Celem niniejszej dysertacji jest ukazanie procesów normalizacyjnych form czasownikowych w zakresie czasu teraźniejszego i przyszłego prostego, przyszłego złożonego i czasów przeszłych w dobie średniopolskiej i ich szczegółowa analiza. Przeprowadzone badania mają ukazać, jakie tendencje dominowały w średniopolskiej koniugacji, w jakim tempie zachodziły zmiany i jakie czynniki na to wpływały. Pozwoli to na wyodrębnienie momentów przełomowych w rozwoju czasownika w badanym okresie i zestawienie ich z cezurami wyznaczanymi w periodyzacjach polskiego języka literackiego.

CZĘŚĆ I. Podstawy teoretyczne badań

1. Ustalenia terminologiczne

W niniejszej dysertacji posługiwać się będę często terminami: *norma* i *normalizacja*, *wariant* i *wariantywność*, *język literacki*. W związku z tym, iż nie są one w nauce rozumiane w sposób jednoznaczny, wymagają sprecyzowania, w jakim znaczeniu dany termin będzie funkcjonował w pracy.

1.1. Norma i normalizacja

I. Bajerowa rozumie normalizację jako „*poddawanie języka pewnym normom, czyli redukcję fakultatywności na rzecz obligatoryjności*”¹. Likwiduje ona zbędną redundancję w języku, upraszcza system i zaostrza granice między jednostkami systemu². Jej siłą sprawczą jest wewnątrzjęzykowa tendencja do upraszczania oraz narastanie świadomości językowej i ogólnokulturowej³. Zdaniem I. Bajerowej normalizacja przebiega dwutorowo: 1. W sposób zorganizowany i z pełną świadomością użytkowników, jako kodyfikacja szeroko rozpowszechniana przez różnego typu instytucje kultury języka oraz szkołę (nazywa to I. Bajerowa specjalistyczną odmianką normalizacji); 2. Spontanicznie i nie do końca świadomie,

¹ I. Bajerowa, *Tendencja do normalizacji jako główny czynnik rozwojowy polskiego języka ogólnego*, w: *Studia historycznojęzykowe. III. Rozwój polskiego systemu językowego*, red. K. Rymut, W. R. Rzepka, Kraków 2000, s. 9.

² I. Bajerowa, *Znaczenie wariacji w ewolucji języka ogólnego*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” z. 40, 1983, s. 20.

³ I. Bajerowa, *Tendencja do normalizacji...*, op. cit., s. 12.

„dzięki ogólnospołecznej tendencji do posługiwania się językiem dającym się łatwo opanować i bezproblemowo używać, a więc językiem sprawnym i uporządkowanym – zaś język uporządkowany to właśnie język znormalizowany”¹, jest to normalizacja ogólnospołeczna. W większości procesów językowych normalizacja najpierw przebiega w uzusie, spontanicznie, a dopiero w następnej kolejności zostaje opisana i ewentualnie skodyfikowana przez teoretyków².

Natężenie procesu normalizacji liczy się odsetkiem użyć tekstowych poszczególnych wariantów. Jeśli wariant nie przekroczy progu 75% użyć, mówimy o braku normy, jeśli plasuje się między 75% a 94%, jest na etapie niepełnej normalizacji, natomiast od 95% mamy już do czynienia z pełną normalizacją³. W. R. Rzepka zmodyfikował nieco tę skalę w oparciu o wskaźnik średniej rozwojowej, to znaczy o moment pełnej równowagi między wariantami (50%), dodając etap wstępnej normalizacji od 51% do 75%⁴.

Wynikiem działania normalizacji jest istnienie w języku norm. Przedstawiciele Praskiego Koła Lingwistycznego charakteryzowali normę jako całokształt środków językowych używanych i uznawanych za poprawne przez pewną społeczność. Ma ona charakter obiektywny. Oddzielili ją przy tym od kodyfikacji rozumianej jako zespół ocen odzwierciedlających ten obiektywny stan i obliczonych na jego zachowanie bądź modyfikację. Zatem norma jest dynamiczna, a kodyfikacja statyczna i zachowawcza. Na kształtującą się teorię normy znaczny wpływ miały poglądy Louisa Trolle’a Hjelmsleva (szkoła kopenhaska) i Eugenio Coseriu. Obaj badacze nawiązują do teorii de Saussure’a, szukając poziomów pośrednich między abstrakcyjną *langue* a konkretną *parole*⁵. L. Hjelmslev wyróżnił cztery płaszczyzny: 1. schemat, czyli język jako czysta forma; 2. norma, czyli język jako forma materialna; 3. uzus, czyli zespół zwyczajów i 4. akt mowy. Norma, uzus i akt można by rozumieć jako jedną całość zamykającą się w terminie uzus, wtedy norma byłaby abstrakcją, a akt mowy konkretyzacją. Zauważa również, że schemat, uzus i akt

¹ Ibidem, s. 9.

² Ibidem, s. 10.

³ I. Bajerowa, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. I, *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, Katowice 1986, s. 15.

⁴ W. R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI-XVII wieku*, Poznań 1985, s. 18.

⁵ L. Hjelmslev, „*Langue*” i „*parole*”, w: *Językoznawstwo strukturalne. Wybór tekstów*, red. H. Kurkowska i A. Weinsberg, Warszawa 1979, s. 9-17 i J. Miodek, *Kultura języka w teorii i praktyce*, Wrocław 1983, s. 5-14.

mowy w przeciwieństwie do normy są odbiciem rzeczywistości¹. Według E. Coseriu system rozstrzyga o tym, co w danym języku jest możliwe, podczas gdy norma o tym, co w danym języku rzeczywiście istnieje. Norma stanowi zbiór obowiązujących, wzorcowych realizacji systemu².

Na poglądach Coseriu i Hjelmsleva swoją definicję normy oparła Halina Kurkowska. Badaczka charakteryzuje normę w sposób następujący:

- 1) Norma to zbiór zaaprobowanych przez dane społeczeństwo jednostek językowych oraz reguł określających zasięg realizacji związków między tymi jednostkami w tekstach. Wyrazem tej aprobaty jest społeczny zwyczaj używania określonych środków językowych – uzus językowy.
- 2) Teksty, norma i system to trzy poziomy języka o zwiększającym się stopniu abstrakcyjności. [...] W stosunku do normy językowej system języka jest abstrakcją, teksty zaś – konkretyzacją.
- 3) Reguły normy określają zasięg dopuszczalnych realizacji „systemowych” modeli konstrukcyjnych w tekstach danego języka, czyli ich intensję. Intensja ta może obejmować wszystkie okazy danej klasy (kategorii) konstrukcji (intensja bezwzględnie kategorialna), znaczną ich większość (intensja względnie kategorialna) albo niektóre z tych okazów, nie charakteryzujące się poza tym zespołem cech wspólnych (intensja niekategorialna)³.

Norma w powyższym rozumieniu opiera się wyłącznie na zwyczaju, uzusie, nie mającym charakteru nakazu. Obok takiego rozumienia pozostaje wciąż znaczenie szersze, o dłuższej tradycji, traktujące normę jako obowiązującą zasadę, której nieprzestrzeganie wiąże się z konkretnymi sankcjami. Takie rozumienie zaproponowane zostało w *Encyklopedii wiedzy o języku polskim*⁴, według której norma to „zbiór tych wszystkich środków danego języka (tzn. głosek, morfemów, wyrazów, sposobów ich wymawiania i łączenia w większe całości itp.), które dzięki aprobacie społecznej muszą być właśnie tak używane przez wszystkie osoby mówiące tym językiem, gdyż w przeciwnym wypadku odbiorca odczuwa,

¹ L. Hjelmslev, op. cit., s. 11 i 16.

² D. Buttler, *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny (walencja wyrazów)*, Warszawa 1976, s. 32.

³ H. Kurkowska, *Teoretyczne zagadnienia kultury języka*, w: D. Buttler, H. Kurkowska, H. Satkiewicz, *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności gramatycznej*, Warszawa 1971, s. 18.

⁴ *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1978.

że nie mówi się tak, »jak się powinno mówić«. Nieprzestrzeganie n. j. grozi autorowi niezrozumieniem, zrozumieniem opaczny, lekceważeniem lub ośmieszeniem”¹.

Dopiero norma w obydwu powyższych znaczeniach, przejawiająca się zarówno w uzusie, jak i (w postaci nakazu) w kodyfikacji, stanowi wynik procesu normalizacji w rozumieniu zaproponowanym przez I. Bajerową. Jednak o takiej normie w ujęciu diachronicznym możemy mówić dopiero od mniej więcej XIX w.², kiedy dla uzusu pojawiło się oparcie w postaci pierwszych gramatyk języka polskiego pisanych z myślą o Polakach. Wątpliwości budzi szczególnie rozpoczynający dobę średniopolską wiek XVI, pozbawiony niemal do lat 70. jakiegokolwiek źródła precyzującego normę teoretyczną³, oraz wcześniejsze stulecia. W zawiązku z tym Witold Taszycki i Tadeusz Milewski wprowadzili nowy termin: *wzór językowy*⁴:

Wzór językowy nie jest jeszcze normą powszechnie uznaną, a sprzeciwienie się mu nie jest jeszcze błędem. Wzór jest raczej pewną manierą czy modą stylistyczną, której ulegają piszący i mówiący powodowani początkowo snobizmem. [...] istotna różnica między wzorem językowym a normą polega więc na tym, że wzór można naśladować lub nie, normie zaś podlegać się musi pod groźbą narażenia się na niezrozumienie i wyśmianie⁵.

Po przeanalizowaniu powyższego problemu i w oparciu o koncepcję W. Taszyckiego i T. Milewskiego, Władysława Książek-Bryłowa zaproponowała dla XVI w. następującą definicję normy:

Dla XVI wieku normą może być zespół jednolitych środków gramatycznych i leksykalnych, najpowszechniejszych w pewnym środowisku mówiących, utrwalony tradycją, który może stanowić wzór językowy także dla użytkowników języka spoza tego środowiska⁶.

¹ W. Pisarek, J. Reczek, *Norma językowa*, w: *Encyklopedia wiedzy...*, op. cit., s. 218.

² I. Bajerowa, *Znaczenie wariacji...*, op. cit., s. 20.

³ Gramatyka P. Statoriusa-Stojeńskiego została wydana dopiero w roku 1568.

⁴ Termin ten pojawił się w odniesieniu do okresu przed wiekiem XVI, w którym nie obowiązywały jeszcze, zdaniem badaczy, normy, ale pojawiały się już pewne wzory językowe.

⁵ T. Milewski, *Nowe prace o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 64 i 65.

⁶ W. Książek-Bryłowa, *Uwarunkowania społeczne normy językowej w XVI wieku*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 32, 1986, s. 139.

Takie rozumienie normy pozwala na analizę procesu normalizacji fleksji werbalnej w całej dobie średniopolskiej, łącznie z jej początkowym okresem, w którym nie istniały jeszcze źródła żadnej normy teoretycznej i w takim rozumieniu przyjęty jest ten termin w niniejszej dysertacji. Normalizacja natomiast będzie rozumiana za I. Bajerową, z tym zastrzeżeniem, że jest to wyłącznie normalizacja ogólnospołeczna, wyłączona natomiast zostaje normalizacja specjalistyczna. Za I. Bajerową przyjmuję również sposób liczenia natężenia procesu normalizacji i wyznaczone przedziały.

1.2. Wariant i wariantywność

Teoria wariantywności ma swoje źródło w wyróżnionych przez de Saussure'a dwóch płaszczyznach mowy: *langue* i *parole*. Zbadanie opozycji pomiędzy znakami, które składają się na *langue*, doprowadziło do wprowadzenia pojęcia wariantu¹. Pierwotnie odnosiło się ono tylko i wyłącznie do fonologii, dopiero późniejsze badania przeniosły pojęcie wariacji również na inne płaszczyzny. W rozwoju teorii wariantu w polskim językoznawstwie dużą rolę odegrały prace Adama Heinza². Jako wariant A. Heinz uznaje taki element języka, dla którego charakterystyczne jest posiadanie cech zmiennych, okazjonalnych, w przeciwieństwie do inwariantu o cechach stałych, istotnych. Skoro wariant jest cechą okazjonalną, musi być czymś uwarunkowany, z tego względu badacz dzieli warianty jednostek systemowych na fakultatywne i tekstowe. Pierwsze są warunkowane czynnikami heteronomicznymi, to znaczy pochodzącymi spoza układu. Wpływ na nie mają bodźce płynące poprzez strukturę psychofizjologiczną danej jednostki³. Warianty tekstowe są determinowane przez czynniki tautonomiczne (tkwiące w danym układzie), czyli przez elementy języka i relacje między nimi. Warianty mogą być wykorzystane w tekście w dwojaki sposób: dla potrzeb stylu, będą to w tym wypadku warianty fakultatywne, które są zatem wariantami stylistycznymi, lub dla potrzeb doboru natury językowej, czym zajmują się warianty tekstowe, będące zatem gramatycznymi. Zarówno warianty

¹ K. Polański, *Strukturalizm*, w: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, wyd. 2 uzup. i popr., red. K. Polański, Wrocław 1999, s. 565-567

² A. Heinz, *Pojęcie i rola wariantu językowego*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 32, 1974, s. 137-157; idem, *Kategorie przejściowe (pośrednie) w języku*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 25, 1967, s. 45-61; idem, *Ewolucja pojęć: systemu (struktury) i formy w językoznawstwie*, w: *Język i językoznawstwo. Wybór prac*, Warszawa 1988, s. 36-44.

³ Mogą być motywowane zarówno przez jednostkę, jak i przez grupę.

tekstowe, jak i fakultatywne dzielą się dalej na główne i poboczne, przy czym o poboczności wariantów fakultatywnych decyduje indywidualna, subiektywna norma. W konsekwencji A. Heinz definiuje wariację jako „z wielokrotnienie danej jednostki systemowej, która, nąginając się do okoliczności zewnętrznych, pozajęzykowych, albo wewnętrznych (tekstowych), ale pozasystemowych, pojawia się w postaciach różnych, lecz ekwiwalentnych, jeśli chodzi o istotę owej jednostki”¹. Mechanizm wariacji można przedstawić na schemacie: pewna jednostka systemu (A) posiada dwie właściwości (x, y), z których jedna (np. x) w danej sytuacji (N) zmienia się względem drugiej niezmienniczej (y)². Ze względu na przedstawiony mechanizm badacz wyodrębnia trzy rodzaje wariacji:

- formy względem tej samej funkcji (semantycznej lub syntaktycznej)³;
- funkcji (semantycznej lub syntaktycznej) względem tej samej formy;
- formy i funkcji prymarnej względem formy i funkcji sekundarnej;

Realizację trzeciej możliwości badacz widzi przede wszystkim w kategoriach fleksyjnych części mowy.

A. Heinz problem wariacji odnosi również do pojęć synonimii i homonimii. Wariacje polegające na zmianie formy względem niezmienniczej funkcji mogą zostać objęte przez szeroko rozumianą synonimię. Synonimy dzielą się, podobnie jak wcześniej warianty, na fakultatywne i tekstowe, a także według płaszczyzn językowych na synonimy leksykalne, fonologiczne, fleksyjne, derywacyjne i wypowiedzeniowe. Homonimia obejmuje zmianę funkcji wobec formy i podobnie ulega podziałowi na tekstową i fakultatywną, jednakże w roli wariantów stylistycznych występują tu przenośnie, będąc równocześnie wariantami tekstowymi.

Na koniec badacz dzieli również wariację na wariację fonemów (alofony), wariację morfemów (alomorfy) i wariację części mowy, która obejmuje fleksję i derywację. Wśród alofonów wyróżnia warianty kombinatoryczne, będące rezultatem wzajemnej łączliwości jednostek fonologicznych, i warianty pozycyjne, zależne od pozycji w strukturze tekstowej. W wariacji morfemów wydziela warianty formalne i funkcyjne, zastrzega jednak, że wariacja funkcji nie istnieje w praktyce, ponieważ „o funkcji morfemu tak gramatycznego, jak i leksykalnego decyduje tu funkcja (znaczeniowa lub składniowa) całej struktury morfologicznej,

¹ A. Heinz, *Pojęcie i rola...*, op. cit., s. 139.

² Ibidem, s. 140.

³ Zarówno w artykule A. Heinza, jak i w pracach innych badaczy są one nazywane wariantami formalnymi.

a więc wyrazu lub formy wyrazowej”¹. Następnie dzieli alomorfy na fakultatywne i tekstowe. Fakultatywne są obocznymi możliwościami w tym samym kontekście morfologicznym. Tekstowe występują w różnych kontekstach morfologicznych. Badacz wyróżnia również wariację morfologiczną formalną regularną, czyli kategoriałną i nieregularną, czyli jednostkową. W wariacji części mowy A. Heinz zauważa, że kategorie fleksyjne, jako przedmiot wariacji tekstowej, należą do systemu, ale równocześnie, będąc wynikiem wariacji części mowy, stanowiących jednostki systemowe, należą do tekstu. Z tego względu kategorie fleksyjne są formalno-funkcyjnymi wariantami formalno-funkcyjnych części mowy. Istnieją jednak również warianty jedynie formalne i należą do nich na przykład formy fleksyjne przymiotnika. W kategorii wariacji części mowy można także, jak w poprzednich, wyróżnić warianty tekstowe i fakultatywne. Fakultatywne „są to wypadki użycia w tym samym kontekście struktur fleksyjnych funkcjonalnie równoważnych”².

Na płaszczyźnie fleksyjnej rozpatruje problem wariacji Teresa Skubalanka. Uznaje, że forma fleksyjna składa się z następujących morfemów i ich zespołów: z tematu, końcówek i innych morfemów gramatycznych. Temat formy włącza do morfemów gramatycznych, kierując się jego rolą nośnika kategorii selektywnych, klasyfikacyjnych³. Pozwala to wyróżnić elementy, które wchodzą w relacje między formą a funkcją. Interpretując dalej te relacje⁴, badaczka wyodrębnia cztery możliwości powiązań między formą a treścią:

1. Jednej i tej samej funkcji gramatycznej odpowiadają różne pod względem ukształtowania morfemowego formy – jeden gramem (np. przypadek mianownika lm. rzeczowników męskich jest obsługiwany przez kilka form, tj. *-owie*, *-i* || *-y*, *-y* || *-i* oraz *-e*). Chodzi tu o tak zwaną synonimię – nazwiemy ją fleksyjną izomorfia.
2. Jednej i tej samej formie odpowiadają różne funkcje – jedna forma obsługuje kilka gramemów (np. *-a* w dopełniaczu i bierniku lp. rzecz. męskich żywotnych). Chodzi tu o tzw. homonimię fleksyjną, zwaną też inaczej synkretyzmem – nazwiemy ją fleksyjną homomorfia. (Do zakresu zjawisk wymienionych w punktach 1 i 2 należą także przesunięcia w obrębie prymarnych i sekundarnych form i funkcji, wymienione przez Heinza w punkcie 3).

¹ A. Heinz, *Pojęcie i rola...*, op. cit., s. 146.

² Ibidem, s. 149.

³ T. Skubalanka, *Warianty fleksyjne we współczesnej polszczyźnie*, w: T. Skubalanka, W. Książek-Bryłowa, *Wariantywność polskiej fleksji*, Wrocław 1992, s. 25.

⁴ Podstawą analizowanych przez autorkę relacji są twierdzenia A. Heinza.

3. Jednej funkcji odpowiada jedna forma, np. w deklinacji rzeczowników żeńskich końcówka *-ą* właściwa jest tylko narzędnikowi. Takie zjawisko nazwiemy unimorfią.
4. Jednej funkcji gramatycznej i jednemu morfemowi odpowiadają różne morfy, np. na skutek alternacji. Będzie to allomorfia¹.

Allomorfia może pojawiać się w izomorfii i homomorfii i polega na występowaniu dwu odrębnych morfów przy jednym morfemie. W koniugacji w zakres allomorfii wchodzi na przykład wariantowość końcówek: ruchoma lub unieruchomiona przy czasowniku. Unimorfia występuje przede wszystkim w kompleksach morfologicznych zawartych w tematach fleksyjnych. Wśród końcówek deklinacyjnych spotkać można głównie homomorfię lub izomorfię. Natomiast sama fleksja jest „głęboko izomorficzna”².

Na podstawie powyższych obserwacji a także analizy wariantowości na tle systemu, uzusu, normy i tekstu T. Skubalanka proponuje własną definicję wariantów fleksyjnych. Są nimi według badaczki formy:

1. identyczne lub zbliżone pod względem funkcji (w tej samej pozycji paradygmatycznej, np. przypadku, osoby) różniące się jednak składem morfemowym (...) albo też różniące się ze względu na inną płaszczyznę uzusu (...);
2. identyczne pod względem budowy, lecz różniące się funkcją w ramach pewnej ogólniejszej kategorii z wykluczeniem zwykłej homomorfii³.

Zaznacza równocześnie, że możliwa jest, a nawet bardzo częsta, identyczność funkcji przy różnym składzie morfemowym wariantów fleksyjnych⁴. Takie formy nazywa za Janem Tokarskim wariantami oscylacyjnymi.

Na grunt językoznawstwa diachronicznego teorię wariantowości A. Heinza przeniosła I. Bajerowa. Badaczka podaje następujące rozumienie wariantu i wariantowości:

Jeżeli okazuje się, że z pewnej grupy podobnych jednostek w trakcie rozwoju języka pozostaje tylko jedna i jeżeli z bezpośrednich wypowiedzi orientujemy się, że ogólne

¹ Ibidem, s. 26.

² Ibidem, s. 27.

³ Ibidem, s. 32.

⁴ Ibidem, badaczka nawiązuje tutaj do dyskusji językoznawców na temat znaczenia synonimów leksykalnych.

tendencje w świadomości językowej społeczeństwa zwracają się przeciw określonym formom jako redundantnym, tym samym stwierdzone zostaje istnienie dużego ich podobieństwa. Podobieństwo to jest tak silne, że narzuca się mówiącym i powoduje, że kojarzą oni pewne jednostki językowe w zestawy konkurujących ze sobą elementów. To podobieństwo (nieraz wręcz tożsamość) to właśnie podstawa zjawiska wariacji, a owe podobne (częściowo identyczne) elementy to warianty¹.

Warianty mogą, jak wcześniej pisał A. Heinz, różnić się formą, zachowując przy tym tę samą funkcję, bądź różnić się funkcją wobec jednakowej formy. Wariacja, według I. Bajerowej, jest nierozzerwalnie połączona z procesem normalizacji, mianowicie wariant prowokuje normalizację, która, likwidując zbędną redundancję, upraszcza system i zaostża granice między jednostkami systemu². Dzieje się to poprzez wybór lepszego wariantu i usunięcie gorszego. Z tego względu wyróżnia wariację elementów o równej sile oraz wariację, w której główną rolę pełni opozycja aktualność || przestarzałość. Oba typy wariacji służą ewolucji języka.

Rozwinięcie propozycji I. Bajerowej stanowi podział wariantów wprowadzony przez Władysławę Książek-Bryłową. Badaczka wyodrębniła warianty inercyjne, które zostały odziedziczone z języka prasłowiańskiego i pozostają w formie względnie niezmienionej, i postawiła je w opozycji do wariantów innowacyjnych. Następnie podzieliła warianty na regresywne i progresywne. Pierwsze ustępują z systemu, ze względu na stopień ich rozpowszechnienia w języku w danym okresie dzielą się na warianty dominujące (ponad 60% użyc), równoważne (od 60% do 40% użyc), zanikowe (od 40% do 5% użyc) i reliktowe (poniżej 5% użyc). Natomiast progresywne wchodzą do systemu bądź utrwalają się w nim, można wśród nich wyodrębnić: wstępujące (do 5% użyc), rozwojowe (od 5% do 40% użyc), równoważne (od 40% do 60% użyc) i dominujące (powyżej 60% użyc). Bywają warianty, które nie osiągają wszystkich poziomów, tylko po pewnym czasie zaczynają zanikać i z progresywnych przechodzą do kategorii regresywnych. Dodatkowo, mogą się warianty dzielić, według W. Książek-Bryłowej, na trwałe i okresowe. Drugi typ zawiera takie elementy, które zostały odziedziczone jako warianty

¹ I. Bajerowa, *Znaczenie wariacji...*, op. cit., s. 19.

² *Ibidem*, s. 20.

z prasłowiańszczyzny i zniknęły na gruncie polskim, oraz takie, których dzieje jesteśmy w stanie zrelacjonować od momentu ich powstania do zaniku¹.

Na potrzeby niniejszej dysertacji przyjmuję rozumienie wariantu zaproponowane przez I. Bajerową z podziałem wprowadzonym przez W. Książek-Bryłową. Synonimicznie do terminów *wariantywność*, *wariant* będę używała terminów: *opozycja* (*forma opozycyjna*, *typ opozycyjny* itd.).

1.3. Polszczyzna literacka i jej regionalne odmianki

W *Encyklopedii wiedzy o języku polskim* język literacki definiowany jest jako pisana odmiana języka ogólnego, przeciwstawiana odmianie mówionej (językowi potocznemu). Obejmuje nie tylko literaturę piękną, ale wszelkie teksty pisane².

Nieco inaczej termin ten rozumiany jest w *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego*, według której język literacki to „dialekt kulturalny danego języka narodowego, najczęściej tylko w wersji pisanej, stanowiący podstawę wykształcenia się literatury i rozwijający się wraz z nią”³.

Powyższe zestawienie pokazuje, że już na etapie definicji słownikowej brakuje zgodności, co do rozumienia pojęcia języka literackiego. Alicja Pihan-Kijasowa zauważa dodatkowo, że rozbieżność panuje nawet w hasłach samej tylko *Encyklopedii wiedzy o języku polskim*⁴, gdzie pod hasłem *język polski* jest z kolei mowa zarówno o pisanej, jak i mówionej odmianie języka literackiego⁵, a cała definicja języka literackiego została znacznie poszerzona:

Język literacki w obu swoich postaciach (pisanej i mówionej) jest najbardziej wypracowaną odmianą jęz. pol., jest najlepiej dostosowany do obsługi wszystkich funkcji, jakie język może spełniać. Ma on ogromny zapas wyrazów [...] Składnia jęz. literackiego umożliwia bardziej dokładne wyrażanie stosunków zachodzących między wyrazami-częściami zdania jako wykładnikami rzeczywistości pozajęzykowej. Jęz. literacki ma też bogate środki umożliwiające tworzenie utworów artystycznych, zróżnicowanych przy tym stylowo [...] Język literacki jest produktem długiego i świadomego rozwoju, rezultatem wielowiekowej

¹ W. Książek-Bryłowa, *Warianty fleksyjne w historii języka polskiego*, w: T. Skubalanka i W. Książek-Bryłowa, op. cit., s. 171-175.

² W. Pisarek, *Język literacki*, w: *Encyklopedia wiedzy...*, op. cit., s. 137-138.

³ Z. Saloni, *Język literacki*, w: *Encyklopedia językoznawstwa...*, op. cit., s. 271.

⁴ A. Pihan-Kijasowa, *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań 1999, s. 8.

⁵ S. Urbańczyk, *Język polski*, w: *Encyklopedia wiedzy...*, op. cit., s. 139.

świadomej pracy nad uzdatnieniem go do wykonywania wszystkich zadań, stawianych przed językiem narodu o wysokiej kulturze¹.

Definicja zaproponowana przez S. Urbańczyka stanowi efekt przemyśleń autora pod wpływem długiej i burzliwej dyskusji nad pochodzeniem polskiego języka literackiego. Inną koncepcję reprezentował w tym czasie T. Milewski, który za język literacki uważał „taki język pisany, który jest narzędziem całej kultury intelektualnej i emocyjnej społeczeństwa, w którym powstają dzieła prozaiczne i poetyckie ze wszystkich działów znanych w danej epoce, i który wskutek tego jest kultywowany przez całe społeczeństwo. Z tej zasadniczej funkcji społecznej języka literackiego wypływają jego cechy charakterystyczne: jego jednolitość i jego bogactwo. Sprawdzianem jednolitości języka literackiego na pewnym obszarze jest istnienie obiektywnego pojęcia błędu, tj. przekroczenie normy powszechnie uznanej”². Z. Klemensiewicz język literacki rozumiał jako pisaną odmianę języka ogólnego, silnie znormalizowaną, wyrażającą i utrwalającą na piśmie życie kultury narodowej³. W. Taszycki natomiast pisał, iż język literacki „to norma językowa jednolita na całym obszarze Polski, norma oparta na tradycji pisanej”⁴, posiadająca zarówno formę pisaną, jak i mówioną⁵.

Od momentu, gdy dyskusja na temat pochodzenia polskiego języka literackiego straciła na intensywności, do kwestii definicji języka literackiego wraca się sporadycznie. Wśród nowszych tekstów, w których badaniom podlega polszczyzna literacka, swoje rozumienie terminu *język literacki* przedstawia Kwiryna Handke. W artykule *Polszczyzna północnokresowa na tle terytorialnego i społecznego zróżnicowania języka polskiego* pisze, iż jest to odmiana polszczyzny, którą posługiwali się ludzie o określonym stopniu wykształcenia. Upowszechniana była przez szkołę, administrację, literaturę, prasę, radio, teatr, kino, kościół itp. Jej cechą szczególną stanowił wysoki stopień rozwoju i funkcjonalnej sprawności we wszystkich zakresach i dziedzinach życia społecznego, między innymi

¹ Ibidem.

² T. Milewski, op. cit., s. 63-64.

³ Z. Klemensiewicz, *O różnych odmianach współczesnej polszczyzny. Próba charakterystyki odmian współczesnej polszczyzny z uwzględnieniem przypuszczalnych warunków ich początkowego rozwoju*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 195-196.

⁴ W. Taszycki, T. Milewski, *Polski język literacki powstał w Małopolsce. Głos w dyskusji nad pochodzeniem literackiej polszczyzny*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 407.

⁵ Ibidem, s. 407-408.

skodyfikowana norma, utrwalana i upowszechniana w gramatykach i słownikach¹. Jest to zatem rozumienie języka literackiego obejmujące postać pisaną i mówioną. Z kolei A. Pihan-Kijasowa w *Literackiej polszczyźnie kresów północno-wschodnich* odnosi się tylko do kwestii spornej i na potrzeby pracy, jako język literacki, określa pisaną, drukowaną odmianę polszczyzny².

Już dyskusja o pochodzeniu polskiego języka literackiego pozwoliła, jak pokazują przedstawione wyżej poglądy wybranych językoznawców, określić jego główne cechy. Są nimi: zasięg ogólnonarodowy, obecność norm, spełnianie wszystkich funkcji niezbędnych na danym etapie rozwoju narodu. Nie ma jednak porozumienia między badaczami w kwestii formy języka literackiego – część językoznawców przypisuje językowi literackiemu formę zarówno pisaną, jak i mówioną, inni ograniczają język literacki tylko do pisanej. Powoduje to konieczność każdorazowego precyzowania, jak rozumiany będzie język literacki w danej pracy.

Owocem dyskusji jest również określenie czasu powstania polskiego języka literackiego. I tu także nie ma między badaczami jednomyślności. Zwolennicy teorii o wielkopolskim pochodzeniu języka literackiego uznawali za jego początek wiek XIV-XV, badacze opowiadający się za koncepcją małopolską – wiek XVI³. Bezspornie przyjmowane jest jednak istnienie polskiego języka literackiego w dobie średniopolskiej.

W niniejszej dysertacji, jako język literacki, przyjmuję funkcjonujący w dobie średniopolskiej język pisany zawarty w tekstach drukowanych, poddawanych, jak pisze A. Pihan-Kijasowej, „podwójnej cenzurze językowej”:

Sądzić bowiem należy, że już sami autorzy, pisząc tekst z przeznaczeniem do druku, stosowali językową autocenzurę, starali się dokonywać pewnego, oczywiście na miarę swojego przygotowania, wyboru spośród możliwych wówczas wariantów językowych. Drugim natomiast momentem normalizującym język druków, i to momentem istotnym, były

¹ K. Handke, *Polszczyzna północnokresowa na tle terytorialnego i społecznego zróżnicowania języka polskiego*, w: *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach wschodnich*, red. I. Grek-Pabisowa, Warszawa 1997, s. 9.

² A. Pihan-Kijasowa, *Literacka polszczyzna...*, op. cit., s. 8.

³ S. Urbańczyk, *Głos w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego* (1953), w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 98-99.

zabiegi zespołów wydawniczych, starających się utrzymać należyty poziom językowy swoich edycji¹.

Sprecyzowania wymaga również termin *regionalna odmianka polszczyzny literackiej*. Podczas badań nad polskim językiem literackim zauważono, że nie jest to twór jednolity. Od wczesnego etapu istnienia widoczne jest jego regionalne zróżnicowanie. W. R. Rzepka pisze:

Regionalne odmiany języka ogólnego wyodrębnić się mogły wówczas, gdy rozwinął się ogólnopolski język literacki, gdy ustabilizował się zespół jego ponadregionalnych, zasadniczych norm. [...] Wyodrębnienie się regionalnych odmian polszczyzny literackiej można więc na pewno odnieść do połowy XVI w., a owa ich regionalność polegała po prostu na przenikaniu do mowy i pisma wykształconych użytkowników języka literackiego form gramatycznych i wyrazów gwarowych, charakterystycznych dla gwar danego regionu, a nie objętych normami języka literackiego².

Odmianka regionalna języka literackiego (w użyciu jest także termin *polszczyzna regionalna*, który będzie tu stosowany wymiennie z *odmianką regionalną*) nie jest tożsama z gwarą ani dialektem³. Stanowi ona „terytorialno-społeczną odmianę literackiej/ogólnej odmiany języka, mającą wspólne z nią wszystkie cechy istotne oraz pewien zasób cech odrębnych (właściwości różnicujące mogą być inne w każdej z poszczególnych odmian regionalnych)”⁴.

¹ A. Pihan-Kijasowa, *Literacka polszczyzna...*, op. cit., s. 8.

² W. R. Rzepka, *Rodowód polszczyzny Wielkopolan*, w: *Słownik gwary miejskiej Poznania*, red. M. Gruchmanowa, B. Walczak, Warszawa-Poznań 1997, s. 11.

³ Z. Stieber pisze na ten temat: „Przez polszczyznę regionalną rozumiem tu nie gwary ludowe, ale mowę polskiej „inteligencji” XVII w.; tj. wykształconej części szlachty i mieszczaństwa. Był to w zasadzie ogólnopolski język literacki, mający jednak – różne w różnych stronach Rzeczypospolitej – dość silne zabarwienie lokalne, niewątpliwie dużo silniejsze, niż mowa naszej dzisiejszej inteligencji, tak intensywnie unifikowana przez szkołę, dziennik, radio etc.” (*O typach polszczyzny regionalnej XVII wieku*, w: *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 267). Jeszcze szerzej rozumie termin *polszczyzna regionalna* K. Handke: „Regionalna polszczyzna, choć niekiedy niesłusznie utożsamiana z dialektami, jest de facto odrębną odmianą – i ze względu na jej miejsce wśród innych odmian języka, i ze względu na jej związek z szerszym niż tylko językoznawcze pojmowaniem regionalności. Zasadnicza relacja między odmianą regionalną i dialektalną sprowadza się do tego, że w pierwszej z nich elementy gwarowe stanowią jeden ze składników specyficznych właściwości, które ją odróżniają od odmiany literackiej/ogólnej”(K. Handke, *Polszczyzna północnokresowa na tle terytorialnego i społecznego zróżnicowania języka polskiego*, w: *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach Wschodnich*, red. I. Grek-Pabisowa, Warszawa 1997, s. 13).

⁴ K. Handke, *Polszczyzna północnokresowa...*, op. cit., s. 14.

Poszerzoną definicję polszczyzny regionalnej podaje K. Handke w artykule *Polszczyzna regionalna – problematyka i stan badań*¹:

1. jest to środek komunikowania się części społeczeństwa (narodu) we wszystkich dziedzinach, używany na określonym terytorium zamieszkiwanym przez to społeczeństwo (naród);
2. występuje w wersji pisanej i w wersji mówionej, oficjalnej i nieoficjalnej, które podobnie jak w odmianie ogólnej różnią się między sobą stopniem potoczności i normalizacji;
3. zachowuje wszystkie podstawowe normy odmiany ogólnej, ale ma możliwość tworzenia własnych zasad (w ograniczonym zakresie), np. w dziedzinie grafii, ortografii, ortoepii, odzwierciedlając w nich przede wszystkim uzus regionalny;
4. zachowuje pełną sprawność funkcjonalną, ma podobne jak odmiana ogólna różne style funkcjonalne – przynajmniej potencjalnie, bo nie zawsze są one wszystkie realizowane;
5. jej użytkownicy odznaczają się wysokim stopniem wykształcenia i kultury;
6. zachowuje pełen zasób językowych środków formalno-znaczeniowych, ale może realizować je w nieco odmienny sposób, np. zastępować elementy odmiany ogólnej elementami regionalnymi; wprowadzać elementy dodatkowe w stosunku do odmiany ogólnej; eliminować pewne elementy znane w odmianie ogólnej (i tu kryje się pewne ograniczenie zasady powszechności komunikacyjnej, realizowane w całej pełni w odmianie ogólnej);
7. podobnie jak odmiana ogólna polszczyzna regionalna podlega również zasadzie zmienności historycznej².

Wśród specyficznych cech odróżniających odmiankę regionalną zarówno od języka literackiego, jak i innych odmian regionalnych, znajdują się: elementy gwarowe z danego obszaru odpowiadające obszarowi danej odmiany regionalnej, archaizmy, neologizmy, elementy obcojęzyczne i kolokwializmy³. Należy jednak, za I. Bajerową, podkreślić, że cechy dialektalne nie są obligatoryjne dla odmianki regionalnej, a pojawiające się w niej regionalizmy mogą nawiązywać nie do najbliższych gwar, ale na przykład do innej odmianki regionalnej⁴. Tak zakreślona definicja wydaje się najlepiej oddawać charakter regionalnych odmian języka literackiego i w tym rozumieniu, z zastrzeżeniem, że podobnie jak

¹ Eadem, *Polszczyzna regionalna – problematyka i stan badań*, w: *Polszczyzna regionalna Pomorza*, red. K. Handke, t. I, Wejherowo 1986.

² Ibidem, s. 12-13.

³ Ibidem, s. 13.

⁴ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 193.

język literacki jest to odmiana pisana, będzie funkcjonował w niniejsze dysertacji. W znaczeniu *odmianka regionalna* będzie też pojawiał się termin *region*, w ten sposób jako małopolska odmianka regionalna rozumiana będzie Małopolska, jako wielkopolska odmianka regionalna – Wielkopolska itd.

2. Metodologia badań

2.1. Metoda przekrojów synchronicznych Ireny Bajerowej

W celu uzyskania szczegółowego i wyczerpującego obrazu normalizacji fleksji czasownika w dobie średniopolskiej, postanowiłam przyjąć metodę strukturalistyczną, opartą na wydzieleniu przekrojów synchronicznych, którą wypracowała i z powodzeniem stosowała I. Bajerowa. Pierwsze praktyczne wykorzystanie tej metody badawczej wiązało się z wydaną w 1964 r. cytowaną już pracą *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*. Zaś jej teoretyczne ujęcie przyniósł o kilka lat późniejszy artykuł *Strukturalna interpretacja historii języka*¹.

W pracy o kształtowaniu się polskiego języka literackiego w XVIII w. badaczka wyznaczyła cztery przekroje synchroniczne. Okresy te, a także odstępy między nimi, nie są jednakowej długości, co wynika, jak tłumaczy autorka, z trudności w doborze źródeł. Nie wpływa to jednak, pisze dalej, na wiarygodność zebranego materiału i wyciągniętych na jego podstawie wniosków, ponieważ ilość przebadanego materiału jest we wszystkich okresach taka sama.

Kanon źródeł został przez I. Bajerową dobrany według ściśle wyznaczonych kryteriów tak, aby był reprezentatywny dla polszczyzny literackiej badanego okresu. Są to tylko druki, pisane prozą, o zróżnicowanej tematyce, ekscerpowane w równej proporcji, wydane w różnych regionach (proporcjonalnie do ich wkładu w produkcję wydawniczą kraju) i przez autorów z różnych regionów, z pominięciem autorów wybitnych pod względem literackim.

Analiza zebranego w ten sposób materiału, opartego na konkretnych wyliczeniach, pozwoliła badaczce podzielić procesy wedle szczegółowych tendencji. Pierwszą grupę stanowią procesy polegające na rozszerzaniu się innowacji w wyniku tendencji do upraszczania systemu i tendencji do uwydatniania opozycji (semantyzacja). Następnie likwidowanie innowacji, których przyczynę stanowi „tendencja do ocalenia porządku i wyrazistości systemu morfologicznego połączona

¹ I. Bajerowa, *Strukturalna interpretacja historii języka*, „Język Polski” 49, 1969, s. 81-103.

ze świadomą tendencją do ustabilizowania języka przez usunięcie form poczuwanych jako fakultatywne i sekundarne”¹.

Tak uszeregowany materiał został przez badaczkę dodatkowo sprawdzony pod kątem tempa normalizacji języka zarówno z perspektywy polszczyzny ogólnej, jak i regionalnej (poświęcono temu rozdział o unifikacji języka).

I. Bajerowa umieściła swoje wyliczenia na wykresie w postaci krzywych ukazujących nasilanie się bądź osłabianie poszczególnych tendencji w XVIII w. Pozwoliło to na wskazanie granicy między dwiema sąsiadującymi strukturami czasowymi (dobą średnio- i nowopolską), która przypada, zdaniem autorki, na mniej więcej poł. XVIII w.. Badaczka wskazuje również, na podstawie poczynionych ustaleń, główny kierunek rozwoju języka w omawianym stuleciu.

Metoda, którą posłużyła się I. Bajerowa, stanowi przeniesienie na grunt historii języka i poszerzenie propozycji francuskiego historyka M. Charles’a Morazégo. Według koncepcji M. Ch. Morazégo historia powinna być postrzegana poprzez odcinki czasu (nazwane *strukturami czasowymi*), w których zaczyna się, trwa i kończy określone zjawisko. Tak więc początek struktury czasowej (tn_1) i jej koniec (tn_2) oznacza pojawienie się i zanik zjawiska (n). Rola historyka polega na ustaleniu granic struktury czasowej (tn_1 – tn_2), zatem momentu wystąpienia i końca zjawiska. Historyk powinien również wskazać i przeanalizować czynniki (g), które na to wpływają. W tym celu ma się posłużyć przekrojami.

I. Bajerowa rozwinęła koncepcję M. Ch. Morazégo, uzupełniając ją o pojęcie czynnika i efektu, a także superstruktury.

Superstruktura to całość rozwoju danego języka. Zorganizowana jest wokół procesu głównego, tzn. doskonalenia się języka. Podstawową relacją procesu jest stosunek czynnika do efektu działania tego czynnika. Czynnikiem w superstrukturze będzie dążenie języka do stanu optymalnego. Efektem – udoskonalenie się języka. Ogólny czynnik i efekt składają się z 6 szczegółowych tendencji:

1. do kompletowania systemu morfemów (czynnik) / kompletowanie systemu morfemów (efekt);
2. do uwydatniania opozycji / uwydatnianie opozycji;
3. do uwydatniania kontrastów / uwydatnianie kontrastów;
4. do upraszczania systemu / upraszczanie systemu;

¹ Eadem, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 170.

5. do upraszczania strony artykulacyjnej / upraszczanie strony artykulacyjnej;

6. do awansowania językowego / awansowanie językowe.

Zatem proces główny dzieli się na 6 szczegółowych procesów, przy czym poszczególne procesy wiążą się z jedną tendencją szczegółową i jednym efektem szczegółowym. W późniejszym czasie I. Bajerowa dodaje kolejny ważny czynnik: tendencję do normalizacji, której efektem jest obecność norm. Wiąże się ona bezpośrednio z tendencją do upraszczania systemu, jednak poza źródłem wewnętrznójęzykowym, ma również źródło zewnętrzne – stan językowej i ogólnokulturowej świadomości społeczeństwa¹. Badaczka uważa, że tendencja ta stanowi główny czynnik rozwojowy języka ogólnego².

Każda dokonująca się zmiana językowa jest jednostkowym efektem określonych tendencji szczegółowych³. Analiza zmian widocznych w wyznaczonych przekrojach synchronicznych pozwala obserwować natężenie w działaniu poszczególnych tendencji szczegółowych. Dopiero na podstawie zaobserwowanych różnic w nasileniu tendencji, zdaniem I. Bajerowej, powinny zostać wydzielone struktury czasowe.

2.2. Perspektywa paraleli

W celu jak najpełniejszego przedstawienia zjawisk zachodzących we fleksji werbalnej będą również korzystała ze sposobu badań, który Kwiryna Handke nazwała *perspektywą paraleli*⁴. Polega ona na obserwacji i porównywaniu sytuacji językowej w dwóch lub więcej parach jednostek językowych. Taką jednostką językową może być język, jego odmiana, styl, gwara, żargon środowiskowy bądź inny fragment rzeczywistości językowej, które stanowią stronę w procesie porównania. Nie muszą one, chociaż mogą, należeć do jednej rodziny językowej ani sąsiadować ze sobą terytorialnie. Za pomocą perspektywy paraleli równolegle bada się zarówno podobieństwa, jak i różnice, ale w pierwszym rzędzie chodzi

¹ Eadem, *Tendencja do normalizacji...*, op. cit., s. 9-12.

² Ibidem, s. 10.

³ Ibidem, s. 95.

⁴ K. Handke, *Perspektywa paraleli, czyli sposób badania zjawisk językowych*, w: *Paralele w rozwoju słownictwa w języku słowiańskim*, red. H. Popowska-Taborska, Wrocław 1989, s. 7-17.

o wydobywanie różnic, zwłaszcza gdy jednostki językowe należą do jednej rodziny. Perspektywa paraleli na podstawie analizy podobieństw pozwala wydobyć to, co ma w języku charakter trwały, zachowawczy, a także nietrwałe elementy¹.

Jak sama badaczka sugeruje, perspektywa paraleli może być przydatna przy badaniu zróżnicowania regionalnego². Jednostkami językowymi będą w tym przypadku poszczególne odmianki regionalne w opozycji do siebie nawzajem i w opozycji do języka literackiego. W niniejszej pracy konfrontowane ze sobą jednostki językowe będą stanowiły ponadto cechy języka obserwowanych drukarń i poszczególnych źródeł.

2.3. Językoznawstwo statystyczne

W badaniach nad normalizacją języka literackiego wykorzystywane są podstawowe metody statystyczne, które można ująć jako metody ilościowe. Wiele uwagi metodom statystycznym poświęciła, szczegółowo je omawiając, J. Sambor³. Na gruncie językoznawstwa diachronicznego metody ilościowe są szeroko stosowane w pracach analizujących zarówno fleksję, jak i fonetykę, pojawiają się także w badaniach nad leksyką. Wykorzystują je między innymi: I. Bajerowa⁴, A. Kowalska⁵, T. Lisowski⁶, A. Pihan-Kijasowa⁷, W. R. Rzepka⁸, M. Siuciak⁹, autorzy *Polszczyzny XVII wieku*¹⁰ i inni.

¹ Ibidem, s. 8-9.

² Ibidem, s. 14.

³ J. Sambor, *Słowa i liczby. Zagadnienia językoznawstwa statystycznego*, Wrocław 1972; eadem, *Badania statystyczne nad słownictwem (na materiale „Pana Tadeusza”)*, Wrocław 1969; eadem, *Lingwistyka kwantytatywna – stan badań i perspektywy rozwoju*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 41, 1988, s. 47-65; R. Hammerl, J. Sambor, *Statystyka dla językoznawców*, Warszawa 1990 i inne.

⁴ I. Bajerowa: *Kształtowanie się systemu*, op. cit., *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 1, *Ortografia*, op. cit., t. 2, *Fleksja*, Katowice 1992.

⁵ A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit.

⁶ T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku...*, op. cit.

⁷ A. Pihan-Kijasowa: *Z dziejów kształtowania się norm polszczyzny literackiej XVII wieku w zakresie leksyki*, w: *Procesy rozwojowe w językach słowiańskich*, red. J. Zieniukowa, Warszawa 1992, s. 125-136; *Literacka polszczyzna...*, op. cit.; *Słownictwo z zakresu handlu w prozie Bolesława Prusa (na tle XIX-wiecznej leksyki handlowej)*. *Studia*, Poznań 2012.

⁸ W. R. Rzepka: *Demorfologizacja...*, op. cit.; *Dopełniacz w funkcji biernika męskich form osobowych w liczbie mnogiej w polszczyźnie XVII w.*, Wrocław 1975.

⁹ M. Siuciak, *Kształtowanie się kategorii gramatycznej liczebnika w języku polskim*, Katowice 2008.

¹⁰ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit.

Stanowią one ważny element metody zaproponowanej przez I. Bajerową, bowiem, jak pisze badaczka, „frekwencja ujawnia ogólny kierunek i tempo ewolucji – są procesy przebiegające szybciej i takie, które powoli rozwijają się w ciągu setek lat, ponadto ten sam proces w zależności od różnych warunków zwiększa tempo lub je zmniejsza”¹.

W niniejszej pracy stosowane są wyłącznie podstawowe obliczenia oparte na frekwencji. Dla wyliczenia natężenia procesu normalizacji w poszczególnych okresach (a wewnątrz nich także w odmiankach regionalnych) podawana jest realna liczba form danego wariantu i jej stosunek procentowy względem sumy form analizowanej kategorii. I. Bajerowa w pracy o *Kształtowaniu się systemu...* przedstawia to następująco:

Grupa X stanowi $a\%$ od sumy: $X + non X$, przy tym $X + non X$ stanowi jakąś jedną kategorię językową, a X i $non X$ są formami konkurencyjnymi²;

Procenty podawane są w zaokrągleniu, z pominięciem miejsc dziesiętnych, w celu zmniejszenia prawdopodobieństwa popełnienia błędu przy interpretacji omawianych zjawisk, na co I. Bajerowa zwraca szczególną uwagę³.

Tempo procesu wyliczane jest według sposobu zaproponowanego przez W. R. Rzepkę i stanowi iloraz liczby lat pomiędzy okresami (liczone od połowy jednego okresu do połowy drugiego) i przyrostu procentowego bądź ubywania. Wyznaczony zostaje w ten sposób wskaźnik tempa procesu (w stosunku rocznym) dla poszczególnych przedziałów czasowych i dla całej doby średniopolskiej⁴.

Ekstensja tekstowa wskazywana jest poprzez zestawienie ilości źródeł, w których dany wariant wystąpił, z ilością źródeł, w których pojawia się analizowana kategoria językowa⁵.

¹ I. Bajerowa, *Frekwencja form i badanie procesów historycznojęzykowych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 41, 1988, s. 71.

² I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 22.

³ Eadem, *Frekwencja form...*, op. cit., s. 79 oraz eadem, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 1, *Ortografia...*, op. cit., s. 14.

⁴ W. R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju...*, op. cit., s. 20.

⁵ Ibidem.

2.4. Założenia pracy w świetle przyjętej metodologii

Zgodnie z omówioną metodą, w celu uchwycenia rytmu przekształcania się fleksji czasownika na potrzeby niniejszej pracy doba średniopolska podzielona została na pięć periodów. Są to lata: 1520 – 1560, 1561 – 1620, 1621 – 1660, 1661 – 1720, 1721 – 1750. Taki podział sugeruje przede wszystkim rozwój drukarstwa, a także ogólne zmiany w języku i kulturze, na które zwracają uwagę badacze dokonujący periodyzacji dziejów polszczyzny. Wewnątrz wyznaczonych periodów wyodrębnionych zostało pięć przekrojów synchronicznych (zwanym dalej również *okresami*) w odstępach co najmniej 35-letnich, pozostawiając tym samym czas na zmiany. Każdy wydzielony przekrój jest usytuowany mniej więcej w połowie danego periodu:

O_I 1535-1551

O_{II} 1587-1603

O_{III} 1639-1652

O_{IV} 1687-1699

O_V 1740-1750

Przekroje te nie są idealnie równe. Obejmują od 10 do 16 lat. Okresy pierwsze są dłuższe od pozostałych ze względu na trudności w doborze źródeł. Jest to czas, kiedy drukarstwo dopiero zaczęło się rozwijać.

W każdym z podanych przekrojów przebadany został materiał o objętości całkowitej 120 000 – 220 000 wyrazów. Dla II i IV 180 000, dla III i V 220 000, jedynie dla I – 120 000. Łącznie 920 000 wyrazów. Różnice te wynikają przede wszystkim z nierównego udziału regionów w produkcji wydawniczej poszczególnych okresów i odpowiadającej temu reprezentacji w kanonie. Jedynie w okresie I wykscerpowana została znacznie mniejsza ilość materiału ze względu na monopol Małopolski na produkcję wydawniczą w tych latach.

Za źródło uważam tekst o objętości całkowitej 20 tys. wyrazów bądź, w wypadku tekstu dłuższego, losową próbę takiej wielkości. Teksty krótsze są ekscerpowane w całości, jeśli całkowita liczba wyrazów nie odbiega rażąco od wyznaczonych 20 tys. W innym wypadku wykorzystywanych jest do badań kilka tekstów tego samego autora i o tym samym miejscu wydania, tak, aby łącznie stanowiły próbę 20 tys. wyrazów.

Ze względu na to, iż celem pracy jest prześledzenie procesu normalizacji, badaniami obejmują język druków. Druki lepiej bowiem niż rękopisy ilustrują społecznie uznawaną normę, na którą w tym czasie duży wpływ mieli drukarze, zecerzy i korektorzy. Wykluczone zostały rękopisy jako mniej znormalizowane, bardziej nacechowane regionalnie i indywidualnie. Nie bez znaczenia jest również fakt, iż obieg społeczny rękopisów, a zatem i ich oddziaływanie na normę ogólną, był mniejszy niż obieg druków¹.

Dobrane zostały druki z różnych regionów, z zachowaniem proporcji między rzeczywistym udziałem danego regionu w produkcji wydawniczej a jego reprezentacją w kanonie. Pozwala to na wychwycenie normy charakterystycznej dla „centrum polszczyzny literackiej”². Udział poszczególnych regionów obliczony został na podstawie *Bibliografii polskiej* Karola Estreichera³. Uzyskany wynik przedstawia tabela nr 1.

Region	1530 - 1560	1580 - 1610	1630 - 1660	1680 - 1710	1730 - 1760	1530 - 1760
	Ilość - %	Ilość - %	Ilość - %	Ilość - %	Ilość - %	Ilość - %
Młp.	202 - 82,1%	509 - 65%	785 - 59,1%	583 - 46,5%	881 - 31,3%	2960 - 46%
Maz.	-	4 - 0,5%	127 - 9,5%	192 - 15,3%	551 - 19,6%	874 - 13,6%
Wlkp.	2 - 0,8%	84 - 10,7%	97 - 7,3%	232 - 18,5%	350 - 12,4%	765 - 11,9%
Kresy pn.	9 - 3,6%	147 - 19%	176 - 13,2%	103 - 8,2%	433 - 15,3%	868 - 13,5%
Kresy pd.	-	21 - 2,6%	80 - 6,03%	50 - 3,9%	491 - 17,4%	642 - 9,9%
Pomorze i Prusy	33 - 13,4%	17 - 2,1%	62 - 4,6%	59 - 4,7%	67 - 2,3%	238 - 3,7%
Śląsk	-	-	-	34 - 2,7%	40 - 1,4%	74 - 1,1%
Razem	246 - 100%	782 - 100%	1327 - 100%	1253 - 100%	2813 - 100%	6421 - 100%

Tabela nr 1. Udział regionów w produkcji wydawniczej kraju

W powyższym zestawieniu widać ciągłą, od roku 1530 do 1760, przewagę Małopolski w produkcji wydawniczej. W latach 1580-1610 na większą skalę zaczynają drukować Kresy północne i Wielkopolska, a w następnym okresie dołącza Mazowsze, które powoli wypiera pozostałe regiony⁴. W ostatnim badanym okresie na trzecie miejsce wybijają się Kresy południowe, wyprzedzając Kresy północne i Wielkopolskę. Stale rośnie również produkcja na obszarze Pomorza i Prus, a także

¹ W. R. Rzepka, *Dopełniacz...*, op. cit., Wrocław 1975, s. 13 i I. Bajerowa w *Kształtowaniu się systemu...*, op. cit., s.10.

² W. R. Rzepka, *Dopełniacz...*, op. cit., s. 14.

³ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 8 i 9, Warszawa 1978.

⁴ Wg obliczeń I. Bajerowej (*Kształtowanie się systemu*, op. cit., s. 197) w latach 1760-1800 wyprzedza Małopolskę.

Śląska. W stosunku do pozostałych dzielnic nie przekracza jednak pięciu procent (wyjątek stanowi produkcja w Prusach i na Pomorzu w latach 1530-1560).

Proporcjonalnie do udziału każdego regionu w produkcji wydawniczej poszczególnych okresów dobrana została ilość reprezentujących dany region druków w kanonie źródeł. Tak więc najwięcej jest druków małopolskich (25), następnie z Kresów północnych (7), z Mazowsza i Wielkopolski (6), najmniej z Kresów południowych (3). Większa ilość druków z Kresów Północnych względem druków mazowieckich wynika z wcześniejszego pojawienia się oficyn na terenach kresowych. Pierwszą polską drukarnię założył w Brześciu Litewskim w 1553 r. Bernard Wojewódka¹, następnie w 1558 Stanisław Murmelius², później działały drukarnie: Daniela z Łęczycy (1562-1572 i 1594-1600), Cypriana Bazylika (1569-1570), Mamoniczów (1574-1624) i inne³. Reprezentację poszczególnych regionów w kanonie źródeł przedstawia tabela nr 2.

Region	OI	OII	OIII	OIV	OV	OI-OV
	Ilość - %	Ilość - %	Ilość - %	Ilość - %	Ilość - %	Ilość - %
Młp.	6 - 100%	7 - 70%	5 - 45%	4 - 40%	3 - 27%	25 - 53%
Maz.	-	-	2 - 18%	2 - 20%	2 - 18%	6 - 13%
Wlkp.	-	1 - 10%	1 - 9%	2 - 20%	2 - 18%	6 - 13%
Kresy pn.	-	2 - 20%	2 - 18%	1 - 10%	2 - 18%	7 - 15%
Kresy pd.	-	-	1 - 9%	-	2 - 18%	3 - 6%
Razem	6 - 100%	10 - 100%	11 - 100%	9 - 100%	11 - 100%	47 - 100%
Źr. uzup.	-	(1)	(2)	(1)	-	(4)

Tabela nr 2. Reprezentacja regionów w kanonie źródeł

W tabeli widać pewne różnice w stosunku do udziału tychże regionów w drukarstwie polskim. Przede wszystkim brakuje druków śląskich, a także z Pomorza i Prus. Ich udział w produkcji wydawniczej był jednak na tyle niewielki, że nie wydaje się, aby miały znaczący wpływ na kształtowanie się normy ogólnopolskiej. W przypadku Śląska duże znaczenie ma również fakt, iż w badanym okresie znajdował się on poza granicami Rzeczypospolitej.

Reprezentacja regionów w kanonie źródeł różni się procentowo od ich udziału w produkcji wydawniczej kraju. Są to jednak różnice nieznaczne.

¹ Powstanie drukarni zainicjował Mikołaj Radziwiłł Czarny, działała krótko, bo do 1554 roku, do śmierci Bernarda Wojewódki (*Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1959, s. 248-255).

² Również pod protekcją Mikołaja Radziwiłła Czarnego. Drukarnia Murmeliusa w Brześciu Litewskim działała do 1561/1564 roku (*Drukarze dawnej Polski...*, op. cit., s.180-187).

³ *Drukarze dawnej Polski...*, op. cit., s. 5.

W przypadku Małopolski każdorazowo zmniejszona została liczba druków, wydaje się bowiem, iż średnia uzyskana na podstawie 5-6 pozycji nie będzie odbiegała od średniej uzyskanej z druków 10 czy 12. Ponadto celem pracy jest wyznaczenie normy ogólnej i z tej perspektywy wykorzystana podstawa materiałowa wydaje się całkowicie wystarczająca.

Ponadto dodano po jednym druku uzupełniającym do regionów, które reprezentowane są w badanym okresie przez jeden tekst. Dla lat 1587-1603 został dodany druk z Wielkopolski, dla lat 1639-1652 z Wielkopolski i z Kresów południowych, w 1687-1699 z Kresów północnych. Materiał zebrany z powyższych druków będzie uwzględniony tylko w celu przeprowadzenia porównania przebiegu procesów w poszczególnych regionach i drukarniach, bowiem określanie tempa i kierunku rozwoju na podstawie jednego wyłącznie tekstu mogłoby prowadzić do błędnych wniosków.

W celu uzyskania możliwie wiernego obrazu języka ogólnego przynależność regionalną dzieła wyznaczono na podstawie miejsca wydania druku. Odwołuję się tu do ustaleń Urbańczyka, który omawiając wpływ pisarzy złotego wieku na normę językową, pisze:

Gdy w języku obiegają dwie konkurencyjne formy, to bardzo często ponad normą autora dominują normy korektora, który zresztą przeważnie działa bez absolutnej konsekwencji¹.

Do podobnych wniosków dochodzi I. Bajerowa:

[...] wydawca bowiem (a raczej zecer czy korektor) rozstrzyga o fonetycznej, a w znacznej mierze i o fleksyjnej stronie języka dzieła; a w tych właśnie warstwach mamy najwięcej różnic w czasie i najwięcej różnic międzyregionalnych. Wszak już wyniki całego szeregu badań filologicznych (zwłaszcza okresu powojennego) świadczą o zależności języka dzieła od drukarni, a nie od autora, i to nawet w dziedzinach, zdawałoby się, najbardziej nietykalnych i autentycznie odautorskich, jak słownik i składnia².

Spostrzeżenie to, wysunięte przez Bajerową podczas badań nad wiekiem XVIII, zostało potwierdzone również w stosunku do wieków XVI i XVII przez badania

¹ S. Urbańczyk, *Rola wielkich pisarzy złotego wieku na tle innych czynników kształtujących normy języka literackiego*, w: *Prace z dziejów...*, op. cit., s. 222.

² I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 11.

Władysława Lubasia nad rozłożeniem końcówek miejscownika liczby mnogiej *-ach* i *-ách* w drukach z tego okresu¹.

Na użycie danej formy gramatycznej wpływ może mieć również zróżnicowanie tematyczne dzieł. Zdając sobie z tego sprawę, w kanonie uwzględniłam dzieła z każdej grupy tematycznej: 1. proza narracyjna, 2. postylle i kazania, 3. proza religijno-polemiczna i moralizatorska, 4. literatura polityczna świecka, 5. literatura specjalna. Jednak ich ilość jest różna w zależności od okresu. Przyjęłam bowiem zasadę, że porównywać będę teksty z grup tematycznych, które dominowały w produkcji wydawniczej. Pozwoli to na wyeliminowanie niezgodności, które mogłyby wynikać z różnic stylistycznych między utworami. Biorę również pod uwagę, że to właśnie najbardziej produktywny rodzaj stylistyczny musiał wpływać na kształtującą się w danym regionie normę. Rozłożenie tekstów kanonu według grup tematycznych przedstawia tabela nr 3.

Grupa tematyczna	OI	OII	OIII	OIV	OV	Razem
Proza narracyjna	3	1	3	2	2	10
Postylle i kazania	-	4	4	2	3	14
Proza religijno-polemiczna i moralizatorska	1	2	4	3	2	13
Literatura polityczna świecka	-	1	-	1	-	2
Literatura specjalna	2	2	-	1	3	8
Proza urzędowa	-	-	-	-	1	1

Tabela nr 3. Ułożenie kanonu według grup tematycznych

Wydzielony w ten sposób materiał źródłowy postanowiłam zawęzić jeszcze dodatkowo do samej prozy. Poezja, ze względu na rządzącą nią zasadę *licentia poetica*, mogłaby bowiem zamazać rzeczywisty obraz fleksji czasownika. Również w tym przypadku odwołuję się do istniejącej praktyki badawczej. Bajerowa uzasadnia to w sposób następujący:

Oczywiście, że w pewnych wypadkach język wiersza może być znacznie bliższy potocznemu językowi literackiemu aniżeli język np. prozy naukowej. Wydaje mi się jednak, że mniejsze ryzyko popełnię, wyłączając poezję z kanonu, niż gdybym ją zatrzymała. Na ogół biorąc język poezji rządzi się prawami specjalnymi, według których autorowi wolno nagiąć przeciętną rzeczywistość językową do potrzeb artystycznych. Te nagięcia, te niespodzianki mogą być nieoczekiwane, liczne, a – co najgorsze – nierozpoznawalne².

¹ W. Lubaś, *Oboczność rzeczownikowej końcówki miejscownika l. mn. -ach // -ách w historii i dialektach języka polskiego*, w: *Zeszyty Naukowe UJ, Prace Językoznawcze*, z. 3, Kraków 1960. Cyt. za I. Bajerową, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 11.

² I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 10-11.

Tymczasem język prozy nie zezwala na taką dowolność w wyborze konstrukcji jak poezja, jest bardziej znormalizowany i mniej narażony na motywację artystyczną w doborze form.

CZĘŚĆ II. Analiza materiału

W oparciu o ustalenia badaczy zajmujących się rozwojem fleksji w języku polskim, zwłaszcza prace I. Bajerowej, A. Kowalskiej, M. Siuciak i W. Śmiecha, a także zebrany materiał, wyodrębniony został korpus składający się z 13 procesów najlepiej charakteryzujących fleksję werbalną w dobie średniopolskiej. Pozwalają one na zarysowanie ogólnego obrazu koniugacji w języku literackim badanego okresu i zestawienie go ze stanem w poszczególnych odmiankach regionalnych. Na ich podstawie możliwe jest także wytyczenie głównej linii rozwojowej fleksji werbalnej w dobie średniopolskiej i wskazanie kierunku i stanu normalizacji.

Procesy te zostały podzielone na trzy grupy. Pierwsza obejmuje czas teraźniejszy i przyszły prosty, tworzą ją następujące procesy: 1) rywalizacja końcówek *-m* i *-my*; 2) rywalizacja *-imy* (*-ymy*) i *-emy* w czasownikach koniugacji IV; 3) rywalizacja form klasy IV i IA w czasownikach koniugacji III typu *dawać*, *stawać* i *poznawać*; 4) rywalizacja form koniugacji I kl. A i koniugacji II; 5) rywalizacja końcówek *-ę/-ą* i *-'ę/-'ą* w czasownikach koniugacji I; 6) rywalizacja form syntetycznych i analitycznych w czasowniku *być*; 7) rywalizacja końcówek *-smy* (*-śmy*) i *-chmy* w czasowniku *być*. Do drugiej grupy zaliczone zostały procesy dokonujące się w czasie przeszłym złożonym i zaprzeszłym: 1) rywalizacja syntetycznych i analitycznych form czasu przeszłego złożonego; 2) rywalizacja końcówek *-śmy* i *-chmy*; 3) zanikanie czasu zaprzeszłego; 4) rywalizacja form z ruchomą i unieruchomioną za imiesłowem enklityką werbalną w czasie zaprzeszłym; 5) szyk elementów czasu zaprzeszłego. Trzecią grupę stanowi czas przyszły złożony, w ramach którego obserwowany jest skład i szyk komponentów.

Taki układ pracy jest powszechnie stosowany, w związku z tym klarowny i wygodny dla czytelnika. Pozwala również włączyć niniejsze rozważania w szerszy nurt badań nad historią polskiego języka literackiego.

Przystępując do opisu poszczególnych procesów, staram się najpierw przybliżyć historię danej rywalizacji w oparciu o ustalenia innych badaczy. Analizę materiału poprzedza również podanie liczby poświadczeń zebranych zarówno z kanonu podstawowego, jak i uzupełniającego. Szczegółową analizę rozpoczyna omówienie stanu ogólnego, w którym podane są wyliczenia dla poszczególnych przekrojów synchronicznych, wskazane tempo i kierunek normalizacji. Wyodrębnione zostają również czynniki wewnętrzne wpływające na jej przebieg. Wyliczenia dokonywane są tu w oparciu o kanon podstawowy. Następną część analizy tworzy opis przebiegu procesu w regionach, które miały w danych okresach wkład w produkcję wydawniczą kraju. Do wyliczeń dodawane są tu druki uzupełniające, w związku z tym suma poświadczeń jest inna niż podana w opisie ogólnym. W trzeciej części przedstawiana jest częstość użycia wariantów przez drukarnie reprezentowane w kanonie zarówno podstawowym, jak i uzupełniającym. Natomiast w czwartej części porównywany jest stan w poszczególnych źródłach. Analiza każdego procesu kończy się podsumowaniem, w którym zebrane zostają w całość najważniejsze informacje. Również każdy rozdział kończą wnioski przedstawiające stan normy w danej grupie i kierunek zmian.

1. Czas teraźniejszy i przyszły prosty

1.1. Rywalizacja końcówek *-m* i *-my*

Procesem normalizacyjnym dobiegającym końca w dobie średniopolskiej jest likwidowanie wariacji w zakresie końcówki 1. os. pl *-m* || *-my*. Pochodzenie końcówki innowacyjnej badacze tłumaczą wpływem zaimka osobowego *my*¹. Zastępowanie inercyjnego wariantu *-m* przez dłuższe *-my* rozpoczęło się już w okresie przedhistorycznym² i było konieczne ze względów funkcjonalnych w czasownikach koniugacji III (klas IA, III, IV, VA i VB) i V, których formy 1. os. pl zlewały się z formami 1. os. sg. Dodatkowo czynnikiem motywującym przemianę mogła również być dokonująca się w tym czasie kontrakcja form koniugacji III. Jednak już w najstarszych zabytkach, kiedy kontrakcja jeszcze trwała, wariant innowacyjny pojawiał się także w czasownikach innych koniugacji (I, II i IV). Zatem kontrakcja czasowników pewnych klas koniugacji III jedynie wsparła i ewentualnie przyspieszyła dokonującą się zmianę.

Proces normalizacyjny zakończył się, zdaniem M. Wojtyły, wraz z XVI stuleciem. W XVII w. normą była już końcówka innowacyjna³, choć czasowniki zakończone na *-m* pojawiały się w tekstach jeszcze do końca XIX w.⁴. Zdaniem M. Wojtyły i Z. Stiebera od XVII w. *-m* było północnopolską cechą regionalną⁵.

Zasób materiału

Ogólna ilość zebranego materiału to 3593 słowoformy, w tym 3456 zakończonych na *-my* i 137 na *-m*.

¹ Zob. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, op. cit., s. 359; J. Łoś, *Gramatyka polska...*, op. cit., s. 221.

² W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 159.

³ M. Wojtyła, op. cit., s. 132. Z wnioskiem tym zgadza się M. Siuciak (*Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit, s. 162), ale danych zebranych przez badaczkę i zamieszczonych w tabeli nie jest to jeszcze pełna normalizacja.

⁴ I. Bajerowa, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 2, *Fleksja*, op. cit, s. 165-166; W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 159; M. Wojtyła, *Oboczność końcówek...*, op. cit., s. 133.

⁵ M. Wojtyła, *Oboczność końcówek...*, op. cit., s. 132; Z. Stieber, *O typach polszczyzny...*, op. cit., s. 271.

Opis ogólny

Na podstawie zebranego materiału zauważyć można, że przez całą dobę średniopolską dominuje innowacyjny wariant z końcówką *-my*. Pojawia się między innymi w formach: *rzeczemy* BŻ 82v, *czytamy* GJ 121, *mamy* PK 18, *obracamy* SG 49, *znaydziemy* CO 105. Jego użycie wynosi łącznie dla wszystkich okresów 96%, osiąga zetem pełną normalizację. Tymczasem wariant inercyjny zakończony na *-m* obejmuje zaledwie 4% przykładów, między innymi: *będziem* BK 279, *przebieżym* BE 214, *musim* RŻ 110, *możem* WP 19, *nawrocim* PH 325, i jest już wariantem reliktowym. Rywalizację końcówek *-m* i *-my* w poszczególnych okresach przedstawia tabela nr 4.

Okres	<i>-my</i>	<i>-m</i>	Razem
OI	157 (90%)	17 (10%)	174
OII	1300 (96%)	60 (4%)	1360
OIII	594 (96%)	26 (4%)	620
OIV	607 (98%)	15 (2%)	622
OV	531 (98%)	11 (2%)	487
OI-OV	3189 (96%)	129 (4%)	3318

Tabela nr 4. Wariantywność *-my* || *-m*

Powyższe zestawienie ukazuje stały wzrost użycie innowacyjnego wariantu *-my*. Tylko w pierwszym z badanych okresów znajduje się on jeszcze w obrębie niepełnej normalizacji. W pozostałych przekracza już próg pełnej normalizacji. Zatem finalizacja procesu normalizacyjnego przypada, według zebranego materiału, na koniec XVI w. Zgadza się to z obserwacjami M. Wojtyły.

Natomiast regresywny wariant *-m* pojawia się przez całą dobę średniopolską, w każdym okresie poświadczony przynajmniej kilkoma przykładami. Wprawdzie już w OI jest wariantem zanikowym, a w pozostałych okresach jego użycie jeszcze spada, w wyniku czego staje się on wariantem reliktowym. Usuwanie tych form jest jednak procesem długotrwałym, zakończonym dopiero w dobie nowopolskiej¹.

Inny wynik dla ostatniej ćwierci XVI i 1. poł. XVII w. uzyskała M. Siuciak. Według danych zebranych przez badaczkę wariant *-my* w latach 1575-1585, 1601-1610 i 1631-1640 obejmuje kolejno 84%, 88% i 93% i jest na etapie niepełnej normalizacji. Dopiero między rokiem 1691 a 1700 przekracza próg pełnej

¹ Por. I. Bajerowa, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 2, *Fleksja*, op. cit, s. 165-166.

normalizacji, pojawiając się w 95% form¹. Zatem proces normalizacyjny zamyka się ostatecznie, zgodnie z wyliczeniami M. Siuciak, wprawdzie w XVII w., ale dopiero pod jego koniec. Jeszcze później proces normalizacyjny finalizuje się według wyliczeń I. Bajerowej, która dla ostatniej ćwierci XVII w. znalazła 30 form zakończonych na *-m*. Formy progresywne nie są w tym wypadku nawet na poziomie niepełnej normalizacji (70%), natomiast pełną osiągają w 1. poł. XVIII w. (97%)². Przyczyną tych rozbieżności jest zapewne różnica w doborze i liczbie źródeł.

Zebrany materiał pokazuje, że tempo rozprzestrzeniania się wariantu innowacyjnego, a zatem także zanikania wariantu starszego, inercyjnego, jest bardzo wolne. Dla całej doby średniopolskiej wskaźnik tempa narastania końcówki *-my* wynosi zaledwie +0,04% (tabela nr 5).

Okres	% <i>-my</i>	Wskaźnik tempa narastania
OI 1535-1551	90%	-
OII 1587-1603	96%	+ 0,10%
OIII 1639-1652	96%	0%
OIV 1687-1699	98%	+ 0,02%
OV 1740-1750	98%	0%
OI-OV 1535-1750	96%	+ 0,04%

Tabela nr 5. Tempo narastania *-my*

Powyższe zestawienie pokazuje, że tempo narastania form z końcówką dłuższą jest nieco szybsze między OI a OII, natomiast w kolejnych okresach spada do setnych procenta. W niektórych okresach narastanie jest w zasadzie niewidoczne w oparciu o dane procentowe, zauważyć je jednak można obserwując liczby bezwzględne.

Spowolnienie procesu normalizacyjnego może być spowodowane, jak zauważa M. Siuciak, czynnikami leksykalnymi³. Według badań przeprowadzonych przez M. Wojtyłę, M. Siuciak i T. Lisowskiego, najwyższą frekwencję wśród przykładów z końcówką reliktową ma forma *będziem*, a następnie czasowniki modalne *możem*, *musim*, czasownik *chcem*, rzadziej inne⁴. M. Siuciak uważa, że znaczenie może mieć tu fakt, iż nie występują one w zdaniu jako

¹ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 162.

² I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 121.

³ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 163.

⁴ M. Wojtyła, op. cit., s. 133 i *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 163; T. Lisowski, op. cit., s. 224.

samodzielne orzeczenia, ale tworzą bądź czas przyszły złożony (*będziem*), bądź wprowadzają formy infinitivu (czasowniki modalne)¹.

W materiale zbadanym na potrzeby niniejszej pracy najwyższą frekwencję wśród form zakończonych na krótkie *-m* ma *będziem*, które pojawiło się łącznie 41 razy, następnie *możem* (37 razy). Znacznie rzadziej wystąpiło *musim* – zaledwie 6 razy, natomiast *chcem* tylko raz. Innych leksemów z krótką końcówką *-m* wyekscerpowanych zostało łącznie 44, między innymi: *prosim* (4x), *idziem* (3x), *rzeczem* (3x), *mowim* (2x), *doydziem* (2x), *poydziem* (2x). Pozostałe poświadczone zostały przez pojedyncze przykłady.

Uderzająca przewaga *będziem* i *możem* skłania do dokładniejszego przyjrzenia się tym formom. W OI regresywny wariant *-m* pojawia się w czasowniku *być* łącznie 6 razy, natomiast w *móc* 11 razy. Równocześnie występują opozycyjne *będziemy* (4x) i *możemy* (6x). Stosunek procentowy między wariantami wynosi 63% dla *-m* do 37% dla *-my*. Widoczny jest zatem brak normy, dominuje jednak wariant regresywny, podczas gdy progresywny jest dopiero w tych formach wariantem rozwojowym. Inny wynik uzyskał dla początku XVI w. T. Lisowski. W analizowanych przez badacza paleotypach z 1522 r. widoczny jest wprawdzie również brak normy, ale z przewagą wariantu innowacyjnego, który stanowi aż 72%². T. Lisowski do wyliczeń włącza jednak poza leksemami *być* i *móc*, także *musieć* i *chcieć*.

W OII formy *będziem* wystąpiły 27 razy, *możem* 14 razy, natomiast *będziemy* pojawiło się już 92 razy, *możemy* 33. Wariant *-m* obejmuje więc już zaledwie 25% form i jest wariantem zanikowym, podczas gdy *-my* stanowi 75% przykładów, jest wariantem dominującym i znajduje się na etapie niepełnej normalizacji.

W OIII formy *będziem* użyte zostały 6 razy, *możem* 3 razy, tymczasem zarówno *będziemy*, jak i *możemy* poświadczone są 17 razy. Procentowy udział wariantu regresywnego spada w tym okresie do 21% (nadal jest wariantem zanikowym), a udział progresywnego, dominującego *-my* wzrasta do 79%.

W OIV odnalezione zostały zaledwie 2 poświadczania form *będziem* i *możem*. Natomiast *będziemy* wystąpiło 25 razy, a *możemy* 32. Wariant regresywny obejmuje wobec tego 7% form i jeszcze jest wariantem zanikowym, progresywny

¹ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 163.

² T. Lisowski, op. cit., s. 224-225.

93%, jest wariantem dominującym i zbliża się w tych czasownikach już do granicy pełnej normalizacji.

W OV brak form *będziem*, natomiast *możem* wystąpiło 7 razy, przy czym wszystkie poświadczenia pochodzą z jednego źródła (GZe). Tymczasem *będziemy* pojawiło się 16 razy, a *możemy* 20. Formy z wariantem regresywnym stanowią 16%, z progresywnym 84% (niepełna normalizacja).

Krótką końcówkę *-m* leksem *być* przyjmuje przede wszystkim wtedy, gdy wprowadza czas przyszły złożony. Takich form od OI do OV jest 34, natomiast form czasu przeszłego prostego 7. Jeśli obliczyć udział wariantów dla samego czasu przeszłego, widać, że proces normalizacji przebiega tu inaczej niż w czasie teraźniejszym (tabela nr 6).

Okres	<i>będziemy</i>	<i>będziem</i>	Razem
OI	4 (50%)	4 (50%)	8
OII	79 (77%)	24 (23%)	103
OIII	16 (80%)	4 (20%)	20
OIV	13 (87%)	2 (13%)	15
OV	14 (100%)	0 (0%)	14
OI-OV	126 (79%)	34 (21%)	160

Tabela nr 6. Wariantywność *-my* || *-m* w słowie posiłkowym *być* czasu przyszłego złożonego

Wariant progresywny *-my* w czasie przyszłym złożonym utrzymuje się do końca XVII w. na etapie niepełnej normalizacji. Dopiero w 1. poł. XVIII w. wchodzi w obręb pełnej normalizacji. Dodatkowo zauważyć można, że częściej zanikająca końcówka *-m* pojawia się w formach z czasownikiem *być* usytuowanym w prepozycji, typu *będziem robić*, *będziem mogli* (w złożeniach z imiesłowem krótka forma czasownika posiłkowego *będziem* występuje tylko z czasownikami modalnymi *mieć* bądź *móc*). Takich konstrukcji od OI do OV wystąpiło 22. Rzadziej pojawia się w formach typu *robić będziemy* (12 razy).

Kolejnym elementem spowalniającym proces normalizacji może być ograniczanie wariantu regresywnego do jednego typu odmiany. I. Bajerowa, obserwując polszczyznę literacką w XVIII w., zauważyła, że końcówkę krótką *-m* najczęściej przyłączają czasowniki koniugacji *-ę*, *-isz*¹. Nie znajduje dla tego

¹ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 121.

potwierdzenia w zebranych przez siebie materiale z XVII w. M. Siuciak¹, według której widoczna jest nawet w tym okresie przewaga wariantu inercyjnego w czasownikach zakończonych w 1. i 2. os. sg na *-ę, -esz*. Podobna sytuacja panuje w źródłach analizowanych na potrzeby niniejszej dysertacji. Dominują w nich czasowniki koniugacji *-ę, -esz*, których od OI do OV łącznie pojawiło się 100 (m.in. *chcem* BD 112, *obiecuiem* SSt 325), podczas gdy form koniugacji *-ę, -isz* 26 (np. *widzim* LR 427, *nawrocim* PH 325).

Zebrane dane pokazują, że doba średniopolska stanowi końcowy etap procesu normalizacji w zakresie wariantywności *-m* || *-my*. Pełną normalizację osiąga wariant innowacyjny już na przełomie XVI i XVII w., jednak jeszcze w zebranych materiale z XVII-stulecia i 1. poł. XVIII w. pojawia się regresywna końcówka *-m* jako wariant reliktowy. Od XVII w. jej wypieranie postępuje ledwie zauważalnie. Na tak długie utrzymywanie się wariantu inercyjnego wpływ mają czynniki leksykalne. Krótkie *-m* pojawia się głównie w czasownikach *będziem* i *możem* wprowadzających czas przyszły złożony i formy infinitivu. Proces normalizacyjny w zakresie tylko tych dwóch czasowników kończy się najwcześniej w poł. XVIII w. (jeśli wyłączyć z obliczeń druk GZe), a więc w porównaniu do wyliczeń dla wszystkich form 1. os. pl ponad 100 lat później.

Różnice w odmiankach regionalnych

Zdaniem M. Wojtyły i Z. Stiebera przyczynę tak długiego utrzymywania się w języku literackim regresywnego wariantu stanowi także jego dialektalny charakter, jaki uzyskał po XVI w. Brak bowiem, według M. Wojtyły, omawianej opozycji w XVII-wiecznych tekstach małopolskich, a poza izolowanymi wypadkami, również w wielkopolskich. W tekstach mazowieckich krótka końcówka *-m* pojawia się wprawdzie, ale w małych ilościach. Największą żywotność wykazuje natomiast w piśmiennictwie kresowym². Jednak zróżnicowanie dialektalne w tym stuleciu wykluczyły badania przeprowadzone przez M. Siuciak, według której formy starsze pojawiają się w tekstach z każdego regionu³. Zdaniem I. Bajerowej w ostatniej ćwierci XVII i 1. poł. XVIII w. różnica między odmiankami istniała, ale polegała na intensywności użycia. Formy z wariantem regresywnym występowały w tym okresie najczęściej w tekstach mazowieckich, rzadziej w źródłach z Kresów

¹ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 163.

² M. Wojtyła, op. cit., s. 132.

³ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 162-163.

północnych, sporadycznie w małopolskich i wielkopolskich, brak natomiast poświadczeń z Kresów południowych¹.

Zebrany na potrzeby niniejszej dysertacji materiał pokazuje, że w dobie średniopolskiej proces normalizacyjny nie przebiegał jednakowo we wszystkich regionach.

W małopolskich źródłach z OI w obrębie niepełnej normalizacji znajduje się progresywna końcówka *-my*, obejmująca 90% form. Tymczasem regresywne *-m* występuje w 10% i jest wariantem zanikowym. W następnym okresie użycie krótkiego *-m* w drukach małopolskich jest już o ponad połowę mniejsze (tabela nr 7).

Region	<i>-my</i>	<i>-m</i>	Razem
Małopolska	1007 (96%)	44 (4%)	1051
Wielkopolska	217 (99%)	2 (1%)	219
Kresy pn.	183 (92%)	16 (8%)	199

Tabela nr 7. Wariantywność *-my* || *-m* według regionów w OII

W OII wariant progresywny zakończony na *-my* w tekstach małopolskich i wielkopolskich znajduje się na etapie pełnej normalizacji, podczas gdy krótkie *-m* jest już wariantem reliktowym. Najrzadziej pojawia się *-m* w drukach wielkopolskich. Nieco częściej w małopolskich, w których widoczny jest spadek form regresywnych o 6% w stosunku do poprzedniego okresu. Najczęściej wariant inercyjny występuje w odmianie północnokresowej. Równocześnie najniższy procent ma w niej wariant innowacyjny, który znajduje się jeszcze w obrębie niepełnej normalizacji, choć już dość blisko z pełną. Podobną sytuację można zaobserwować w następnym okresie (tabela nr 8).

Region	<i>-my</i>	<i>-m</i>	Razem
Małopolska	282 (96%)	11 (4%)	293
Wielkopolska	61 (98%)	1 (2%)	62
Kresy pn.	100 (92%)	9 (8%)	109
Mazowsze	47 (94%)	3 (6%)	50
Kresy pd.	140 (99%)	2 (1%)	142

Tabela nr 8. Wariantywność *-my* || *-m* według regionów w OIII

W OIII etap pełnej normalizacji wariant progresywny *-my* osiąga w tekstach z Małopolski, Wielkopolski i Kresów południowych. Najwięcej poświadczeń ma

¹ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 209.

w źródłach z Kresów południowych i Wielkopolski. W odmianie wielkopolskiej pozornie widoczny jest wzrost użycia wariantu regresywnego w stosunku do poprzedniego okresu, jednak jeśli spojrzeć na liczby bezwzględne, okazuje się, że wciąż poświadczony jest on tylko 1 przykładem. Nieznacznie tylko mniej form wariant progresywny obejmuje w źródłach małopolskich. Utrzymuje ta odmianka taki sam stan jak w OII. Tymczasem na granicy niepełnej i pełnej normalizacji znajduje się wariant *-my* w tekstach mazowieckich oraz północnokresowych. Najmniej form z wariantem progresywnym wystąpiło ponownie w źródłach wydanych na Kresach północnych, ich stan procentowy nie zmienił się od poprzedniego okresu. W następnym badanym okresie widoczny jest wzrost użycia innowacyjnego wariantu *-my* we wszystkich obserwowanych odmiankach regionalnych (tabela nr 9).

Region	<i>-my</i>	<i>-m</i>	Razem
Małopolska	184 (99%)	1 (1%)	185
Wielkopolska	22 (96%)	1 (4%)	23
Kresy pn.	337 (95%)	17 (5%)	354
Mazowsze	188 (99%)	2 (1%)	190

Tabela nr 9. Wariantywność *-my* || *-m* według regionów w OIV

W OIV progresywne *-my* znajduje się w obrębie pełnej normalizacji już we wszystkich regionach. Najwięcej poświadczeń ma w źródłach małopolskich (o 3,5% więcej niż w poprzednim okresie) i mazowieckich (wzrost o 5%). Jedynie w tekstach wielkopolskich procentowe użycie wariantu regresywnego ponownie spadło, ale w dalszym ciągu wariant *-m* jest poświadczony 1 formą. Najsilniej wariant regresywny utrzymuje się nadal w źródłach północnokresowych, choć i tu *-my* wkroczyło w obręb pełnej normalizacji. Nieco inaczej sytuacja wygląda w OV (tabela nr 10).

Region	<i>-my</i>	<i>-m</i>	Razem
Małopolska	102 (100%)	0 (0%)	102
Wielkopolska	60 (87%)	9 (13%)	69
Kresy pn.	125 (99%)	1 (1%)	126
Mazowsze	134 (100%)	0 (0%)	134
Kresy pd.	110 (99%)	1 (1%)	111

Tabela nr 10. Wariantywność *-my* || *-m* według regionów w OV

W OV na etapie pełnej normalizacji progresywne *-my* znajduje się w źródłach małopolskich, mazowieckich i kresowych. Stan procentowy wariantu jest w nich bardzo podobny i wynosi 100% lub prawie 100%. W tekstach północnokresowych obserwuje się najwyższy wzrost względem poprzedniego okresu – o 4%. Jedynie w źródłach wielkopolskich udział form z wariantem innowacyjnym jest niższy w stosunku do poprzedniego okresu (aż o 9%) i wariant ten znajduje się w obrębie niepełnej normalizacji. Jednak wszystkie formy zakończone na regresywne *-m* wyekscerpowano z jednego tekstu. W drugim źródle wielkopolskim poświadczony został wyłącznie wariant progresywny.

Zebrany przeze mnie materiał nie potwierdza tezy postawionej przez M. Wojtyłę w stosunku do Małopolski i Wielkopolski. W tekstach wydanych w XVII w. w obu tych regionach pojawiają się warianty reliktowe. W źródłach wielkopolskich zauważa się nawet wzrost użycia wariantu wycofywanego z języka: w OII obejmuje on 1% form, w OIII 2%, w OIV 5%, a w OV nawet 13%. Należy jednak zwrócić uwagę, że przez XVII w. są to w każdym z okresów jedna lub dwie formy. Tylko w OV pojawia się ich więcej, ale wszystkie one pochodzą z jednego źródła (GZe).

Z tezą M. Wojtyły można się natomiast zgodzić w przypadku odmianki północnokresowej, która wykazuje częstsze użycie wariantu inercyjnego w stosunku do pozostałych regionów w OII, OIII i OIV. W OIII wsparta była tylko niewiele niższym użyciem tego wariantu w źródłach mazowieckich. Widać zatem w tym czasie podział regionów na zachowawczą północ i bardziej postępowe południe. Dopiero w ostatnim badanym okresie sytuacja w odmiance północnokresowej zbliża się do stanu panującego w źródłach z większości pozostałych obszarów.

Zestawienie użycia form innowacyjnych i inercyjnych w poszczególnych regionach ukazuje, że najszybciej, bo już w OII, pełna normalizacja objęła źródła małopolskie i, tymczasowo, wielkopolskie. W OIII panuje także w południowokresowych. W OIV dopiero mazowieckie i z Kresów północnych. Jednak pojedyncze formy z wariantem regresywnym pojawiają się jeszcze w XVIII w. w źródłach wielkopolskich i kresowych. Należy zatem stwierdzić, że utrzymywanie się wariantu regresywnego w języku literackim było wsparte czynnikami regionalnymi.

Użycie wariantów przez drukarnie

Większość drukarni, z których pochodzą analizowane źródła, stosowała oba warianty – zarówno innowacyjne *-my*, jak i inercyjne *-m*. W całej dobie średniopolskiej tylko w tekstach z 10 oficyn na 31 użyto jedynie form progresywnych.

W OI przebadane zostały druki z dwóch krakowskich oficyn – F. Unglera (później wdowy H. Unglerowej) i M. Scharffenberga. W każdej tłoczni w użyciu były oba warianty z przewagą progresywnego *-my*. W tłoczni F. Unglera wydanych zostało 6 tekstów z kanonu. Pojawiło się w nich 89 form zakończonych na *-my* i 13 na *-m*, łącznie 102 formy. W najstarszym źródle (PW), wydanym w 1535 r., a więc jeszcze za życia drukarza, oba warianty mają tyle samo użycie. W następnym (OZ), z 1542 r., pojawia się tylko wariant progresywny. Natomiast w trzech ostatnich (RT, XG, KW), z lat 1548, 1549 i 1551, występują obie formy, ale widoczna jest przewaga wariantu *-my*. Drukarnię M. Scharffenberga reprezentuje w kanonie tylko jedno źródło. Wariant regresywny objął w nim 4 formy, progresywny 68.

Z OII wzięte zostały pod uwagę źródła z czterech drukarni – dwóch krakowskich, poznańskiej i wileńskiej. W każdej stosowano oba warianty.

W krakowskiej Drukarni Łazarzowej wydanych zostało 5 tekstów z kanonu. Łącznie pojawiło się w nich 779 form zakończonych na *-my* i 39 na *-m*. Dominacja progresywnego *-my* widoczna jest w każdym z tekstów.

Drugą krakowską oficynę – A. Piotrkowczyka, w kanonie reprezentują dwa źródła. Wystąpiło w nich 228 form zakończonych na *-my* i 5 na *-m*. Jednak, jeśli przyjrzeć się bliżej poszczególnym tekstom, widać, że tylko we wcześniejszym (WK) pojawia się regresywne *-m*, w późniejszym (DH) poświadczony jest wyłącznie wariant progresywny.

Również dwa źródła ukazały się w poznańskiej tłoczni J. Wolraba, prowadzonej po jego śmierci przez wdowę i dziedziców. Pojawiło się 217 form zakończonych na *-my* i 2 na *-m*. Należy zwrócić jednak uwagę, że wariant regresywny poświadczony jest tylko przez źródło wydane za życia drukarza (RP). W późniejszym (JR) występuje bezwyjątkowo wariant progresywny.

Także z wileńskiej tłoczni J. Karcana pochodzą dwa źródła. Wyekscerpowano z nich 183 formy zakończone na *-my* i 16 na *-m*. W każdym z druków przeważa progresywne *-my*.

W OIII wzięte pod uwagę zostały źródła z dziesięciu drukarni: poznańskiej, leszczyńskiej, dwóch warszawskich, dwóch wileńskich i lwowskiej. W ośmiu, w tym

trzech krakowskich, jednej warszawskiej, poznańskiej, dwóch wileńskich i lwowskiej, w użyciu były oba warianty. Tylko w źródłach z oficyny leszczyńskiej i jednej z warszawskich nie występuje regresywne *-m*.

Z oficyny F. Cezarego pochodzą trzy źródła. Wystąpiło w nich 228 form zakończonych na *-my* i 9 na *-m*. Jednak udział obu wariantów z przewagą progresywnego jest widoczny tylko w najwcześniejszym druku (OK) i najpóźniejszym (CT). Tymczasem w wydanym w 1650 r. (PK) poświadczony został wyłącznie wariant nowszy.

W drukarni A. Piotrkowczyka młodszego ukazało się jedno źródło z kanonu. Składa się ono z trzech tekstów tego samego autora. Łącznie wystąpiło w nich 40 form zakończonych na *-my* i 1 na *-m*. Paralelna sytuacja nie występuje w każdym z pojedynczych tekstów. Jedynie w najstarszym (MS) poświadczony są oba warianty, w dwóch późniejszych (MZ i MK) panuje już jako wyłączny wariant progresywny.

Spod pras tłoczni S. Lenczewskiego Bertutowicza wyszło jedno źródło ujęte w kanonie. Użyte w nim zostały 24 formy z dłuższą końcówką *-my* i 1 z krótką *-m*.

Oba warianty stosowano także w drukarniach kresowych. W wileńskiej oficynie oo. jezuitów wydane zostało jedno źródło z kanonu. Pojawiło się w nim 57 razy progresywne *-my* i 6 razy regresywne *-m*. Również jedno źródło pochodzi z wileńskiej drukarni oo. bazylianów. Składają się na nie trzy kazania tego samego autora. Łącznie wystąpiły w nich 43 formy zakończone na progresywne *-my* i 3 na regresywne *-m*. Jednak w poszczególnych tekstach wygląda to nieco inaczej. W najstarszym (DW) poświadczony jest tylko wariant innowacyjny, a oba pojawiają się, w niewielkiej ilości, w dwóch późniejszych (DK, DHa).

Lwowska drukarnia jezuicka wydała dwa źródła z kanonu. Wyekscerpowano z nich 140 form zakończonych na *-my* i 2 na *-m*. Oba warianty z przewagą progresywnego zostały użyte tylko we wcześniejszym tekście z 1644 r. (DHi), źródło o rok późniejsze (GZ) poświadcza już jedynie wariant progresywny.

Także w drukarni poznańskiej i jednej z warszawskich korzystano z obu wariantów. Z poznańskiej oficyny W. Regulusa, prowadzonej po jego śmierci przez wdowę i dziedziców, pochodzi jedno źródło składające się z trzech kazań tego samego autora. Wystąpiły w nich łącznie 44 formy z końcówką *-my* i 1 z *-m*. Forma regresywna pojawiła się w ostatnim kazaniu (PKC) z 1652 r., wcześniejsze (PR i PKS) poświadczają tylko wariant progresywny.

W kanonie znajduje się 1 druk z warszawskiej oficyny P. Elerta. Użyto w nim 41 form zakończonych na *-my* i 3 na *-m*.

Tylko wariant progresywny wykorzystano w tłocznich: leszczyńskiej D. Vetterusa i warszawskiej J. Trempskiego. Obie oficyny reprezentowane są w kanonie przez jedno źródło. W tekście wydany u D. Vetterusa pojawiło się 17 form zakończonych na *-my*, natomiast w źródle z tłoczni J. Trempskiego – 6 form.

Z OIV w kanonie znalazły się źródła z siedmiu drukarni – dwóch krakowskich, lubelskiej, warszawskiej, poznańskiej, kaliskiej i wileńskiej. Oba warianty zastosowano w czterech oficynach, w trzech (dwóch krakowskich i kaliskiej) pojawia się już tylko wariant progresywny.

W lubelskiej drukarni jezuickiej w użyciu była zarówno dłuższa końcówka *-my*, jak i krótka *-m*. Z reprezentującego ją tekstu wyekscerpowano 37 form z *-my* i 1 z *-m*.

W pozostałych oficynach małopolskich, mieszczących się w Krakowie, posłużono się w wydanych tam źródłach jedynie wariantem progresywnym. Spod pras tłoczni M. A. Schedla wyszły dwa teksty z kanonu. Pojawiły się w nich łącznie 83 formy z progresywnym *-my*. Tymczasem w tekście reprezentującym Drukarnię Akademicką zwaną Piotrkowczykowską – 61 form.

Oba warianty stosowała warszawska oficyna ojców pijarów. Wydano tam dwa źródła z kanonu, w których łącznie wystąpiło 188 form zakończonych na *-my* i 2 na *-m*. Nie ma to jednak przełożenia na poszczególne druki. Wariant regresywny pojawia się bowiem tylko w tekście wcześniejszym (LR) z 1694 r., źródło późniejsze (ZK) z 1696 r. ma już wyłącznie formy z wariantem progresywnym.

W poznańskiej drukarni ojców jezuitów, przy wydawaniu źródła, które włączone zostało do kanonu, posłużono się zarówno wariantem progresywnym, jak i regresywnym. Pierwszy wystąpił 19 razy, drugi raz.

Inaczej wygląda sytuacja w jezuickiej tłoczni kaliskiej, z której pochodzi również jedno źródło. Wystąpiły w nim zaledwie 3 formy, wszystkie zakończone na *-my*.

Dwa źródła z kanonu wydrukowane zostały w wileńskiej oficynie oo. jezuitów. Na ich podstawie można stwierdzić, że w tłoczni tej posługiwano się wariantem progresywnym i regresywnym, bowiem łącznie pojawiło się w tekstach 337 form zakończonych na *-my* i 17 na *-m*. Dominacja wariantu innowacyjnego widoczna jest w obu drukach.

Do analizy polszczyzny literackiej z OV posłużyły źródła z ośmiu drukarni – krakowskiej, lubelskiej, warszawskiej, poznańskiej, leszczyńskiej, wileńskiej i dwóch lwowskich. Obu wariantów użyto w trzech oficynach: M. Wawrzyńca starszego w Lesznie, oo. jezuitów w Wilnie i Lwowie. W pozostałych pojawił się już tylko wariant progresywny.

Z drukarni leszczyńskiej pochodzi jedno źródło. Wyekscerpowanych zostało z niego 51 form zakończonych na *-my* i 9 na *-m*. Również w lwowskiej oficynie oo. jezuitów ukazał się jedno spośród analizowanych dzieł. Wykorzystano w nim 35 form z dłuższym *-my* i 1 z krótkim *-m*. Tymczasem wileńską jezuicką drukarnię reprezentują w kanonie dwa teksty, w których pojawiło się 125 form z wariantem progresywnym i 1 z wariantem regresywnym. Forma zakończona na *-m* pochodzi z druku starszego, wydanego w 1745 r. (PH), w późniejszym wystąpiły już tylko czasowniki w postaci nowszej.

W pięciu oficynach zastosowano wyłącznie wariant progresywny. W źródle wydanym w krakowskiej Drukarni Akademickiej zwanej Cezarowską wystąpiło 90 form zakończonych na *-my*. W dwóch tekstach z jezuickiej tłoczni w Lublinie 12 form. W dwóch źródłach z warszawskiej drukarni oo. pijarów 134 formy. Z poznańskiego źródła wydanego w tłoczni jezuickiej 9 form, natomiast z lwowskiej Drukarni Brackiej 75 form.

Widać zatem, że w początkowych okresach doby średniopolskiej we wszystkich drukarniach posługiwano się oboma wariantami. Dopiero od OIII pojawiają się oficyny, w których stosowano tylko wariant progresywny¹. W OIII są to dwie drukarnie – warszawska i leszczyńska, w OIV już trzy (dwie krakowskie i kaliska), a w OV większość, bo aż pięć z ośmiu (dwie krakowskie, lubelska, warszawska i poznańska). Pojawienie się drukarni, w których stosowano wyłącznie wariant *-my*, nastąpiło w czasie, gdy norma jest już ustabilizowana (pełną normalizację wariant progresywny osiągnął w OII), a narastanie form zwycięskich wprawdzie trwa, ale postępuje wolniej niż między OI a OII (wskaźnik wskazuje zaledwie 0,02%, podczas gdy w OII wskazywał 0,1%). Zestawienie form według drukarni w poszczególnych okresach zawiera tabela nr 11.

¹ W związku z tym, że wiele drukarni reprezentowanych jest przez tylko 1 źródło, wniosek ten wymaga sprawdzenia na większej liczbie tekstów.

Okres	Drukarnia	-my	-m	Łącznie	Liczba źródeł
OI	F. Unglera później wd. i dz. (Kraków)	89	13	102	5
	M. Scharffenberga (Kraków)	68	4	72	1
OII	A. Piotrkowczyka (Kraków)	228	5	233	2
	Łazarzowa (Kraków)	779	39	818	5
	J. Wolraba starszego, później wd. i dz. (Poznań)	217	2	219	2
	J. Karcana (Wilno)	183	16	199	2
OIII	F. Cezarego, później wd. i dz. (Kraków)	228	9	237	3
	A. Piotrkowczyka młodszego (Kraków)	40	1	41	1
	S. Lenczewskiego Bertutowicza (Kraków)	24	1	25	1
	J. Trempskiego (Warszawa)	6	0	6	1
	P. Elerta (Warszawa)	41	3	44	1
	W. Regulusa, później wd. i dz. (Poznań)	44	1	45	1
	D. Vetterusa (Leszno)	17	0	17	1
	oo. bazylianów (Wilno)	43	3	46	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	57	6	63	1
Soc. Iesu u S. Nowogorskiego (Lwów)	140	2	142	2	
OIV	M. A. Schedla (Kraków)	86	0	86	2
	Akademicka zw. Piotrkowczykowską (Kraków)	61	0	61	1
	Coll. Soc. Iesu (Lublin)	37	1	38	1
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	188	2	190	2
	Coll. Soc. Iesu (Poznań)	19	1	20	1
	Coll. Soc. Iesu (Kalisz)	3	0	3	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	337	17	354	2
OV	Akademicka zw. Cezarowską (Kraków)	90	0	90	1
	Coll. Soc. Iesu (Lublin)	12	0	12	2
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	134	0	134	2
	Coll. Soc. Iesu (Poznań)	9	0	9	1
	M. Wawrzyńca starszego (Leszno)	51	9	60	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	125	1	126	2
	Coll. Soc. Iesu (Lwów)	35	1	36	1
	Bracka Świętej Trójcy J.K.M. (Lwów)	75	0	75	1

Tabela nr 11. Wariantywność -my || -m według drukarni

Stan wariantywności w poszczególnych źródłach

Finalizację procesu normalizacji wariantywności *-m* || *-my* uwidacznia także ekstensja tekstowa form opozycyjnych. W początkowym okresie formy regresywne, choć nieliczne, pojawiały się w większości druków, natomiast pod koniec już tylko w pojedynczych źródłach.

W OI formy 1. os. pl czasu teraźniejszego wystąpiły we wszystkich sześciu źródłach z kanonu. Najwcześniejszym jest wydane w 1535 r. *Polskie wypisanie dwoiey krainy świata, którą po łacinie Sarmatia* [...] zową M. Miechowity, przełożone przez Wielkopolanina A. Glabera¹. W tekście tym pojawiło się 10 form 1. os. pl cz. ter. – 5 zakończonych na innowacyjne *-my* i 5 na inercyjne *-m*, np.: *wiemy* 64, *wypil]zemy* 32, *będziemy* 62; *możem* 60, *będziem* 64.

Cztery lata późniejszy jest *Żywot Pana Jezu Krysta Bonawentury*, w tłumaczeniu Małopolanina B. Opeca. Wystąpiły w tym druku 72 formy 1. os. pl cz. ter., w tym 68 zakończonych na innowacyjne *-my* i 4 na inercyjne *-m*, np.: *niewiemy* 71, *oczekawamy* 53v, *pamiętamy* 181v; *będziem* 69, *możem* 53v.

W 1542 r. ukazało się dzieło *O ziołach tutecznych y zamorskich* Wielkopolanina H. Spiczyńskiego. Wyekscerpowano z niego 10 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*, między innymi: *będziemy* 216v, *pożywamy* 47v, *używamy* 50, *widamy* 115.

Z roku 1548 pochodzi *Rozmowa z Turczynem o wierze Krześciańskiej* B. Georgiewicza, w której wystąpiły 53 formy 1. os. pl cz. ter., w tym 52 zakończone na innowacyjne *-my* i 1 na inercyjne *-m*, np.: *łiadamy* AV, *czytamy* BIIIv, *morduiemy* AIIIv, *potykamy* [ię FIII; *możem* [EVIv].

Rok później ukazały się *Xięgi o gospodarstwie* P. Crescentyna². W badanej próbie pojawiło się 9 form 1. os. pl cz. ter., w tym 6 zakończonych na innowacyjne *-my* i 3 na inercyjne *-m*, np.: *możemy* 201, *widamy* 198, *widziemy* 606; *będziem* 384, *możem* 367.

¹ Korzystałam z druku zamieszczonego w Dolnośląskiej Bibliotece Cyfrowej (Identyfikator zasobu: oai:www.dbc.wroc.pl:3208; data dodania publikacji: 2009-08-05; sygnatura oryginału: XVI.O.954, prawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich), w umieszczonym tam opisie źródła nie został podany autor przekładu, jednak można go zidentyfikować na podstawie przedmowy, co wskazuje K. Estreicher (op. cit., t. 22, s. 360).

² Druk, z którego korzystałam, pochodzi z Biblioteki Kórnickiej (Cim.F.4078; Mf 4935), brak w nim informacji o tłumaczu. Nie pojawiła się ona także w *Bibliografii polskiej* K. Estraichera (op. cit., XV-XVIII, t. 14, s. 450-451). Inny egzemplarz z tego samego roku i miejsca wydania znajduje się w Bibliotece Jagiellońskiej. W opisie do tego egzemplarza, jako tłumacz pojawia się A. Glaber (na podstawie Jagiellońskiej Biblioteki Cyfrowej, Identyfikator dokumentu cyfrowego: NDIGSTDR005512, źródło: Biblioteka Jagiellońska, BJ St. Dr. Cim. 8143, dodane: 2013-01-04).

W roku 1551 wydana została *Kronika wszytkego swyata* Wielkopolanina M. Bielskiego. Wystąpiło w niej 20 form 1. os. pl cz. ter., w tym 16 zakończonych na innowacyjne *-my* i 4 na inercyjne *-m*, między innymi: *mamy* 15v, *po[staramy] się* 279, *poiedziemy* 278v; *będziem* 279, *możem* 14.

Widać zatem, że w OI innowacyjny wariant *-my* pojawił się we wszystkich sześciu źródłach, w czterech dominując, a w jednym występując jako forma wyłączna. Tymczasem inercyjny wariant *-m* poświadczony został przez pięć źródeł, w żadnym nie przeważając.

W OII formy 1. os. pl cz. ter. użyte zostały we wszystkich źródłach podstawowych i jednym dodatkowym. Najstarszym drukiem podstawowym z tego okresu są *Kazania albo cwiczenia Chrześcijańskie na XVIII niedziel* z 1587 r. autorstwa J. Wereszczyńskiego, pochodzącego z Kresów południowych. W badanej próbie pojawiło się 215 form 1. os. pl cz. ter., w tym 210 zakończonych na innowacyjne *-my* i 5 na inercyjne *-m*, np.: *czytamy* 100, *[z]ukamy* 232, *bierzemy* 236, *popelniamy* 347; *będziem* 103, *możem* 86.

W roku 1588 ukazała się *Ewangelia od Jana Świętego* J. Brenza w tłumaczeniu W. Agryppy z Kresów północnych. W badanej próbie wystąpiło 115 form 1. os. pl cz. ter., w tym 101 zakończonych na innowacyjne *-my* i 4 na inercyjne *-m*, m.in.: *dopu[szczamy] się* 98, *nie kradniemy* 326, *nie za[śluguiemy]* 213, *ofiaruiemy* 326; *nie możem* 211, *rzeczem* 105, *zo[łtaniem]* 109.

Z 1589 r. pochodzi *O jednej osobie kazań sześć* Wielkopolanina S. Grodzickiego. W analizowanym fragmencie pojawiły się 84 formy 1. os. pl cz. ter., w tym 82 zakończone na innowacyjne *-my* i 2 na inercyjne *-m*, np.: *probuujemy* 15, *okazuiemy* 123, *miłuiemy* 174; *twierdzim* 23, *będziem* 109.

W 1590 r. wydany został druk *Oksza Stanisława Orzechowskiego na Turka* w tłumaczeniu Małopolanina J. Januszowskiego. Z tego tekstu wyekscerpowano 96 form 1. os. pl cz. ter., w tym 92 zakończone na innowacyjne *-my* i 4 na inercyjne *-m*, m.in.: *nieprzyimuiemy* 44, *odpoczywamy* 99, *[s]eymuiemy* 54; *musim* 120, *możem* 70.

Trzy lata później, w 1593 r., ukazało się *Rozwiązanie pięćdziesiąt y dwu Quaestiy ministrow Nowo-Ewangelickich Jezuitom zadanych* Mazowszanina A. Jungi. W badanej próbie tekstu pojawiło się 110 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*, m.in.: *buduiemy* 200, *dowiaduiemy [się]* 233, *używamy* 235, *ofiaruiemy* 331, *kładziemy* 336.

Również z 1593 pochodzi *Rzecz o dobrodzieystwach z Seneki wzięta* Małopolanina Ł. Górnickiego, z której wyekscerpowano 135 form 1. os. pl cz. ter., w tym 127 zakończonych na innowacyjne *-my* i 8 na inercyjne *-m*, np.: *gotuiemy* [ię 182, *dziękuiemy* 276, *nie żałuiemy* 289; *niemożem* 178, *przywiedziem* 267.

W 1594 r. wydane zostały *Statuta y metrika przywileiow Koronnych* S. Sarnickiego z Kresów południowych. W analizowanej próbie tekstu użyto 417 form 1. os. pl cz. ter., w tym 411 zakończonych na innowacyjne *-my* i 6 na inercyjne *-m*, m.in.: *deklaruiemy* 354, *odrżekamy* 1089, *ka[ł]uiemy* 1102; *obiecuiem* 325, *możem* 749.

Rok później (1595 r.) ukazały się *Politica Panskie* Lipsiusa Iustusa, w tłumaczeniu Małopolanina P. Szerbica. Wystąpiły w nich 82 formy 1. os. pl cz. ter., w tym 65 zakończonych na innowacyjne *-my* i 17 na inercyjne *-m*, np.: *żałuiemy* 43, *zadzierzrywamy* 46, *pracuiemy* 119; *idziem* 91, *rzeczem* 104.

W 1596 wydrukowano tekst S. Sokołowskiego *Sprawiedliwy Ioseph* przełożony przez J. Bogusławskiego (być może Małopolanina¹). Pojawiło się w tym tekście 88 form 1. os. pl cz. ter., w tym 84 zakończone na innowacyjne *-my* i 4 na inercyjne *-m*, np.: *baczmy* 153, *nie boleimy* 231, *nie wiemy* 246, *chcemy* 258; *będziem* 232.

Najpóźniej wydana, w 1603 r., jest *Hippica to iest o koniach* xięgi K. M. Dorohostajskiego, autora prawdopodobnie pochodzącego z Kresów północnych. W badanej próbie tekstu użytych zostało 18 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*, m.in.: *musiemy* [B7], *potrzebuiemy* [B7], *zowiemy* Mη, *widzimy* Dy, *potrafiamy* Jiy.

Do kanonu podstawowego dodane zostało w tym okresie jedno źródło dodatkowe – *Przestroga pastyrka do miasta Warszawskiego* Wielkopolanina S. Reszki. Jest ono nieco wcześniejsze od pozostałych druków, wydano je bowiem w 1585 r. Wyekscerpowano z niego 109 form 1. os. pl cz. ter., w tym 107 zakończonych na innowacyjne *-my* i 2 na inercyjne *-m*, np.: *przymuiemy* 11, *[sprawuiemy* 30, *zo[ł]stawuiemy* 148; *chwalem* 95, *będziem* 152.

¹ Z. Florczak stawia jedynie przypuszczenie o małopolskim pochodzeniu J. Bogusławskiego, biorąc pod uwagę, że sprawował w Miechocinie pod Tarnobrzegiem funkcję plebana, a starościem sandomierskiej, Jadwidze z Kormanic Mieleckiej, dedykował swój przekład łacińskiego poematu S. Sokołowskiego *Justus Joseph* (Z. Florczak, op. cit., s. 171).

Tak więc w OII wariant innowacyjny wystąpił we wszystkich dziesięciu źródłach, w ośmiu zdobywając przewagę, a w dwóch panując jako forma wyłączna. Tymczasem inercyjny wariant *-m* użyty został w ośmiu źródłach z dziesięciu, w każdym pojawiając się rzadziej od wariantu dłuższego. Obie formy poświadczono są także w tekście dodatkowym.

W OIII formy 1. os. pl cz. ter. użyte zostały w trzynastu źródłach (w tym dwóch dodatkowych). Najstarsza w tym okresie jest *Kontynuacja diaryusza woennego* z 1639 r., autorstwa pochodzącego z Kresów południowych S. Okolskiego. Wystąpiło w niej 129 form 1. os. pl cz. ter., w tym 122 zakończone na innowacyjne *-my* i 7 na inercyjne *-m*, m.in.: *widziemy* C3, *chwalimy* D2, *[k]ładamy* E; *musim* K2, *nie myślę* [E4].

W 1640 r. wydany został *Proces sądowy* G. Czaradzkiego. Wyekscerpowano z niego 6 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*: *mamy* A, *zażywamy* B2, *chcemy* Ev, *po[st]anawiamy* [E4], *nie oddalamy* F2v, *przenosimy* F2v.

Jako jedno źródło traktowane są trzy kazania pochodzącego z Kresów północnych A. Dubowicza. Razem pojawiło się w nich 46 form 1. os. pl cz. ter., w tym 43 zakończone na innowacyjne *-my* i 3 na inercyjne *-m*. Najwcześniej, bo w 1642 r., ukazało się *Wyprawienie osoby*, z którego pochodzi 11 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*, m.in.: *widzimy* A3v, *wchodzimy* B2, *rodzimy* [ię] B3, *bierzemy* B3, *żegnamy* G3. Drugie kazanie, *Haft ręką bieżącą*, wydane zostało w 1645 r. Wystąpiły w nim 22 formy 1. os. pl cz. ter., w tym 20 zakończonych na innowacyjne *-my* i 2 na inercyjne *-m*, np.: *odprowadzamy* B, *grzebiemy* B, *żyjemy* G; *będziem* [F4], *możem* G. Trzecie – *Kazanie na pogrzebie* – również wyszło drukiem w roku 1645. Wyekscerpowano z niego 13 form 1. os. pl cz. ter., w tym 12 zakończonych na innowacyjne *-my* i 1 na inercyjne *-m*, np.: *dziwujemy* [ię] 9, *nie zaw[ty]dziemy* [ię] 13v, *czuiemy* 26, *uważamy* 26; *możem* 16v.

W jedno źródło łączą się także trzy teksty Małopolanina J. Mijakowskiego. Wystąpiło w nich w sumie 41 form 1. os. pl cz. ter., w tym 40 zakończonych na innowacyjne *-my* i 1 na inercyjne *-m*. W najstarszym, z roku 1643 *Szczęśliwym w Zakonie Dominikańskim marnotrawcy*, pojawiło się 6 form 1. os. pl cz. ter., w tym 5 zakończonych na innowacyjne *-my* i 1 na inercyjne *-m*: *weźmiemy* 17, *dochodziemy* 17, *śpiewamy* 21, *mówimy* 34, *[h]uchywamy* 36; *nie boim* [ię] 37. W tekście *Zbożny pobyt po śmierci świątobliwie zmarley [...]* *Jey Mci Paniey*

Helźbiety Myszkowskiej z 1644 r. wystąpiło 16 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*, m.in.: *żyjemy* 6, *bierzemy* 6, *pośpieszamy* 12, *trafimy* 17, *widywamy* 59. Natomiast w najpóźniejszym kazaniu, *Kokoszy* [...] w kazaniu za kołędę danej z 1646 r., form 1. os. pl cz. ter. poświadczonych zostało 19, wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*: *chwalimy* D2, *nie znamy* E, *kładamy* E, *narzekamy* Ev, *mamy* Ev.

W roku 1644 ukazała się *Hierarchia abo o zwierzchnosci w cerkwi bozey* J. Dubowicza, autora pochodzącego z Kresów północnych. W losowo wybranej próbie materiału pojawiły się 123 formy 1. os. pl cz. ter., w tym 121 zakończonych na innowacyjne *-my* i 2 na inercyjne *-m*, m.in.: *powiadamy* 38, *znaydujemy* 66, *nie Zydow[stwujemy]* 142, *od[stapimy]* 191; *będziem* 200.

Również z 1644 r. pochodzi *Posel zbawienia panien zakonnych klasztoru Świętego Andrzeia* A. Opatowczyka. W druku tym wystąpiło 25 form 1. os. pl cz. ter., w tym 24 zakończone na innowacyjne *-my* i 1 na inercyjne *-m*: *pośpieszemy* [ię] 81, *mowimy* 107, *nazywamy* 108, *wiemy* 317; *poydziem* 106.

W 1645 r. wydane zostały *Kazania albo tytuły* [...] *rożnych lat rożnym osobom wystawione* Mazowszanina J. Olszewskiego. Użyto w nich 63 formy 1. os. pl cz. ter., w tym 57 zakończonych na innowacyjne *-my* i 6 na inercyjne *-m*: *czytamy* 97, *di[zkurujemy]* 98, *zabawiamy* 404; *dziwuiem* [ię] 411, *pożrzem* 412.

Jedno źródło stanowią trzy kazania Wielkopolanina W. Pięłowskiego. Łącznie pojawiło się w nich 45 form 1. os. pl cz. ter., w tym 44 zakończone na innowacyjne *-my* i 1 na inercyjne *-m*. Z najwcześniejszego tekstu, *Rzeki pokoju y strumienia powodz sławy niosącego* z 1646 r., wyekscerpowano 22 formy 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*, m.in.: *mamy* Av, *czynimy* A2, *umieramy* A2v, *porzucamy* [B4], *ro[spływamy]* [ię] C2v. W późniejszym o kilka lat *Kazaniu na pogrzebie* [...] *Jana Olbrachta Smoguleckiego* z 1650 r. wystąpiło 14 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*, np.: *ry[uiemy]* [ię] B3, *patrzamy* [B4], *giniemy* C, *uczymy* [ię] Cv, *widzimy* C2. Natomiast w wydanym w 1652 r. *Kazaniu na pogrzebie Mości Xiędza Zygmunta Cieleckiego* użyto 9 form 1. os. pl cz. ter., w tym 8 zakończonych na innowacyjne *-my* i 1 na inercyjne *-m*, np.: *idziemy* [A4], *[lużymy]* C, *odpu[szczamy]* C3, *żartujemy* C3; *podawam* A2.

W 1650 r. wydane zostały *Kleynoty stołecznego miasta Krakowa abo kościoły* [...] *krotko opisane* Pomorzanina P. H. Pruszcza. Wystąpiło w nich

8 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*, m.in.: *rozmawiamy* [2 przedm.], *włtydamy* [ię [2 przedm.], *mamy* 18, *doznawamy* 45, *obaczmy* 49.

Z tego samego roku jest *Żywot Panny Maryi* A. S. Radziwiłła z Kresów północnych. Z badanej próby tego druku wyekscerpowano 44 formy 1. os. pl cz. ter., w tym 41 zakończonych na innowacyjne *-my* i 3 na inercyjne *-m*, np.: *rozumiemy* 90, *wygadzamy* 97, *otwarzamy* 325; *musim* 110, *będziem* 354.

W 1652 r. ukazało się *Trzydzieści przyczyn, dla których każdy [...] ma się odrażać od zboru tego, który arriańskim zowią* Wielkopolanina M. Cichowskiego. Wystąpiło w nim 100 form 1. os. pl cz. ter., w tym 98 zakończonych na innowacyjne *-my* i 2 na inercyjne *-m*, np.: *argumentujemy* 42, *dowodzimy* 48, *czcimy* 98, *dziękujemy* 120; *będziem* 159.

W OIII do kanonu podstawowego dodane zostały dwa źródła dodatkowe. Pierwsze to wydana w 1643 r. *Archelia to iest nauka i informatia o strzelbie* J. Dekana – Czecha, uznawanego jednak za Wielkopolanina, z tym bowiem regionem związał się na dłużej. W losowo wybranym fragmencie druku pojawiło się 17 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*, m.in.: *czytamy* 1, *obaczmy* 3, *nagotujemy* [ię 90, *przełtaniemy* 90, *obawiamy* [ię 157.

Drugim źródłem dodatkowym jest *Zwierciadło duchowney Łaski* z 1645 r., w tłumaczeniu J. Gawatha z Kresów południowych, użyto w nim 19 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*, m.in.: *rozpamiętywamy* 83, *darujemy* 92, *chcemy* 320, *obawiamy* [ię 321, *rzeczemy* 324.

Po przyjrzeniu się poszczególnym tekstom widać, że w OIII innowacyjny wariant *-my* wystąpił we wszystkich źródłach, w dwóch pojawiając się jako forma wyłączna, a w dziewięciu zdobywając przewagę. Jako wyłączny, użyty został także w tekstach dodatkowych. Tymczasem inercyjne *-m* poświadczone zostało przez dziewięć z jedenastu źródeł.

W OIV formy 1. os. pl cz. ter. pojawiły się w dziewięciu źródłach podstawowych i jednym dodatkowym. Najstarsze w kanonie są *Podniety nabożeństwa zakonnego* Wielkopolanina B. N. Wąsowskiego, wydane w 1687 r. Wystąpiło w nich 20 form 1. os. pl cz. ter., w tym 19 zakończonych na innowacyjne *-my* i 1 na inercyjne *-m*, m.in.: *zowiemy* 91, *żyjemy* 136, *nosimy* 207, *przychodzimy* 263; *możem* 19.

Z 1688 r. jest *Droga do Domu wieczności* pochodzącego z Kresów północnych M. Bujnowskiego. Użyto w niej 224 form 1. os. pl cz. ter., w tym 213 zakończonych na innowacyjne *-my* i 11 na inercyjne *-m*, np.: *staramy* [ię 88, *boimy* [ię 364, *spadamy* 409; *chcem* 112, *stoim* 409,

W tym samym roku ukazały się *Żywoty Oycow, abo dzieie y duchowne powieści starcow, zakonnikow, pustelnikow wschodnich* Małopolanina S. Piskorskiego. Wyekscerpowano z nich 61 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*, np.: *udaiemy* [ię 103, *dochodziemy* 135, *uczyniemy* 135, *upraszamy* 144, *obaczemy* 284.

W 1689 r. wyszła drukiem *Theologia zakonna człowieka zakonnego ucząca* Małopolanina D. Bryknera. Pojawiło się w niej 59 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*, m.in.: *karzemy* [ię 102, *udaiemy* [ię 103, *oczekiwamy* 198, *chcemy* 338, *pokazujemy* [ię 359.

Rok późniejszy jest *Geometra y architekt polski* Wielkopolanina S. Solskiego. Wystąpiło w nim 27 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*, np.: *przemagamy* 38, *ciągniemy* 47, *obracamy* 49, *mierzamy* 49, *liczymy* 104.

W 1694 wydane zostały *Rozmowy Artaxessa y Ewandra, w których polityczne, moralne y naturalne uwagi zawarte* Małopolanina S. H. Lubomirskiego. W druku tym pojawiło się 59 form 1. os. pl cz. ter., w tym 57 zakończonych na innowacyjne *-my* i 2 na inercyjne *-m*, m.in.: *żądamy* 98, *zarabiamy* 290, *odprawujemy* 500; *nie widzimy* 427, *będziem* 431.

W *Rocznych dzieiach koscielnych od roku Pańskiego 1198 az do lat naszych* z 1695 r. autorstwa Małopolanina J. Kwiatkiewicza, użyto zaledwie 3 formy 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*: *będziemy* 3, *obaczemy* 484, *obieramy* 770.

Z roku 1697 są *Kazania ktore sie na prędcie zebrać mogły* Mazowszanina C. A. Załuskiego. Zostało w nich użyte 131 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*, m.in.: *drżemy* 168, *kładamy* 386, *wystawujemy* 408, *ciełzimy* [ię 410, *naślepujemy* 643.

W 1699 r. ukazały się *Rozmyślenia albo lekcja duchowna* również Mazowszanina T. Młodzianowskiego. Wystąpiło w nich 38 form 1. os. pl cz. ter., w tym 37 zakończonych na innowacyjne *-my* i 1 na inercyjne *-m*, np.: *oczekiwamy* 14, *wołamy* 24, *rozumiemy* 25, *śmiemy* 167; *będziem* 21.

Do kanonu utworzonego dla OIV włączone zostało źródło dodatkowe – wydany w 1695 r. *Czysciec albo stan dusz w czyscu cierpiących. Sposoby ratowania* autorstwa M. Roa, przetłumaczone przez S. Wdziekońskiego. Pojawiło się w nim 130 form 1. os. pl cz. ter., w tym 124 zakończonych na innowacyjne *-my* i 6 na inercyjne *-m*, m.in.: *znaydujemy* 3, *pobudzamy* 11, *nie wystawujemy* 190; *musiem* 5, *możem* 36.

W OIV ekstensja tekstowa krótkiego *-m* spada. Wariant innowacyjny wystąpił w dziewięciu źródłach na dziewięć, w pięciu panując jako wyłączne, w pozostałych zdobywając znaczną przewagę nad formami inercyjnymi. Natomiast wariant starszy wystąpił w tym okresie w zaledwie czterech źródłach. Oba warianty pojawiły się także w druku dodatkowym.

Jeszcze niższa ekstensja wariantu inercyjnego widoczna jest w poł. XVIII w. W okresie tym kanon składa się z jedenastu źródeł, w każdym z nich przynajmniej dwa razy pojawia się 1. os. pl cz. ter.

W OV najstarsza jest *Krótka Annotacya Seymów Warszawskich, Grodzieńskich, także Elekcyi y Koronacyi Nayiasniejszych Królów Ichmościów Polskich* z 1740 r. Napisana została przez F. Pułaskiego. Wystąpiły w niej tylko 2 formy 1. os. pl cz. ter., obie zakończone na innowacyjne *-my*: *winniśmy* Kkv, *łtojemy* Fv.

Następnie w roku 1743 ukazała się *Informacya matematyczna rozumnie ciekawego Polaka swiat cały, niebo y ziemie, y co na nich iest w trudnych kwestyach y praktyce iemuż ułatwiająca* Małopolanina W. Bystrzonowskiego. Pojawiło się w niej 10 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*, np.: *adorujemy* 86, *wyznaiemy* 86, *żyjemy* 86, *używamy* 87, *mamy* 95.

W tym samym czasie wydano *Kazania moralne na niektóre święta* G. Wąsowskiego. Wystąpiło w nich 90 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*, np.: *znaydziemy* 3, *czytamy* 18, *dochodziemy* 34, *oddaiemy* 86, *odprawiamy* 103.

W 1745 r. wyszedł drukiem *Obrot całego roku kazaniami niedzielnyimi ku wieczności skierowany* R. Czaszyńskiego. Wyekscerpowano z niego 99 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*: *znaydziemy* 105, *bierzemy* 113, *zblizamy* [ię 226, ni]zciejemy 226, *zażyjemy* 231.

W 1745 ukazała się także *Historya luterska o początkach y roskrzewieniu się tej sekty oraz nie ktore rewolucye w sobie zawieraiąca* pochodzącego z Kresów

północnych J. Poszakowskiego. W badanej próbie tekstu wystąpiły 43 formy 1. os. pl cz. ter., w tym 42 zakończone na innowacyjne *-my* i 1 na inercyjne *-m*, np.: *przywiedziemy* 157, *nawrocim* 325, *bywamy* 327, *nakłaniamy* 487; *nawrocim* 325.

Z roku 1746 pochodzą *Proby nieomyłne ducha prawdziwie zakonnego* J. Kobielskiego, autora z Kresów południowych. Wyekscerpowano z nich 9 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*, m.in.: *rużzamy* [ię 69, *żyjemy* 69, *odważamy* [ię [194], *wpadamy* 198, *daiemy* [210].

W 1747 r. wydany został *Rok odkupienia. Rok dniami męki Jezusowej wymierzony* wywodzącego się również z Kresów południowych M. Sikorskiego. W analizowanej próbie tekstu pojawiło się 75 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*, np.: *korre[s]pondujemy* 20, *dążemy* 71, *[z]acuiemy* 170, *zaprzedaiemy* 170, *w[st]ępujemy* 176.

W roku 1750 wyszła drukiem *Konsolacya filozofii* A. M. S. Boethiusa, w tłumaczeniu K. Wielopolskiego. Wyekscerpowano z niej 35 form 1. os. pl cz. ter., wszystkie zakończone na innowacyjne *-my*, m.in.: *woiuiemy* 24, *naśmiewamy* [ię 24, *uważamy* 123, *trawimy* 282, *otrzymuiemy* 452.

Z tego samego roku pochodzą *Inflanty w dawnych swych [...] dziejach [...]* *zebrane* związanego z tym regionem J. A. Hylzena. W badanym fragmencie wystąpiły 83 formy 1. os. pl cz. ter. zakończone na innowacyjne *-my*, np.: *witamy* 207, *polecamy* 207, *po[st]anawiamy* 224, *przy[pu]zczamy* 400, *ogła[z]amy* 401.

W 1747 ukazały się *Kazania na solennych pogrzebach* J. Leguckiego. Pojawiło się w nich 36 form 1. os. pl cz. ter., w tym 35 zakończonych na innowacyjne *-my* i 1 na inercyjne *-m*: *zawiniemy* 130, *umieramy* 131, *czytamy* 248, *plyniemy* 367; *mu[si]em* 255.

Ostatnie źródło pochodzi z 1751 r. Jest to *Zegar monarchow z życia M. Aureliusza cesarza rzymskiego* napisany przez A. Guevara, a przetłumaczony przez A. F. Roszkowskiego¹. Wystąpiło w nim 60 form 1. os. pl cz. ter., w tym 51 zakończonych na innowacyjne *-my* i 9 na inercyjne *-m*: *nie zaczynamy* 124, *plywamy* 354; *możem* 129, *dzielem* 129, *żyiem* 126.

W OV wariant innowacyjny pojawia się ponownie we wszystkich przebadanych źródłach, w większości w wyłącznym użyciu, w pozostałych jako

¹ Druk ten wydany został wprawdzie w roku 1751, a więc nie mieści się w przyjętych granicach doby średniopolskiej, wziąć jednak należy pod uwagę fakt, iż proces wydawniczy trwał dość długo, można zatem przyjąć, że tekst ukształtowany był zarówno przez autora jak i redaktorów jeszcze przed 1751 r. i reprezentuje tym samym polszczyznę doby średniopolskiej.

forma dominująca. Tymczasem wariant historyczny występuje w tym okresie w zaledwie trzech z jedenastu źródeł. Zestawienie źródeł ze wszystkich okresów zawiera tabela nr 12.

Okres	Łączna liczba źr.	Liczba źr. poświadczających <i>-my</i>	Liczba źr. poświadczających <i>-m</i>
OI	6	6	5
OII	10	10	8
OIII	11	11	9
OIV	9	9	4
OV	11	11	3
OI-OV	47	47	29

Tabela nr 12. Ekstensja tekstowa wariantów *-my* i *-m*

Przedstawione dane pokazują, że jeszcze w początkowym okresie doby średniopolskiej wariant regresywny, choć wycofywany z języka, wciąż silnie się oponuje w niektórych formach. Pojawia się bowiem w OI, OII i OIII w 80% tekstów, dopiero w OIV i OV widoczny jest gwałtowny spadek ekstensji tekstowej tego wariantu (występuje w ok. 30% w OIV i ok. 20% w OV), który stanowi dodatkowe świadectwo zakończenia procesu normalizacyjnego.

Podsumowanie

Zgodnie z obserwacjami badaczy, proces normalizacyjny w zakresie wariantowości *-m* || *-my* finalizuje się ostatecznie w dobie średniopolskiej. Pełną normalizację osiąga wariant innowacyjny pod koniec XVI w. Od XVII w. zaczynają się pojawiać drukarnie, w których nie używa się form regresywnych, ich liczba wzrasta w kolejnych okresach, a w 1. poł. XVIII w. wariantu regresywnego nie stosuje już większość obserwowanych drukarni.

Od 1. poł. XVII w. narastanie form zakończonych na *-my* następuje ledwie zauważalnie. Spowolnienie to spowodowane jest głównie czynnikami leksykalnymi i wsparte regionalnymi. Etap pełnej normalizacji wcześniej bowiem osiągają druki małopolskie, wielkopolskie i południowokresowe, później z Kresów północnych i mazowieckie. Najsilniej oponowały się formy zakończone na *-m* w odmianie północnokresowej. Na wyznaczony przez regiony podział z cezurą przypadającą między OIII a OIV nakłada się również stan ekstensji tekstowej wariantów. Inercyjne *-m* wprawdzie od samego początku nie pojawiało się we wszystkich

badanych źródłach, w żadnym też nie przeważało, jednak do OIII poświadczane było przez ok. 80% analizowanych, później przez zaledwie 30%-20%.

1.2. Rywalizacja *-imy* (*-ymy*) i *-emy* w koniugacji IV; rozszerzanie się *-emy*

Wariantywność końcówek 1. os. pl czasu teraźniejszego koniugacji IV: *-im*, *-imy* (po stwardniałej *-ym*, *-ymy*) i obniżonych *-em*, *-emy*, pojawiła się w polszczyźnie ogólnej pod koniec doby staropolskiej. Końcówkę *-im*, już w dobie przedpiśmiennej rozszerzoną do postaci *-imy*, polszczyzna odziedziczyła z prasłowiańszczyzny. Z procesem zaniku miękkości spółgłosek *š*, *ž*, *r̥*, *č*, *š*, *č*, który trwał do poł. XVI w., łączyło się przejście po tych spółgłoskach historycznej końcówki *-imy* w *-ymy*¹. W tym okresie zaczęła pojawiać się z wolna również inna, innowacyjna końcówka 1. pl czasowników koniugacji IV (*-ę*, *-isz/-ysz*), mianowicie *-emy*. W. Śmiech początki końcówki *-emy* wyznacza na wiek XIV², Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński i S. Urbańczyk piszą o wieku XV³. Na temat genezy końcówki *-emy* istnieją trzy hipotezy. Dwie z nich, K. Nitscha i W. Śmiecha, nawiązują do czynników morfologicznych.

Według K. Nitscha końcówka *-emy* powstała pod wpływem 1. sg przyjmującej w tej koniugacji końcówkę *-ę*. Do takiego wniosku prowadzi badaczka obserwacja czasowników 1. os. pl koniugacji IV we współczesnych gwarach. Z hipotezą K. Nitscha nie zgadza się W. Śmiech, ponieważ w dialektach południowych, jak dowodzi, przenoszona do liczby mnogiej jest także spółgłoska. Natomiast w źródłach poświadczeń takiego przejścia brak. W. Śmiech proponuje zatem własną hipotezę powstania końcówki *-emy*. Pojawienie się jej wiąże badacz z upodobaniem się 1. pl koniugacji IV do form 1. pl innych koniugacji, które w miejscu *-i* (*-y*) miały samogłoskę niższą *-e*⁴. Jednak M. Siuciak zauważa, że pełną unifikację wykluczały czasowniki typu *damy*, *gramy*. Dodatkowo analogia nie objęła nigdy pozostałych końcówek osobowych, w których występowały różnice fonemów *i* i *e*. Powyższe fakty podważają, zdaniem badaczki, także i tę hipotezę⁵.

Obok propozycji tłumaczenia powstania końcówki *-emy* działaniem procesów morfologicznych, pojawiła się trzecia hipoteza, według której końcówka *-emy* jest wynikiem działania czynników fonetycznych, przez morfologiczne jedynie wspomaganym. Postawiła ją w swej pracy o *Kształtowaniu się systemu...*

¹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, op. cit., s. 69.

² W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 161-163.

³ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, op. cit., s. 71.

⁴ W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 163.

⁵ *Polshczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 163-164.

I. Bajerowa. Badaczka uważa, iż przejście *-imy*, *-im* w *-emy*, *-em* to skutek ogólniejszej tendencji do obniżenia artykulacji samogłosek wysokich przed spółgłoskami nosowymi, co doprowadziło do zmiany *i* w *e*. Jako poparcie swojej tezy wskazuje odbywające się w tym samym czasie ustalanie końcówki *-emi* w liczbie mnogiej deklinacji przymiotnikowo-zaimkowej, w której dziedziczny morfem *-imi* || *-ymi* nie miał w XVI w. oparcia w żadnej analogicznej końcówce o tej samej funkcji. Podobne są w obu wypadkach warunki fonetyczne, to znaczy następstwo spółgłoski nosowej i sylaba otwarta. Badaczka zauważa także, że wybór wariantu *-imy* (*-ymy*) bądź *-emy* w czasownikach 1. os. pl zależy od charakteru spółgłoski poprzedzającej końcówkę i samogłoski *-i-* bądź *-y-* wchodzącej w skład końcówki. Okazuje się, że obniżenie artykulacyjne samogłoski wysokiej zachodzi najczęściej w końcówce *-ymy*, rzadziej *-imy* po spółgłosce miękkiej, najrzadziej w *-imy* po spółgłosce zmiękczonej. Proces ma zatem, zdaniem I. Bajerowej, charakter dysymilacyjny, co łączy go nie tylko ze zmianami *-imi* ≥ *-ymi* deklinacji przymiotnikowo-zaimkowej, ale także z przejściem *iL*, *yL* w *eL*.

Zmaganie się końcówek 1. os. pl koniugacji IV, czyli *-imy* i *-emy*, trwało w polszczyźnie ogólnej przez okres około pięciu stuleci. Według badań I. Bajerowej i M. Siuciak od poł. XVII w.¹ do końca XVIII dominował wariant nowszy². Zanik formy innowacyjnej nastąpił z końcem wieku XIX³. Jego wycofywanie się z języka literackiego I. Bajerowa i W. Śmiech przypisują tendencji do wyrównywania tematu w obrębie paradygmatu wspartej przez stanowisko O. Kopczyńskiego⁴.

Zasób materiału

Ogólna ilość zebranego materiału to 710 słowoform, w tym 332 z końcówką *-imy*, 22 z *-im*, 350 z *-emy* i 6 z *-em*.

¹ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 163.

² I. Bajerowa w pracy o *Kształtowaniu się systemu...* (op. cit., s. 177) pisze, że w latach 1800-1810 końcówka *-emy* ustępuje już miejsca starszej *-imy*, pojawiającej się w 57% form, jednak późniejsze badania I. Bajerowej nad wiekiem XIX (*Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 2, *Fleksja*, op. cit, s. 167) pokazują, że w wielu tekstach z początku tego stulecia innowacyjne *-emy* znacznie dominowało jeszcze nad inercyjną *-imy*, która obejmowała zaledwie 33% wszystkich użyc.

³ I. Bajerowa, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 2, *Fleksja*, op. cit, s. 167.

⁴ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 177-178; W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 164.

Opis ogólny

Dotychczasowe ustalenia badaczy pokazują, że użycie w formach 1. pl koniugacji IV innowacyjnego wariantu zakończonego na *-emy* wzrasta w ciągu XVII w., pod jego koniec przeważając nad wariantem inercyjnym¹. W następnym stuleciu ich użycie nasila się jeszcze bardziej i formy te w 1. poł. XVIII w. wchodzą w obręb niepełnej normalizacji, tuż przy granicy z pełną². Podobnie wygląda sytuacja w zebranych materiale (tabela nr 13).

Okres	<i>-imy (-ymy)</i>	<i>-emy</i>	Razem
OI	26 (70%)	11 (30%)	37
OII	187 (83%)	39 (17%)	226
OIII	88 (59%)	62 (41%)	150
OIV	33 (23%)	112 (77%)	145
OV	10 (10%)	87 (90%)	97
OI-OV	344 (53%)	311 (47%)	655

Tabela nr 13. Wariantywność *-imy (-ymy)* || *-emy*

W całej dobie średniopolskiej, potraktowanej jako jeden przekrój synchroniczny, warianty *-imy (-ymy)* i *-emy* są wariantami równoważnymi, a historyczne *-imy (-ymy)* jedynie nieznacznie wyprzedza wariant innowacyjny, wciąż przekraczając próg normalizacji. Tymczasem jeśli przyjrzeć się użyciu końcówki *-imy (-ymy)* w wyznaczonych okresach widać, że form zakończonych w ten sposób od XVII w. ubywa.

W tekstach z OI brak normy, ale wariantem dominującym jest końcówka *-imy (-ymy)*, podczas gdy opozycyjne *-emy* stanowi wariant rozwojowy. Inaczej wygląda to w materiale zebranych dla tego okresu przez T. Lisowskiego. W opracowanych przez badacza tekstach formy *-imy (-ymy)* i *-emy* są wariantami równoważnymi, a przewaga wariantu inercyjnego jest w nich nieznaczna – obejmuje nieco ponad 52% użyc³. Jednak również i tu nie ma jeszcze normy.

W kolejnym przekroju synchronicznym, OII, widoczny jest nagły wzrost użycia końcówki *-imy (-ymy)*, która znajduje się w tym okresie na etapie niepełnej normalizacji. Inny wynik dla przybliżonych okresów uzyskała M. Siuciak.

¹ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 176-177; *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 163.

² I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 176-177

³ T. Lisowski, op. cit., s. 225-226.

Między rokiem 1575 a 1585, według ustaleń badaczki, wariant *-imy* (*-ymy*) obejmował 65% użyc, w latach 1601-1610 51%¹. Pod koniec XVI w. końcówka historyczna znajdowała się zatem poza normą. Na rozbieżność tę wpływa zapewne dobór i liczba uwzględnionych źródeł.

Ograniczenie udziału wariantu inercyjnego w zebranych materiale widoczne jest w OIII. Mimo iż *-imy* (*-ymy*) ciągle przeważa w tekstach, to stanowi wraz z *-emy* wariant równoważny. Podobny status uzyskują obie końcówki w pracy M. Siuciak². W OIV w granicę niepełnej normalizacji wkracza wariant innowacyjny, a opozycyjne *-imy* (*-ymy*) staje się wariantem zanikowym. Wynik uzyskany dla tego okresu przez I. Bajerową i M. Siuciak pokrywa się zasadniczo z powyższymi ustaleniami³. W OV innowacyjne *-emy* znajduje się nadal na etapie niepełnej normalizacji, zbliżając się jednak powoli do pełnej. Podobnie wygląda sytuacja w ustaleniach I. Bajerowej dla lat 1730-1740⁴.

Przez cały XVII w. i 1 poł. XVIII użycie końcówki *-emy* stale rośnie, wzrost ten jednak nie jest we wszystkich okresach równomierny (tempo narastania *-emy* przedstawia tabela nr 14).

Okres	% <i>-emy</i>	Wskaźnik tempa narastania
OI 1535-1551	30%	-
OII 1587-1603	17%	- 0,3%
OIII 1639-1652	41%	+ 0,5%
OIV 1687-1699	77%	+ 0,8%
OV 1740-1750	90%	+ 0,3%
OI-OV 1535-1750	47%	+ 0,3%

Tabela nr 14. Tempo narastania *-emy*

Tempo narastania wariantu innowacyjnego dla całej doby średniopolskiej wynosi zaledwie +0,3%. Wpływ na to ma przede wszystkim cofnięcie się końcówki *-emy* między OI a OII. W następnych latach wskaźnik tempa narastania jest już dodatni. Najszybciej formy innowacyjne rozprzestrzeniają się między OIII a OIV. Znacznie niższe tempo zaobserwować można od OIV do OV. Spowolnienie tempa poprzedza

¹ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 163.

² *Ibidem*.

³ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 176-177; *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 163.

⁴ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 176-177.

zahamowanie procesu normalizacyjnego i ponowne rozprzestrzenianie się wariantu historycznego, które następuje, według ustaleń I. Bajerowej, w 2. poł. XVIII w.¹

Rozprzestrzenianie się wariantu innowacyjnego jest, zdaniem I. Bajerowej, uzależnione od wygłosowej spółgłoski tematu praesens, która może być miękka, twarda lub zmiękczone². Podział zebranego materiału ze względu na poprzedzającą spółgłoskę przedstawia tabela nr 15.

Końcówka	Po sp. temat. zmiękczonej	Po sp. temat. miękkiej	Po sp. temat. twardej
-imy (-ymy)	54	202	88
-emy	60	193	58
% -emy	53%	49%	40%

Tabela nr 15. Wariantywność *-imy (-ymy)* || *-emy* w zależności od poprzedzającej spółgłoski

I. Bajerowa, obserwując użycie wariantu *-emy* w zależności od poprzedzającej spółgłoski w XVIII w., zauważa, że obniżenie artykulacyjne $i(y) \geq e$ zachodzi najczęściej po twardej, rzadziej po miękkiej, a najrzadziej po zmiękczonej. Zebrany przeze mnie materiał z doby średniopolskiej wykazuje jednak tendencję odwrotną – najczęściej zmiana zachodzi po spółgłosce zmiękczonej, rzadziej po miękkiej, natomiast najrzadziej po twardej. W poszczególnych okresach sytuacja wygląda nieco inaczej, duże różnice można zaobserwować zwłaszcza w OIII i OIV, to znaczy w momencie, kiedy proces normalizacyjny ulega natężeniu. Szczegółowe dane przedstawia tabela nr 16.

Okres	% <i>-emy</i> po sp. temat. zmiękczonej	% <i>-emy</i> po sp. temat. miękkiej	% <i>-emy</i> po sp. temat. twardej
OI	36%	27%	27%
OII	23%	16%	16%
OIII	66%	34%	41%
OIV	71%	83%	62%
OV	100%	91%	80%

Tabela nr 16. Procentowy udział końcówki *-emy* w stosunku do *-imy (-ymy)* w zależności od poprzedzającej spółgłoski w poszczególnych okresach

W materiale zebranym z OI najczęściej wariant innowacyjny pojawia się po spółgłosce zmiękczonej, rzadziej po twardej i miękkiej (różnica między użyciem po twardej i miękkiej to zaledwie 0,6%). W OII sytuacja jest podobna – zmiana

¹ Ibidem, s. 177.

² Ibidem, s. 176.

najczęściej nadal zachodzi w sąsiedztwie zmiękczonej, nieco rzadziej po miękkiej i twardej (różnica między ostatnimi znów jest niewielka – 0,5% – tym razem na korzyść miękkiej). W OIII najczęściej do zmiany dochodzi, gdy temat kończy spółgłoska zmiękczonej, następnie twardestwa i na końcu miękką. W OIV proces zachodzi częściej po miękkiej, rzadziej po zmiękczonej, a najrzadziej po twardej. Natomiast w OV ponownie wariant *-emy* pojawia się najczęściej po zmiękczonej, rzadziej po miękkiej i najrzadziej po twardej.

Widać więc, że w OI, OII, OIII i OV najczęściej zmiana zachodzi po spółgłosce zmiękczonej. Jedynie w OIV rozprzestrzenienie się wariantu *-emy* następuje przede wszystkim w czasownikach, których temat kończy się na spółgłoskę miękką.

Zdaniem M. Siuciak i W. Śmiecha, obniżenie artykulacyjne $i(y) \geq e$ w 1. os. pl koniugacji IV przebiegało rzadziej w formach zakończonych na krótką końcówkę *-m* niż długą *-my*¹, co uzależnione mogło być pośrednio od akcentu². Potwierdza to zebrany materiał (szczegółowe zestawienie zawiera tabela nr 17).

Okres	<i>-imy (-ymy)</i>	<i>-im (-ym)</i>	<i>-emy</i>	<i>-em</i>	Razem
OI	26 (70%)	0 (0%)	11 (30%)	0 (0%)	37
OII	181 (80%)	6 (3%)	39 (17%)	0 (0%)	226
OIII	80 (53%)	8 (5%)	60 (40%)	2 (1%)	150
OIV	26 (18%)	7 (5%)	112 (77%)	0 (0%)	145
OV	9 (9%)	1 (1%)	85 (88%)	2 (2%)	97
OI-OV	322 (49%)	22 (3%)	307 (47%)	4 (1%)	655

Tabela nr 17. Wariantywność *-imy (-ymy)* || *-im (-ym)* || *-emy* || *-em*

Od OII do OIV w źródłach częściej pojawiają się przykłady typu *widzim* niż *widziem*. Jedynie w ostatnim badanym okresie, kiedy wariant *-emy* znajduje się w obrębie niepełnej normalizacji i zbliża do granicy z pełną, wśród czasowników zakończonych krótką końcówką *-m* widoczna jest przewaga form *-em* nad *-im (-ym)*.

W zakresie wariantywności *-imy (-ymy)* || *-emy* w 1. os. pl koniugacji IV doba średniopolska stanowi moment przełomowy. Dominujące pierwotnie *-imy (-ymy)* jest wypierane przez innowacyjne *-emy*. Tempo narastania form zakończonych na *-emy* rośnie znacząco między OIII a OIV i w OIV wariant innowacyjny wchodzi w obręb normy. Następnie, między OIV a OV, proces zwalnia, w związku z czym formy

¹ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 163; W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 161.

² W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 164.

z obniżoną samogłoską nie przekraczają w dobie średniopolskiej progu pełnej normalizacji.

Różnice w odmiankach regionalnych

Narastanie wariantu *-emy* i kurczenie się opozycyjnego *-imy* (*-ymy*) przebiegało w różnym tempie w poszczególnych regionach. Zebrany materiał pokazuje, że najszybciej działo się to w Małopolsce, następnie na Mazowszu, nieco wolniej na Kresach północnych, najwolniej zaś w Wielkopolsce.

W OI widoczny jest znaczny udział w tekstach małopolskich form zakończonych na inercyjne *-imy* (*-ymy*). Obejmują one nieco ponad 70%, a więc jest to wariant dominujący, niestanowiący jednak normy, podczas gdy opozycyjne formy zakończone na *-emy* wynoszą niecałe 30% i jest to wariant rozwojowy. W następnym badanym okresie sytuacja w tekstach małopolskich ulega nieznacznie zmianie. Widać również, że odbiega od stanu w innych regionach (tabela nr 18).

Region	<i>-imy</i> (<i>-ymy</i>)	<i>-emy</i>	Razem
Małopolska	140 (84%)	26 (16%)	166
Wielkopolska	29 (63%)	17 (37%)	46
Kresy pn.	20 (65%)	11 (35%)	31

Tabela nr 18. Wariantywność *-imy* (*-ymy*) || *-emy* według regionów w OII

W OII najwyższe użycie wariantu regresywnego występuje w tekstach małopolskich, w których *-imy* (*-ymy*) obejmuje aż o 14% więcej niż w poprzednim okresie i wchodzi w obręb niepełnej normalizacji. Tymczasem w tekstach wielkopolskich i z Kresów północnych *-imy* (*-ymy*) nie stanowi normy, a wyższa jest na tych obszarach liczba poświadczeń progresywnego *-emy*. Inaczej wygląda to w OIII (tabela nr 19).

Region	<i>-imy</i> (<i>-ymy</i>)	<i>-emy</i>	Razem
Małopolska	32 (43%)	42 (57%)	74
Wielkopolska	10 (77%)	3 (23%)	13
Kresy pn.	16 (55%)	13 (45%)	29
Mazowsze	6 (75%)	2 (25%)	8
Kresy pd.	29 (88%)	4 (12%)	33

Tabela nr 19. Wariantywność *-imy* (*-ymy*) || *-emy* według regionów w OIII

W OIII w źródłach małopolskich widoczny jest wzrost wariantu progresywnego i spadek regresywnego o ponad 41%. Są to w tej odmianie warianty równoważne, więcej jest jednak poświadczeń innowacyjnego *-emy*. Odwrotna sytuacja panuje w pozostałych odmiankach regionalnych. Najwięcej poświadczeń regresywne *-imy* (*-ymy*) ma w źródłach południowokresowych, w których znajduje się na etapie niepełnej normalizacji. W wielkopolskich widoczny jest wzrost form zakończonych na *-imy* (*-ymy*) o 14%. W związku z tym wariant ten tu również dominuje i znajduje się w obrębie niepełnej normalizacji, choć dość blisko granicy z brakiem normy. Bardzo podobną sytuację obserwuje się w źródłach mazowieckich. Tymczasem w odmianie północnokresowej zwiększa się o niecałe 10% udział progresywnego *-emy*. Wariant ten jest w źródłach północnokresowych formą równoważną w stosunku do *-imy* (*-ymy*), jednak przeważa jeszcze nieznacznie postać regresywna. Sytuacja w tym regionie jest zatem najbliższa stanowi w źródłach małopolskich. W OIV różnica między odmiankami małopolską, północnokresową oraz mazowiecką a wielkopolską pogłębia się. W okresie tym zaskakuje również nagły wzrost użycia wariantu progresywnego w źródłach mazowieckich (szczegółowe dane zawiera tabela nr 20).

Region	<i>-imy</i> (<i>-ymy</i>)	<i>-emy</i>	Razem
Małopolska	4 (10%)	37 (90%)	41
Wielkopolska	4 (80%)	1 (20%)	5
Kresy pn.	24 (32%)	52 (68%)	76
Mazowsze	4 (8%)	47 (92%)	51

Tabela nr 20. Wariantywność *-imy* (*-ymy*) || *-emy* według regionów w OIV

W dwóch regionach, w Małopolsce i na Mazowszu, progresywne *-emy* jest wariantem dominującym i znajduje się na etapie niepełnej normalizacji. Dla tekstów małopolskich jest to wzrost o 33% wobec stanu w poprzednim okresie, dla źródeł mazowieckich – o 67%. Na Kresach północnych również częstsze jest innowacyjne *-emy*, ale nie wchodzi w obręb normy. Jego udział wzrósł w odniesieniu do OIII o 24%. Jedynie w tekstach wielkopolskich to wariant regresywny znajduje się w granicach normy. Jego użycie wzrasta nawet o 3% w stosunku do wcześniejszego badanego okresu i jest nadal na etapie niepełnej normalizacji. Zmianę przynosi dopiero OV (szczegółowe dane zawiera tabela nr 21).

Region	<i>-imy (-ymy)</i>	<i>-emy</i>	Razem
Małopolska	1 (5%)	21 (95%)	22
Wielkopolska	0 (0%)	13 (100%)	13
Kresy pn.	1 (8%)	11 (92%)	12
Mazowsze	8 (22%)	29 (78%)	37
Kresy pd.	0 (0%)	16 (100%)	16

Tabela nr 21. Wariantywność *-imy (-ymy)* || *-emy* według regionów w OV

W okresie tym stan w źródłach ze wszystkich regionów jest zbliżony. W małopolskich, wielkopolskich i południowokresowych innowacyjny wariant *-emy* jest na etapie pełnej normalizacji, natomiast w mazowieckich i północnokresowych na etapie niepełnej normalizacji. Dla źródeł małopolskich jest to wzrost o 5% w stosunku do OIV, dla wielkopolskich aż o 80%, a w północnokresowych o 24%. Najmniej poświadczony ma wariant innowacyjny w odmianie mazowieckiej, jednak i tu widoczny jest wzrost udziału tego wariantu (o 10%).

Proces normalizacyjny w zakresie wariantywności *-imy (-ymy)* || *-emy* nie przebiegał równomiernie we wszystkich regionach. Najwcześniej, bo już w OIII, a więc w momencie panowania w polszczyźnie ogólnej form z końcówką historyczną, wariant innowacyjny przeważał w źródłach małopolskich. Następnie, gdy w języku ogólnym proces normalizacyjny przybiera na sile, formy zakończone na *-emy* zaczynają dominować także w źródłach mazowieckich i z Kresów północnych. W pierwszych od razu przekraczają próg niepełnej normalizacji. Najpóźniej wariant innowacyjny wszedł w obręb normy w odmianie wielkopolskiej, w której jeszcze w OIV na etapie niepełnej normalizacji znajduje się regresywne *-imy (-ymy)*. Dopiero w OV stan w poszczególnych regionach wyrównuje się, jedynie na Mazowszu zaczynają się już powoli wycofywać formy z okresowym wariantem *-emy*, choć wciąż wchodzą w obręb niepełnej normalizacji.

Użycie wariantów przez drukarnie

T. Lisowski, obserwując użycie wariantów *-imy (-ymy)* i *-emy* w dwóch różnych edycjach tego samego tekstu z roku 1522, zauważa, że „wariantywność tego typu pozostawała w kręgu zainteresowań redaktorów”¹. Warto zatem przyjrzeć się zebranemu materiałowi z perspektywy drukarni.

¹ T. Lisowski, op. cit., s. 226.

W OI przebadane zostały druki z dwóch oficyn: wdowy po F. Unglerze i M. Scharffenberga. W tekstach wydanych u wdowy po F. Unglerze wystąpiły łącznie 23 formy 1. pl koniugacji IV, w tym 17 zakończonych na *-imy* (*-ymy*) i 6 zakończonych na *-emy*. U M. Scharffenberga ukazało się 1 źródło z kanonu. Wszystkich form 1. pl koniugacji IV pojawiło się w nim łącznie 14, w tym 9 z wariantem *-imy* (*-ymy*) i 5 z wariantem *-emy*.

Źródła z OII pochodzą z czterech drukarni – dwóch krakowskich, poznańskiej i wileńskiej. W krakowskiej drukarni A. Piotrkowczyka używane były oba warianty z przewagą inercyjnego *-imy* (*-ymy*). W wydanych w tej oficynie dwóch źródłach pojawiło się łącznie 50 form 1. pl czasu teraźniejszego koniugacji IV, w tym 46 zakończonych na *-imy* (*-ymy*) i 4 zakończone na *-emy*. Dominacja ta charakterystyczna jest jednak dla jednego tylko tekstu (WK), w drugim (DH) widać przewagę wariantu *-emy*.

Również w Drukarni Łazarzowej używane były oba warianty, z przewagą inercyjnego *-imy* (*-ymy*). W 5 źródłach, które się tam ukazały, pojawiło się łącznie 116 form, w tym 94 typu *-imy* (*-ymy*) i 22 typu *-emy*. We wszystkich tekstach panuje stan podobny do wyznaczonego dla całej oficyny.

Podobna sytuacja panuje w wileńskiej drukarni J. Karcana. W użyciu są tam oba warianty, przeważa natomiast wariant *-imy* (*-ymy*), co ma odzwierciedlenie w wydanych tam tekstach. Zaznaczyć jedynie należy, że w jednym z tekstów (BA) w ogóle nie pojawia się wariant innowacyjny.

W poznańskiej oficynie J. Wolraba, prowadzonej po jego śmierci przez wdowę i dziedziców, także stosowane są oba warianty, z przewagą inercyjnego *-imy* (*-ymy*). W tłoczni tej wydane zostały dwa źródła, w których łącznie pojawiło się 46 form, w tym 29 z zakończeniem *-imy* (*-ymy*) i 17 z *-emy*. Sytuacja ta nie ma jednak przełożenia na każdy z tekstów. Przewaga wariantu historycznego widoczna jest tylko w jednym tekście (JR), w drugim dominuje innowacyjne *-emy*.

W OIII analizowane źródła pochodzą z dziesięciu drukarni – trzech krakowskich, dwóch warszawskich, poznańskiej, leszczyńskiej, dwóch wileńskich i lwowskiej.

W krakowskiej oficynie F. Cezarego, prowadzonej po jego śmierci przez wdowę i dziedziców, używane były oba warianty, z przewagą innowacyjnego *-emy*. W wydanych tam trzech źródłach pojawiło się łącznie 58 form, w tym 23 zakończone na *-imy* (*-ymy*) i 35 na *-emy*. W najwcześniejszym wydanym tekście (OK)

widoczna jest jednak nieznaczna przewaga wariantu regresywnego *-imy* (*-ymy*), dominacja *-emy* zaznacza się dopiero w dwóch późniejszych drukach.

W łoczni A. Piotrkowczyka wydane zostało jedno z analizowanych źródeł, na które składają się trzy teksty tego samego autora. Na jego podstawie można stwierdzić, że w oficynie tej w użyciu były oba warianty z przewagą inercyjnego *-imy* (*-ymy*). Przewaga ta utrzymuje się w każdym z pojedynczych tekstów, w których łącznie wystąpiło 13 form 1. pl koniugacji IV, w tym 9 zakończonych na *-imy* (*-ymy*) i 4 na *-emy*.

Z drukarni S. B. Lenczewskiego pochodzi jedno źródło. Pojawiły się w nim 3 formy 1. pl koniugacji IV, wszystkie zakończone na *-emy*.

Niewiele można powiedzieć o warszawskiej oficynie J. Trempskiego, ponieważ w wydanym w niej tekście wystąpiła tylko jedna forma zakończona na *-imy*.

Inna warszawska drukarnia, P. Elerta, używała obu wariantów, z przewagą historycznego *-imy* (*-ymy*). W kanonie pojawiło się jedno wydane tam źródło, w którym wystąpiło łącznie 7 form, 5 zakończonych na *-imy* (*-ymy*), a 2 na *-emy*.

W poznańskiej oficynie W. Regulusa, prowadzonej później przez wdowę i dziedziców, posługiwano się również oboma wariantami, z przewagą *-imy* (*-ymy*). W wydanym tam źródle wystąpiło łącznie 10 form, w tym 9 zakończonych na *-imy* (*-ymy*) i 1 zakończona na *-emy*. Źródło to składa się z trzech tekstów jednego autora. W wydanym najwcześniej pojawiają się oba warianty, w kolejnych dwóch już tylko *-imy* (*-ymy*).

W leszczyńskiej łoczni D. Vetterusa użyte zostały oba warianty, z przewagą innowacyjnego *-emy*. W wydanym tam tekście łącznie pojawiły się 3 formy (jedna zakończona na *-ymy*, dwie na *-emy*).

Wileńska drukarnia oo. bazylianów znała i używała obu wariantów, przy czym dominował wariant *-emy*. W wydanym tam źródle wystąpiło łącznie 14 form, w tym 4 zakończone na *-imy* (*-ymy*) i 10 na *-emy*. Źródło to składa się z trzech tekstów tego samego autora. W najwcześniejszym widoczna jest przewaga wariantu *-imy* (*-ymy*) nad *-emy*, w następnych dominuje już wariant innowacyjny, w jednym występując nawet bezwyjątkowo.

W wileńskiej oficynie jezuickiej również posługiwano się dwoma wariantami, jednak z przewagą inercyjnego *-imy* (*-ymy*). W wydanym tam druku wystąpiło łącznie 15 form – 12 zakończonych na *-imy* (*-ymy*), 3 na *-emy*.

W lwowskiej drukarni oo. jezuitów używano zarówno wariantu *-imy* (*-ymy*), jak i *-emy*. Przeważał wariant inercyjny. Z tłoczni tej pochodzą dwa teksty. Łącznie pojawiły się w nich 33 formy, w tym 29 zakończonych na *-imy* (*-ymy*) i 4 na *-emy*. Przewaga wariantu starszego charakterystyczna jest dla obu druków.

W OIV analizowane źródła reprezentują siedem drukarni – dwie krakowskie, lubelską, warszawską, poznańską, kaliską i wileńską.

W krakowskiej tłoczni M. A. Schedla stosowano oba warianty, przy czym dominowały *-emy*. Drukarnia ta wydała dwa z badanych źródeł. Łącznie wystąpiło w nich 17 form, w tym 3 zakończone na *-imy* (*-ymy*) i 14 na *-emy*. W tekście wcześniejszym (BT) jako wyłączone występują *-emy*, w wydanym zaledwie rok później (SG) pojawiają się tylko zakończenia *-imy* (*-ymy*).

Źródło wydane w Drukarni Akademickiej świadczy o tym, że używano tam jeśli nie wyłącznie, to przede wszystkim wariantu *-emy*, który w badanym dziele pojawia się bezwyjątkowo (16 form).

Lubelskiej oficynie jezuickiej znane były oba warianty, dominowało jednak innowacyjne *-emy*. W wydanym tam druku pojawia się ono 7 razy, tymczasem inercyjny wariant *-imy* zaledwie raz.

Warszawska drukarnia oo. pijarów reprezentowana jest w kanonie przez dwa źródła. Na ich podstawie można stwierdzić, że używane były w tej tłoczni oba warianty z przewagą *-emy*. Łącznie pojawiło się w omawianych tekstach 51 form, w tym 4 zakończone na *-imy* (*-ymy*) i 47 na *-emy*. Stan wyznaczony dla całej drukarni odpowiada sytuacji w poszczególnych drukach.

W oficynie poznańskiej prowadzonej przez oo. jezuitów wydano jeden z druków, które znalazły się w kanonie. Użyto w nim tylko 4 form zakończonych na innowacyjne *-emy*.

Podobna sytuacja pojawia się w przypadku kaliskiej tłoczni jezuickiej. W wydanym tam tekście wystąpił jeden czasownik 1. pl koniugacji IV, również zakończony na *-emy*.

Więcej poświadczeń znalazło się w dwóch źródłach z wileńskiej drukarni jezuickiej. Na ich podstawie można stwierdzić, że w oficynie tej używano obu wariantów, z przewagą innowacyjnego *-emy*. Taki stan charakteryzuje oba źródła.

Badane źródła z OV, w których wystąpiły formy 1. pl koniugacji IV, wydane zostały w siedmiu drukarniach – krakowskiej, lubelskiej, warszawskiej, leszczyńskiej, wileńskiej i dwóch lwowskich.

W krakowskiej Drukarni Akademickiej w użyciu były dwa warianty, z przewagą innowacyjnego *-emy*. W wydany w niej źródle, w którym łącznie pojawiło się 21 form, w tym 1 zakończona na *-imy*, a 20 na *-emy*.

Z lubelskiej drukarni oo. jezuitów pochodzi jedno źródło. Wystąpiła w nim tylko forma zakończona na *-emy*.

Oboma wariantami posługiwano się w warszawskiej oficynie oo. pijarów, przy czym częściej stosowano *-emy*. W wydanych źródłach łącznie wystąpiło 37 form – 8 zakończonych na *-imy* (*-ymy*) i 29 na *-emy*. W tekstach tych panuje taka sama sytuacja, jak wyznaczona dla całej drukarni.

W źródle, które wyszło spod pras leszczyńskiej tłoczni M. Wawrzyńca, pojawiły się tylko 3 formy, wszystkie zakończone na *-emy*.

Wileńską drukarnię jezuicką reprezentują w kanonie dwa źródła. Łącznie wystąpiło w nich 12 form, w tym 1 zakończona na *-imy* i 11 na *-emy*. Na ich podstawie można stwierdzić, że w użyciu w drukarni były oba warianty, przeważało jednak innowacyjne *-emy*. Dodać należy jednak, że wariant *-imy* pojawił się tylko w starszym tekście.

Bezwyjątkowo wariant *-emy* pojawia się w tekstach wydanych w obu lwowskich drukarniach. W źródle z oficyny jezuickiej formy 1. pl koniugacji IV zakończone na *-emy* wystąpiły 11 razy. W tekście z tłoczni brackiej – 5 razy.

Przyjrzenie się materiałowi pod kątem użycia wariantów w poszczególnych drukarniach pozwala stwierdzić, że zarówno regresywny wariant *-imy* (*-ymy*), jak i progresywny *-emy* stosowany był w większości oficyn działających w dobie średniopolskiej w regionach mających największy wkład w produkcję wydawniczą kraju. W początkowych okresach we wszystkich drukarniach dominuje wariant regresywny, dopiero w OIII, a więc w czasie, gdy rozprzestrzenianie się progresywnego *-emy* przybiera na sile, pojawiają się oficyny, w których zyskuje on przewagę. Jest to tłocznia F. Cezarego z Krakowa, prowadzona po jego śmierci przez wdowę i dziedziców, drukarnia D. Vetterusa w Lesznie i oo. bazylianów w Wilnie. Natomiast w jednej oficynie, S. Lenczewskiego Bertutowicza w Krakowie, występuje wyłącznie wariant innowacyjny. W OIV, kiedy wariant z obniżoną samogłoską wchodzi w języku ogólnym w obręb niepełnej normalizacji, dominuje już w użyciu w 4 drukarniach, a w 2 zostało zastosowane jako forma wyłączna. Natomiast w OV we wszystkich oficynach albo dominuje, albo panuje bezkonkurencyjnie. Szczegółowe dane zawiera tabela nr 22.

Okres	Drukarnia	-imy (-ymy)	-emy	Łącznie	Liczba źr.
OI	F. Unglera później wd. i dz. (Kraków)	17	6	23	3
	M. Scharffenberga (Kraków)	9	5	14	1
OII	A. Piotrkowczyka (Kraków)	46	4	50	2
	Łazarzowa (Kraków)	94	22	116	5
	J. Wolraba starszego, później wd. i dz. (Poznań)	29	17	46	2
	J. Karcana (Wilno)	20	11	31	2
OIII	F. Cezarego, później wd. i dz. (Kraków)	23	35	58	3
	A. Piotrkowczyka młodszego (Kraków)	9	4	13	1
	S. Lenczewskiego Bertutowicza (Kraków)	0	3	3	1
	J. Trempskiego (Warszawa)	1	0	1	1
	P. Elerta (Warszawa)	5	2	7	1
	W. Regulusa, później wd. i dz. (Poznań)	9	1	10	1
	D. Vetterusa (Leszno)	1	2	3	1
	oo. bazylianów (Wilno)	4	10	14	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	12	3	15	1
Soc. Iesu u S. Nowogorskiego (Lwów)	29	4	33	2	
OIV	M. A. Schedla (Kraków)	3	14	17	2
	Akademicka zw. Piotrkowczykowską (Kraków)	0	16	16	1
	Coll. Soc. Iesu (Lublin)	1	7	8	1
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	4	47	51	2
	Coll. Soc. Iesu (Poznań)	0	4	4	1
	Coll. Soc. Iesu (Kalisz)	0	1	1	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	24	52	76	2
OV	Akademicka zw. Cezarowską (Kraków)	1	20	21	1
	Coll. Soc. Iesu (Lublin)	0	1	1	1
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	8	29	37	2
	M. Wawrzyńca starszego (Leszno)	0	3	3	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	1	11	12	2
	Coll. Soc. Iesu (Lwów)	0	11	11	1
	Bracka Świętej Trójcy J.K.M. (Lwów)	0	5	5	1

Tabela nr 22. Wariantywność *-imy (-ymy)* || *-emy* według drukarni

Stan wariantowości w poszczególnych źródłach

Silne ścieranie się wariantów *-imy* (*-ymy*) i *-emy* w dobie średniopolskiej i natężenie procesu normalizacji odzwierciedla się w ekstensji tekstowej opozycyjnych form.

W OI formy 1. pl koniugacji IV wystąpiły w czterech źródłach. Najwcześniejszym jest wydany w 1539 *Żywot Pana Jezu Krysta* Bonawentury w tłumaczeniu Małopolanina B. Opeca. W źródle pojawiło się 14 form 1. pl koniugacji IV, w tym 9 zakończonych na *-imy* i 5 na *-emy*, m.in.: *cirpimy* 37v, *wierzimy* 57; *Źprawiemy* 43v, *boiemy* *Źię* 82v, *odzierżemy* 69. Nieznacznie przeważa zatem wariant regresywny.

Wyraźniej różnica między formami opozycyjnymi zarysowuje się w *Rozmowie z Turczyńcem o wierze Krześcijańskiej* z roku 1548 r. B. Georgiewicza. Wystąpiło w niej 18 form 1. pl koniugacji IV, w tym 15 zakończonych na *-imy* (*-ymy*) i 3 na *-emy*, np.: *kropimy* AV, *nie wątpimy* FII, *wzruŹzymy* FIIv; *chwalemy* AIIIv, *czyniemy* [BVIv].

Rok później ukazały się *Xięgi o gospodarstwie* P. Crescentyna. Z badanej próby wyekscerpowano zaledwie 1 formę 1. pl koniugacji IV zakończoną na *-emy*: *widziemy* 606.

Równowaga między nielicznie poświadczonymi wariantami panuje w *Kronice wszytkego swyata* Wielkopolanina M. Bielskiego wydanej w 1551 r. W analizowanym fragmencie użyte zostały 4 formy 1. pl koniugacji IV, w tym 2 zakończone na *-imy* i 2 na *-emy*: *nie dopuŹcimy* 273, *puŹcimy* 273; *czyniemy* 272, *nie odstąpiemy* 273.

Widać zatem, że w OI inercyjny wariant *-imy* (*-ymy*), mimo iż stanowi jeszcze przewagę nad innowacyjnym *-emy*, pojawił się tylko w trzech źródłach z czterech, w dwóch dominując. Tymczasem opozycyjne *-emy* poświadczone zostało w czterech źródłach, przy czym w jednym wystąpiło jako wyłączne, a w trzech pozostałych, jako rzadsze od opozycyjnego *-imy* (*-ymy*).

W OII formy 1. pl koniugacji IV pojawiły się w dziesięciu drukach z kanonu podstawowego i źródle, które zostało dodane do wyliczeń normy w poszczególnych regionach i oficynach.

Najstarszym tekstem z kanonu są w tym okresie *Kazania albo cwiczenia* z 1587 r. J. Wereszczyńskiego, pochodzącego z Kresów południowych. W badanej próbie pojawiło się 46 form 1. pl koniugacji IV, w tym 45 zakończonych

na *-imy (-ymy)* i 1 na *-emy*, m.in.: *śłużymy* 90, *śłyżymy* 183, *chwalimy* 332, *umocnimy* 206; *milczemy* 103.

W roku 1588 ukazała się *Ewangelia od Jana Świętego* J. Brenza w tłumaczeniu W. Agryppy z Kresów północnych. W analizowanym fragmencie wystąpiło 14 form 1. pl koniugacji IV, wszystkie zakończone na *-imy (-ymy)*, w tym 3 z krótką końcówką *-ym*, np.: *obaczym* 207, *przebieżym* 214, *uśłyżym* 218, *święcimy* 326, *uśłyżymy* 108.

Z 1589 r. pochodzą kazania *O jednej osobie* Wielkopolanina S. Grodzickiego. W źródle poświadczonych zostało 17 form 1. pl koniugacji IV, w tym 5 zakończonych na *-imy (-ymy)*, 1 z krótką końcówką *-im*, 11 na *-emy*: *twierdzim* 23, *śłużymy* 15, *czynimy* 26; *śadziemy* śię 125, *uyźrzemy* 118.

W 1590 r. wydana została *Oksza Stanisława Orzechowskiego na Turka* w tłumaczeniu Małopolanina J. Januszowskiego. Wyekscerpowano z niej 24 formy 1. pl koniugacji IV, w tym 20 zakończonych na *-imy (-ymy)*, 1 z krótką końcówką *-im*, 3 na *-emy*, m.in.: *musim* 120, *śłyżymy* 38; *mylemy* 13, *uczynimy* 135, *zażywiemy* 67.

Trzy lata później, w 1593 r., ukazało się *Rozwiązanie pięćdziesiąt y dwu Quaestiy* A. Jungi, urodzonego na Mazowszu. W badanej próbie tekstu pojawiło się 29 form 1. pl koniugacji IV, w tym 27 zakończonych na *-imy (-ymy)* i 2 na *-emy*, np.: *mowimy* 218, *czynimy* 219, *śtoimy* 233, *radzimy* 332; *widziemy* 224.

Również z 1593 pochodzi *Rzecz o dobrodzieystwach* Ł. Górnickiego, z której wyekscerpowano 19 form 1. pl koniugacji IV, w tym 18 zakończonych na *-imy (-ymy)* i 1 na *-emy*, np.: *bronimy* 79, *czynimy* 85, *dzierżymy* śię 88, *śpuścimy* 273; *zamilczemy* 76.

W 1594 r. wydane zostały *Statuta y metrika* S. Sarnickiego z Kresów południowych. W analizowanej próbie tekstu użyto 34 formy 1. pl koniugacji IV, w tym 28 zakończonych na *-imy (-ymy)* i 6 na *-emy*, m.in.: *dopusćimy* 1099, *nie ruśzymi* śię 1101, *niśczymy* 1102; *uśtawimy* 350, *dzierżemy* 1094.

Rok później (1595 r.) ukazały się *Politica Panskie* Lipsiusa Iustusa, w tłumaczeniu Małopolanina P. Szczerbica. W źródle tym wystąpiło 14 form 1. pl koniugacji IV, w tym 11 zakończonych na *-imy (-ymy)*, 1 z krótką końcówką *-im* i 2 na *-emy*, np.: *wyrazimy* 72, *napatrzymy* śię 105, *śtracimy* 167, *przypomnim* 197; *mowiemy* 68.

W 1596 wydrukowano tekst S. Sokołowskiego *Sprawiedliwy Ioseph* przełożony przez J. Bogusławskiego (być może Małopolanin). W analizowanym fragmencie tekstu pojawiło się 25 form 1. pl koniugacji IV, w tym 15 zakończonych na *-imy* (*-ymy*) i 10 na *-emy*, m.in.: *[/karzymy 80, baczymy 153, chwalimy 255; [/ty]zemy 85, nie cierpiemy 231*.

Najpóźniej wydana jest *Hippica to iest o koniach xięgi* K. M. Dorohostajskiego, autora prawdopodobnie pochodzącego z Kresów północnych. W badanej próbie druku łącznie użyte zostały 4 formy 1. pl koniugacji IV, w tym 1 zakończona na *-imy* i 3 na *-emy*: *widzimy Dy; musimy [B7], Jij 2x*.

W dodanym w tym okresie do kanonu źródle dodatkowym, *Przestrodze pastyrskiej* Wielkopolanina S. Reszki, wystąpiło 17 form 1. pl koniugacji IV, w tym 2 zakończone na *-ymy*, 14 na *-emy* i 1 z krótką końcówką *-em*, np.: *obaczymy 34, weźrzymy 36; [/toiemy 14, [/ty]zemy 22, chwalem 95*.

Według przedstawionych danych w OII wariant *-imy* (*-ymy*) wystąpił we wszystkich dziesięciu źródłach, w ośmiu przeważając nad formą opozycyjną. Natomiast innowacyjne *-emy* pojawiło się w dziewięciu źródłach, przewagę uzyskując w dwóch. Obie formy użyte zostały także w źródle dodatkowym, w którym przewagę zyskało *-emy*.

W kolejnym badanym okresie – OIII – formy 1. pl koniugacji IV poświadczone są zarówno przez źródła z kanonu zasadniczego, jak i oba druki dodatkowe. Wśród tekstów podstawowych najstarsza jest *Kontynuacja diaryusza* z 1639 r., autorstwa S. Okolskiego pochodzącego z Kresów południowych. Pojawiły się w niej 23 formy 1. pl koniugacji IV, w tym 10 zakończonych na *-imy* (*-ymy*), 3 z krótką końcówką *-im*, 8 na *-emy* i 2 z krótką końcówką *-em*, m.in.: *prosimy H2, musim K2, święcimy Ov; nie myślę [E4], [/tawiemy /ię [E4v]*.

W 1640 r. wydany został *Proces sądowy* G. Czaradzkiego. W próbie reprezentującej ten tekst wystąpiła zaledwie 1 forma 1. pl koniugacji IV zakończona na *-imy*: *przenosimy F2v*.

Więcej poświadczeń pojawiło się w źródle, na które składają się trzy kazania A. Dubowicza z Kresów północnych – łącznie 14 form 1. pl koniugacji IV, w tym 4 zakończone na *-imy* (*-ymy*) i 10 na *-emy*. W poszczególnych tekstach stan jest bardzo podobny. W najwcześniejszym, *Wyprawieniu osoby* z 1642 r., użyte zostały 4 formy 1. pl koniugacji IV, w tym 3 zakończone na *-imy* i 1 na *-emy*: *widzimy A3v, odchodzimy B2, wchodzimy B2; rodziemy /ię B3*. W kolejnym, *Hafcie ręką bieżącą*

wydanym w 1645 r., łącznie 5 form 1. pl koniugacji IV, w tym 1 zakończona na *-ymy* i 4 na *-emy*: *wierzymy* C; *cie[żemy] się* Bv, *czyniemy* [B4], *uczyniemy* [B4], *prosiemy* [I]. W wydrukowanym tego samego roku *Kazaniu na pogrzebie* również 5 form 1. pl koniugacji IV, jednak wszystkie zakończone na *-emy*: *nie zaw[tydziemy] się* 13v, *widziemy* 15v, *tu[żemy]* 26, *czyniemy* 27v.

Odwrotne proporcje, przy zbliżonej liczbie form 1. pl koniugacji IV, panują w źródle obejmującym trzy teksty Małopolanina J. Mijakowskiego. Łącznie pojawiło się w nich 13 form 1. pl koniugacji IV, w tym 8 zakończonych na *-imy* (*-ymy*), 1 na *-im* i 4 na *-emy*. W najstarszym kazaniu, z roku 1643 *Szczęśliwym w Zakonie Dominikańskim marnotrawcy*, wystąpiły 3 formy 1. pl koniugacji IV, 1 zakończona na *-imy*, 1 z krótką końcówką *-im* i 1 na *-emy*: *dochodzimy* 17, *nie boim* [ię] 37; *mówimy* 34. W *Zbożnym pobycie* z 1644 r. użyto dwóch form 1. pl koniugacji IV, obie zakończone na *-imy*: *trafimy* 17, *nosimy* 36. Natomiast w najpóźniejszym tekście, *Kokoszy* [...] w *kazaniu za kolędę danej* z 1646 r., form 1. os. pl. poświadczonych zostało 8 form, w tym 5 zakończonych na *-imy* (*-ymy*) i 3 na *-emy*, m.in.: *wierzymy* [C4v], *chwalimy* D2, *czynimy* E; *musiemy* [przem. 2], *widziemy* C3.

Przewaga wariantu starszego widoczna jest także w druku: *Hierarchia abo o zwierzchności w cerkwi bożej* J. Dubowicza, autora pochodzącego z Kresów północnych. W losowo wybranej próbie materiału z tego tekstu pojawiło się 29 form 1. pl koniugacji IV, w tym 25 zakończonych na *-imy* (*-ymy*) i 4 na *-emy*, np.: *strzyżemy* 141, *chronimy* [ię] 142, *[ły]żymy* 208; *życzymy* 193, *czyniemy* 197.

Z kolei w badanym fragmencie wydanego w tym samym roku *Posła zbawienia panien zakonnych klasztoru Świętego Andrzeia* A. Opatowczyka użyte zostały tylko formy zakończone na *-emy*, jednak są to zaledwie 3 przykłady: *po[pie]żemy* [ię] 81, *mówimy* 107, *dowodzimy* 346.

Tymczasem wariant inercyjny ponownie dominuje w *Kazaniach albo tytułach* [...] *rożnych lat rożnym osobom wystawionych* Mazowszanina J. Olszewskiego. W badanej próbie wystąpiło 15 form 1. pl koniugacji IV, w tym 9 zakończonych na *-imy* (*-ymy*), 3 z krótką końcówką *-im* (*-ym*) i 3 na *-emy*, m.in.: *[k]łoni[m]* 252, *przypatrzymy* [ię] 252, *pożrzym* 412; *naznaczymy* 403, *napelniemy* 412.

Podobny stan widoczny jest również u Wielkopolanina W. Pięłowskiego, w źródle składającym się z trzech jego kazań. Łącznie użyto w nich 10 form 1. pl koniugacji IV, w tym 9 zakończona na *-imy* (*-ymy*) i 1 na *-emy*. W *Rzeczce pokoju y strumieniu powodz sławy niosącym* z 1646 r. 5 form 1. pl koniugacji IV, w tym

4 zakończone na *-imy* i 1 na *-emy*, np.: *czynimy* A2, *musimy* Bv, *gonimy* [B4]; *Spojrzymyli* Bv. W *Kazaniu na pogrzebie [...] Jana Olbrachta Smoguleckiego z 1650 r.* 4 formy 1. pl koniugacji IV, wszystkie zakończone na *-imy* (*-ymy*): *musimy* Cv, *trawimy* Cv, *uczymy* [ię Cv, *widzimy* C2. W *Kazaniu na pogrzebie Mości Xiędza Zygmunta Cieleckiego z 1652 r.* – 1 forma 1. pl koniugacji IV zakończona na *-ymy*: [łuzymy C.

Natomiast w druku z 1650 r., *Kleynotach stołecznego miasta Krakowa abo kościołach [...] krotko opisanych* Pomorzanina P. H. Pruszcza, przeważa wariant innowacyjny. Spośród 3 form 1. pl koniugacji IV, 1 zakończona jest na *-ymy*, 2 na *-emy*: *obaczmy* 49; *ru[żemy* [przedm. 2], *widziemy* [przedm. 2].

Starszy wariant ponownie dominuje w wydany w tym samym roku *Żywocie Panny Maryi* A. S. Radziwiłła, autora z Kresów północnych. Z analizowanej próby tekstu wyekscerpowano 7 form 1. pl koniugacji IV, w tym 4 zakończonych na *-imy* (*-ymy*), 1 z krótką końcówką *-im* i 2 na *-emy*, m.in.: *musim* 110, *dokończymy* 111, *przypatrzymy* [ię 330; *nauczemy* [ię 105, *prosiemy* 354.

Tymczasem w *Trzydziestu przyczynach, dla których każdy [...] ma się odrażać od zboru tego, który arriańskim zowią z 1652 r.* Wielkopolanina M. Cichowskiego zwycięża wariant inercyjny. W badanym fragmencie wystąpiły 32 formy 1. pl koniugacji IV, w tym 9 zakończonych na *-imy* (*-ymy*) i 23 na *-emy*, np.: *obaczmy* 40, *dowodzimy* 48; [toiemy 42, *wolemy* 44, *nie bronimy* 170.

Więcej form zakończonych na innowacyjne *-emy* niż inercyjnych na *-imy* (*-ymy*) wyekscerpowano także ze źródła dodatkowego: *Archelia to iest nauka i informatia o strzelbie z 1643 r.* w tłumaczeniu Wielkopolanina J. Dekana. Łącznie są to jednak tylko 3 formy 1. pl koniugacji IV, 1 zakończona na *-ymy* i 2 na *-emy*: *obaczmy* 3; *rozmowimy się* 85, *skończemy* 87.

Odwrotna sytuacja panuje w drugim tekście uzupełniającym – wydany w 1645 r. *Zwierciadle duchowney Łaski* przełożonym przez J. Gawatha z Kresów południowych. W badanym fragmencie pojawiły się 4 formy 1. pl koniugacji IV, wszystkie zakończone na *-imy* (*-ymy*): *chwalimy* 320, *nie życzymy* 320, *wierzmy* 322.

Przedstawiony materiał pokazuje, że w OIII wariant inercyjny *-imy* (*-ymy*) wystąpił w dziesięciu źródłach z jedenastu, w sześciu uzyskując przewagę i w jednym panując bezwyjątkowo. Jako wyłączny został poświadczony także w jednym ze źródeł uzupełniających. Również opozycyjne *-emy* pojawiło się

w dziesięciu źródłach, w czterech dominując (w tym w tekście dodatkowym), a w jednym występując jako wyłączne.

W OIV formy 1. pl koniugacji IV zostały poświadczone przez wszystkie badane druki podstawowe i 1 dodatkowy. Najwcześniejszym tekstem z tego okresu są *Podniety nabożeństwa zakonnego* Wielkopolanina B. N. Wąsowskiego, wydane w 1687 r. W badanym fragmencie wystąpiły 4 formy 1. pl koniugacji IV, wszystkie zakończone na *-imy*: *musimy* 54 (2x), *nosimy* 207, *przychodzimy* 263.

Tymczasem w druku z 1688 r., *Drodze do Domu wieczności* autorstwa pochodzącego z Kresów północnych M. Bujnowskiego, nieznacznie przeważa wariant innowacyjny. Z analizowanej próby wyekscerpowanych zostało 48 form 1. pl koniugacji IV, w tym 15 zakończonych na *-imy* (*-ymy*), 6 z krótką końcówką *-im* i 27 na *-emy*, m.in.: *cierpim* 104, *mierzymy* 266, *stoim* 409; *brzydziemy* [ię 87, *leciemy* 117.

Natomiast w drugim źródle z tego roku – *Żywotach Oycow, abo dzieiach y duchownych powieściach starcow, zakonników, pustelników wschodnich* Małopolanina S. Piskorskiego, wystąpiły wyłącznie formy zakończone na *-emy*, razem 16 przykładów, np.: *ty]zemy* 135, *dochodzimy* 135, *bluźniemy* 143, *obaczemy* 284, *nie* [troiemy [ię 333.

Tylko przykłady zakończone na *-emy* pojawiły się także w tekście: *Theologia zakonna człowieka zakonnego ucząca* Małopolanina D. Bryknera. Łącznie, w badanej próbie, 14 form, m.in.: *ładzimy* 97, *cierpiemy* 107, *grze]zemy* 349, *uchroniemy* [ię 343, *obchodzimy* 359.

Inaczej wygląda sytuacja w późniejszym o rok druku: *Geometra y architekt polski* Wielkopolanina S. Solskiego. Z analizowanego fragmentu wyekscerpowane zostały 3 formy 1. pl koniugacji IV zakończone na *-imy* (*-ymy*): *przenosimy* 38, *musimy* 57, *liczymy* 104.

Ponownie przewaga wariantu innowacyjnego widoczna jest w *Rozmowach Artaxessa y Ewandra, w których polityczne, moralne y naturalne uwagi zawarte* Małopolanina S. H. Lubomirskiego. W analizowanym fragmencie użyto 18 form 1. pl koniugacji IV, w tym 2 zakończone na *-imy* (*-ymy*), 1 z krótką końcówką *-im* i 15 na *-emy*, np.: *obaczmy* 296, *nie widzimy* 427, *robimy* 500; *łowiemy* 107, *brzydziemy* [ię 428.

Tylko 1 forma 1. pl koniugacji IV zakończona na *-emy* pojawiła się w badanej próbie tekstu: *Roczne dzieie koscielne od roku Pańskiego 1198 az do lat naszych* z 1695 r. autorstwa Małopolanina J. Kwiatkiewicza: *obaczemy* 484.

Znacznie więcej i niemal wyłącznie w postaci wariantu innowacyjnego pojawiło się w *Kazaniach ktore sie na prędcie zebrać mogły* z 1697 r. Mazowszanina C. A. Załuskiego. Z analizowanego fragmentu wyekscerpowano łącznie 33 formy 1. pl koniugacji IV, w tym 1 zakończoną na *-ymy* i 32 na *-emy*, m.in.: *cie[zy]my [ię]* 410; *drżemy* 168, *boiemy* 216, *[kru]zemy* 608, *liczemy* 660.

Przewaga wariantu progresywnego widoczna jest także w źródle: *Rozmyślenia albo lekcyja duchowna* T. Młodzianowskiego, również Mazowszanina. W badanym fragmencie pojawiło się 8 form 1. pl koniugacji IV, w tym 1 zakończona na *-imy* i 7 zakończonych na *-emy*, np.: *nie zpalimy [ię]* 21; *prosiemy* 163, *życzemy* 167, *obaczemy* 168, *widziemy* 168.

Postać z obniżoną samogłoską dominuje też w źródle dodatkowym: *Czysciec albo stan dusz w czyscu cierpiących. Sposoby ratowania* autorstwa M. Roa, przetłumaczonym przez S. Wdziekońskiego. Wystąpiło w nim 28 form 1. pl koniugacji IV, w tym 3 zakończone na *-imy* (*-ymy*), 24 na *-emy* i 1 z krótką końcówką *-em*, m.in.: *modlimy [ię]* 167, *cie[zy]my [ię]* 187; *musiem* 5, *[twierdziemy]* 171, *czciemy* 187.

Wariant *-imy* (*-ymy*) w OIV wystąpił w sześciu źródłach z dziewięciu, przy czym w dwóch tekstach pojawił się jako wyłączny. Opozycyjne *-emy* poświadczono zostało przez siedem z dziewięciu źródeł, w czterech dominując, a w trzech panując bezwyjątkowo. Oba warianty pojawiły się w druku dodatkowym, w którym przewagę zdobyło *-emy*.

W OV badana forma wyekscerpowana została z dziesięciu źródeł. W większości z nich wariant innowacyjny panuje już jako wyłączny, w nielicznych tylko rywalizuje jeszcze z wariantem inercyjnym.

Najstarszym drukiem jest w tym okresie *Krotka Annotacya Seymow War[zaw]kich, Grodzień[kich, także Elekcyi y Koronacyi Nayiaśniey[szych Krolow Jchmciow Pol]kich* z 1740 r. Napisana została przez F. Pułaskiego. W analizowanym fragmencie tekstu pojawiła się zaledwie 1 forma 1. pl koniugacji IV zakończona na *-emy*: *[toiemy]* Fv.

W *Kazaniach moralnych na niektóre święta* z 1743 r. G. Wąsowskiego użyto 21 form 1. pl koniugacji IV, w tym 1 zakończonej na *-imy* i 20 na *-emy*, m.in.: *czcimy* 75; *dochodzimy* 34, *nie służemy* 113, *bojemy* 131, *mówimy* 131.

Znaczna przewaga wariantu innowacyjnego widoczna jest także w analizowanej próbie *Obrotu całego roku kazaniami niedzielnymi ku wieczności skierowanego* R. Czaszyńskiego. Pojawiło się tam 30 form 1. pl koniugacji IV, w tym 7 zakończonych na *-imy* (*-ymy*) i 23 na *-emy*, np.: *patrzmy* 225, *śądźmy* 244; *mieniemy* 106, *chodzimy* 229, *niedośpiemy* 230.

Wariant inercyjny obok przeważającego wariantu innowacyjnego występuje także w źródle: *Historia luterska o początkach y roskrzewieniu się tej sekty oraz nie ktore rewolucye w sobie zawieraiąca* autorstwa, pochodzącego z Kresów północnych, J. Poszakowskiego. W badanej próbie tekstu wystąpiło 6 form 1. pl koniugacji IV, w tym 1 zakończona na *-im* i 5 na *-emy*: *nawrocim* 325; *nie życzymy* 143, *nie odmieniemy* 157, *nie wypuścimy* 157, *czyniemy* 471, *czcimy* 487.

Tylko formy zakończone na *-emy* wyeksцерpowano z analizowanej części *Roku odkupienia* z 1747 r. autorstwa M. Sikorskiego z Kresów południowych. Łącznie 5 przykładów: *wychodzimy* 22, *u[ły]zemy* 30, *dążemy* 71, *gło[siemy]* 27, 190.

Podobnie w analizowanym fragmencie *Medyka domowego* z 1749 r. S. Beimplera w przekładzie J. J. Jelonka, pojawiły się zaledwie 3 formy zakończone na *-emy*: *wyraziemy* 199, *leczymy* 513, *widziemy* 513.

Warianty innowacyjny i inercyjny występują obok siebie w druku: *Konsolacya filozofii* z 1750 r. A. M. S. Boethiusa, przełożonej przez K. Wielopolskiego. W badanej próbie pojawiło się 7 form 1. pl koniugacji IV, w tym 1 zakończona na *-imy* i 6 na *-emy*, np.: *śądźmy* 204; *widziemy* 183, *mówimy* 256, *trawimy* 282, *mu[siemy]* 294.

Jednak już w analizowanym fragmencie drugiego druku wydanego w tym samym roku, *Inflantach w dawnych swych [...] dziejach [...] zebranych* związanego z tym regionem J. A. Hylzena, poświadczono są kolejny raz tylko formy zakończone na *-emy*, łącznie 6 przykładów: *pełniemy* 207, *poruczemy* 226, *znosimy* 400, *nie dopuścimy* 401, *nie pozwolimy* 411, *czyniemy* 412.

Podobnie w *Kazaniach na solennych pogrzebach* J. Leguckiego wystąpiło 11 form 1. pl koniugacji IV (w badanym fragmencie), wszystkie zakończone na *-emy* (1 z krótkim *-em*), np.: *rodziemy [się]* 131, *odmieniemy [się]* 228, *napatrzymy [się]* 232, *patrzemy* 252, *mu[siem]* 255.

Także w ostatnim źródle, *Zegarze monarchow z życia M. Aureliusza cesarza rzymskiego* z 1751 r. napisanym przez A. Guevara, a przetłumaczonym przez A. F. Roszkowskiego, użyto tylko form 1. pl koniugacji IV zakończonych na *-emy*, łącznie 7, w tym 1 z krótkim *-em*, m.in.: *dzielem* 129, *wolemy* 130, *sły]zemy* 355, *nachodziemy* 377, *potrafiemy* 377.

W OV inercyjne *-imy* (*-ymy*) pojawiło się w czterech źródłach z dziesięciu, w żadnym nie zdobywając przewagi. Tymczasem innowacyjne *-emy* wystąpiło we wszystkich źródłach, w czterech zdobywając przewagę, a w sześciu panując bezwyjątkowo. Ekstensję tekstową wariantów *-imy* (*-ymy*) i *-emy* w dobie średniopolskiej przedstawia tabela nr 23.

Okres	Łączna liczba źr.	Liczba źr. poświadczających <i>-imy</i> (<i>-ymy</i>)	Liczba źr. poświadczających <i>-emy</i>
OI	4	3	4
OII	10	10	9
OIII	11	10	10
OIV	9	6	7
OV	10	4	10
OI-OV	44	34	41

Tabela nr 23. Ekstensja tekstowa wariantów *-imy* (*-ymy*) i *-emy*

Powyższe dane pokazują, że regresywny wariant *-imy* (*-ymy*) już od początku doby średniopolskiej nie występuje we wszystkich drukach i jego ekstensja stale (z wyjątkiem OII) spada. Tymczasem opozycyjne *-emy* stopniowo zwiększa swój udział. Dla form inercyjnych widocznym momentem przełomowym jest OIV, w którym wariant ten pojawia się już tylko w sześciu źródłach na dziewięć, a w OV spada nawet do czterech na dziesięć. Równocześnie w OIV zmniejsza się także ekstensja wariantu innowacyjnego. Na spadek ten wpływ mogą mieć czynniki regionalne, ponieważ oba utwory, w których nie pojawia się wariant progresywny, związane są z Wielkopolską, jeden przez drukarnię, drugi przez autora. Natomiast w OV, kiedy wariant innowacyjny zbliża się do progu pełnej normalizacji a stan w regionach się wyrównuje, formy z końcówką *-emy* występują już w każdym tekście.

Podsumowanie

Doba średniopolska stanowi dla form 1. os. pl cz. ter. moment rozpoczęcia i nasilenia procesu normalizacyjnego, który objął wariant innowacyjny *-emy*, i wypierania z polszczyzny literackiej inercyjnej końcówki *-imy* (*-ymy*). Szczególnie ważne są dla procesu okresy III i IV. Między OIII a OIV zwiększa się bowiem tempo narastania wariantu progresywnego, innowacyjne *-emy* wchodzi w obręb niepełnej normalizacji, a różnice między poszczególnymi odmiankami znacznie się zwiększają. Najdłużej wariant regresywny utrzymuje się w obrębie normy w źródłach wielkopolskich, natomiast progresywny najszybciej zdobywa przewagę w w małopolskich. W OIV *-emy* w obręb normy wchodzi w odmiance małopolskiej i mazowieckiej. Ponadto załamywanie się dominacji wariantu historycznego widoczne jest także w użyciu obu form przez poszczególne oficyny. Od OIII pojawiają się drukarnie, w których dominuje innowacyjne *-emy*, w jednej nawet będąc w wyłącznym użyciu, w OIV dominuje już w większości drukarni, tylko poznańska oficyna oo. jezuitów posługuje się wyłącznie formami regresywnymi. Znacząco zaczyna również w OIV maleć ekstensja tekstowa wariantu regresywnego. Zaskakująco przedstawia się natomiast na tym tle ekstensja tekstowa wariantu progresywnego, która zamiast wzrosnąć w OIV, zmalała. Wpływ na to może mieć jednak fakt, iż jedno ze źródeł, w których jako wyłączne wystąpiło *-imy*, wydane zostało w oficynie wielkopolskiej, drugie zaś ukazało się wprawdzie w tłoczni małopolskiej, jest ono jednak autorstwa Wielkopolanina. Między OIV a OV tempo procesu wyraźnie zwalnia. W języku ogólnym wariant progresywny zbliża się do granicy pełnej normalizacji, a różnice między poszczególnymi odmiankami regionalnymi zmniejszają się. Wariant ten przeważa także już we wszystkich obserwowanych drukarniach i pojawia się niemal bezwyjątkowo w większości źródeł.

1.3. Rywalizacja form klasy IV i IA w czasownikach koniugacji III typu *dawać, stawać, poznawać*

Imperfektywny morfem *-wa-* dodawany był do perfektywów typu: *dać, stać, poznać*, tworząc formy niedokonane. Powstałe w ten sposób konstrukcje odmieniały się według paradygmatu charakterystycznego dla atematycznych: *dawam, dawasz, dawa*. Jednak już w najstarszych zabytkach języka polskiego występują obocznie formy typu: *dajać i stajać*¹. Spowodowało to przemiany w temacie czasu teraźniejszego – sufiks *-wa-* powoli zastępowany był przez cząstkę *-aj-*, co doprowadzało do powstania wariantywności: *dawam* || *daję, stawam* || *staję* i przesunięcia do innego typu odmiany (z klasy IV do IA koniugacji III). Formy te występowały równolegle, według W. Śmiecha, do mniej więcej poł. XIX w., kiedy to ostatecznie zwyciężył wariant typu *daję, stoję*².

Nieco inaczej wyglądała sytuacja czasowników z rdzeniem *-znaw-*. Aspekt dokonany wyrażany był w tym przypadku zarówno przez formy typu *poznaje*, jak i *pozna*, natomiast dla oddania niedokonaności służyły jedynie formy typu *poznawa*. Imperfektiva nie miały zatem opozycyjnej postaci jak czasowniki *dawać* i *stawać*, bowiem ewentualna niedokonana utworzona przez zmianę *-wa-* na *-aj-* byłaby tożsama z istniejącą formą dokonaną typu *poznaje*. W konsekwencji formy typu *poznaje* pochodzące od *poznawa* zaczęły się pojawiać, prawdopodobnie pod wpływem czasowników typu *daje, staje*, dopiero kiedy nieściągnięte dokonane dawno zaginęły³. Zdaniem W. Śmiecha następuje to w wieku XVIII⁴, M. Siuciak pisze, że wariantywność *poznawa* || *poznaje* występuje już w ostatnim dziesięcioleciu wieku XVII⁵.

Zasób materiału

Ogólna ilość zebranego materiału to 2443 słowoformy, w tym 501 typu *dawa, stawa*; 309 typu *poznawa* i 1523 typu *daje, staje*; 110 typu *poznaje*.

¹ M. Kucala, op. cit., s. 41-42; W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 54-55.

² W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 55.

³ Ibidem, s. 56 i 91.

⁴ Ibidem.

⁵ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 160.

Opis ogólny

Zebrany materiał ukazuje dynamiczny przebieg procesu normalizacyjnego leksemów *dawać* i *stawać* w czasie terażniejszym. W dobie średniopolskiej, traktowanej jako całość, dominuje wariant klasy I A koniugacji III (typu *daje, staje*), obejmując 77% wszystkich użyć. Znajduje się zatem na początku etapu niepełnej normalizacji. Tymczasem regresywna forma należąca do kl. IV koniugacji III (typu *dawa, stawa*) pojawia się od OI do OV w 23% form, jest wariantem zanikowym i nie wchodzi w obręb normy.

Przyglądając się czasownikom *dawać* i *stawać* w poszczególnych przekrojach synchronicznych, zaobserwować można gwałtowny wzrost wariantu progresywnego w drugim badanym okresie i stały, choć już nie tak intensywny, w pozostałych. Rywalizację wariantów w dobie średniopolskiej przedstawia tabela nr 24.

Okres	<i>dawa, stawa</i>	<i>daje, staje</i>	Razem
OI	151 (81%)	36 (19%)	187
OII	137 (31%)	311 (69%)	448
OIII	71 (20%)	287 (80%)	358
OIV	60 (15%)	336 (85%)	396
OV	16 (3%)	468 (97%)	484
OI-OV	435 (23%)	1438 (77%)	1873

Tabela nr 24. Wariantywność typu *dawa, stawa* || *daje, staje*

Proces normalizacyjny w zakresie form czasu terażniejszego leksemów *dawać* i *stawać* postępował niezwykle szybko. Jeszcze w OI widać dominację wariantu w późniejszym czasie wycofywanego z języka. *Dawa, stawa* i ich pochodne znajdują się w tym okresie wciąż w granicach niepełnej normalizacji, ale w OII ich użycie gwałtownie spada, a wariantem dominującym jest typ *daje, staje*. W okresie tym żaden z wariantów nie stanowi normy. Natomiast w OIII w przedziale niepełnej normalizacji znajduje się już wariant progresywny, który granicę pełnej normalizacji przekroczy w OV.

Tempo narastania wariantu progresywnego dla całej doby średniopolskiej wynosi +0,4%. Jest ono jednak zróżnicowane w poszczególnych okresach (szczegółowe dane zawiera tabela nr 25).

Okres	% <i>daje, staje</i>	Wskaźnik tempa narastania
OI 1535-1551	19%	-
OII 1587-1603	69%	+ 1%
OIII 1639-1652	80%	+ 0,2%
OIV 1687-1699	85%	+ 0,1%
OV 1740-1750	97%	+ 0,2%
OI-OV 1535-1750	77%	+ 0,4%

Tabela nr 25. Tempo narastania typu *daje, staje*

Najwyższe tempo procesu normalizacyjnego występuje między OI a OII, kiedy regresywne *dawa, stawa* przechodzi z pełnej normalizacji do braku normy i wraz z progresywnym *daje, staje* jest wariantem równoważnym. W następnych latach, gdy formy progresywne wkraczają w przedział niepełnej normalizacji, proces normalizacyjny przebiega już spokojniej. Najwolniej proces normalizacji postępuje między OIII a OIV, gdy formy utrzymują się na etapie niepełnej normalizacji i ponownie, choć nieznacznie, przyspiesza, gdy przekraczają granicę pełnej.

Proces narastania form typu *daje, staje* nie przebiega równomiernie w poszczególnych leksemach. Najszybciej zachodzi w czasowniku *dawać* i jego pochodnych. Dla całej doby średniopolskiej użycie wariantu progresywnego stanowi 82%, a więc więcej niż w przypadku *daje, staje* i ich pochodnych liczonych łącznie (szczegółowe dane zawiera tabela nr 26).

Okres	<i>dawa</i> i pochodne	<i>daje</i> i pochodne	Razem
OI	94 (82%)	20 (17%)	114
OII	71 (22%)	248 (78%)	319
OIII	34 (13%)	232 (87%)	266
OIV	35 (12%)	264 (88%)	299
OV	0 (0%)	321 (100%)	321
OI-OV	234 (18%)	1085 (82%)	1319

Tabela nr 26. Wariantywność *dawa* || *daje* i pochodnych

W pierwszym z badanych okresów wariantem dominującym jest forma z morfemem *-wa-* będąca na etapie niepełnej normalizacji, a progresywne *daje* jest wariantem rozwojowym. Spośród zebranych leksemów 6 występuje tylko w formie *dawa*: *dodawać* (1x), *oddawać* (1x), *podawać* (5x), *udawać* (3x), *wdawać* (3x), *wydawać*

(1x). Natomiast cztery pojawiają się w obu wariantach, poza *dawać*¹ są to: *przedawać* (1x -aje, 3x -awa), *przydawać* (2x -aje, 18x -awa), *zadawać* (1x -aje, 1x -awa).

W OII dominuje już forma typu *daje*, wchodząc od razu w obręb niepełnej normalizacji. Wśród zebranych przykładów nie ma leksemów, które przyjmowałyby jedynie postać regresywną. Większość występuje w obu wariantach: *dodawać* (3x -aje, 6x -awa), *oddawać* (12x -aje, 3x -awa), *podawać* (30x -aje, 4x -awa), *poddawać* (4x -aje, 2x -awa), *przydawać* (15x -aje, 7x -awa), *udawać* (9x -aje, 4x -awa), *wdawać* (4x -aje, 1x -awa), *wydawać* (13x -aje, 5x -awa), *zadawać* (4x -aje, 14x -awa). Obie formy przybiera również czasownik podstawowy: *dawać*. Tymczasem tylko w postaci zakończonej na -aje występują: *przedawać* (3x) i *rozdawać* (8x).

W OIII i OIV czasowniki typu *daje* pozostają nadal na etapie niepełnej normalizacji, a więc podobnie jak przy łącznym wyliczeniu dla *dawać* i *stawać* i ich pochodnych, jednak tu procent form progresywnych jest większy. Oba warianty pojawiają się jeszcze równocześnie w znacznej grupie leksemów. W OIII trzy leksemy występują w postaci zakończonej na -awa: *poddawać* (2x), *wzdawać* (4x) i *zdawać* (1x). Siedem leksemów przybiera obie formy, poza *dawać* są to: *dodawać* (4 -aje, 1 -awa), *oddawać* (31 -aje, 5 -awa), *podawać* (30 -aje, 5 -awa), *przydawać* (26 -aje, 3 -awa), *udawać* (9x -aje, 4x -awa), *wydawać* (16x -aje, 5x -awa), *zadawać* (9x -aje, 1x -awa). Jeden leksem występuje jedynie w postaci wariantu progresywnego: (z)*przedawać* (16x). W OIV trzynaście leksemów, obok *dawać*, występuje w obu postaciach: *dodawać* (7x -aje, 2x -awa), *nadawać* (2x -aje, 5x -awa), *oddawać* (75x -aje, 5x -awa), *podawać* (19x -aje, 1x -awa), *poddawać* (3x -aje, 1x -awa), *powzdawać* (1x -aje, 1x -awa), *przedawać* (1x -aje, 1x -awa), *przydawać* (27x -aje, 10x -awa), *udawać* (10x -aje, 1x -awa), *wdawać* (1x -aje, 1x -awa), *wydawać* (22 -aje, 1 -awa), *zadawać* (6x -aje, 3x -awa), *zdawać się* (1x -aje, 1x -awa). Jeden leksem pojawił się tylko w formie zakończonej na -aje: *rozdawać* (2x).

W OV wariant progresywny typu *daje* osiąga poziom pełnej normalizacji, brak natomiast poświadczeń wariantu z morfemem -awa. Pojawiają się w tym okresie, poza *dawać*, następujące leksemy: *dodawać* (3x), *nadawać* (1x), *oddawać* (28x), *podawać* (19x), *poddawać* (2x), *przedawać* (2x), *przydawać* (26x), *rozdawać* (10x), *udawać* (2x), *wdawać* (1x), *wydawać* (28x), *zadawać* (1x), *zapredawać* (1x),

¹ Leksem *dawać* będzie rozpatrywany osobno.

zdawać się (34x). W tym samym czasie *daje*, *staje* i ich pochodne liczone łącznie uzyskują 97%, wciąż występują zatem równoległe warianty regresywne.

Jeszcze wcześniej etap pełnej normalizacji osiąga sam leksem *dawać*, który ma w źródłach najwyższą frekwencję. Dla całej doby średniopolskiej użycie progresywnego *daje* wynosi 85% (tabela nr 27).

Okres	<i>dawa</i>	<i>daje</i>	Razem
OI	58 (78%)	16 (22%)	74
OII	25 (15%)	143 (85%)	168
OIII	3 (3%)	91 (97%)	94
OIV	2 (2%)	71 (98%)	89
OV	0 (0%)	163 (100%)	163
OI-OV	88 (15%)	500 (85%)	588

Tabela nr 27. Wariantywność *dawa* || *daje*

Już od OI wyższy jest w przypadku leksemu *dawać* procent form progresywnych. Znaczny ich wzrost, w porównaniu do wyliczeń ogólnych dla form *dawać* i *stawać*, a nawet do *dawać* i pochodnych, widać także w OII, wariant *daje* osiąga w tym czasie próg niepełnej normalizacji. Natomiast od OIII *daje* wchodzi już w obręb pełnej normalizacji. Zatem proces normalizacyjny kończy się w formach leksemu *dawać* najszybciej, bo już w poł. XVII w.

Znacznie wolniej przebiega natomiast w przypadku czasownika *stawać* i jego pochodnych. W całej dobie średniopolskiej progresywny wariant typu *staje* obejmuje 64% przykładów i nie znajduje się w obrębie normy (tabela nr 28).

Okres	<i>stawa</i> i pochodne	<i>staje</i> i pochodne	Razem
OI	54 (77%)	16 (23%)	70
OII	66 (51%)	63 (49%)	129
OIII	37 (41%)	54 (59%)	91
OIV	25 (26%)	72 (74%)	97
OV	16 (10%)	147 (90%)	163
OI-OV	198 (36%)	353 (64%)	550

Tabela nr 28. Wariantywność *stawa* || *staje* i pochodnych

W pierwszym okresie formy regresywne typu *stawa* i pochodne są wariantami dominującymi i znajdują się na etapie niepełnej normalizacji. Tymczasem progresywny typ *staje* jest wariantem rozwojowym. Procent użycie wariantu w

późniejszym czasie zwycięskiego jest początkowo wyższy niż w przypadku form czasownika *dawać*. Spośród zgromadzonych z tego okresu przykładów, pięć leksemów występuje tylko w postaci wariantu regresywnego zakończonego na *-awa*, są to: *nastawać* (1x), *odewstawać* (1x), *powstawać* (4x), *ustawać* (1x), *wstawać* (2x). Sześć przybiera obie formy, poza *stawać*¹ są to: *dostawać* (3x *-aje*, 20x *-awa*), *przestawać* (2x *-aje*, 4x *-awa*), *przystawać* (1x *-aje*, 1x *-awa*), *zostawać* (4x *-aje*, 3x *-awa*), *zstawać* (3x *-aje*, 4x *-awa*). Jeden leksem pojawia się tylko w postaci wariantu progresywnego: *ostawać* (1x).

W OII brak normy, a regresywny typ *stawa* i progresywny *staje* są wariantami równoważnymi, choć typ *staje* przekracza próg średniej rozwojowej. Wśród zebranych przykładów pięć leksemów pojawia się tylko w postaci regresywnej: *nastawać* (1x), *odstawać* (1x), *poprzestawać* (2x), *pozostawać* (1x), *zstawać* (1x). Natomiast siedem leksemów występuje w obu wariantach, poza *stawać* są to: *dostawać* (8x *-aje*, 4x *-awa*), *powstawać* (4x *-aje*, 2x *-awa*), *przestawać* (9x *-aje*, 7x *-awa*), *ustawać* (6x *-aje*, 4x *-awa*), *wstawać* (1x *-aje*, 1x *-awa*), *zostawać* (28x *-aje*, 9x *-awa*).

Przewaga progresywnego wariantu w zakresie czasownika *stawać* i jego pochodnych widoczna jest dopiero od OIII, ale nadal nie ma ustalonej normy. Tylko postać regresywną przyjmuje w tym czasie leksem *wstawać* (1x). Oba warianty pojawiają się w czasowniku *stawać*, a także w: *dostawać* (11x *-aje*, 1x *-awa*), *ustawać* (4x *-aje*, 3x *-awa*) i *zostawać* (13x *-aje*, 9x *-awa*). Jedynie w postaci progresywnej występują trzy leksemy: *powstawać* (8x), *przestawać* (4x), *zstawać/sstawać* (6x).

Wariant typu *daje* do granicy z niepełną normalizacją zbliża się dopiero w OIV. Regresywny występuje jako jedyny w leksemie *przystawać* (1x). Oba warianty pojawiają się w trzech leksemach: *stawać*, *przestawać* (3x *-aje*, 1x *-awa*), *zostawać* (32x *-aje*, 17x *-awa*). Cztery leksemy poświadczane są tylko w formie progresywnej: *dostawać* (6x), *powstawać* (7x), *ustawać* (3x), *wstawać* (5x).

W OV formy progresywne są w obrębie niepełnej normalizacji, ale, w przeciwieństwie do form typu *dawać*, nie przekraczają w dobie średniopolskiej granicy pełnej normalizacji. W okresie tym nie wystąpiły leksemy, które przybierałyby tylko postać regresywną, a oba warianty pojawiają się jedynie w

¹ Leksem *stawać* będzie rozpatrywany osobno.

dwóch – *stawać* i *przestawać* (18x -*aje*, 1x -*awa*). Najwięcej, pięć leksemów, występuje tylko w postaci progresywnej: *dostawać* (16x), *powstawać* (4x), *przystawać* (1x), *ustawać* (12x) *wstawać* (3x), *zostawać* (52x).

Przechodzenie czasowników z klasy IV do IA koniugacji III najwolniej postępuje w samym czasowniku *stawać*. W wyliczeniu dla całej doby średniopolskiej *stawa* i *staje* są wariantami równoważnymi, jednak to regresywne *stawa* nieznacznie przeważa, obejmując 54% wszystkich użyc. W poszczególnych okresach widać jednak powolne wypieranie wariantu inercyjnego (tabela nr 29).

Okres	<i>stawa</i>	<i>staje</i>	Razem
OI	12 (86%)	2 (14%)	14
OII	33 (83%)	7 (18%)	40
OIII	22 (73%)	8 (27%)	30
OIV	5 (27%)	16 (73%)	22
OV	13 (26%)	43 (74%)	58
OI-OV	88 (54%)	76 (46%)	164

Tabela nr 29. Wariantywność *stawa* || *staje*

W OI regresywne *stawa* jest wariantem dominującym i znajduje się w obrębie niepełnej normalizacji, a progresywne *staje* jest wariantem rozwojowym. W OII panuje podobna sytuacja, choć użycie wariantu regresywnego *stawa* nieznacznie spada, jednak wciąż znajduje się on w granicach niepełnej normalizacji. W OIII wariant regresywny przestaje być normą, ale nadal przeważa nad progresywnym. Dopiero w OIV zmieniają się proporcje i dominować zaczyna wariant *staje*, tymczasem regresywne *stawa* jest wariantem zanikowym. W OV progresywne *staje* nieznacznie wzrasta i znajduje się przy granicy z niepełną normalizacją.

Porównując przebieg procesu w czasowniku *stawać* i jego pochodnych, zauważa się, że podczas gdy w samym *stawać* od OIII do OV brak normy, jednak z przewagą w OIV i OV wariantu progresywnego, który znajduje się tuż przy granicy z niepełną normalizacją, to wśród pochodnych od *stawać* w OIII i OIV panuje już niepełna, a w OV nawet pełna normalizacja. Inaczej również wygląda natężenie procesu. W przypadku *stawać* najszybciej formy progresywne narastają między OIII a OIV, natomiast w pochodnych od *stawać* między OI a OII, następnie proces zwalnia, by ponownie, choć już nie tak gwałtownie, przyspieszyć między OIV a OV, a więc w okresie, kiedy *staje* zbliża się do granicy niepełnej normalizacji. Przebieg procesu w pochodnych od *stawać* wykazuje większe podobieństwo z przebiegiem w

czasownika *dawać* i jego pochodnych, nieznacznie tylko pozostając wobec nich w tyle.

Podsumowując, proces normalizacyjny objął najszybciej leksem *dawać*, następnie jego pochodne, a w późniejszej kolejności także pochodne od *stawać*. Hamowany jest natomiast przez *stawać*, w którym w OV formy *staje* znajdują się dopiero przy granicy z niepełną normalizacją. W okresie tym *stawa* stanowi aż 2,5% wszystkich użyć wariantu regresywnego (ogólnie formy regresywne obejmowały w tym przedziale czasowym 3%).

Jeszcze później rozpoczęcie procesu normalizacyjnego następuje w formach typu *poznawać*. Wariant inercyjny bardzo długo występował bezwyjątkowo, dopiero od połowy doby średniopolskiej sytuacja zaczęła ulegać zmianie. Proces normalizacyjny postępował w zakresie form z rdzeniem *-znaw-* w 2. poł. doby średniopolskiej niezwykle szybko, ostatecznie zakończył się jednak dopiero w dobie nowopolskiej. Przy wyliczeniu średniej dla całej doby średniopolskiej widać dominację formy regresywnej typu *poznawa*, która obejmuje 71% wszystkich użyć, a progresywny typ *poznaje* jest wariantem rozwojowym. Inaczej sytuacja przedstawia się po uszeregowaniu przykładów według poszczególnych przekrojów synchronicznych (szczegółowe dane zawiera tabela nr 30).

Okres	<i>poznawa</i>	<i>poznaje</i>	Razem
OI	9 (100%)	0 (0%)	9
OII	109 (100%)	0 (0%)	109
OIII	95 (100%)	0 (0%)	95
OIV	50 (66%)	26 (34%)	76
OV	7 (8%)	83 (92%)	90
OI-OV	270 (71%)	109 (29%)	379

Tabela nr 30. Wariantywność typu *poznawa* || *poznaje*

Widać, że typ *poznawa* panował jako wyłączny do trzeciego okresu. Wystąpił w OI w leksemach: *doznawać* (2x), *poznawać* (2x), *rozeznawać* (1x), *wyznawać* (3x), *zeznawać* (1x), w OII w: *doznawać* (5x), *poznawać* (8x), *przyznawać* (11x), *uznawać* (4x), *wyznawać* (76x), *zeznawać* (5x), natomiast w OIII w: *doznawać* (2x), *poznawać* (9x), *przyznawać* (51x), *uznawać* (13x), *wyznawać* (13x), *zeznawać* (7x).

Przełom następuje w OIV. Dominuje w tym okresie wprawdzie wciąż wariant regresywny, nie stanowi już jednak normy. Pojawia się natomiast znaczny odsetek form typu *poznaje* i jest to wariant rozwojowy. Spośród zebranych z tego okresu

przykładów dwa leksemy występują tylko w postaci wariantu regresywnego: *doznawać* (7x), *rozeznawać* (1x). Pozostałe przybierają obie formy: *poznawać* (2x -aje, 10x -awa), *przyznawać* (18x -aje, 3x -awa), *uznawać* (4x -aje, 16x -awa), *wyznawać* (2x -aje, 13x -awa). Między OIII a OIV znacznie wzrasta również tempo procesu w czasowniku *stawać*.

W OV wariant innowacyjny typu *poznaje* wchodzi w obręb niepełnej normalizacji, blisko granicy z pełną. Tymczasem regresywny typ *poznawa* jest wariantem zanikowym. Oba pojawiają się w tym okresie w czterech leksemach: *doznawać* (5x -aje, 1x -awa), *przyznawać* (20x -aje, 1x -awa), *uznawać* (15x -aje, 3x -awa), *wyznawać* (34x -aje, 2x -awa). Natomiast dwa leksemy przybierają tylko postać nowszą: *poznawać* (3x), *zeznawać* (6x).

Wskaźnik tempa narastania wariantu innowacyjnego dla całej doby średniopolskiej wynosi 0,5% (szczegółowe dane zawiera tabela nr 31). Proces postępuje z większym natężeniem niż w czasownikach *dawać*, *stawać* i ich pochodnych.

Okres	% <i>poznaje</i>	Wskaźnik tempa narastania
OI 1535-1551	0%	-
OII 1587-1603	0%	0%
OIII 1639-1652	0%	0%
OIV 1687-1699	34%	+ 0,7%
OV 1740-1750	92%	+ 1,1%
OI-OV 1535-1750	29%	+ 0,5%

Tabela nr 31. Tempo narastania typu *poznaje*

Od OIII do OV narastanie form innowacyjnych przebiegało w bardzo szybkim tempie, przyspieszając zwłaszcza między OIV a OV, kiedy wariant progresywny wchodzi w etap niepełnej normalizacji. W tym samym czasie nieznacznie przyspiesza również tempo narastania form *daje* i pochodnych, a także pochodnych od *staje*.

Przedstawione dane pokazują, że doba średniopolska jest czasem przełomowym dla leksemów typu *dawać*, *stawać*, *poznawać*. Załamaniu bowiem ulega dominacja form z przyrostkiem *-wa-*, a w obręb normy wchodzi innowacyjne postaci odmienione według klasy I A koniugacji III: *daje*, *staje*, *poznaje*. Tempo

procesu jest w przypadku czasowników *dawać* i *stawać* i ich pochodnych (liczonych łącznie) początkowo bardzo szybkie, następnie stopniowo zwalnia i lekko tylko przyśpiesza dopiero między OIV a OV. Proces normalizacyjny finalizuje się w ich przypadku jeszcze w dobie średniopolskiej, jedynie formy z rdzeniem *-znaw-* są w OV na etapie niepełnej normalizacji, ale blisko granicy z pełną. Proces ten jest jednak uwarunkowany leksykalnie, jeśli bowiem przyjrzeć się osobno czasownikom *dawać* i *stawać*, to widać, że w pierwszym przebiega gwałtownie i kończy się już w poł. XVII w., w drugim natomiast postępuje wolniej, przyśpiesza dopiero od poł. XVII w. i w poł. XVIII w. znajduje się na progu niepełnej normalizacji. Momenty zwiększającego się tempa procesu między OIII a OIV w czasowniku *stawać* oraz między OIV a OV w czasownikach *dawać* i ich pochodnych, a także w pochodnych od *stawać* odpowiadają zwiększającemu się tempu procesu w czasownikach z rdzeniem *-znaw-*.

Różnice w odmiankach regionalnych

Na proces normalizacji form czasu teraźniejszego czasowników typu *dawać*, *stawać*, *poznawać* wpływ miały nie tylko czynniki leksykalne, ale i uwarunkowania regionalne. W dobie średniopolskiej obserwuje się nierówne tempo rozprzestrzeniania wariantu progresywnego w poszczególnych odmiankach regionalnych języka literackiego.

W OI widać w źródłach małopolskich dominację wariantu regresywnego typu *dawa*, *stawa*. Znajduje się on na etapie niepełnej normalizacji, obejmując 81% form. W OII sytuacja w źródłach z tego regionu jest już zupełnie inna (tabela nr 32).

Region	<i>dawa, stawa</i>	<i>daje, staje</i>	Razem
Małopolska	75 (26%)	213 (74%)	288
Wielkopolska	62 (69%)	28 (31%)	90
Kresy pn	35 (33%)	70 (67%)	105

Tabela nr 32. Wariantywność typu *dawa, stawa* || *daje, staje* według regionów w OII

W OII, gdy wśród czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych brak jeszcze ustabilizowanej normy, progresywne formy typu *daje*, *staje* najszybciej rozprzestrzeniały się w źródłach małopolskich. Obejmują w nich o prawie 55% więcej użyć niż w poprzednim okresie i są już przy granicy niepełnej normalizacji. Dominacja wariantu progresywnego widoczna jest także w źródłach z Kresów

północnych. Jedynie w źródłach wielkopolskich wciąż wariantem dominującym jest regresywny typ *dawa, stawa*, ale i tu brak wyraźnej normy.

W OIII, gdy *dawa, stawa* i pochodne liczone łącznie wkraczają w obręb niepełnej normalizacji, różnica między stanem w odmianie wielkopolskiej a małopolskiej i północnokresowej pogłębia się. Do produkcji wydawniczej kraju dołączają dodatkowo w tym okresie Mazowsze i Kresy południowe. Panujący w nich stan zbliżony jest do sytuacji w tekstach małopolskich i północnokresowych (szczegółowe dane zawiera tabela nr 33).

Region	<i>dawa, stawa</i>	<i>daje, staje</i>	Razem
Małopolska	21 (16%)	108 (84%)	129
Wielkopolska	41 (71%)	17 (29%)	58
Kresy pn.	7 (9%)	72 (91%)	79
Mazowsze	25 (29%)	60 (71%)	85
Kresy pd.	6 (9%)	62 (91%)	68

Tabela nr 33. Wariantywność typu *dawa, stawa* || *daje, staje* według regionów w OIII

W OIII progresywny wariant *daje, staje* w tekstach z 3 regionów znajduje się już w obrębie niepełnej normalizacji. Najwięcej użyć obejmuje w źródłach z Kresów północnych i południowych. Nieco mniej w małopolskich. Dla druków północnokresowych wzrost wariantu progresywnego w stosunku do poprzedniego okresu wynosi 24%, dla małopolskich – 10%. Dominację wariantu progresywnego, ale brak normy, widać w tekstach mazowieckich. Tymczasem w odmianie wielkopolskiej w dalszym ciągu trwa brak normy z dominacją typu regresywnego *dawa, stawa*.

W OIV wariant typu *daje, staje* już we wszystkich regionach znajduje się w granicach normy. Pojawia się w tym okresie również wariant typu *poznaje* obok wcześniejszego *poznawa*. Rywalizację form typu *dawa, stawa* || *daje, staje* według regionów przedstawia tabela nr 34.

Region	<i>dawa, stawa</i>	<i>daje, staje</i>	Razem
Małopolska	28 (16%)	142 (84%)	170
Wielkopolska	18 (20%)	71 (80%)	89
Kresy pn.	15 (15%)	88 (85%)	103
Mazowsze	2 (2%)	88 (98%)	90

Tabela nr 34. Wariantywność typu *dawa, stawa* || *daje, staje* według regionów w OIV

W tekstach mazowieckich wariant typu *daje, staje* przekracza próg pełnej normalizacji, wzrastając od poprzedniego okresu o 27%. W pozostałych odmiankach regionalnych jest natomiast na etapie niepełnej normalizacji. W źródłach małopolskich panuje stan identyczny jak w poprzednim okresie. W źródłach z Kresów północnych w stosunku do poprzedniego okresu widać spadek wariantu progresywnego o niecałe 6%. Nagła zmiana nastąpiła natomiast w odmianie wielkopolskiej. Liczba poświadczeń wariantu progresywnego wzrosła w tym regionie o 51%, w związku z czym progresywny typ *daje, staje* także jest na etapie niepełnej normalizacji.

Dodatkowo w źródłach małopolskich, mazowieckich i północnokresowych pojawiają się nowe warianty w czasownikach typu *poznawać*. Rywalizację form klasy IV i klasy IA koniugacji III w czasownikach z rdzeniem *-znaw-* przedstawiono w tabeli nr 35.

Region	<i>poznawa</i>	<i>poznaje</i>	Razem
Małopolska	31 (86%)	5 (14%)	36
Wielkopolska	8 (100%)	0 (0%)	8
Kresy pn.	23 (96%)	1 (4%)	24
Mazowsze	2 (9%)	21 (91%)	23

Tabela nr 35. Wariantywność typu *poznawa* || *poznaje* według regionów w OIV

W źródłach mazowieckich innowacyjny typ *poznaje* znajduje się od razu na etapie niepełnej normalizacji, blisko granicy z pełną. Wariant ten pojawia się także w odmianie małopolskiej, jednak tam wciąż niepełną normalizację ma wariant inercyjny typu *poznawa*. W źródłach z Kresów północnych wystąpiła tylko 1 forma innowacyjna, a pełną normalizację mają wciąż inercyjne konstrukcje typu *poznawa*. Nie ma natomiast zupełnie poświadczeń innowacyjnego wariantu w źródłach wielkopolskich.

W OV wariant progresywny typu *daje, staje* prawie we wszystkich regionach znajduje się już na etapie pełnej normalizacji. Wariant zakończony na *-aje* dominuje również w większości regionów w czasownikach typu *poznawać*. Rywalizację w czasownikach *dawać, stawać* i pochodnych w OV przedstawia tabela nr 36.

Region	<i>dawa, stawa</i>	<i>daje, staje</i>	Razem
Małopolska	8 (6%)	115 (93%)	123
Wielkopolska	1 (1%)	91 (99%)	92
Kresy pn.	1 (3%)	34 (97%)	35
Mazowsze	6 (3%)	176 (97%)	182
Kresy pd.	0 (0%)	82 (100%)	82

Tabela nr 36. Wariantywność typu *dawa, stawa* || *daje, staje* według regionów w OV

Pełną normalizację *daje, staje* uzyskuje w źródłach kresowych, wielkopolskich i mazowieckich. Najwyższy udział ma w południowokresowych, nieznacznie tylko niższy w wielkopolskich, w których widać wzrost względem OIV. W północnokresowych udział wariantu progresywnego zwiększył się o 12%, tymczasem w mazowieckich minimalnie spadł (o 1%). Na etapie niepełnej normalizacji jest typ *daje, staje* jeszcze tylko w Małopolsce, ale i tu znajduje się tuż przy granicy z pełną normalizacją.

W przypadku typu *poznaje* panuje w wielu regionach niepełna, a w jednym nawet pełna normalizacja. Szczegółowe dane dla OV zawiera tabela nr 37.

Region	<i>poznawa</i>	<i>poznaje</i>	Razem
Małopolska	1 (7%)	14 (93%)	24
Wielkopolska	1 (11%)	8 (89%)	9
Kresy pn.	2 (67%)	1 (33%)	3
Mazowsze	3 (9%)	30 (91%)	33
Kresy pd.	0 (0%)	30 (100%)	30

Tabela nr 37. Wariantywność typu *poznawa* || *poznaje* według regionów w OV

Etap pełnej normalizacji innowacyjny wariant typu *poznaje* osiąga w tekstach z Kresów południowych. W obrębie niepełnej normalizacji, ale blisko granicy z pełną normalizacją, znajduje się w źródłach małopolskich, w których widoczny jest wzrost o ponad 79% w stosunku do poprzedniego okresu. Na poziomie niepełnej normalizacji trwa również w źródłach mazowieckich, zatem sytuacja w stosunku do OIV w tej odmianie zasadniczo się nie zmienia. Mniej poświadczeń, ale również etap niepełnej normalizacji osiąga wariant innowacyjny w tekstach wielkopolskich (wzrost o 89%). Jedynie na Kresach północnych dominuje jeszcze postać starsza, nie stanowiąc już jednak normy.

Przedstawiony materiał ukazuje wyraźne różnice w zakresie użycia rywalizujących wariantów w poszczególnych odmiankach regionalnych języka

literackiego. W zakresie wariantowości typu *dawa, stawa* || *daje, staje* od pozostałych odmianek regionalnych odstaje wielkopolska, w której aż do OIII utrzymuje przewagę wariant z morfemem *-wa-*. Wyparty zostaje z normy dopiero w OIV, podczas gdy w źródłach reprezentujących pozostałe odmianki przewagę, a nawet etap niepełnej normalizacji wariant progresywny typu *daje, staje* osiąga już w OII i OIII. Natomiast w przypadku wariantowości typu *poznawa* || *poznaje* proces rozprzestrzeniania się wariantu innowacyjnego nieco później rozpoczyna się w wielkopolskiej odmianie literackiej, w której jednak pod koniec doby średniopolskiej wkracza w obręb niepełnej normalizacji. Tymczasem wcześniej niż w wielkopolskiej zaczyna narastać wariant progresywny w odmianie północnokresowej, ale jeszcze w OV dominuje w niej regresywny typ *poznawa*. Znacznie szybciej zaś niż w pozostałych regionach przebiega proces normalizacji w odmianie mazowieckiej, w której już w OIV wariant progresywny typu *poznaje* znajduje się w granicach normy, wypierając starszą postać *poznawa*.

Użycie wariantów przez drukarnie

Większość drukarni działających w dobie średniopolskiej posługuje się w zakresie wariantowości *dawa, stawa* || *daje, staje* zarówno wariantem regresywnym jak i progresywnym.

Teksty z OI wydane zostały w dwóch krakowskich oficynach: F. Unglera, w późniejszym okresie wdowy i dziedziców po F. Unglerze, i M. Scharffenberga. W tłoczni F. Unglera posługiwano się dwoma wariantami: *dawa, stawa* i *daje, staje*, z przewagą form poszerzonych o imperfektywny morfem *-wa-*. W wydanych tam tekstach wystąpiło łącznie 177 form czasowników *dawać, stawać* i ich pochodnych, w tym 146 typu *dawa, stawa* i 32 typu *daje, staje*. Przewaga ta nie ma odzwierciedlenia we wszystkich drukach. Widoczna jest w dwóch (GB i CX), które ukazały się w latach 1548 i 1549. W źródle najpóźniejszym (BM), ale i w najwcześniejszym (GA) wariant *dawa, stawa* występuje jako jedyny. Z kolei w druku z roku 1542 przeważają formy typu *daje, staje*.

W oficynie M. Scharffenberga również posługiwano się oboma wariantami z przewagą typu *dawa, stawa*, co poświadcza wydane tam źródło (BO).

Źródła z OII pochodzą z czterech drukarni – dwóch krakowskich, jednej poznańskiej i jednej wileńskiej.

W krakowskiej Drukarni Łazarzowej w użyciu były oba warianty z przewagą typu progresywnego *daje, staje*. W wydanych tam pięciu źródłach z kanonu pojawiły się łącznie 223 formy czasowników *dawać, stawać* i ich pochodnych – 176 przybrało postać typu *daje, staje*, 48 typu *dawa, stawa*. Przewaga ta ma odzwierciedlenie w każdym pojedynczym tekście.

W drugiej krakowskiej oficynie – A. Piotrkowczyka, również posługiwano się oboma wariantami z przewagą progresywnego typu *daje, staje*, choć różnica między użyciem form *dawa, stawa* a *daje, staje* jest tu znacznie mniejsza. W drukarni tej wydano dwa źródła z kanonu. Łącznie wystąpiły w nich 32 formy czasowników *dawać, stawać* i ich pochodnych, w tym 10 typu *dawa, stawa* i 22 typu *daje, staje*. Stan określony dla całej drukarni znajduje potwierdzenie tylko w druku wcześniejszym (WK), który ukazał się w 1587 r. W późniejszym tekście (DH), wydanym w 1603 r., widać nieznaczną przewagę typu regresywnego *dawa, stawa*.

Oba warianty, ale z przewagą typu *dawa, stawa*, są w użyciu w poznańskiej tłoczni J. Wolraba, prowadzonej po jego śmierci przez wdowę i dziedziców. Z drukarni tej pochodzą dwa źródła (RP, JR). Łącznie wystąpiło w nich 75 form czasowników typu *dawać, stawać* i pochodnych – 62 w postaci *dawa, stawa* i 28 w postaci *daje, staje*. Sytuacja w poszczególnych tekstach nie jest jednakowa. W źródle wydanym jeszcze za życia J. Wolraba (RP) formy typu *dawa, stawa* pojawiają się bezwyjątkowo. Tymczasem w tekście późniejszym (JR) poświadczone są oba warianty, z nieznaczną przewagą progresywnego typu *daje, staje*.

W wileńskiej drukarni J. Karcana używany był zarówno wariant typu *dawa, stawa*, jak i *daje, staje*, z przewagą progresywnego. Wydano tam dwa z opracowanych źródeł. Łącznie wystąpiło w nich 105 omawianych form, w tym 44 typu *dawa, stawa* i 61 typu *daje, staje*. Sytuacja nie jest jednakowa w obu drukach. Typ *daje, staje* przeważa tylko w tekście wcześniejszym (BA), wydanym w 1588 r., późniejsze źródło (GO) – z 1589 r. – ma przewagę form typu regresywnego.

Źródła z OIII pochodzą z dziesięciu drukarni – trzech krakowskich, dwóch warszawskich, jednej poznańskiej, jednej leszczyńskiej, dwóch wileńskich i jednej lwowskiej.

W krakowskiej tłoczni F. Cezarego, prowadzonej po jego śmierci przez wdowę i dziedziców, w użyciu były oba warianty, dominował jednak typ progresywny *daje, staje*. W drukarni tej wydane zostały dwa druki z kanonu (CT i OK). Łącznie wystąpiło w nich 75 form czasowników *dawać, stawać* i ich

pochodnych, w tym 16 typu *dawa, stawa* i 59 typu *daje, staje*. Przewaga wariantu progresywnego występuje w tekście wcześniejszym z 1639 r. (OK), w późniejszym (CT), z roku 1652 wariant ten występuje już jako wyłączny.

W oficynie S. Lenczewskiego Bertutowicza z dwóch używanych wariantów przewagę zyskiwał typ progresywny *daje, staje*. W wydany tam jednym źródle z kanonu pojawiło się łącznie 45 form *dawać, stawać* i ich pochodnych, w tym 5 w postaci *dawa, stawa* i 40 w postaci *daje, staje*.

W źródle z drukarni A. Piotrkowczyka użyte zostały tylko formy typu *daje, staje*. Źródło to składa się z trzech tekstów tego samego autora. Łącznie pojawiło się w nich 9 form.

Warszawska oficyna J. Trempskiego używała obu wariantów, z przewagą typu *dawa, stawa* na Mazowszu już w tym okresie regresywnego. Tłocznia ta reprezentowana jest w kanonie przez jedno źródło, w którym pojawiły się łącznie 42 formy *dawać, stawać* i ich pochodne – 24 razy pod postacią *dawa, stawa* i 18 pod postacią *daje, staje*.

W działającej również w Warszawie drukarni P. Elerta z dwóch używanych tam wariantów przewagę miał typ *daje, staje*. W reprezentującym tę drukarnię tekście *daje, staje* wystąpiło w 42 formach, podczas gdy *dawa, stawa* tylko w jednej.

W oficynach wielkopolskich używano obu wariantów, z przewagą typu *dawa, stawa*. W druku wydany u D. Vetterusa spośród 30 form, 24 ma postać *dawa, stawa*, natomiast 6 – *daje, staje*. W tłoczni W. Regulusa, prowadzonej po jego śmierci przez wdowę i dziedziców, wydano również jedno źródło z kanonu. Pojawiły się w nim 32 formy czasowników *dawać, stawać* i pochodnych, w tym 21 typu *dawa, stawa* i 11 typu *daje, staje*. Źródło to składa się z trzech tekstów jednego autora. W starszych, z roku 1646 i 1650 (PR, PS), wariant regresywny przeważa nad progresywnym, w ostatnim druku (PC 1652 r.) panuje równowaga między wariantami.

W wileńskiej Drukarni Akademickiej Soc. Iesu posługiwano się dwoma wariantami – zarówno *dawa, stawa*, jak i *daje, staje*. Przeważał typ regresywny. W pochodzącym z tej tłoczni źródle wystąpiło 26 form typu *dawa, stawa* i 6 typu *daje, staje*. Łącznie 32 formy.

Również w drukarni oo. bazylianów w Wilnie używano obu wariantów, dominował jednak typ progresywny *daje, staje*. W wydany tam źródle typ *dawa, stawa* pojawił się raz, natomiast forma opozycyjna 46 razy. Źródło to składa się

z trzech tekstów jednego autora. W jednym (DB), z 1645 r., pojawiły się oba warianty, przy czym regresywny poświadczony przez zaledwie jedną formę. W pozostałych (DW, DK), wydanych w latach 1642 i 1645 bezwyjątkowo występuje progresywny w tym czasie typ *daje, staje*.

Lwowska oficyna jezuicka również posługiwała się dwoma wariantami z przewagą progresywnego typu *daje, staje*. Wydane w niej zostały dwa teksty, w których łącznie pojawiło się 68 omawianych form, w tym zaledwie 6 typu *dawa, stawa* i 62 typu *daje, staje*. W obu źródłach panuje stan określony dla całej drukarni.

Źródła, które włączone zostały do kanonu w OIV pochodziły z siedmiu drukarni: dwóch krakowskich, jednej lubelskiej, jednej warszawskiej, jednej kaliskiej i jednej wileńskiej.

Tłocznia M. A. Schedla w zakresie czasowników *dawać, stawać* i pochodnych używała obu wariantów z przewagą progresywnego typu *daje, staje*. Natomiast w przypadku leksemów typu *poznawać*, jako wyłączny stosowany był wariant inercyjny typu *poznawa*. Drukarnia M. A. Schedla wydała dwa źródła z kanonu. Łącznie wystąpiło w nich 100 czasowników *dawać, stawać* i pochodnych oraz 25 czasowników typu *poznawać*. W 18 przykładach pojawił się wariant typu *dawa, stawa*, w 82 typu *daje, staje*, a w 25 typu *poznawa*. Stan taki charakteryzuje przede wszystkim druk wydany w 1689 r. (BT). W drugim (SG), wydanym w roku 1690, widoczna jest nieznacząca przewaga wariantu regresywnego typu *dawa, stawa*.

W krakowskiej Drukarni Akademickiej, zwanej Piotrkowczykowską, w zakresie czasowników *dawać, stawać* i pochodnych w użyciu był wariant typu *daje, staje*. W przypadku leksemów typu *poznawać* pojawiały się obie formy – regresywne *poznawa* i progresywne *poznaje*. W druku wydanym w tłoczni akademickiej wystąpiło 25 form typu *daje, staje*, a także 1 forma typu *poznawa* i 5 typu *poznaje*.

Dwa warianty stosowane były przez lubelską tłocznnię jezuicką. Przewagę zyskiwał progresywny typ *daje, staje*. Inaczej sytuacja wyglądała w zakresie czasowników typu *poznawać*, w których jako wyłączne panowały formy starsze z morfemem *-wa-*. W pochodzącym z tej tłoczni druku łącznie wystąpiło 35 form czasowników *dawać, stawać* i pochodnych, w tym 10 typu *dawa, poznawa* i 35 typu *daje, poznaje*, a także 5 form typu *poznawa*.

W warszawskiej drukarni oo. pijarów w przypadku czasowników *dawać, stawać* i ich pochodnych, a także czasowników typu *poznawać* w użyciu były

warianty obu typów (*dawa, stawa, poznawa* i *daje, staje, poznaje*) z dominacją typu progresywnego. W źródłach wydanych w tej tłoczni łącznie pojawiło się 90 form *dawać, stawać* i pochodnych (2 typu *dawa, stawa* i 88 typu *daje, staje*) oraz 23 czasowniki typu *poznawać*, w tym 2 zakończone na *-awa* i 21 zakończonych na *-aje*. Przewaga wariantu typu *daje, staje, poznaje* widoczna jest w obu tekstach, przy czym w młodszym (ZA) w ogóle nie występują formy typu *dawa, stawa*.

W poznańskiej tłoczni jezuickiej w zakresie czasowników *dawać, stawać* i pochodnych stosowano oba warianty z przewagą typu progresywnego *daje, staje*. Wśród czasowników typu *poznawać* pojawia się jedynie wariant starszy. W wydany tam tekście pojawiło się 18 form typu *dawa, stawa* i 66 typu *daje, staje* – łącznie 84 formy, a także 8 form typu *poznawa*.

Z kaliskiej oficyny oo. jezuitów pochodzi jedno przebadane źródło, w którym wystąpiło zaledwie 5 czasowników typu *dawać, stawać* i ich pochodnych, wszystkie zakończone na progresywny typ *daje, staje*.

Wileńska drukarnia jezuicka używała zarówno wariantu zakończonego na *-awa*, jak i na *-aje* w zakresie czasowników *dawać, stawać* i pochodnych. Natomiast w leksemach typu *poznawać* pojawił się tylko typ *poznawa*. Oficynę wileńską reprezentuje dwa źródła (BD, RC), wystąpiło w nich 15 form typu *dawa, stawa*, 88 typu *daje, staje* i 23 typu *poznawa*, 1 typu *poznaje*. Znaczny odsetek form innowacyjnych, łącznie z przykładem klasy I A z rdzeniem *-znaw-*, pochodzi z wcześniejszego tekstu z 1688 r. (BD), w późniejszym ta przewaga nie jest aż tak wyraźna.

Źródła z OV pochodzą z siedmiu drukarni – krakowskiej, lubelskiej, warszawskiej, poznańskiej, leszczyńskiej, wileńskiej i lwowskiej.

W krakowskiej Drukarni Akademickiej zwanej Cezarowską używano obu wariantów w zakresie czasowników *dawać, stawać* i pochodnych, z przewagą typu progresywnego *daje, staje*, i jednego wariantu, *poznaje*, w zakresie czasowników typu *poznawać*. W tekście reprezentującym tę tłocznę pojawiły się 2 formy typu *dawa, stawa*, 54 typu *daje, staje* i 11 typu *poznaje*.

W lubelskiej oficynie oo. jezuitów posługiwano się zarówno wariantem zakończonym na *-awa*, jak i wariantem zakończonym na *-aje* we wszystkich omawianych czasownikach. Przeważał typ progresywny: *daje, staje, poznaje*. W wydanych w jezuickiej tłoczni tekstach pojawiło się 6 form typu *dawa, stawa*, 72 typu *daje, staje*, 1 typu *poznawa* i 3 typu *poznaje*. W zakresie czasowników typu

poznawać sytuacja w poszczególnych tekstach jest różna. W starszym, wydanym w 1740 r. (PF), występuje tylko forma zakończona na *-awa*, natomiast w źródle trzy lata późniejszym (BW) 3 zakończone na *-aje*.

Przez całą dobę średniopolską w formach typu *dawać*, *stawać* większość drukarń używała obu wariantów. W OI w oficynach przeważa postać typu *dawa*, *stawa*. W OII większość, bo trzy z czterech tłoczni, częściej posługuje się wariantem progresywnym. W OIII panuje stan dość zbliżony, przy czym w jednej tłoczni posłużono się tylko wariantem progresywnym. Tymczasem w OIV i OV już we wszystkich oficynach przeważa postać *daje*, *staje*, a w czterech w ogóle nie użyto form regresywnych.

Natomiast w zakresie wariantowości typu *poznawa* || *poznaje* do OIII włącznie stosowano tylko wariant typu *poznawa*. Dopiero w OIV pojawiają się formy opozycyjne. Są one w tym okresie w użyciu w trzech oficynach, przy czym w dwóch pojawiają się częściej niż typ regresywny. W kolejnym okresie posługiwano się nimi już we wszystkich drukarniach. W czterech stosowano je częściej niż formy opozycyjne, natomiast w dwóch posłużono się tylko progresywnym typem *poznaje*. Dane według oficyn przedstawia tabela nr 38.

Okres	Drukarnia	dawa stawa	daje staje	Razem	-znawa	-znaje	Razem	Liczba źr.
OI	F. Unglera, później wd. i dz. (Kraków)	146	32	177	7	0	7	5
	M. Scharffenberga (Kraków)	8	5	13	2	0	2	1
OII	A. Piotrkowczyka (Kraków)	28	37	65	44	0	44	2
	Łazarzowa (Kraków)	48	176	224	25	0	25	5
	J. Wolraba starszego, później wd. i dz. (Poznań)	62	28	90	26	0	26	2
	J. Karcana (Wilno)	44	61	105	24	0	24	2
OIII	F. Cezarego, później wd. i dz. (Kraków)	16	59	75	26	0	26	2
	A. Piotrkowczyka młodszego (Kraków)	0	9	9	2	0	2	1
	S. Lenczewskiego Bertutowicza (Kraków)	5	40	45	30	0	30	1
	J. Trempskiego (Warszawa)	24	18	42	7	0	7	1
	P. Elerta (Warszawa)	1	42	43	9	0	9	1
	W. Regulusa, później wd. i dz. (Poznań)	21	11	32	4	0	4	1
	D. Vetterusa (Leszno)	24	6	30	1	0	1	1
	oo. bazylianów (Wilno)	1	46	47	1	0	1	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	26	6	32	16	0	16	1
	Soc. Iesu u S. Nowogorskiego (Lwów)	6	62	68	17	0	17	2
OIV	M. A. Schedla (Kraków)	18	82	100	25	0	25	2
	Akademicka zw. Piotrkowczykowską (Kraków)	0	25	25	1	5	6	1
	Coll. Soc. Iesu (Lublin)	10	35	45	5	0	5	1
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	2	88	90	2	21	23	2
	Coll. Soc. Iesu (Poznań)	18	66	84	8	0	8	1
	Coll. Soc. Iesu (Kalisz)	0	5	5	0	0	0	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	15	88	103	23	1	24	2
OV	Akademicka zw. Cezarowską (Kraków)	2	54	56	0	11	11	1
	Coll. Soc. Iesu (Lublin)	6	72	78	1	3	4	2
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	6	176	182	3	30	33	2
	Coll. Soc. Iesu (Poznań)	1	47	48	0	5	5	1
	M. Wawrzyńca starszego (Leszno)	0	49	49	1	3	4	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	1	34	35	2	1	3	2
	Bracka Świętej Trójcy J.K.M. (Lwów)	0	52	52	0	30	30	1

Tabela nr 38. Wariantywność typu *dawa, stawa, poznawa* || *daje, staje, poznaje* według drukarni

Stan wariantywności w poszczególnych źródłach

Rozprzestrzenianie się wariantu typu *daje, staje*, a w późniejszym okresie także *poznaje*, i ograniczanie wariantu opozycyjnego widoczne jest wyraźnie w ich ekstensji tekstowej.

W OI czasowniki typu *dawać i stawać* pojawiły się we wszystkich sześciu badanych źródłach, natomiast czasowniki z rdzeniem *-znaw-* w czterech. Najwcześniejszym drukiem jest *Polskie wypisanie dwoiey krainy świata, którą po łacinie Sarmatia* [...] zową M. Miechowity, przełożone przez Wielkopolanina A. Glabera. Użyto w nim łącznie 15 czasowników *dawać, stawać* i ich pochodnych, wszystkie zakończone na *-awa*: *dawać* i pochodnych razem 8, *stawać* i pochodnych 4, samych *dawać* 2, samych *stawać* 1. Są to np.: *dawaią* 62, *przydawa* [i]ę 86; [i]tawaią 5, *pow[stawaią* 36. Wystąpiły także 3 czasowniki z rdzeniem *-znaw-* zakończone na *-awa*: *nie doznawa* [list 1], *wyznawaią* 20, *poznawaią* 63.

W późniejszym o cztery lata *Żywocie Pana Jezu Krysta Bonawentury*, w tłumaczeniu Małopolanina B. Opeca, pojawiły się oba warianty. W analizowanym fragmencie tekstu wystąpiło łącznie 13 czasowników *dawać, stawać* i ich pochodnych, w tym 8 zakończonych na regresywne *-awa* i 5 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 7 (6 zakończonych na *-awa*, 1 na *-aje*), *stawać* i pochodnych 6 (2 na *-awa*, 4 na *-aje*), samych *dawać* 6 (5 na *-awa*, 1 na *-aje*), samo *stawać* 1 zakończone na *-awa*. Przeważa zatem wariant inercyjny. Są to m.in.: *podawa* 44, *daię* 72v; *prze[stawaią* 49, *niedo[staie* 46v. Dodatkowo poświadczony zostały także dwa zakończone na *-awa* czasowniki typu *poznawać*: *zoznawam* 52, *wyznawa[ż* 164.

Tymczasem w dziele Wielkopolanina H. Spiczyńskiego *O ziołach tutecznych y zamorskich* z 1542 r. widoczna jest dominacja wariantu innowacyjnego. Łącznie pojawiło się w analizowanym fragmencie 30 czasowników *dawać, stawać* i ich pochodnych, w tym 9 zakończonych na regresywne *-awa* i 21 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 19 (5 zakończonych na *-awa*, 14 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 11 (4 na *-awa*, 7 na *-aje*); samych *dawać* 17 (4 na *-awa*, 13 na *-aje*); samych *stawać* 2 (oba zakończone na *-awa*). Na przykład: *przydaią* 110v, *daie* 208, *dawaią* 214; *zo[staie* 208, [i]tawa 211.

Więcej form w postaci wariantu inercyjnego poświadczonych zostało ponownie w *Rozmowie z Turczynem o wierze Krześciańskiej* B. Georgiewicza. Łącznie użyto w tym druku 45 czasowników *dawać, stawać* i ich pochodnych, w tym

40 zakończonych na regresywne *-awa* i 5 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 36 (32 zakończone na *-awa*, 4 na *-aje*); pochodnych od *stawać* 9 (8 na *-awa*, 1 na *-aje*); samych *dawać* 23 (21 na *-awa*, 2 na *-aje*); samych *stawać* brak. Między innymi: *nie daią* CV, *oddawaią* DVv; *zo[staię* AIIIv, *w[stawaią* DIIIv. Wystąpiły dodatkowo 3 formy typu *poznawać* zakończone na *-awa*: *doznawaią* BV, *wyznawacie* [AVII], *rozeznawa* [CVII].

Dominacja typu inercyjnego widoczna jest także w *Xięgach o gospodarstwie* P. Crescentyna. W badanej próbie pojawiły się łącznie 84 czasowniki *dawać*, *stawać* i ich pochodne, w tym 78 zakończonych na regresywne *-awa* i 6 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 41 (40 zakończonych na *-awa*, 1 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 44 (38 na *-awa*, 6 na *-aje*); samych *dawać* 24 (wszystkie zakończone na *-awa*); samych *stawać* 10 (8 na *-awa*, 2 na *aje*). Na przykład: *dawa* 159, *przydaią* [ię 396; *[staią* [ię 396, *prze[stawa* 600. Pojawił się także jeden zakończony na *-awa* czasownik typu *poznawać*: *poznawaią* 189.

Tylko formy regresywne wyekscerpowano natomiast z *Kroniki wszytkyego swyata* Wielkopolanina M. Bielskiego z 1551 r. Są to zaledwie 3 czasowniki *dawać* z regresywną końcówką *-awa*: *dawa* 16, *dawa* [ię 88v, 272.

Tak więc w OI wariant typu *dawa*, *stawa* wystąpił we wszystkich badanych źródłach, w trzech zdobywając przewagę, w dwóch pojawiając się jako forma wyłączna. Opozycyjny typ *daje*, *staje* poświadczony został przez cztery źródła z sześciu, w jednym zdobywając przewagę. Natomiast formy typu *poznawa* pojawiły się w czterech źródłach, we wszystkich występując jako jedyne.

W OII czasowniki typu *dawać*, *stawać* wystąpiły we wszystkich dziesięciu źródłach podstawowych i jednym dodatkowym, natomiast czasowniki z rdzeniem *-znaw-* w dziewięciu źródłach podstawowym i jednym dodatkowym.

W kanonie podstawowym najstarszym drukiem są wydane w 1587 r. *Kazania albo cwiczenia Chrześcijańskie na XVIII niedziel* J. Wereszczyńskiego, pochodzącego z Kresów południowych. W badanym fragmencie tego tekstu pojawiły się łącznie 22 czasowniki *dawać*, *stawać* i ich pochodne, w tym 5 zakończonych na regresywne *-awa* i 17 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 16 (2 na *-awa*, 14 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 6 (3 na *-awa*, 3 na *-aje*); samych *dawać* 8 (1 na *-awa*, 7 na *-aje*); samych *stawać* 3 (2 na *-awa*, 1 na *aje*). Są to np.: *dodawa* 202, *daie[ż* 212; *zo[stawa* 105, *nie do[staię* 347. Dominują zatem wśród *dawać*, *stawać* i ich pochodnych formy progresywne. Równocześnie poświadczonych zostało

40 czasowników typu *poznawać* zakończonych na imperfektywne *-awa*, m.in.: *wyznawam* 91, *doznawa* 231.

W roku 1588 ukazała się *Ewangelia od Jana Świętego* J. Brenza w tłumaczeniu W. Agryppy z Kresów północnych. W analizowanym fragmencie, podobnie jak w poprzednim źródle, widać przewagę wariantu innowacyjnego wśród *dawać*, *stawać* i pochodnych. Łącznie pojawiło się 56 czasowników tego typu, w tym 15 zakończonych na regresywne *-awa* i 41 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 31 (1 na *-awa*, 30 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 25 (14 na *-awa*, 11 na *-aje*); samych *dawać* 15 (1 na *-awa*, 14 na *-aje*); samych *stawać* 6 (wszystkie zakończone na *-awa*). Między innymi: *przydaie* 212, *daiemy* 326; *stawa* *się* 217, *powstaią* 320. Dodatkowo wystąpiło 18 czasowników typu *poznawać*, wszystkie zakończone na imperfektywne *-awa*, np.: *wyznawaią* 94, *uznawa* 327.

Inna sytuacja panuje w kazaniach *O jednej osobie* z 1589 r., autorstwa Wielkopolanina S. Grodzickiego. W badanej części wystąpiło łącznie 49 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 29 zakończonych na regresywne *-awa* i 20 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 35 (7 na *-awa*, 28 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 14 (13 na *-awa*, 1 na *-aje*); samych *dawać* 14 (3 na *-awa*, 11 na *-aje*); samych *stawać* 10 (wszystkie zakończone na *-awa*). Są to m.in.: *przydawaią* 111, *daie* 170; *stawamy* *się* 8, *prze**staię* 176. Poświadczono zostały także czasowniki typu *poznawać* – 6 form zakończonych na imperfektywne *-awa*, np.: *wyznawaią* 5, *doznawa* 25.

Natomiast w druku: *Oksza Stanisława Orzechowskiego na Turka* z 1590 r. w tłumaczeniu Małopolanina J. Januszowskiego ponownie widoczna jest przewaga typu innowacyjnego w zakresie czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych. Wyekscerpowano z tego druku łącznie 19 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 4 zakończone na regresywne *-awa* i 15 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 6 (1 na *-awa*, 5 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 13 (3 na *-awa*, 10 na *-aje*); samych *dawać* 2 (oba na *-aje*); samo *stawać* 1 zakończone na *-aje*. Na przykład: *daie* 92, *poddawamy* 114; *staię* 4, *nieu**stawa* 35. Dodatkowo wystąpiło 5 czasowników typu *poznawać* zakończonych na imperfektywne *-awa*, m.in.: *nie przyznawam* 41, *przyznawaią* 75.

Równowaga między formami typu *dawa*, *stawa* i *daje*, *staje* panuje w wydany w 1593 r. *Rozwiązaniu pięćdziesiąt y dwu Quaestiy ministrow Nowo-Ewangelickich Jezuitom zadanych* Mazowszanina A. Jungi. W badanym

fragmencie pojawiło się łącznie 55 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 27 zakończonych na regresywne *-awa* i 28 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 41 (21 na *-awa*, 20 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 14 (6 na *-awa*, 8 na *-aje*); samych *dawać* 16 (3 na *-awa*, 13 na *-aje*); samych *stawać* 7 (4 na *-awa*, 3 na *-aje*). Są to np.: *daie* 90, *udawaią* 92; *nie prze[sta]ie* 217, *[stawa] [się]* 348. Czasowników typu *poznawać* użyto 16, wszystkie zakończone są na imperfektywne *-awa*, m.in.: *przyznawaią* 203, *wyznawaią* 209.

Z tego samego roku pochodzi *Rzecz o dobrodzieystwach z Seneki* wzięta Małopolanina Ł. Górnickiego. Dominują w niej jednak formy innowacyjne. Z analizowanej części wyekscerpowano łącznie 78 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 6 zakończonych na regresywne *-awa* i 72 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 61 (3 na *-awa*, 58 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 17 (3 na *-awa*, 14 na *-aje*); samych *dawać* 43 (3 na *-awa*, 40 na *-aje*); samych *stawać* 3 (2 na *-awa*, 1 na *-aje*). Między innymi: *nie daiemy* 183, *oddaie* 191; *niedo[sta]ie* 198, *[stawa] [się]* 189. Czasowników typu *poznawać* 5, wszystkie zakończone na imperfektywne *-awa*, przykładowo: *uznawa [się]* 184, *nie przyznawa[łz] [się]* 298.

Przewaga wariantu innowacyjnego zauważalna jest także w badanym fragmencie *Statutów y metrik przywileiow Koronnych* z 1594 r., autorstwa S. Sarnickiego z Kresów południowych. Łącznie pojawiło się w nim 21 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 6 zakończonych na regresywne *-awa* i 15 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 18 (4 na *-awa*, 14 na *-aje*); pochodnych od *stawać* 3 (2 na *-awa*, 1 na *-aje*); samych *dawać* 13 (2 na *-awa*, 11 na *-aje*). Na przykład: *dawaią* 738, *poddawemy [się]* 1105; *pozostawa* 313, *zostawa* 313, *prze[sta]iemy* 350. W badanej próbie tekstu nie pojawił się w czasie terażniejszym leksem *stawać* ani formy z rdzeniem *-znaw-*.

Podobna sytuacja panuje w rok późniejszych *Politicach Panskich* Lipsiusa Iustusa, w tłumaczeniu Małopolanina P. Szczerbica. W badanej próbie łącznie wystąpiło 47 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 6 zakończonych na regresywne *-awa* i 40 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 34 (4 na *-awa*, 30 na *-aje*); pochodnych od *stawać* 12 (2 na *-awa*, 10 na *-aje*); samych *dawać* 18 (wszystkie zakończone na *-aje*). Są to przykładowo formy: *daią* 34, *podaią* 192; *u[st]aią* 54, *prze[stawa]ią* 134. Nie wystąpił natomiast leksem *stawać*. Użyty został tymczasem raz czasownik typu *poznawać* zakończony na imperfektywne *-awa*: *przyznawa* 44.

Z kolei w wydany w 1596 r. tekście: *Sprawiedliwy Ioseph* S. Sokołowskiego, przełożonym przez J. Bogusławskiego (być może Małopolanin), wprawdzie wciąż dostrzega się przewagę wariantu innowacyjnego, lecz już nie tak wyraźną. W obserwowanej części wystąpiło łącznie 59 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 25 zakończonych na regresywne *-awa* i 34 zakończone na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 44 (15 na *-awa*, 29 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 15 (10 na *-awa*, 5 na *-aje*); samych *dawać* 15 (3 na *-awa*, 12 na *-aje*); samych *stawać* 6 (5 na *-awa*, 1 na *-aje*). Są to m.in.: *dawaią* 230, *oddaie* 248; *poprzełtawa* 58, *łtawaią* łię 62. Czasowników typu *poznawać* 14, wszystkie zakończone na imperfektywne *-awa*, np.: *poznawa* 139, *zoznawa* 167.

W sześć lat późniejszym druku: *Hippica to iest o koniach xięgi* K. M. Dorohostajskiego, autora prawdopodobnie pochodzącego z Kresów północnych, ponownie nieznacznie przeważają formy inercyjne. W śledzonej próbie tekstu pojawiły się łącznie 43 czasowniki *dawać*, *stawać* i ich pochodne, w tym 23 zakończone na regresywne *-awa* i 20 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 33 (13 na *-awa*, 20 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 10 (zakończone na *-awa*); samych *dawać* 24 (9 na *-awa*, 15 na *-aje*); samych *stawać* 4 (zakończone na *-awa*). Na przykład: *dawaią* N, *zadaią* Dv; *nie dołtawa* Dv, *łtawa* J. Czasowników typu *poznawać* 4, wszystkie zakończone na imperfektywne *-awa*, m.in.: *poznawaią* N, *zoznawam* [Liŋv].

Dodane do kanonu podstawowego źródło pomocnicze, *Przestroga pastyrzka* Wielkopolanina S. Reszki, jest nieco starsze od pozostałych – ukazało się w 1585 r. W analizowanej próbie poświadczono zostały jedynie formy regresywne, inercyjne. Łącznie wyekscerpowano z tego źródła 35 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, wszystkie zakończone na regresywne *-awa*: *dawać* i pochodnych razem 26, *stawać* i pochodnych 9, samych *dawać* 16, samych *stawać* 6. Czasowników typu *poznawać* 10, również wszystkie zakończone na imperfektywne *-awa*. Są to np.: *dodawa* 19, *dawaią* 116; *łtawa* łię 57, *nie przełtawaią* 157; *wyoznawamy* 144.

Można zatem podsumować, że w OII wariant typu *dawa*, *stawa* pojawia się we wszystkich dziesięciu źródłach, w dwóch zdobywając przewagę. Jako jedyny występuje także w źródle dodatkowym. Również opozycyjne *daje*, *staje* występuje we wszystkich tekstach, przewagę zdobywając w ośmiu. Tymczasem wariant typu *poznawa* pojawia się w dziewięciu źródłach, a także w źródle dodatkowym.

W OIII czasowniki typu *dawać* i *stawać* oraz czasowniki z rdzeniem *-znaw-* pojawiły się w dziesięciu źródłach z kanonu podstawowego i dwóch dodatkowych.

Najstarsza w tym okresie jest *Kontynuacja diaryusza wojennego* z 1639 r., autorstwa S. Okolskiego pochodzącego z Kresów południowych. Pojawiły się w niej łącznie 34 czasowniki *dawać*, *stawać* i ich pochodne, w tym 16 zakończonych na regresywne *-awa* i 18 zakończonych na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 26 (10 na *-awa*, 16 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 8 (6 na *-awa*, 2 na *-aje*); samych *dawać* 10 (wszystkie zakończone na *-aje*); samych *stawać* 5 (4 na *-awa*, 1 na *-aje*). Między innymi: *podawa* Kv, *daiemy* N; *stawamy* D2, *nie prze[staie]* [G4v]. Panuje zatem nieznaczna przewaga wariantu innowacyjnego. Czasowników typu *poznawać* wyekscerpowano 3, wszystkie zakończone na imperfektywne *-awa*: *przyznawamy* Mv, *wyznawamy* Mv, N2.

Tymczasem w *Procesie sądowym* z 1640 r. G. Czaradzkiego więcej jest form regresywnych, inercyjnych. W druku tym wystąpiły łącznie 42 czasowniki *dawać*, *stawać* i ich pochodne, w tym 24 zakończone na regresywne *-awa* i 18 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 24 (8 na *-awa*, 16 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 18 (16 na *-awa*, 2 na *-aje*); samych *dawać* 8 (1 na *-awa*, 7 na *-aje*); samych *stawać* 10 (9 na *-awa*, 1 na *-aje*). Są to np.: *przydawaią* A2, *daie* E2, *podaią* F; *u[stawaią]* D, *staią* [ię] F. Czasowników typu *poznawać* 7, wszystkie zakończone na imperfektywne *-awa*, m.in.: *uznawaią* Ev, *zeznawa* F.

Inaczej wygląda sytuacja w źródle składającym się z trzech kazań A. Dubowicza, pochodzącego z Kresów północnych. Łącznie pojawiło się w nich 47 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 1 na regresywne *-awa* i 46 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 37 (wszystkie na *-aje*), samych *dawać* 17, *stawać* i pochodnych 10 (1 na *-awa* i 9 na *-aje*), samo *stawać* 1 (na *-awa*). W badanym źródle wystąpiła także 1 forma z rdzeniem *-znaw-* zakończona na *-awa*. Przewagę wariantu progresywnego widać w każdym z tekstów. W *Wyprawieniu osoby* z 1642 r. wystąpiło 17 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, wszystkie zakończone na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 15, w tym 5 leksemów *dawać*; pochodnych od *stawać* 2. Leksem *stawać* nie wystąpił w badanym druku. Wyekscerpowano m.in.: *daie* E, *oddaie* Hv; *nie prze[staie]* [C4v], *zo[staiecie]* H3v. Pojawił się również 1 czasownik typu *poznawać* zakończony na imperfektywne *-awa*: *przyznawa* B2. W *Hafcie ręką bieżącą* z 1645 r. poświadczonych zostało 17 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym

1 zakończony na regresywne *-awa* i 16 zakończonych na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 13 (wszystkie zakończone na *-aje*); *stawać* i pochodnych 4 (1 na *-awa*, 3 na *-aje*); samych *dawać* 7 (wszystkie zakończone na *-aje*); 1 leksem *stawać* (zakończony na *-awa*). Na przykład: *daie* B3v, *podaiie* [G4]; *stawa* C3v, *zołtaie* [D4v]. W *Kazaniu na pogrzebie* z 1645 r. – 13 czasowników *dawać*, *stawać* i pochodnych, wszystkie zakończone na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 9, w tym 5 razy pojawił się leksem *dawać*; pochodnych od *stawać* 4. Między innymi: *daię* 7, *przydaie* 22v; *powłtaie* 4, *zołtaię* 22. W druku nie wystąpił leksem *stawać* ani formy z rdzeniem *-znaw-*.

W kazaniach Małopolanina J. Mijakowskiego, stanowiących również jedno źródło, formy *dawać*, *stawać* i ich pochodne przybierają tylko postać innowacyjną. Łącznie wystąpiło w nich 9 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych (wszystkie na *-aje*), w tym 2 formy *dawać* i 6 pochodnych od *dawać* oraz 1 forma pochodna od *stawać* (na *-aje*). Wyekscerpowane zostały także 2 formy z rdzeniem *-znaw-* zakończone na *-awa*. W *Szczęśliwym w Zakonie Dominikańskim marnotrawcy* z 1643 r. pojawiła się 1 forma pochodna od *dawać* zakończona na *-aje*: *oddaie* 38. W kazaniu *Zbożny pobyt po śmierci świętobliwie zmarłej [...] Jey Mci Paniey Helżbiety Myszkowskiej* z 1644 r. wystąpiło łącznie 8 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, wszystkie zakończone na progresywne *-aje* (*dawać* i pochodnych razem 7, w tym 2 leksemy *dawać*; pochodnych od *stawać* 1), m.in.: *oddaiecie* 3, *wydaie* 29, *daie* *łię* 59; *ułtaie* 32. Leksem *stawać* nie wystąpił w badanym tekście. Pojawiły się 2 czasowniki typu *poznawać* zakończone na imperfektywne *-awa*: *wyznawa* 4, *nie przyznawa* 13.

Tymczasem oba warianty z dominacją form innowacyjnych poświadczono zostały w druku: *Hierarchia abo o zwierzchnosci w cerkwi bozey* z 1644 r. autorstwa J. Dubowicza, brata A. Dubowicza. W badanym fragmencie pojawiło się łącznie 31 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 5 zakończone na regresywne *-awa* i 26 zakończone na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 25 (wszystkie zakończone na *-aje*); *stawać* i pochodnych 6 (5 na *-awa*, 1 na *-aje*); samych *dawać* 4 (zakończony na *-aje*); 1 leksem *stawać* (zakończony na *-awa*). Na przykład: *daię* 45, *podaię* 115; *zołtawa* 131, *stawa* *łię* 198. Czasowników typu *poznawać* 15, wszystkie zakończone na imperfektywne *-awa*, m.in.: *doznawa* 202, *zeznowaię* 219.

Podobna sytuacja jest w *Pośle zbawienia panien zakonnych klasztoru Świętego Andrzeia* A. Opatowczyka wydanym w 1644 r. Z analizowanej próby materiału wyekscerpowano łącznie 45 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 5 zakończonych na regresywne *-awa* i 40 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 34 (4 na *-awa*, 30 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 11 (1 na *-awa*, 10 na *-aje*); samych *dawać* 14 (wszystkie zakończone na *-aje*); samych *stawać* 2 (1 na *-awa*, 1 na *-aje*). Są to np.: *przydaie* 93, *daią* 342; *[tawajz]ię* 89, *nie do[taie]* 342. Czasowników typu *poznawać* 30, wszystkie zakończone na imperfektywne *-awa*, np.: *uznawajz* 110, *zeczawamy* 322.

Także w *Kazaniach albo tytułach [...] różnych lat różnym osobom wystawionych* Mazowszanina J. Olszewskiego dominuje wariant innowacyjny. W badanej części pojawiły się łącznie 32 czasowniki *dawać*, *stawać* i ich pochodne, w tym 6 zakończonych na regresywne *-awa* i 26 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 29 (5 na *-awa*, 24 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 3 (1 na *-awa*, 2 na *-aje*); samych *dawać* 9 (wszystkie zakończone na *-aje*); samych *stawać* 2 (1 na *-awa*, 1 na *-aje*). Między innymi: *daie* 105, *oddawajz* 128; *[taij]* 238, *z[taie]* 275. W druku wystąpiło także 15 form z rdzeniem *-znaw-* zakończonych na *-awa*, np.: *doznawamy* 133, *przoznawaij* 433.

Natomiast odwrotną sytuację można zaobserwować u Wielkopolanina W. Pięłowskiego. W trzech jego kazaniach, składających się na jedno źródło, pojawiło się łącznie 28 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 17 zakończonych na regresywne *-awa* i 11 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych 15 (7 na *-awa*, 8 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 13 (10 na *-awa*, 3 na *-aje*); samych *dawać* 3 (2 na *-awa*, 1 na *-aje*); samych *stawać* 5 (wszystkie na *-awa*). Poświadczonych zostało w nich także 5 form z rdzeniem *-znaw-* zakończonych na *-awa*. W poszczególnych tekstach W. Pięłowskiego stan jest zbliżony. W *Rzecz pokoiu y strumieniu powodz sławy niosącym* z 1646 r. wystąpiło 10 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych (7 *-awa*, 3 na *-aje*), w tym *dawać* i pochodnych razem 4 (2 na *-awa*, 2 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 6 (5 na *-awa*, 1 na *-aje*); samych *dawać* 1 (wszystkie zakończone na *-aje*); samych *stawać* 2 (1 na *-awa*, 1 na *-aje*), a także 15 form z rdzeniem *-znaw-* zakończonych na *-awa*. Między innymi: *dawam* B4, *podaię* [C3v]; *[tawaj]ię* A2, *nie u[staij]* A3; *uznawam* Av. W *Kazaniu na pogrzebie [...] Jana Olbrachta Smoguleckiego* z 1650 r. – łącznie 10 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 6 zakończonych

na regresywne *-awa* i 4 zakończone na progresywne *-aje*: pochodnych od *dawać* razem 5 (3 na *-awa*, 2 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 5 (3 na *-awa*, 2 na *-aje*); w badanym druku nie pojawił się leksem *dawać* w czasie teraźniejszym, wystąpił natomiast 3 razy leksem *stawać*, za każdym razem przybierając postać regresywną na *-awa*, oraz 2 formy z rdzeniem *-znaw-* zakończone na *-awa*. Na przykład: *oddawam* A2, *wydaią* B2v; *u[staią* A2, *[stawa [się* [B4v]; *przyznawa* B3v. Natomiast w *Kazaniu na pogrzebie Mości Xiędza Zygmunta Cieleckiego* z 1652 r. łącznie 8 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych (4 zakończone na regresywne *-awa* i 4 na progresywne *-aje*), w tym *dawać* i pochodnych razem 6 (2 na *-awa*, 4 na *-aje*); pochodnych od *stawać* 2 (zakończonych na *-awa*); leksem *dawać* pojawił się 2 razy (1 na *-awa*, 1 na *-aje*), nie wystąpił natomiast leksem *stawać* ani formy z rdzeniem *-znaw-*. Wśród zebranych przykładów pojawiły się: *podawam* A2, *daie* A3, *przydaie* B2, *wydaią* Cv; *zo[stawa* A3v, [A4].

W 1650 r. wydany został *Żywot Panny Maryi* A. S. Radziwiłła z Kresów północnych. W druku tym ponownie dominuje wariant innowacyjny. Z badanej próby wyekscerpowano łącznie 43 czasowniki *dawać*, *stawać* i ich pochodne, w tym 1 zakończony na regresywne *-awa* i 42 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 31, w tym 8 leksemów *dawać* (wszystkie zakończone na *-aje*); *stawać* i pochodnych 12 (1 na *-awa*, 11 na *-aje*); samych *stawać* 3 (zakończonych na *-aje*). Między innymi: *nie daie* 93, *oddaie* 359; *[taie [się* 120, *zo[stawa* 343. W druku wystąpiło także 9 form z rdzeniem *-znaw-* zakończonych na *-awa*, np.: *poznawaią* 81, *uznawaią* 210.

Z kolei tylko wariant innowacyjny panuje w *Trzydziestu przyczynach, dla których każdy [...] ma się odrażać od zboru tego, który arriańskim zowią* z 1652 r. autorstwa Wielkopolanina M. Cichowskiego. W obserwowanym fragmencie pojawiło się łącznie 41 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, wszystkie zakończone na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 37, w tym 9 *dawać*; pochodnych od *stawać* 4 (w badanej próbie nie pojawił się sam leksem *stawać*). Są to m.in.: *daią* 52, *oddaia* 107; *pow[staię* 40. W druku wystąpiły także 23 formy z rdzeniem *-znaw-* zakończone na *-awa*, np.: *wyznawa* 109, *doznawaią* 163.

Tymczasem w źródle dodatkowym: *Archelia to iest nauka i informatia o strzelbie* z 1643 r. Wielkopolanina J. Dekana widać ponownie przewagę wariantu inercyjnego. Łącznie pojawiło się 30 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 24 zakończone na regresywne *-awa* i 6 na progresywne *-aje*: *dawać*

i pochodnych razem 16 (11 na *-awa*, 5 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 14 (13 na *-awa*, 1 na *-aje*); samych *dawać* 4 (2 na *-awa*, 2 na *-aje*); samych *stawać* 6 (wszystkie zakończone na *-awa*). Na przykład: *dodaie* 66, *dawaią* 87; *stawa* *się* 95, *zołtawaią* 145. Wystąpiła także 1 forma typu *poznawać* zakończona na imperfektywne *-awa*: *przyznawam* 87.

Drugim tekstem pomocniczym w tym okresie jest *Zwierciadło duchowney Łaski* z 1645 r., w tłumaczeniu J. Gawatha z Kresów południowych. W nim dominuje z kolei wariant innowacyjny. W badanej próbie pojawiło się łącznie 37 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 1 zakończony na regresywne *-awa* i 36 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 26 (wszystkie zakończone na *-aje*); *stawać* i pochodnych 11 (1 na *-awa*, 10 na *-aje*); samych *dawać* 14 (wszystkie zakończone na *-aje*); 1 leksem *stawać* (zakończony na *-awa*). Na przykład: *daię* 89, *wydaie* 186; *niedołtaie* 83, *stawa* 208. W druku wystąpiły 2 formy z rdzeniem *-znaw-* zakończone na *-awa*: *wyznawa* 204, *poznawam* 313.

Jak pokazuje powyższe zestawienie, w OIII regresywny typ *dawa*, *stawa* występuje w ośmiu źródłach na dziesięć i w dwóch zdobywa przewagę. Tymczasem wariant progresywny *daje*, *staje* poświadczony jest we wszystkich dziesięciu źródłach, w sześciu przeważając nad formą opozycyjną, a w dwóch występując jako wyłączny. Oba warianty poświadczone są także w dwóch źródłach dodatkowych, przy czym w jednym przeważa *dawa*, *stawa*, a w drugim *daje*, *staje*. Wariant *poznawa* wciąż jest jedyną formą i występuje w dziesięciu źródłach podstawowych i obu dodatkowych.

W OIV czasowniki typu *dawać* i *stawać* pojawiły się w dziewięciu źródłach, natomiast czasowniki z rdzeniem *-znaw-* w ośmiu. Najstarsze w kanonie są *Podniety nabożeństwa zakonnego* Wielkopolanina B. N. Wąsowskiego, wydane w 1687 r. W badanym fragmencie wystąpiły łącznie 84 czasowniki *dawać*, *stawać* i ich pochodne, w tym 18 zakończonych na regresywne *-awa* i 66 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 68 (6 na *-awa*, 62 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 16 (12 na *-awa*, 4 na *-aje*); samych *dawać* 3 (wszystkie zakończone na *-aje*); samych *stawać* 3 (2 na *-awa*, 1 na *-aje*). Między innymi: *oddawam* 72, *daię* 250; *zołtaią* 182, *stawam* 239. W badanej próbie druku wystąpiło także 8 form z rdzeniem *-znaw-* zakończonych na *-awa*, np. *vznawa* 98, *wyznawam* 178.

W następnym źródle: *Żywoty Oycow, abo dzieie y duchowne powieści starcow, zakonnikow, pustelnikow wschodnich* z 1688 r., autorstwa Małopolanina

S. Piskorskiego, w zakresie czasowników typu *dawać* i *stawać* stosowany jest wyłącznie wariant innowacyjny. Z analizowanej próby wyekscerpowano łącznie 25 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, wszystkie zakończone na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 14, *stawać* i pochodnych 9; samych *dawać* 5, 1 leksem *stawać*. Są to przykładowo takie formy jak: *daię* 142, *podaię* 336; *śtaie śię* 280, *powśtaie* 328. Ponadto wystąpiło 6 form z rdzeniem *-znaw-*: 1 zakończona na *-awa* i 5 zakończonych na *-aje*, np. *uznawa śię* 97, *wyznaie* 279.

Oba warianty z dominacją innowacyjnego poświadczono w druku: *Theologia zakonna człowieka zakonnego ucząca* Małopolanina D. Bryknera. W obserwowanej części utworu pojawiło się łącznie 67 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodne, w tym 1 zakończony na regresywne *-awa* i 66 zakończonych na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 54 (1 na *-awa*, 53 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 13 (zakończone na *-aje*); samych *dawać* 24 (1 na *-awa*, 23 na *-aje*); samych *stawać* 2 (na *-aje*). Między innymi: *daię* 111, *poddawam* 196; *śtaie śię* 70, *powśtaiemy* 370. W badanej próbie druku wystąpiły także 23 formy z rdzeniem *-znaw-*, wszystkie zakończone na *-awa*, np. *uznawam* 75, *przyznawa śię* 215.

Tymczasem w rok późniejszym druku *Geometra y architekt polski* Wielkopolanina S. Solskiego ponownie dominuje, choć nieznacznie, wariant inercyjny. Z analizowanego fragmentu wyekscerpowano łącznie 33 czasowniki *dawać*, *stawać* i ich pochodne, w tym 17 zakończonych na regresywne *-awa* i 16 zakończonych na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 27 (13 na *-awa*, 14 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 6 (4 na *-awa*, 2 na *-aje*); samych *dawać* 6 (wszystkie zakończone na *-aje*); samo *stawać* 1 (na *-awa*). Są to np.: *dodawaię* 58, *daie* 104; *zośtaie* 41, *śtawa śię* 50. W badanej próbie druku wystąpiły także 2 formy z rdzeniem *-znaw-* zakończone na *-awa*: *doznawa* 56, 57.

Inaczej wygląda sytuacja w tekście Małopolanina S. H. Lubomirskiego: *Rozmowy Artaxessa y Ewandra, w których polityczne, moralne y naturalne uwagi zawarte z 1694 r.* W badanej próbie pojawiło się łącznie 38 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 2 zakończone na regresywne *-awa* i 36 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych razem 29 (1 na *-awa*, 28 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 9 (1 na *-awa*, 8 na *-aje*); samych *dawać* 10 (wszystkie na *-aje*); samych *stawać* 1 (na *-aje*). Między innymi: *nie wydaię śię* 101, *daiecie* 124; *prześtawacie* 114, *śtaię śię* 151. W badanej próbie druku wystąpiło także 18 form z rdzeniem *-znaw-* (1 na *-awa*, 17 na *-aje*), np.: *poznawa* 103, *uznaie* 472.

Natomiast wyłącznie wariant innowacyjny użyty został w *Rocznych dziejach kościelnych od roku Pańskiego 1198 aż do lat naszych z 1695 r.* autorstwa również Małopolanina – J. Kwiatkiewicza. W opracowywanym fragmencie wystąpiły tylko 3 formy *dawać* i 2 pochodne od *dawać*, wszystkie zakończone na progresywne *-aje*: *daie* [ię 1, *oddaie* 9, *poddaia* 16.

W wydany w 1695 r. *Czyszcę albo stanie dusz w czyscu cierpiących. Sposoby ratowania* autorstwa M. Roa, przetłumaczonych przez S. Wdziekońskiego, wśród czasowników *dawać*, *stawać* i pochodnych pojawiają się oba warianty z przewagą innowacyjnego – łącznie 47 form, w tym 12 na regresywne *-awa* i 35 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych 32 (6 na *-awa*, 26 na *-aje*), *stawać* i pochodnych 14 (5 na *-awa*, 9 na *-aje*); samych *dawać* 16 (wszystkie na *-aje*); samych *stawać* 3 (na *-aje*). Są to np.: *przydawamy* 97, *daia* 122; *zołtawaią* 12, *nie [taie] [ię* 214. Poświadczonych zostało także 9 form z rdzeniem *-znaw-*, wszystkie zakończone na *-awa*, m.in.: *rozeznawa* 43, *doznawaią* 72.

Tylko wariant innowacyjny wystąpił w badanym fragmencie *Kazań ktore sie na przedce zebrać mogły z 1697 r.* Mazowszanina C. A. Załuskiego. Łącznie pojawiły się 52 czasowniki *dawać*, *stawać* i ich pochodne wszystkie zakończone na progresywne *-aje*, w tym 12 form *dawać* i 21 pochodnych od *dawać*; 5 form *stawać* i 14 pochodnych od *stawać*, np.: *daie*[z 202, *nie oddaie*my 409; [taie] [ię 160, *u[taia* 658. Jedynie wśród 5 form z rdzeniem *-znaw-* wyekscerpowanych ze źródła 1 zakończona jest na *-awa* i 4 na *-aje*, m.in.: *przyznaię* 189, *przyznawam* 418.

Natomiast w *Rozmyślaniach albo lekcji duchownej* Mazowszanina T. Młodzianowskiego poświadczono są oba warianty. Z analizowanego fragmentu wyekscerpowano łącznie 45 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 10 na regresywne *-awa* i 35 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych 37 (8 na *-awa*, 29 na *-aje*); *stawać* i pochodnych 8 (2 na *-awa*, 6 na *-aje*); samych *dawać* 10 (1 na *-awa*, 9 na *-aje*); samych *stawać* 5 (2 na *-awa*, 3 na *-aje*). Między innymi: *daie*[z 150, *oddawam* 374; *zo[taie* 5, [tawam 383. W badanej próbie druku wystąpiło także 5 form z rdzeniem *-znaw-*, wszystkie zakończone na *-awa*, np.: *wyznawam* 14, *doznawam* 371.

Do materiału dodane zostało jedno źródło uzupełniające z Kresów północnych – wydana w 1688 r. *Droga do Domu wieczności* M. Bujnowskiego pochodzącego z tegoż regionu. W badanym fragmencie użyte zostały oba warianty, łącznie 56 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 3 na regresywne

-awa i 53 na progresywne -aje: *dawać* i pochodnych 34 (wszystkie na -aje); *stawać* i pochodnych 22 (3 na -awa, 19 na -aje); samych *dawać* 9 (wszystkie na -aje); samych *stawać* 3 (2 na -awa, 1 na -aje). Są to fałszywe formy jak: *daią* 121, *oddaię* 379; *uśtaie* 72, *śtawa śię* 388. Ponadto pojawiło się także 15 form z rdzeniem -znaw-, w tym 14 zakończonych na -awa i 1 na -aje, np. *przyznaią* 74, *uznawamy* 207.

W OIV wariant typu *dawa*, *stawa* pojawia się w sześciu z dziewięciu źródeł podstawowych, w jednym przeważając, a także w źródle dodatkowym. Natomiast opozycyjny typ *daje*, *staje* występuje we wszystkich podstawowych i dodatkowym, przeważa w sześciu, a w trzech panuje jako wyłączny. Wśród czasowników typu *poznawać* obok formy typu *poznawa* pojawia się wariant innowacyjny – *poznaje*. Przy czym inercyjne *poznawa* pojawia się jeszcze we wszystkich ośmiu źródłach podstawowych i uzupełniającym (w pięciu jako forma wyłączna). Tymczasem innowacyjne *poznaje* poświadczane jest przez zaledwie trzy źródła podstawowe, ale w tych trzech dominuje nad wariantem opozycyjnym. Występuje także, choć nie przeważa, w źródle dodatkowym.

Z OV przykłady typu *dawać* i *stawać* i czasowniki z rdzeniem -znaw-, pochodzą z dziesięciu źródeł. Najstarszym z nich jest *Krótką Annotacyą Seymów Warszawskich, Grodzieńskich, także Elekcyi y Koronacyi Nayiasniejszych Królów Ichmościów Polskich* z 1740 r. napisana przez F. Pułaskiego. W analizowanym fragmencie wystąpiło łącznie 10 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych – 2 *stawać* zakończone na -awa, 2 *dawać* i 6 pochodnych od *dawać* zakończone na -aje, a także 1 czasownik z rdzeniem -znaw- zakończony na -awa. Na przykład: *daie śię* S, *wydaia śię* S; *śtawa* Q2; *uznawaią* R2.

Przewaga wariantu innowacyjnego widoczna jest jeszcze wyraźniej w druku: *Informacya matematyczna rozumnie ciekawego Polaka swiat cały, niebo y ziemie, y co na nich iest w trudnych kwestyach y praktyce iemuż ułatwiaiąca* z 1743 r. Małopolanina W. Bystrzonowskiego. W obserwowanej części pojawiło się łącznie 68 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 4 zakończone na regresywne -awa i 64 na progresywne -aje: *dawać* i pochodnych 50 (wszystkie na -aje), *stawać* i pochodnych 18 (4 na -awa i 14 na -aje), samych *dawać* 40 (wszystkie na -aje), samych *stawać* 4 (wszystkie na -awa), ponadto 3 formy z rdzeniem -znaw-, wszystkie zakończone na -aje. Są to m.in.: *daią śię* 2, *wydaie śię* 248; *uśtaią* 97, *śtawa* 368; *wyznaiemy* 86, *przyznaie* 91.

W tym samym roku wydane zostały *Kazania moralne na niektóre święta* G. Wąsowskiego. Sytuacja jest tutaj zbliżona – łącznie pojawiło się 56 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 2 na regresywne *-awa* i 54 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych 33 (wszystkie na *-aje*), *stawać* i pochodnych 12 (2 na *-awa*, 10 na *-aje*), samych *dawać* 10 (wszystkie na *-aje*), samych *stawać* 8 (2 na *-awa*, 6 na *-aje*), a także 11 form z rdzeniem *-znaw-*, wszystkie zakończone na *-aje*. Na przykład: *daie* 135, *podaię* 142; *zo[staie* 61, *[stawamy* 63; *doznaię* 37, *wyznaię* 100.

Wariant innowacyjny dominuje także w *Obrocie całego roku kazaniami niedzielными ku wieczności skierowanym* z 1745 r. R. Czaszyńskiego. W badanym fragmencie pojawiły się łącznie 83 czasowniki *dawać*, *stawać* i ich pochodne, w tym 3 na regresywne *-awa* i 80 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych 56 (wszystkie na *-aje*), *stawać* i pochodnych 13 (3 na *-awa*, 10 na *-aje*), samych *dawać* 26 (wszystkie na *-aje*), samych *stawać* 8 (3 na *-awa*, 5 na *-aje*), dodatkowo 14 form z rdzeniem *-znaw-*, wszystkie zakończone na *-aje*. Są to przykładowo: *daie[ż* 118, *dodaię* 236; *[stawa* 247, *w[staie* 355; *przynaię* 372.

Oba warianty z przewagą innowacyjnego występują też w wydanym w tym samym roku druku: *Historia luterska o początkach y roskrzewieniu się tey sekty oraz nie ktore rewolucye w sobie zawieraiąca* pochodzącego z Kresów północnych J. Poszakowskiego. Z analizowanej części druku wyekscerpowano łącznie 28 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 1 zakończone na regresywne *-awa* i 27 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych 15 (wszystkie na *-aje*), *stawać* i pochodnych 13 (1 na *-awa*, 12 na *-aje*), samych *dawać* 7 (wszystkie na *-aje*), samych *stawać* 7 (1 na *-awa*, 6 na *-aje*), a także 2 formy z rdzeniem *-znaw-*, obie zakończone na *-awa*. Między innymi: *daje* 160, *przydaje* 484; *Stawa* 159, *nie zo[staje* 491; *wyznawamy* 325.

Podobny stan panuje w *Probach nieomylnych ducha prawdziwie zakonnego* z roku 1746 J. Kobielskiego, autora z Kresów południowych. W obserwowanym fragmencie wystąpiło łącznie 48 czasowników *dawać*, *stawać* i ich pochodnych, w tym 1 zakończone na regresywne *-awa* i 47 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych 30 (wszystkie na *-aje*), *stawać* i pochodnych 13 (1 na *-awa*, 12 na *-aje*), samo *dawać* 3 (wszystkie na *-aje*), samo *stawać* 2 (1 na *-awa*, 1 na *-aje*), ponadto 5 form z rdzeniem *-znaw-* zakończonych na *-aje*. Na przykład: *daie* 50, *oddaie* 74; *[stawam* 61, *prze[staie* 116; *doznaię* 126.

Tylko wariant innowacyjny wystąpił w analizowanej próbie tekstu autorstwa wywodzącego się z Kresów południowych M. Sikorskiego: *Rok odkupienia. Rok dniami męki Jezusowej wymierzony z 1747 r.* Łącznie poświadczony w niej zostały 52 czasowniki *dawać, stawać* i ich pochodne, wszystkie zakończone na progresywne *-aje*: 47 form *dawać* i pochodnych, 5 form *stawać* i pochodnych, w tym 30 samych leksemów *dawać* i 1 *stawać*, a także 30 form z rdzeniem *-znaw-*. Są to przykładowo: *daie* 106, *przedaie* [i]ę 166; *nie [taie] [i]ę* 23, *u[taie]* 150; *uznaia* 13.

Tymczasem w analizowanym fragmencie wydanego w 1749 r. *Medyka domowego* S. Beimplera w tłumaczeniu J. J. Jelonka występuje jeszcze wariant inercyjny, choć tylko w formach typu *poznawać*, podczas gdy *dawać, stawać* i pochodne poświadczony są wyłącznie w postaci innowacyjnej. Łącznie 49 czasowników *dawać, stawać* i ich pochodnych: 32 *dawać* i pochodne, 17 *stawać* i pochodnych, samych *dawać* 19, samych *stawać* 6, natomiast form z rdzeniem *-znaw-* 4 (1 na *-awa* i 3 na *-aje*). Między innymi: *daie* 139, *zdaia* [i]ę 574; *zo[taia]* 142, *[taie]* 574; *poznaię*[z] 172, *przycznawam* 218.

Więcej form inercyjnych pojawia się w tekście: *Konsolacja filozofii z 1750 r.* autorstwa A. M. S. Boethiusa, przełożonej przez K. Wielopolskiego. Z analizowanego fragmentu wyekscerpowanych zostało łącznie 113 czasowników *dawać, stawać* i ich pochodnych, w tym 3 na regresywne *-awa* i 110 na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych 48 (wszystkie na *-aje*), *stawać* i pochodnych 65 (3 na *-awa*, 62 na *-aje*), samych *dawać* 25 (wszystkie na *-aje*), samych *stawać* 19 (2 na *-awa*, 17 na *-aje*), natomiast form z rdzeniem *-znaw-* 19 (3 na *-awa* i 16 na *-aje*). Na przykład: *nie daie* 16, *nadaie* 400; *[taie] [i]ę* 35, *prze[stawam]* 271; *przycznaię* 96, *uznawam* 425.

W równoległym wydaniu – *Inflanty w dawnych swych [...] dziejach [...]* zebrane związane z Inflantami J. A. Hylzena – poświadczony zostały wyłącznie formy w postaci innowacyjnej. W badanej próbie wystąpiło łącznie 7 czasowników *dawać, stawać* i ich pochodnych, wszystkie zakończone na progresywne *-aje*: *dawać* i pochodnych 5, *stawać* i pochodnych 2, samo *dawać* 1, samo *stawać* 1 oraz 1 czasownik z rdzeniem *-znaw-*. Między innymi: *daje* 51, *oddajemy* 207; *u[staja]* 42, *[staje] [i]ę* 392; *wyznaje* 50.

W OV regresywny wariant typu *dawa, stawa* pojawia się w siedmiu źródłach z dziesięciu, ale w żadnym z nich nie góruje nad formą opozycyjną. Tymczasem typ *daje, staje* występuje we wszystkich tekstach, w siedmiu przeważając, a w trzech

panując jako wyłączone. Z kolei wariant typu *poznawa* poświadczony jest w czterech źródłach z dziesięciu, przy czym w dwóch pojawia się jako jedyny. Natomiast opozycyjny typ *poznaje* poświadczony jest w ośmiu źródłach z dziesięciu, w dwóch zdobywając przewagę, a w sześciu panując bezwyjątkowo.

Kierunek procesu normalizacyjnego w zakresie czasowników typu *dawać*, *stawać* i czasowników z rdzeniem *-znaw-* widoczny jest wyraźnie w ekstensji tekstowej wariantów przez całą dobę średniopolską. Ekstensję wariantów typu *dawa*, *stawa* || *daje*, *staje* przedstawia tabela nr 39.

Okres	Łączna liczba źr.	Liczba źr. poświadczających <i>dawa</i> , <i>stawa</i>	Liczba źr. poświadczających <i>daje</i> , <i>staje</i>
OI	6	6	4
OII	10	10	10
OIII	10	8	10
OIV	9	6	9
OV	10	7	10
OI-OV	45	37	43

Tabela nr 39. Ekstensja tekstowa wariantów typu *dawa*, *stawa* || *daje*, *staje*

Widać wyraźnie, że zarówno warianty typu *dawa*, *stawa* jak i *daje*, *staje* funkcjonowały w języku od początku doby średniopolskiej. W OI częstszą formą było *dawa*, *stawa*, w kolejnym okresie oba warianty pojawiły się we wszystkich źródłach, ale już od OII typ *daje*, *staje* wypiera z coraz większej liczby tekstów wariant opozycyjny, a proces normalizacyjny powoli się kończy.

W zakresie czasowników z rdzeniem *-znaw-* widoczne jest dłuższe utrzymywanie się wariantu regresywnego i gwałtowniejszy przebieg normalizacji w końcowych okresach doby średniopolskiej. Szczegółowe dane zawiera tabela nr 40.

Okres	Łączna liczba źr.	Liczba źr. poświadczających <i>poznawa</i>	Liczba źr. poświadczających <i>poznaje</i>
OI	4	4	0
OII	9	9	0
OIII	10	10	0
OIV	8	8	3
OV	10	4	8
OI-OV	41	35	11

Tabela nr 40. Ekstensja tekstowa wariantów typu *poznawa* || *poznaje*

W przypadku czasowników typu *poznawać* wariant opozycyjny pojawił się dopiero w OIII. Wcześniej jako jedyny występował typ *poznawa*. Jeszcze w OIV wariant regresywny poświadczony jest przez wszystkie źródła, natomiast progresywne *poznaje* tylko przez 3 podstawowe. Ale już w OV to progresywne formy dominują, pojawiając się w 8 na dziesięć źródeł, podczas gdy inercyjne *poznawa* w zaledwie 4. Jest to zatem już jedna z ostatnich faz procesu normalizacyjnego.

Podsumowanie

Doba średniopolska stanowi w rozwoju leksemów *dawać*, *stawać* i ich pochodnych oraz leksemów z rdzeniem *-znaw-* czas niezwykle ważny, rozpoczyna bowiem, a w wypadku form *dawać* i pochodnych również finalizuje, proces normalizacyjny. Na początku doby średniopolskiej, między OI a OII, wypieranie wariantu regresywnego i wstępowanie progresywnego w obręb normy postępuje bardzo szybko w leksemie *dawać* i jego pochodnych, a nieco tylko wolniej w pochodnych od *stawać*. Pierwsze wkraczają w tym czasie w obręb niepełnej normalizacji, a pochodne od *stawać* zaczynają dominować. Tymczasem użycie samego *stawać* jedynie nieznacznie wzrasta. W OII wyraźnie widać różnice między regionami. Nowa norma szybko rozprzestrzenia się w źródłach małopolskich i północnokresowych, w tyle pozostaje jednak Wielkopolska, w której wciąż dominuje wariant regresywny. Widać także, że w OII już większość oficyn częściej posługuje się wariantem w późniejszym okresie zwycięskim (typu *daje*, *staje*) niż wycofywanym z języka (typu *dawa*, *stawa*).

Między OIII a OIV tempo procesu normalizacyjnego w czasowniku *dawać*, jego pochodnych i pochodnych od *stawać* jest najwolniejsze, a progresywny typ *daje*, *staje* utrzymuje się na etapie niepełnej normalizacji. Znacznie natomiast przyspiesza w czasowniku *stawać*, rozpoczyna się także szybkie wypieranie wariantu

-znaje z czasowników typu *poznawać*. Maleją równocześnie różnice między odmiankami regionalnymi w użyciu czasowników *dawać*, *stawać* i pochodnych (dotyczy to zachowawczej do tej pory odmianki wielkopolskiej), wzrastają natomiast w użyciu czasowników z rdzeniem *-znaw-*. Na pierwszy plan wysuwa się Mazowsze, w którym formy nowe od razu wchodzą w obręb niepełnej normalizacji, dość blisko z pełną, a w tyle pozostaje przede wszystkim Wielkopolska, w której typ *poznawa* obejmuje jeszcze 100% przykładów. Ponadto typ *daje*, *staje* przeważa w użyciu wszystkich drukarni, choć wciąż stosowany jest też wariant regresywny. Postać *dawa*, *stawa* wypierana jest również z coraz większej liczby źródeł. Ich ekstensja tekstowa spada równomiernie od OIII.

Między OIV a OV proces normalizacyjny ponownie przyspiesza w czasownikach pochodnych od *stawać*, ledwie zauważalnie w *dawać* i pochodnych, a najwyraźniej w formach z rdzeniem *-znaw-*. W tym wariant progresywny *-aje* w *dawać* i pochodnych oraz pochodnych od *stawać* wchodzi w obręb pełnej normalizacji, blisko pełnej normalizacji znajdują się także w tym okresie formy z rdzeniem *-znaw-*. W zakresie *dawać*, *stawać* i pochodnych zanikają różnice regionalne, podczas gdy w przypadku czasowników typu *poznawać* silnie jeszcze odstają Kresy północne, w których wciąż dominuje wariant regresywny. Natomiast w pozostałych odmiankach stan jest podobny. Również w poszczególnych drukarniach w użyciu przeważa wariant progresywny, tylko w zakresie leksemów typu *poznawać* oficyna wileńska częściej posługuje się formami wycofywanymi z języka. Finalizowanie procesu normalizacyjnego widoczne jest w OV także w ekstensji tekstowej wariantów. Użycie wariantu regresywnego w źródłach spada gwałtownie zwłaszcza w przypadku czasowników z rdzeniem *-znaw-*, mniej widoczne jest to w leksemach *dawać*, *stawać* i ich pochodnych.

1.4. Przesunięcia czasowników z koniugacji I A do koniugacji II

Spora grupa czasowników należących pierwotnie do koniugacji I kl. A, których temat kończył się na zwartą tylną- lub przedniojęzykową, zaczęła w różnym czasie odmieniać się według paradygmatu charakterystycznego dla koniugacji II, dodając do rdzenia sufiks *-n*¹. Proces ułatwiało podobieństwo wygłosu rdzenia u czasowników obydwu koniugacji i istniejąca opozycja typu *dźwigam – dźwignę*, która stała się wzorem do utworzenia analogicznych par dla częstotliwych lub niedokonanych czasowników typu *padam: padam – padnę* (wyjątek stanowi jedynie para *wyrastam – rosnę*, gdzie zmienia się postać rdzenia)². W wielu wypadkach z koniugacji I do II najpierw przechodziły formy złożone danego czasownika, dopiero później przeobrażenie dokonywało się w formach prostych³.

Niektóre spośród tych czasowników przeszły do nowego typu odmiany jeszcze w dobie przedpiśmiennej, np. leksem *paść*, który poza jedyną formą: *upadą*, występującą w *Rozmyślanii przemyskim*⁴, pojawia się w zabytkach już tylko w nowszej wersji: *padnę*⁵. Podobnie sytuacja wygląda z czasownikiem *kraść* (*kradę ≥ kradnę*)⁶. Nieco dłużej utrzymywała się stara forma od wyrazu *kwiść: kwte*, a w trzeciej osobie liczby pojedynczej: *kwcze, kwcie*, ewentualnie *kcie*. Poświadczona została jeszcze na początku XVII w. u Piotra Kochanowskiego⁷ i Andrzeja Rysińskiego⁸, ale już od wieku XVI w wielu tekstach panuje jako wyłączny wariant innowacyjny: *kwitnie* (m.in. w słowniku Jana Mączyńskiego)⁹.

Jednak w wielu leksemach przez długi czas utrzymywały się oba warianty – starszy z koniugacji I kl. A i nowszy z koniugacji II. Taka sytuacja panuje w czasowniku *ciec* i jego pochodnych, które sporadycznie przybierają formę *cieknę, ciekniejsz* już od XV w.¹⁰, ale w XVII w., zgodnie z obserwacjami M. Siuciak¹,

¹ J. Łoś, *Gramatyka polska...*, op. cit., s. 228; M. Malcówna, *Archaizmy I koniugacji I kl. w języku polskim*, „Język Polski” 36, 1956, s. 327; W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 21.

² M. Malcówna, op. cit., s. 332.

³ W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 22, 27 i 29.

⁴ W. Śmiech uważa, że pojawienie się tej formy w tekście *Rozmyślanii przemyskiego* może stanowić pomyłkę autora (W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 22).

⁵ M. Malcówna, op. cit., s. 327.

⁶ Ibidem.

⁷ W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 27.

⁸ M. Malcówna, op. cit., s. 328 (autorka przytacza tę formę za *Słownikiem języka polskiego* S.B. Lindego).

⁹ M. Malcówna, op. cit., s. 327-328; W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 27.

¹⁰ M. Malcówna, op. cit., s. 328; W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 27.

a nawet jeszcze w XIX, jak podaje M. Malcówna², wciąż dominują formy starsze. Zatem proces przechodzenia tego czasownika do koniugacji II postępuje bardzo wolno i zdaniem badaczy w XX w. jeszcze się ostatecznie nie zakończył³.

W XV w. już dość licznie pojawiają się formy *rzeknę, rzekniesz*. Ich nasilenie przypada na wiek XVII⁴, jednak w XVIII w. prawdopodobnie przeważały jeszcze formy starsze⁵. Od pewnego momentu warianty inercyjne mogły pełnić funkcję form niedokonanych wobec dokonanego *rzeknie*⁶. W konsekwencji *rzekę, rzeczesz, rzecze* używane są jeszcze we współczesnym języku literackim (w języku mówionym występują już tylko w dawnych połączeniach frazeologicznych)⁷.

Podobna sytuacja zachodzi w czasownikach pochodnych od *łęgę, lęzesz*, które już w *Biblii Królowej Zofii* i u Mikołaja Reja przybierają sporadycznie formy typu *legnę, legniesz*. Czasownik ten znaczył pierwotnie zarówno *legnąć*, jak i *lęgnąć* i był dwuaspektowy. Odrębne postaci fonetyczne dla poszczególnych znaczeń zaczęły przybierać pod koniec XVIII w.⁸. W *Słowniku* Lindego jako pierwsze podane są formy poszerzone o *-n-*, co, zdaniem M. Malcówny, może świadczyć o przewadze w tym okresie postaci innowacyjnych. Współcześnie w języku literackim używany jest typ innowacyjny⁹.

Według W. Śmiecha od XVI do XX w. trwała również wariantywność form złożonych z *-siąc*, typu *dosięgę, dosiężesz* || *dosięgnę, dosięgniesz*¹⁰. Jednak, zdaniem M. Malcówny, bez przedrostka czasownik ten przybiera postać nowszą już od najdawniejszych czasów, natomiast z większością przedrostków od początku występują oba warianty. Jedynie z przedrostkiem *przy-* do XIX w. poświadczane są tylko formy koniugacji I kl. IA¹¹.

Od 2. poł. XVI w.¹², a według W. Śmiecha od XVII¹³, zaczęły się pojawiać formy oboczne *rosnę, rośniesz* obok pierwotnych *rostę, rościesz*. Jednak

¹ M. Siuciak, op. cit., s. 161.

² M. Malcówna, op. cit., s. 328.

³ Mowa o wieku XX, z tego bowiem okresu pochodzą obie prace omawiające zagadnienie.

⁴ M. Malcówna, op. cit., s. 329; W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 22-23.

⁵ M. Malcówna, op. cit., s. 329.

⁶ W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 25-26.

⁷ Ponownie mowa o XX w.

⁸ M. Malcówna, op. cit., s. 329; W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 21-22.

⁹ *Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN*, red. A. Markowski, Warszawa 2007, s. 468 i 475.

¹⁰ W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 23-24.

¹¹ M. Malcówna, op. cit., s. 330.

¹² M. Malcówna pierwszy przykład odnajduje w *Postylli mniejszej* Wujka z 1579 r. (M. Malcówna, op. cit., s. 330).

¹³ W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 28.

z obserwacji M. Siuciak wynika, że w XVII stuleciu dominują wciąż formy starsze¹, które dopiero w XIX w. stają się archaizmami².

Również XVII w. jest czasem rozprzestrzeniania się form *biegnę*, *biegniesz* opozycyjnych względem nieco wcześniejszego *biegę*, *bieżysz*. Przy czym najpierw *-n-* pojawiło się w osobie 1. sg i 3. pl, następnie zaś w pozostałych osobach. Pierwsze odnalezione przez W. Śmiecha formy typu *biegnę* przytacza XVII-wieczny słownik Trotza (1639 r.). Oba warianty występują w słowniku Lindego i Wileńskim³. Współcześnie normą jest wariant odmieniony według koniugacji II⁴.

Późno, bo od XVIII w.⁵, pojawiają się postaci wariantywne wśród form złożonych z elementem *-prząc*, typu *wyprzęgnę*, *wyprzęgniesz* obok tradycyjnych *wyprzęgę*, *wyprzężesz*. Ostatecznie forma innowacyjna zwyciężyła na przełomie XIX i XX w.⁶.

Charakterystyczny dla koniugacji II sufiks *-n-* przybierały również inne, poza wymienionymi, czasowniki koniugacji I, np.: *kładnę*, *władną*, *postrzegnie*⁷. Nie weszły one jednak na stałe do systemu języka literackiego.

Zasób materiału

Ogólna ilość zebranego materiału to 657 słowoform (od czasowników: *biec*, *ciec*, *rzec*, *rósć* oraz złożenia z *-siąc*), w tym 584 koniugacji I kl. A i 73 koniugacji II.

Opis ogólny

W obserwowanych źródłach pojawiają się czasowniki, które już w dobie staropolskiej przeszły do koniugacji II. Najliczniej poświadczony wśród nich jest *paść* i jego pochodne, wystąpił 153 razy: w OI 17 przykładów, w OII 33 przykłady, OIII 40 przykładów, OIV 46 przykładów, OV 17 przykładów. Znacznie rzadziej, bo zaledwie 30 razy, pojawiły się formy od *kwitnąć*: OI 8, OII 3, OIII 9, OIV 5, OV 5. Sporadycznie wystąpił także leksem *kraść* i jego pochodne (14 razy): OI 2, OII 5, OIII 1, OIV 4, OV 2.

¹ Formy *rósć* we wszystkich drukach ujętych w kanonie *Polszczyzny XVII wieku...* mają starą odmianę (M. Siuciak, op. cit., s. 161).

² M. Malcówna, op. cit., s. 330.

³ Według W. Śmiecha odmiana *biegę*, *bieżysz*, *bieży*, *bieżymy*, *bieżycie*, *biegą* powstała w XVII w. z połączenia dwóch form czasownika *biec*: 1 sg i 3 pl, z formami 2 i 3 sg oraz 1 i 2 pl czasownika *bierzeć* (*Rozwój form...*, op. cit., s. 28).

⁴ *Wielki słownik...*, op. cit., s. 70.

⁵ M. Malcówna, op. cit., s. 331.

⁶ J. Łoś, *Gramatyka polska...*, op. cit., s. 228-229; W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 25.

⁷ M. Malcówna, op. cit., s. 331; W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 28.

Mimo iż innowacyjne formy typu *legnie*, *lēgnie* poświadczane są, według J. Łosia, W. Śmiecha i M. Malcówny, już w dobie staropolskiej, a także w tekstach z XVI w.¹, ani jeden nie pojawił się w źródłach, które weszły w skład kanonu niniejszej dysertacji. W zebranych materiałach znalazły się jedynie formy w postaci inercyjnej. Pochodzą one z pierwszych trzech okresów: z OI 14 przykładów (wszystkie z jednego druku – CX), z OII zaledwie 1, a z OIII 3 przykłady. Są to zarówno formy podstawowe, jak i pochodne: *nie dolężę* SSt 1061, *oblęże* OKa 410, *lęga* [ię CX 178, *wylęże* CX 584, *załęże* [ię CX 379, MZ 11, *załężecie* MZ 27, *wylęga* CX 575.

Jednak analizowane źródła pokazują, że proces przesunięcia czasowników z koniugacji I kl. A do koniugacji II w przypadku wielu leksemów właśnie w dobie średniopolskiej się zaczyna, choć w granicach normy przez cały badany okres pozostają zwykle warianty starsze.

Jeśli wziąć pod uwagę wszystkie czasowniki, w których w omawianym czasie pojawiały się formy opozycyjne, to średnie użycie wariantu inercyjnego dla całej doby średniopolskiej będzie wynosiło 88%, zatem znajduje się on w granicach niepełnej normalizacji i jest wariantem dominującym, podczas gdy innowacyjny ma 12% i jest wariantem rozwojowym. Rywalizację obu wariantów dla wszystkich leksemów, w których wystąpiły pary opozycyjne, przedstawia tabela nr 41.

Okres	Koniugacja I kl. A	Koniugacja II	Razem
OI	101 (98%)	2 (2%)	103
OII	136 (88%)	18 (12%)	154
OIII	133 (94%)	8 (6%)	141
OIV	106 (79%)	28 (21%)	134
OV	79 (82%)	17 (18%)	96
OI-OV	555 (88%)	73 (12%)	628

Tabela nr 41. Wariantywność w czasownikach *biec*, *ciec*, *rzec*, *rósć* i złożeniach z *-siąc*

Wariant inercyjny, mimo iż przez cały badany okres dominuje, to pełną normalizację osiąga tylko w OI. W okresie tym formy koniugacji II stanowią wariant wstępujący. W OII wariant inercyjny znajduje się na etapie niepełnej normalizacji, podczas gdy innowacyjny staje się wariantem rozwojowym. W OIII obserwuje się wzrost użycia

¹ M. Malcówna, op. cit., s. 329.

wariantu inercyjnego, który nie przekracza wprawdzie progu pełnej normalizacji, ale znajduje się na granicy z nią. W OIV następuje ponownie spadek wariantu inercyjnego, ale znajduje się on nadal w obrębie niepełnej normalizacji. Natomiast innowacyjne formy koniugacji II rozprzestrzeniają się. W ostatnim badanym okresie powtórnie wzrasta ilość form koniugacji I kl. A, choć nieznacznie – o 3%.

Powyższe dane pokazują, że narastanie form nowych postępuje powoli. Dla całej doby średniopolskiej wskaźnik tempa narastania wynosi zaledwie 0,1% (tabela nr 42).

Okres	Udział procentowy form koniugacji II	Wskaźnik tempa narastania
OI 1535-1551	2%	-
OII 1587-1603	12%	+ 0,2%
OIII 1639-1652	6%	- 0,1%
OIV 1687-1699	21%	+ 0,3%
OV 1740-1750	18%	- 0,1%
OI-OV 1535-1750	12%	+ 0,1%

Tabela nr 42. Tempo narastania form koniugacji II czasowników *biec, ciec, rzec, rósć* i złożzeń z *-siąc*

Najszybsze tempo narastania form koniugacji II widać między OIII a OIV. W pozostałych okresach jest niższe, w niektórych nawet ujemne. Różnice te jednak nie są znaczne.

Jak zauważyli badacze, rozprzestrzenianie się wariantu innowacyjnego nie przebiega równomiernie w poszczególnych osobach (szczegółowe dane przedstawia tabela nr 43).

Osoba	Koniugacja I kl. A	Koniugacja II	Razem
1. sg	84 (77%)	25 (23%)	109
2. sg	50 (81%)	12 (19%)	62
3. sg	319 (94%)	20 (6%)	339
1. pl	20 (95%)	1 (5%)	21
2. pl	16 (100%)	0 (0%)	16
3. pl	66 (81%)	15 (19%)	81

Tabela nr 43. Wariantywność w czasownikach *biec, ciec, rzec, rósć* i złożeniach z *-siąc* według osoby i liczby

Widać, że formy koniugacji II najczęściej pojawiały się w 1. i 2. os. sg i 3. pl., natomiast przez całą dobę średniopolską wariant innowacyjny nie wystąpił w 2. pl,

a w 1. pl użyty został zaledwie raz. Jednak należy zwrócić uwagę, że większość form 1. i 2. os. to czasowniki typu *rzec*, z kolei wiele innych leksemów pojawia się tylko, bądź przeważnie, w osobie 3 (na przykład *rósć*). Wpływ na to ma przede wszystkim znaczenie wyrazu, 3-osobowa narracja, a także styl i tematyka źródeł.

Tempo narastania form innowacyjnych i ich ilość w dobie średniopolskiej znacznie się różni w poszczególnych grupach leksemów. Najwięcej form koniugacji II ma czasownik *rzec* i jego pochodne (45 z całej doby średniopolskiej), następnie *rósć* (*rosnąć*), w którym formy innowacyjne poświadczone zostały przez 17 przykładów, w dalszej kolejności formy złożone z elementem *-siąc* (5 form), *biec* (4), *ciec* (2).

Innowacyjne formy czasownika *rzec* występują w zbadanych źródłach z wieku XVII i 1. poł. XVIII w. Nie pojawiły się przykłady z XVI w., mimo iż badacze odnajdują liczne poświadczenia nowych form już od XV stulecia. Dla całej doby średniopolskiej użycie wariantu innowacyjnego wynosi zaledwie 12%, podczas gdy inercyjny obejmuje 88% i znajduje się wciąż na etapie niepełnej normalizacji (tabela nr 44).

Okres	<i>rzecze</i>	<i>rzeknie</i>	Razem
OI	11 (100%)	0 (0%)	11
OII	77 (82%)	17 (18%)	94
OIII	86 (97%)	3 (3%)	89
OIV	85 (80%)	21 (20%)	106
OV	66 (94%)	4 (6%)	70
OI-OV	325 (88%)	45 (12%)	370

Tabela nr 44. Wariantywność typu *rzecze*||*rzeknie*

W poszczególnych okresach widać silne wahania w udziale wariantu innowacyjnego. Najwyższy procent przykładów obejmuje w OIV i OII. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że w OII wszystkie przykłady koniugacji II pochodzą z jednego utworu wydane na Kresach północnych (Grodz.). Najmniej poświadczeń jest w OIII, nieco tylko więcej w OV.

Dość licznie poświadczany w źródłach jest także leksem *rósć* (*rosnąć*) i jego pochodne. Formy poszerzone o morfem *-n-* pojawiają się od początku doby średniopolskiej i szybko się rozprzestrzeniają. Wprawdzie w średniej dla całej badanej doby stanowią zaledwie 12% i są dopiero wariantem rozwojowym, jednak w poszczególnych okresach sytuacja dynamicznie się zmienia (tabela nr 45).

Okres	<i>roście</i>	<i>rośnie</i>	Razem
OI	74 (99%)	1 (1%)	75
OII	28 (100%)	0 (0%)	28
OIII	14 (88%)	2 (13%)	16
OIV	6 (55%)	5 (45%)	11
OV	2 (18%)	9 (82%)	11
OI-OV	124 (88%)	17 (12%)	141

Tabela nr 45. Wariantywność typu *roście* || *rośnie*

Wariant innowacyjny typu *rośnie* poświadczony został w OI przez jedną formę i jest wariantem wstępującym. W ogóle nie wystąpiły tego typu formy w źródłach z OII i dopiero od OIII obserwuje się wzrost ich użycia (ale są to tylko 2 poświadczenia). Stają się w tym okresie wariantem rozwojowym. W OIV innowacyjny typ *rośnie* i inercyjny *roście* są wariantami równoważnymi, choć przeważają nadal formy starsze. Natomiast w OV typ *rośnie* wkracza w etap niepełnej normalizacji. Jest to gwałtowny wzrost o ponad 36% w stosunku do poprzedniego okresu.

W źródłach wystąpiły niemal same formy 3. osoby. Po dokładniejszym przyjrzeniu się przykładom można stwierdzić, że rozprzestrzenianie się wariantu z morfemem *-n-* nie przebiega równomiernie w obu liczbach (tabela nr 46).

Osoba	Liczba pojedyncza		Razem	Liczba mnoga		Razem
	koniugacja I kl. A	koniugacja II		koniugacja I kl. A	koniugacja II	
OI	49	1	50	25	0	25
OII	22	0	22	6	0	5
OIII	12	0	12	2	2	5
OIV	4	2	6	2	3	5
OV	2	4	6	0	5	5
OI-OV	89 (93%)	7 (7%)	96	35 (78%)	10 (22%)	45

Tabela nr 46. Wariantywność typu *roście* || *rośnie* ze względu na liczbę

Pierwsza forma koniugacji II poświadczona w zbadanych źródłach występuje w 3. os. sg, w OIII są to 2 przykłady w osobie 3. pl, natomiast w OIV postać poszerzoną o morfem *-n-* przybierają 2 formy w 3. sg i 3 formy w 3. pl. W OV pojawiły się 4 formy 3. sg typu *rośnie* i 5 form 3. pl typu *rosną*. Przeważają zatem nieznacznie czasowniki liczby mnogiej. Tymczasem wariant inercyjny, mimo iż w OI rywalizuje z opozycyjnymi konstrukcjami w liczbie pojedynczej, to w liczbie

mnoziej zaczynają szybciej ubywać formy koniugacji I kl. A. W OIII w pl warianty się równoważą, w OIV przeważają już postaci innowacyjne. A w OV formy koniugacji II występują jako jedyne.

Niewiele przykładów koniugacji II, zaledwie 5, pojawia się wśród złożzeń z *-siąc*. W całej dobie średniopolskiej obejmują one 19% przykładów i są wariantem rozwojowym. Tymczasem opozycyjne formy koniugacji I kl. A występują w 81% przykładów i znajdują się na etapie niepełnej normalizacji (tabela nr 47).

Okres	<i>dosięże</i>	<i>dosięgnie</i>	Razem
OI	0 (0%)	1 (100%)	1
OII	6 (86%)	1 (14%)	7
OIII	13 (81%)	3 (19%)	16
OIV	0 (0%)	0 (0%)	0
OV	2 (100%)	0 (0%)	2
OI-OV	21 (81%)	5 (19%)	26

Tabela nr 47. Wariantywność typu *dosięże* || *dosięgnie*

Obok inercyjnych *dosiężę*, *dosiężesz* pojawiały się od początku doby średniopolskiej opozycyjne formy typu *dosięgnę*, *dosięgniesz*. W OI poświadczony jest jednym przykładem, brak natomiast z tego okresu przykładów wariantu inercyjnego. W OII również wystąpiła jedna forma w postaci innowacyjnej, jest to w tym okresie wariant rozwojowy, w obrębie niepełnej normalizacji znajduje się jednak wariant inercyjny. Jeszcze więcej poświadczeń wariantu progresywnego znajduje się w źródłach z OIII, ale nie zmienia to sytuacji. Niestety, w podstawowym kanonie brak danych dotyczących OIV, natomiast źródła z OV przynoszą zaledwie dwie formy, obie w postaci inercyjnej. Jednak w druku dodatkowym z 1746 r. wystąpiły dwie formy typu *dosięgnę*, *dosięgniesz*. W tym wypadku zarówno innowacyjny, jak i inercyjny obejmowałyby po 50% użycie i byłyby wariantami równoważnymi.

Większość form koniugacji II należy do osoby 3. W OI i OII poświadczona jest osoba 3. pl, w OIII obok 3. pl pojawiły się także: 1. sg i 2. sg. W źródle uzupełniającym z OV są to formy osoby 3. sg i 3. pl. Tymczasem wariant inercyjny występuje w OII w osobach 2. i 3. sg, w OIII tylko w 3. sg, a w OV ponownie w 2. i 3. sg. Widać zatem, że podobnie jak wśród czasowników typu *rósć*, tak i tu wariant innowacyjny przeważa w osobie 3 pl.

M. Malcówna i W. Śmiech zwracają uwagę na różnice w przyjmowaniu postaci poszerzonej o morfem *-n-* przez czasowniki podstawowe i pochodne. Według

M. Malcówny *siąc* (późniejsze *sięgnąć*) bez przedrostka od najdawniejszych czasów występuje wyłącznie w odmianie zgodnej z koniugacją II, natomiast przy złożeniach ze sporą grupą przedrostków od początku pojawiają się oba warianty. Wyjątek stanowią złożenia z przedrostkiem *przy-*, które bardzo długo, bo aż do XIX w., przyjmują jedynie postać historyczną¹. Spostrzeżenie to potwierdza zebrany materiał. Wariant innowacyjny pojawia się 3 razy w formie podstawowej: *siągnę* CT 50, *siągnie* WH 221; 5 razy w formach z przyrostkiem *o-*: *osiągnie*z GZ 344, *osięgną* OKa 405; i raz w formie z przyrostkiem *do-*: *dosiągną* DH [Jv]. Tymczasem wariant inercyjny poświadczony jest w złożeniach rdzenia *-siąc* z przyrostkiem *przy-* 13 razy, m.in.: *przysięże*z GR 166, *przysięże* SSt 760, *przysięgą* SSt 1072; a także z dużą grupą form z przyrostkiem *do-* (8 poświadczeń): *dosięże* DA 30, *nie dosięże* WK 15².

Przez większą część doby średniopolskiej przeważa wariant inercyjny wśród form czasownika *biec*. W wyliczeniu dla całej doby jego udział wynosi 93%, znajduje się zatem na etapie niepełnej normalizacji, ale tuż przy granicy z pełną. Opozycyjny typ *biegnie* obejmuje 7% i jest wariantem rozwojowym (tabela nr 48).

Okres	<i>bieży</i>	<i>biegnie</i>	Razem
OI	1 (100%)	0 (0%)	1
OII	21 (100%)	0 (0%)	21
OIII	16 (100%)	0 (0%)	16
OIV	10 (100%)	0 (0%)	10
OV	9 (69%)	4 (31%)	13
OI-OV	57 (93%)	4 (7%)	61

Tabela nr 48. Wariantywność typu *bieży* || *biegnie*

Mimo iż badacze wskazują formy koniugacji II czasownika *biec* już w źródłach z XVII w., w zebranych przeze mnie materiale pojawiają się one dopiero w 1. poł. XVIII i obejmują od razu 31% przykładów, w związku z czym wariant typu *bieży* jest wprawdzie dominujący, ale znajduje się już poza normą. Pojawiające się w OV postaci innowacyjne, to przede wszystkim formy 3. sg, a także raz poświadczona 3. pl. Tymczasem według koniugacji I kl. A odmieniona jest forma 1. sg (raz), 2. sg (2 razy), 3. sg (3 razy) i 3. pl (3 razy). Wariant innowacyjny pojawia się wyłącznie w formach podstawowych czasownika *biec*, podczas gdy inercyjny

¹ M. Malcówna, op. cit., s. 330.

² Do obliczeń zostały tu dodane 2 formy ze źródła uzupełniającego.

obejmuje też formy pochodne, m.in.: *zabieży*z BM 201, *rozbieżą* [ię CX 563, *odbieży*z JO 53, *dobieży* LP 24, *wbieżą* SS 262.

Podobnie sytuacja wygląda w leksemie *ciec* i jego pochodnych. Przy wyliczeniu dla całej doby średniopolskiej wariant progresywny obejmuje w nich 7% użyć i jest wariantem rozwojowym, natomiast do koniugacji I kl. A należy 93% przykładów. Wariant regresywny znajduje się więc na etapie niepełnej normalizacji, ale, jak w przypadku leksemów typu *biec*, wciąż blisko granicy pełnej normalizacji (tabela nr 49).

Okres	<i>ciecze</i>	<i>cieknie</i>	Razem
OI	15 (100%)	0 (0%)	15
OII	4 (100%)	0 (0%)	4
OIII	4 (100%)	0 (0%)	4
OIV	5 (71%)	2 (29%)	7
OV	0 (0%)	0 (0%)	0
OI-OV	28 (93%)	2 (7%)	30

Tabela nr 49. Wariantowość typu *ciecze* || *cieknie*

Od OI do OIII w zebranych materiale nie występuje wariant innowacyjny. Jednak formy typu *cieknę* pojawiały się już wtedy w polszczyźnie literackiej. J. Łoś wskazuje w początkowym okresie doby średniopolskiej 1 formę: *ucieknę* z 1520 r.¹. Dopiero w OIV można obserwować w analizowanych źródłach rywalizację typów *ciecze* i *cieknie*. Wariant innowacyjny poświadczony jest przez 2 przykłady i jest wariantem rozwojowym, tymczasem opozycyjne formy koniugacji II wystąpiły 5 razy i dominują, lecz nie stanowią normy. W OV brak w kanonie podstawowym czasowników typu *ciec*, wykscerpowano natomiast 1 formę ze źródła dodatkowego. Należy ona do koniugacji I kl. A.

Wykscerpowane formy wystąpiły w różnych osobach i liczbach. Wariant inercyjny w OIV wystąpił 4 razy w 3. sg i raz w 2. pl, a w OV w 1. pl. Z kolei innowacyjne formy w OIV pojawiły się w 2. sg i 1. pl.

Oba czasowniki odmienione wedle koniugacji II to formy pochodne od *ciec*: *uciekniemy* MR 6, *nie ucieknę* MR 383. Tymczasem postać starszą przyjmują przez całą dobę średniopolską zarówno formy podstawowe: *ciecze* MP 25, *cieką* RŻ 239;

¹ J. Łoś, *Gramatyka polska...*, op. cit., s. 228.

jak i pochodne, na przykład: *naciecze* DH M, *pocięką* BŻ 84, *ucieczecie* MR 383, *wycieczę* CX 606.

Widać zatem, że przechodzenie czasowników z koniugacji I kl. A do koniugacji II było procesem długotrwałym, niezamykającym się w ramach jednej doby, ale kontynuowanym częstokroć od staropolskiej aż po czasy najnowsze. W przypadku wielu leksemów doba średniopolska stanowiła jeszcze okres powolnego rozprzestrzeniania się postaci innowacyjnych, które stanowiły dopiero warianty wstępujące, wypierając jednak nierzadko wariant inercyjny poza granicę normy. Jedynie leksem *rość* (*rosnąć*) i jego pochodne weszły w dobie średniopolskiej w obręb niepełnej normalizacji. Proces przebiegał dodatkowo często w różnym tempie w poszczególnych osobach i liczbach. Postaci innowacyjne szybciej rozprzestrzeniały się w 1. i 2. sg, a także 3. pl.

Różnice w odmiankach regionalnych

Użycie wariantu innowacyjnego nie jest jednakowe w poszczególnych regionach. Najwięcej form koniugacji II występuje w tekstach północnokresowych, najmniej w wielkopolskich.

W OI w drukach małopolskich pojawia się niewiele, bo zaledwie 2 formy koniugacji II typu *rość* i *-siąc* wśród wszystkich poświadczonych czasowników: *biec*, *ciec*, *rość*, *rzec* i złożeniach od *-siąc*. Jest to 2% wszystkich użyć.

W OII źródła małopolskie obejmują jeszcze mniej przykładów (o 1%). Sporo natomiast pojawia się form nowych w tekstach północnokresowych (tabela nr 50).

Region	Koniugacja I kl. A	Koniugacja II	Razem
Małopolska	104 (99%)	1 (1%)	105
Wielkopolska	4 (100%)	0 (0%)	4
Kresy pn.	30 (64%)	17 (36%)	47

Tabela nr 50. Wariantywność w czasownikach *biec*, *ciec*, *rzec*, *rość* i złożeniach z *-siąc* według regionów w OII

Pełną normalizację wariant inercyjny (koniugacja I kl. A) utrzymuje w OII w Wielkopolsce (100% użyć) i Małopolsce (99%). W tekstach małopolskich forma opozycyjna jest zatem wciąż wariantem rozwojowym. W źródłach wielkopolskich formy koniugacji I kl. A należą do czasowników typu *rość* i *rzec*, w małopolskich: *biec*, *ciec*, *rość*, *rzec* i złożeniach z *-siąc*, formy koniugacji II w małopolskich to złożenia z *-siąc*.

Tymczasem na Kresach północnych wariant inercyjny pojawia się w 64% form i znajduje się już poza nawet niepełną normalizacją, choć wciąż w granicach normy. Podczas gdy wariant innowacyjny obejmuje 36% i jest wariantem rozwojowym. Formy koniugacji I kl. A to: *biec*, *rość* i *rzec*, natomiast koniugacji II tylko typu *rzec*.

W OIII widoczna jest w dalszym ciągu wyraźna różnica między Kresami północnymi a, przede wszystkim, Wielkopolską. Znaczny wkład w produkcję wydawniczą tego okresu mają także Mazowsze i Kresy południowe, w których także można obserwować znaczne różnice (tabela nr 51).

Region	Koniugacja I kl. A	Koniugacja II	Razem
Małopolska	66 (96%)	3 (4%)	69
Wielkopolska	15 (100%)	0 (0%)	15
Kresy pn.	33 (89%)	4 (11%)	37
Mazowsze	18 (100%)	0 (0%)	18
Kresy pd.	15 (94%)	1 (6%)	16

Tabela nr 51. Wariantowość w czasownikach *biec*, *ciec*, *rzec*, *rość* i złożeniach z *-siąc* według regionów w OIII

W OIII formy koniugacji I kl. A pojawiają się bezwyjątkowo w tekstach wielkopolskich i mazowieckich. W wielkopolskich wariant inercyjny występuje w czasownikach typu *biec*, *rość*, *rzec* i *-siąc*. W mazowieckich bez *-n-* wystąpiły czasowniki typu *biec*, *ciec*, *rość*, *rzec* i złożenia z *-siąc*.

W źródłach małopolskich wariant starszy również znajduje się na poziomie pełnej normalizacji, obejmując 96% użyc, to jest o 3% mniej niż w poprzednim okresie. Są to formy czasowników typu: *biec*, *ciec*, *rość*, *rzec*. Pojawiają się w tych tekstach jednak przykłady z koniugacji II, nadal będące wariantem wstępującym. Są to: *rość*, i złożenia z *-siąc*.

W obrębie niepełnej normalizacji, choć tuż przy granicy z pełną, znajdują się formy koniugacji I kl. A w tekstach południowokresowych. Obejmują w nich 94% zebranego materiału z tego regionu. Występują w czasownikach typu: *biec*, *rość*, *rzec*. Z kolei wariant innowacyjny pojawia się w 6% i jest wariantem rozwojowym, występuje tylko w złożeniu z *-siąc*.

Niepełną normalizację osiąga wariant inercyjny w źródłach z Kresów północnych (89%). Widoczny jest więc wzrost tego typu form o 25% w stosunku do poprzedniego okresu. Formy koniugacji I kl. A pojawiają się w czasownikach typu

biec, rósć, rzec i złożeniach z *-siąc*. Tymczasem wariant innowacyjny użyty został w kilku formach czasownika typu *rzec* i złożeniach z *-siąc* i obejmuje 11%, wciąż będąc wariantem rozwojowym.

W OIV zmniejsza się udział wariantu inercyjnego w niemal każdym z regionów. Największa liczba poświadczeń wariantu innowacyjnego nadal pochodzi z tekstów północnokresowych. Nie ma ich natomiast wciąż w źródłach wielkopolskich (tabela nr 52).

Region	Koniugacja I kl. A	Koniugacja II	Razem
Małopolska	51 (94%)	3 (6%)	54
Wielkopolska	7 (100%)	0 (0%)	7
Kresy pn.	29 (58%)	21 (42%)	50
Mazowsze	32 (89%)	4 (11%)	36

Tabela nr 52. Wariantywność w czasownikach *biec, ciec, rzec, rósć* i złożeniach z *-siąc* według regionów w OIV

Pełną normalizację utrzymują formy inercyjne w odmianie wielkopolskiej, występując bezwyjątkowo w czasownikach typu *rósć* i *rzec*. Na etapie niepełnej normalizacji znajdują się w źródłach małopolskich (ale tuż przy granicy z pełną) i mazowieckich. Typy czasowników, w których wystąpił wariant inercyjny to: *biec, ciec, rósć* i *rzec*. Równocześnie formy koniugacji II rozprzestrzeniają się i stanowią wariant rozwojowy. Pojawił się w czasownikach typu *ciec* i *rósć*. W źródłach mazowieckich odnotowuje się również spadek wariantu inercyjnego w stosunku do OIII – o 11%. Wystąpił w czasownikach typu: *biec, ciec, rósć, rzec*. Tymczasem rozwojowy wariant innowacyjny pojawia się w czasownikach typu *rósć*.

Przeważa, ale nie stanowi normy wariant inercyjny w źródłach z Kresów północnych. Obejmuje w nich aż o 31% mniej niż w OIII. Pojawia się w formach typu: *biec, rósć* i *rzec*. Z kolei wariant innowacyjny poświadczony został w 42% form, są to wszystko formy typu *rzec*. Oba warianty są wariantami równoważnymi.

W OV formy koniugacji II w zakresie omawianych czasowników pojawiają się już w źródłach z każdego regionu, a formy koniugacji I kl. A, choć nadal dominują, to w żadnym regionie nie wchodzi w obręb pełnej normalizacji (tabela nr 53).

Region	Koniugacja I kl. A	Koniugacja II	Razem
Małopolska	18 (90%)	2 (10%)	20
Wielkopolska	16 (80%)	4 (20%)	20
Kresy pn.	6 (86%)	1 (14%)	7
Mazowsze	24 (75%)	8 (25%)	32
Kresy pd.	15 (88%)	2 (12%)	17

Tabela nr 53. Wariantowość w czasownikach *biec*, *ciec*, *rzec*, *róść* i złożeniach z *-siąc* według regionów w OV

W OV wariant inercyjny w każdym z regionów znajduje się na poziomie niepełnej normalizacji i jest wariantem dominującym, podczas gdy innowacyjny nadal pozostaje wariantem rozwojowym.

Najwyższy procent form regresywnych jest w źródłach małopolskich. Stanowią one 90% wszystkich użyć, to jest o 4% mniej niż w OIV. Pojawiają się w czasownikach typu: *biec*, *rzec* i złożeniach z *-siąc*. Równocześnie do 10% wzrasta użycie form koniugacji II, które występują w czasownikach typu *róść* (*rosnąć*).

W tekstach z Kresów południowych wariant inercyjny obejmuje 88,2% form. Poświadczony jest w czasownikach typu *biec* i *rzec*, podczas gdy innowacyjne formy koniugacji II (11,6%) w czasownikach typu *róść* (*rosnąć*) i również *rzec*.

W źródłach północnokresowych formy koniugacji I kl. A użyte zostały w 86% form, więcej o 28% w porównaniu do OIV. Pojawiają się w czasownikach typu: *biec* i *rzec*. Wariant opozycyjny poświadczony został w 14%, są to tylko formy typu *róść* (*rosnąć*).

Po raz pierwszy nowe formy pojawiły się w tekstach wielkopolskich, powodując spadek wariantu inercyjnego do 80%, podczas gdy innowacyjny obejmuje aż 20%. Wariant starszy wystąpił w czasownikach typu: *biec*, *róść* (*rosnąć*), *rzec* i złożeniach z *-siąc*, innowacyjny w *rosnąć*.

W obrębie niepełnej normalizacji, ale tuż przy dolnej granicy, znajdują się formy koniugacji I kl. A w źródłach mazowieckich (75%). Występują jedynie w czasownikach typu *rzec*. Tymczasem przykłady z koniugacji II obejmują 25% i pojawiają się w *biec*, *róść* (*rosnąć*) i również *rzec*.

Widać zatem, że do OIV formy innowacyjne rozprzestrzeniły się najszybciej w źródłach z Kresów północnych, w których powodowały przesuwanie się częstokroć wariantu innowacyjnego poniżej granicy niepełnej normalizacji. Najdłużej zaś formy koniugacji I kl. A utrzymywały się w obrębie pełnej

normalizacji w tekstach wielkopolskich, dość silnie oponowały się także w źródłach małopolskich. Przełom stanowi dopiero OV, kiedy we wszystkich regionach rozprzestrzeniający się wariant progresywny powoduje przesunięcie regresywnego, ale wciąż dominującego wariantu, z pełnej do niepełnej normalizacji.

Użycie wariantów przez drukarnie

W obserwowanych drukarniach działających w dobie średniopolskiej w użyciu przeważał wariant koniugacji I kl. A. Formami opozycyjnymi posługiwano się znacznie rzadziej.

W OI przebadane zostały druki z dwóch krakowskich oficyn – F. Unglera (później wdowy H. Unglerowej) i M. Scharffenberga. W obu tłoczniach użyto zarówno form koniugacji I kl. A, jak i koniugacji II w czasownikach typu *biec*, *ciec*, *róść* (*rosnąć*), *rzec* i złożeniach z *-siąc*.

Z drukarni F. Unglera pochodzi pięć przebadanych źródeł, w których wystąpiło 91 form koniugacji I kl. A i 1 koniugacji II. Wariant nowszy pojawił się w najstarszym tekście (GA). W konkurencyjnej oficynie M. Scharffenberga wydano jeden z druków z kanonu. Pojawiło się w nim 10 form koniugacji I k. A i 1 koniugacji II.

W OII formy czasu teraźniejszego leksemów *biec*, *ciec*, *róść* (*rosnąć*), *rzec* i złożzeń z *-siąc* poświadczone zostały w źródłach z czterech drukarni – dwóch krakowskich, jednej wielkopolskiej i jednej północnokresowej. W dwóch posługiwano się oboma wariantami.

Formy koniugacji I kl. A i koniugacji II były w użyciu w krakowskiej oficynie A. Piotrkowczyka. Łącznie z dwóch wydanych tam druków wyekscerpowano 15 form inercyjnych i 1 innowacyjną. Pochodzi ona z tekstu późniejszego (DH).

Warianty inercyjny i innowacyjny stosowano także w wileńskiej tłoczni J. Karcana, która reprezentowana jest w kanonie przez dwa druki. Łącznie wystąpiło w nich 30 form koniugacji I kl. A i 17 koniugacji II. Dominacja wariantu starszego widoczna jest tylko w druku starszym z 1588 r. (BA), w zaledwie rok młodszym (GO) przeważają już formy nowsze.

W dwóch oficynach zastosowano tylko formy koniugacji I kl. A. Z jednej z nich – krakowskiej Drukarni Łazarzowej – pochodzi sześć źródeł, w których łącznie wystąpiło 89 form koniugacji I kl. A. W drugiej – poznańskiej tłoczni J. Wolraba –

prowadzonej po jego śmierci przez wdowę i dziedziców, wydane zostały dwa źródła z kanonu. Wykscerpowano z nich 4 formy, wszystkie w postaci starszej.

W OIII pięć spośród dziesięciu drukarni reprezentowanych w kanonie stosowało oba warianty. Są to dwie drukarnie krakowskie, dwie wileńskie i jedna lwowska.

W oficynie F. Cezarego, prowadzonej po jego śmierci przez wdowę i dziedziców, wydano trzy źródła z kanonu. Łącznie wystąpiło w nich 37 form koniugacji I kl. A i 1 forma koniugacji II. Forma nowsza pojawiła się w najmłodszym druku (CT).

Z wileńskiej drukarni oo. bazylianów pochodzi jedno źródło, składające się z trzech kazań. Łącznie wystąpiło w nich 10 form koniugacji I kl. A i 3 koniugacji II. Wariant innowacyjny poświadczony jest w dwóch późniejszych kazaniach z 1645 r. (DB, DK), w najstarszym pojawiają się tylko formy inercyjne.

Jedno źródło reprezentuje wileńską drukarnię oo. jezuitów. Wykscerpowano z niego 23 formy koniugacji I kl. A i 1 koniugacji II.

W lwowskiej oficynie jezuickiej wydrukowano dwa źródła z kanonu. Łącznie pojawia się w nich 15 form koniugacji I kl. A i 1 koniugacji II. Wariant nowszy użyty został w młodszym o rok tekście (GJ).

Wyłącznie formy koniugacji I kl. A użyto w jednej z drukarni krakowskich, dwóch warszawskich, poznańskiej i leszczyńskiej. Wszystkie reprezentowane są przez tylko jedno źródło.

W tekście z tłoczni S. Lenczewskiego Bertutowicza formy koniugacji I pojawiły się 8 razy. W warszawskiej oficynie Jana Trełpińskiego 10, u P. Elerta (Warszawa) i D. Vetterusa (Leszno) również 8, a w poznańskiej drukarni W. Regulusa, prowadzonej po jego śmierci przez żonę i dziedziców, 7 razy.

W OIV oba warianty pojawiają się w czterech drukarniach z sześciu – krakowskiej, lubelskiej, warszawskiej i wileńskiej.

Krakowska oficyna M. A. Schedla reprezentowana jest w kanonie przez dwa źródła. Łącznie wystąpiło w nich 8 form koniugacji I kl. A i 1 koniugacji II. Wariant nowszy pojawia się w druku starszym o rok (BT).

Z lubelskiej drukarni ojców jezuitów pochodzi tylko jedno źródło. Wystąpiło w nim 13 form koniugacji I kl. A i 2 koniugacji II.

W warszawskiej tłoczni oo. pijarów wydane zostały również dwa źródła. Łącznie użyto w nich 32 formy koniugacji I kl. A i 4 koniugacji II. Wariant innowacyjny pojawia się tu w obu drukach.

Podobnie dwa źródła ujęte w kanonie wyszły spod pras wileńskiej drukarni oo. jezuitów. Wyekscerpowano z nich łącznie 29 form koniugacji I kl. A i 21 koniugacji II. Jednak wszystkie formy nowsze pochodzą tu z wcześniejszego druku z 1688 r. (BD), w tekście z 1695 r. (SW) poświadczony są tylko formy starsze.

Wyłącznie wariant inercyjny został zastosowany w drukarniach krakowskiej i kaliskiej. Obie tłocznie reprezentowane są przez jedno źródło. W tekście wydanym w krakowskiej Drukarni Akademickiej pojawiło się 30 form koniugacji I kl. A, w źródle z kaliskiej oficyny jezuickiej 7.

W OV pięć z siedmiu drukarni używa obu wariantów – krakowska, warszawska, leszczyńska, wileńska i lwowska.

W krakowskiej oficynie akademickiej, zwanej Cezarowską, wydany został jeden tekst z kanonu, w którym pojawiło się 16 form koniugacji I kl. A i 2 koniugacji II. W warszawskiej drukarni pijarów ukazały się dwa źródła z kanonu. Łącznie wystąpiły w nich 24 formy koniugacji I kl. A i 8 koniugacji II. Formy nowsze poświadczony są w przez oba druki, w każdym ustępując wariantowi inercyjnemu. Podobna sytuacja występuje w leszczyńskiej drukarni M. Wawrzyńca, którą także reprezentują dwa teksty. Wyekscerpowano z nich 16 form koniugacji I kl. A i 4 koniugacji II. Stosunek ten ma odzwierciedlenie w obu źródłach.

W druku z wileńskiej oficyny oo. jezuitów pojawiło się 6 form koniugacji I kl. A i 1 koniugacji II. W lwowskiej tłoczni należącej do tego samego zakonu poświadczonych zostało 14 form inercyjnych i 2 innowacyjne.

Dwie drukarnie użyły tylko wariantu starszego. W wydanych w nich źródłach liczba poświadczeń jest niewielka.

Lubelską tłocznę ojców jezuitów reprezentują dwa teksty, w których pojawiły się łącznie zaledwie 2 formy koniugacji I kl. A. W źródle wydanym w Drukarni Brackiej tylko 1 forma.

Zestawienie form koniugacji I kl. A i koniugacji II w dobie średniopolskiej według drukarni przedstawia tabela nr 54.

Okres	Drukarnia	Koniugacja I kl. A	Koniugacja II	Razem	Liczba źr.
OI	F. Unglera, później wd. i dz. (Kraków)	91	1	92	5
	M. Scharffenberga (Kraków)	10	1	11	1
OII	A. Piotrkowczyka (Kraków)	15	1	16	2
	Łazarzowa (Kraków)	89	0	89	6
	J. Wolraba starszego, później wd. i dz. (Poznań)	4	0	4	2
	J. Karcana (Wilno)	30	17	47	2
OIII	F. Cezarego, później wd. i dz. (Kraków)	37	1	38	3
	A. Piotrkowczyka młodszego (Kraków)	21	2	23	1
	S. Lenczewskiego Bertutowicza (Kraków)	8	0	8	1
	J. Trempskiego (Warszawa)	10	0	10	1
	P. Elerta (Warszawa)	8	0	8	1
	W. Regulusa, później wd. i dz. (Poznań)	7	0	7	1
	D. Vetterusa (Leszno)	8	0	8	1
	oo. Bazylianów (Wilno)	10	3	13	1
	Akademia Soc. Iesu (Wilno)	23	1	24	1
Soc. Iesu u S. Nowogorskiego (Lwów)	15	1	16	2	
OIV	M. A. Schedla (Kraków)	8	1	9	2
	Akademia zw. Piotrkowczykowską (Kraków)	30	0	30	1
	Coll. Soc. Iesu (Lublin)	13	2	15	1
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	32	4	36	2
	Coll. Soc. Iesu (Kalisz)	7	0	7	1
	Akademia Soc. Iesu (Wilno)	29	21	50	2
OV	Akademia zw. Cezarowską (Kraków)	16	2	18	1
	Coll. Soc. Iesu (Lublin)	2	0	2	2
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	24	8	32	2
	M. Wawrzyńca starszego (Leszno)	16	4	20	2
	Akademia Soc. Iesu (Wilno)	6	1	7	1
	Coll. Soc. Iesu (Lwów)	14	2	16	1
	Bracka Świętej Trójcy J.K.M. (Lwów)	1	0	1	1

Tabela nr 54. Wariantywność w czasownikach *biec, ciec, rzec, rósć* i złożeniach z *-siqc* według drukarni

Przez całą dobę średniopolską większość drukarni posługuje się przede wszystkim, a jedenaście nawet wyłącznie, wariantem inercyjnym. Znaczna ilość form koniugacji II została użyta jedynie w oficynie J. Karcana i również wileńskiej tłoczni oo. jezuitów.

Stan wariantywności w poszczególnych źródłach

Ekstensja tekstowa pokazuje, że w przypadku wielu analizowanych leksemów doba średniopolska stanowi dopiero początkowe stadium procesu. Formy koniugacji I kl. A pojawiają się we wszystkich badanych źródłach, podczas gdy rozprzestrzeniające się dopiero postaci koniugacji II w żadnym okresie nie występują w więcej niż 2/3 źródeł.

W OI formy czasu teraźniejszego czasowników typu *biec, ciec, róść (rosnąć), rzec* i złożzeń z *-siąc* wystąpiły w sześciu źródłach. Najwcześniejszym jest wydane w 1535 r. *Polskie wypisanie dwoiey krainy świata, którą po łacinie Sarmatia [...] zową* M. Miechowity, przełożone przez Wielkopolanina A. Glabera. W tekście tym pojawiło się łącznie 13 form, w tym 12 koniugacji I kl. A i 1 koniugacji II, np: *nie ro[stą]* [list 2], *nie rzekę* [przedm. 3], *ciecze* 25, *ciece* 44, *obro[ście]* 77; *ro[nie]* 41.

Cztery lata późniejszy jest *Żywot Pana Jezu Krysta* Bonawentury, w tłumaczeniu Małopolanina B. Opeca. W badanym fragmencie tego druku wystąpiło 10 form w koniugacji I kl. A i 1 w koniugacji II. Łącznie 11 form, m.in.: *rzecze* 56v, *rzeczemy* 82v, *pocięką* 84, *uciekę [ię]* 167v; *osięgną* 47v.

W 1542 r. ukazało się dzieło *O ziołach tutecznych y zamorskich* Wielkopolanina H. Spiczyńskiego. Z analizowanej partii tekstu wyekscerpowano wyłącznie formy koniugacji I kl. A. Łącznie 26 przykładów, m.in.: *ro[ście]* 43, *ciecze* 45v, *rzecze* 95, *[ciecze]* 214, *nie cieką* 217v.

Podobna sytuacja występuje w *Rozmowie z Turczyńcem o wierze Krześciańskiej* z 1548 r. B. Georgiewicza, w której użyto 5 form koniugacji I kl. A: *nie ucieką* BIII, [BVIIIv], *nie wyro[stą]* CIIIv, *ro[ście]* [BVI], *ro[stą]* BV.

Znacznie więcej przykładów wystąpiło w badanym fragmencie *Xiąg o gospodarstwie* z 1549 r. P. Crescentyna. Łącznie 47 form, m.in.: *nie ro[ście]* 175, *rozbieżą [ię]* 563, *wylęże* 584, *pocięcze* 605, *lęgå [ię]* 610. Jednak również wszystkie należą do koniugacji I kl. A.

Zaledwie 1 forma, także z koniugacji I kl. A, pojawiła się w obserwowanym fragmencie *Kroniki wszytkyego swyata* z 1551 r. Wielkopolanina M. Bielskiego: *doro[ście]* 93v.

W OI innowacyjny wariant pojawił się w dwóch źródłach na sześć, są to jednak pojedyncze przykłady. Tymczasem inercyjna postać czasowników typu *biec, ciec, róść (rosnąć), rzec* i złożzeń z *-siąc* występuje we wszystkich sześciu źródłach, w czterech dominując, w dwóch panując jako forma wyłączna.

W OII badane leksemy pojawiają się w dziesięciu źródłach z kanonu podstawowego i jednym tekście dodatkowym. W większości tekstów występuje tylko wariant inercyjny. Najstarszym drukiem podstawowym z tego okresu są *Kazania albo ćwiczenia Chrześcijańskie na XVIII niedziel* z 1587 r. autorstwa J. Wereszczyńskiego, pochodzącego z Kresów południowych. Z badanej próby wyekscerpowano 6 form, wszystkie należą do koniugacji I kl. A i jest to wyłącznie leksem *rzec*, np.: *rzecze*z 112, *rzecze* 219.

Oba warianty występują w *Ewangelii od Jana Świętego* z 1588 r. J. Brenza, w tłumaczeniu W. Agryppy z Kresów północnych. W analizowanym fragmencie pojawiło się 19 form koniugacji I kl. A i 2 koniugacji II. Łącznie 21 form, m.in.: *przebieży*z 100, *rzeczem* 105, *rzeką* 107, *przebieżym* 214, *rzecze*z 94; *rzeknie* 317.

Również oba warianty poświadczane są w źródle z 1589 r.,: *O jednej osobie kazań sześć*, Wielkopolanina S. Grodzickiego. W obserwowanej części tekstu użyto 11 form koniugacji I kl. A i 15 koniugacji II. Łącznie 26 form, np.: *rzekę* 7, *rzeką* 111, *roście* 176; *rzeknie* 7, *rzeknie*z 188.

Natomiast wyłącznie konstrukcje kl. I A pojawiły się w druku: *Oksza Stanisława Orzechowskiego na Turka* z 1590 r. w tłumaczeniu Małopolanina J. Januszowskiego. Łącznie 21 form, np.: *nie rzekę* 28, *roście* 48, *odbieży*z 53, *ucieczemy* 96, *nie zabieży*z 101.

Tylko 2 formy tego samego leksemu (*rzec*) i odmienione według tej samej koniugacji pojawiły się w badanym fragmencie *Rozwiązania pięćdziesiąt y dwu Quaestiy ministrow Nowo-Ewangelickich Jezuitom zadanych* z 1593 r. Mazowszanina A. Jungi: *rzeką* 81, *rzeczecie* 212.

Znacznie więcej przykładów, ale również należących do koniugacji I kl. A, wystąpiło w analizowanej części *Rzeczy o dobrodzieystwach z Seneki wziętej* z 1593 r., Małopolanina Ł. Górnickiego. Łącznie 35 form, m.in.: *rzecze* 71, *rzeką* 98, *nie przysięże*z 166, *ro*z 200, *podro*z 298.

Podobnie sytuacja wygląda w *Statutach y metrikach przywileiow Koronnych* z 1594 r. S. Sarnickiego z Kresów południowych. Łącznie wystąpiło w sprawdzonym fragmencie 7 form koniugacji I kl. A, np.: *bieży* 350, *roście* 740, *przysięże* 760, *bieży* 1055, *nie dolęże* 1061.

Również w rok późniejszych *Politicach Panskich* Lipsiusa Iustusa, w tłumaczeniu Małopolanina P. Szczerbica, posłużono się wyłącznie wariantami

inercyjnymi. W badanym fragmencie pojawiło się 19 form koniugacji I kl. A, m.in.: *ro[ł]tą* 55, *uro[ł]cie* 61, *bie[ł]ą* 136, *rzecze* 138, *nie odbie[ł]y* 205.

Sze[ł]ć form należących do koniugacji I kl. A u[ł]yto we fragmencie druku: *Sprawiedliwy Ioseph* S. Soko[ł]owskiego, prze[ł]o[ł]onego przez J. Bogus[ł]awskiego (by[ł] może Ma[ł]opolanina) i wydane[ł]o w 1596 r.: *rzeczymy* 54, 73; *rzecze* 66; *ro[ł]cie* 64, 165 (2x).

Tymczasem zar[ł]wno formy koniugacji I kl. A, jak i koniugacji II wystąpi[ł]y w obserwowanej cz[ę]ści druku: *Hippica to iest o koniach xięgi* K. M. Dorohostajskiego, autora prawdopodobnie pochodzącego z Kres[ł]ów p[ł]nocnych. Łącznie 10 form, w tym 9 koniugacji I kl. A i 1 koniugacji II, np.: *nie dosię[ł]e* C, *naciecze* M, *nie doro[ł]cie* M_Ń, *nie zabieg[ł]* [M_Ń2]; *dosięgn[ł]* [J_v].

Do kanonu podstawowego dodane zostało w tym okresie źr[ł]dło uzupełniające – *Przestroga pastyrska do miasta Warszawskiego* Wielkopolanina S. Reszki. W badanej cz[ę]ści tego tekstu pojawi[ł]y się 2 formy koniugacji I kl. A: *ro[ł]tą* 184 i *rzekę* 106,

W OII innowacyjny wariant wystąpi[ł] w trzech źr[ł]dłach z jedenastu, w jednym zdobywając przewagę. Natomiast wariant inercyjny został po[ł]wiadczonej przez wszystkie jedena[ł]cie źr[ł]deł, w dwóch przeważając, a w siedmiu z kanonu podstawowego i jednym dodatkowym panując jako forma wyłączna.

W OIII omawiane formy pojawiają się również w jedenastu źr[ł]dłach z kanonu podstawowego i dwóch dodatkowych. Na ich podstawie można stwierdzić, że zwiększa się ekstensja tekstowa wariantu nowszego, wci[ł]ż jednak w wielu źr[ł]dłach przeważa w omawianych leksemach wariant starszy, który w tym okresie znajduje się na etapie niepełnej normalizacji.

Najstarszym źr[ł]dłem w OIII jest *Kontynuacja diaryusza woiennego* z 1639 r., autorstwa S. Okolskiego pochodzącego z Kres[ł]ów p[ł]udniowych. Wystąpi[ł]o w niej 11 form, wszystkie należą do koniugacji I kl. A, np.: *rzekę* B, *nie uciecze* [D4_v], *bie[ł]ą* E3, *rzecze* G3_v, *rzek[ł]* K.

Tak[ł]e tylko odpowiednie czasowniki po[ł]wiadczone są w koniugacji I kl. A w *Procesie s[ł]adowym* G. Czaradzkiego z 1640 r. Łącznie 10 form, m.in.: *uro[ł]cie* [C4_v], *prz[ł]ię[ł]* D3, *uciek[ł]* D3_v, *odprzysię[ł]* [ię] [D4_v], *wyrzek[ł]* [ię] F.

W trzech kazaniach A. Dubowicza, traktowanych jako jedno źr[ł]dło, wystąpi[ł]y oba warianty. Łącznie 13 form, w tym 10 koniugacji I kl. A i 3 koniugacji II. W poszczeg[ł]nych drukach tego autora wygl[ł]da to następująco: z *Wyprawienia*

osoby, które ukazało się w 1642 r., pochodzi 5 form, wszystkie należą do koniugacji I kl. A (*zabieży*]z D3, *rzekę* B2v, [D4], F3v, [G4v]); z *Haftu ręką bieżącą*, wydanego w 1645 r. 2 formy, w tym 1 koniugacji I kl. A i 1 koniugacji II (*rzeknie* Cv, *rzekę* Fv); nieco więcej przykładów wystąpiło w *Kazaniu na pogrzebie*, również z 1645 r., łącznie 6 form, w tym 4 koniugacji I kl. A i 2 koniugacji II (*rzekę* 1v, 22, *bieży* 19, *rzeczemy* 23; *rzeknę* 3v, 11v).

Wyłącznie warianty inercyjne poświadczone są w badanej próbie tekstu *Archelia to iest nauka i informatia o strzelbie* z 1643 r. Wielkopolanina J. Dekana. Łącznie 8 form, np.: *dosięże* 2, *bieży* 32, *ro]tą* [47].

Tymczasem oba warianty wyekscerpowano z kazań Małopolanina J. Mijakowskiego. Łącznie 23 formy, w tym 21 koniugacji I kl. A i 2 koniugacji II. W poszczególnych drukach J. Mijakowskiego wygląda to następująco: w najstarszym, z roku 1643 *Szczęśliwym w Zakonie Dominikańskim marnotrawcy*, pojawiło się 6 form, wszystkie należą do koniugacji I kl. A (np. *odbieży* 7, *rzecze* 21, *bieży* 37); w *Zbożnym pobycie po śmierci świątobliwie zmarley [...] Jey Mci Paniey Helzbiety Myszkowskiej* z 1644 r. wystąpiło 6 form, wszystkie należą do koniugacji I kl. A (m.in. *rzecze* 9, *zależe*]ię 11, *bieży* 15, *roście* 30); jedynie w najpóźniejszym tekście, *Kokoszy [...] w kazaniu za kolędę danej* z 1646 r., wśród 12 wyekscerpowanych form pojawiły się, obok 10 z koniugacji I, 2 koniugacji II (np. *bieży* C3, *uroście* D, *rzekę* E, *nie obieżą* F; *ro]ną* D).

Wyłącznie formy koniugacji I k. A znalazły się w analizowanym fragmencie *Posła zbawienia panien zakonnych klasztoru Świętego Andrzeia* z 1644 r. A. Opatowczyka. Łącznie 8 form, m.in.: *wyroście* 80, *rzecze*]z 111, *bieży* 211, *bieżycie* 340, *roście* 334.

W *Zwierciadle duchowney Łaski* z 1645 r., w tłumaczeniu J. Gawatha z Kresów południowych, pojawiły się oba warianty. Z badanej próby wyekscerpowano form, w tym 8 koniugacji I kl. A i 1 koniugacji II, np.: *roście* 176, *rzecze* 310, *rzeczemy* 324; *osiągnie*]z 344.

Podobna sytuacja panuje w *Kazaniach albo tytułach [...] rożnych lat rożnym osobom wystawionych* z 1645 r. Mazowszanina J. Olszewskiego. W obserwowanym fragmencie znalazły się 24 formy, w tym 23 koniugacji I kl. A i 1 koniugacji II, m.in.: *roście* 272, *osięgną* 405, *oblęże*]z 410, *rzekę* 410, *do]ięże* 424.

Zaledwie 1 przykład znalazł się w analizowanej części *Kleynotów stołecznego miasta Krakowa abo kościołów [...] krotko opisanych* Pomorzana P. H. Pruszcza. Odmieniony jest według koniugacji I kl. A: *rzecze*z [przedm. 5].

Tylko form inercyjnych użyto w badanym fragmencie *Żywotu Panny Maryi* z 1650 r., autorstwa A. S. Radziwiłła z Kresów północnych. Łącznie 8 przykładów, m.in.: *bieżą* 81, *ro[ł]tą* 98, *bieży* 122, *dosięże* 226, *cieką* 239, *rzecze* 336.

Natomiast zarówno formy koniugacji I kl. A, jak i koniugacji II, poświadczane są w badanym fragmencie *Trzydziestu przyczyn, dla których każdy [...]* *ma się odrażać od zboru tego, który arriańskim zowią* wydanych w 1652 r., autorstwa Wielkopolanina M. Cichowskiego. Łącznie 26 przykładów, w tym 25 koniugacji I kl. A (przede wszystkim formy od *rzec*) i 1 koniugacji II, m.in.: *rzekę* 37, *rzecze* 39, *rzeczemy* 44; *siągnę* 50.

Podczas analizy pod kątem drukarni i regionów dodano do materiału 2 źródła uzupełniające. W analizowanej partii starszego źródła: *Hierarchia abo o zwierzchności w cerkwi bożey* z 1644 r. J. Dubowicza, autora pochodzącego z Kresów północnych, wystąpiło 7 form, wszystkie należące do koniugacji I kl. A, np.: *rzeką* 145, *nie zabieży* 193, *bieży* 203, *rzecze* 218, *rzecze*z 222.

Drugie źródło składa się z trzech kazań Wielkopolanina W. Pięłowskiego. Łącznie użyto w nich 7 form, również wszystkie odmienione według koniugacji I kl. A. Jedna pochodzi z *Rzeki pokoju y strumienia powodz sławy niosącego* z 1646 r.: *rzekę* Av. Cztery formy pojawiły się w *Kazaniu na pogrzebie [...] Jana Olbrachta Smoguleckiego* z 1650 r., są to wyłącznie formy od czasownika *rzec*: *rzekę* [B4], [C4v], *rzecze* Bv, C2v. Dwie natomiast wystąpiły w *Kazaniu na pogrzebie Mości Xiędza Zygmunta Cieleckiego* z 1652 r.: *rzecze*z A2, *rzeką* C3.

W OIII formy koniugacji II pojawiły się w pięciu z jedenastu źródeł, w żadnym z nich nie zdobywając przewagi, tymczasem opozycyjne formy koniugacji I kl. A wystąpiły w każdym źródle, w pięciu przeważając, a w sześciu z kanonu podstawowego i dwóch dodatkowych występując jako forma wyłączna.

W OIV analizowane czasowniki użyte zostały w ośmiu drukach z kanonu podstawowego i jednym dodatkowym. W okresie tym widoczny jest dalszy wzrost ekstensji wariantu innowacyjnego.

Najwcześniejszym tekstem jest wydana w 1688 r. *Droga do Domu wieczności* pochodzącego z Kresów północnych M. Bujnowskiego. W analizowanym fragmencie wystąpiło 16 form koniugacji I kl. A i aż 21 koniugacji II, jednak jest to

wyłącznie czasownik *rzec*. Razem 37 przykładów, m.in.: *roście* 248, *dobieży* 272, *rzecze* 350, *ro[ł]tą* 360, *bieży* 390; *rzeknę* 375.

Z fragmentu *Żywotów Oycow, abo dzieiów y duchownych powieści starcow, zakonników, pustelników wschodnich* z 1688 r. Małopolanina S. Piskorskiego wyekscerpowano tylko formy koniugacji I kl. A. Łącznie 30 poświadczeń, głównie czasownika *rzec*: *zbieży*, *rzekę*, *rzecze*, *rzeką*.

Oba warianty pojawiły się także w tekście *Theologia zakonna człowieka zakonnego ucząca* z 1689 r. Małopolanina D. Bryknera. Z analizowanej części wyekscerpowano 6 form, w tym 5 koniugacji I kl. A i 1 koniugacji II: *bieży* 88, *ucieczce* 132, *rzecze* 132, 342, 372; *ro[ł]ną* 82.

Wyłącznie postać inercyjną przybierają natomiast formy użyte w obserwowanej części druku *Geometra y architekt polski* Wielkopolanina S. Solskiego. Jest ich zaledwie 3: *pobieży* 46, *pocieczce* 146, 151.

Więcej, bo aż 25 form, pojawiło się w analizowanej próbie *Rozmów Artaxessa y Ewandra, w których polityczne, moralne y naturalne uwagi zawarte z 1694 r.* Małopolanina S. H. Lubomirskiego. Wśród nich 22 należą do koniugacji I kl. A, a 3 do koniugacji II, są to m.in.: *rzekę* 148, *nie zabieży* 476, *rzecze* 497; *ro[ł]ną* 150, *rośnie* 264.

W badanym fragmencie *Rocznych dzieiów koscielnych od roku Pańskiego 1198 az do lat naszych z 1695 r.* autorstwa Małopolanina J. Kwiatkiewicza pojawiło się 7 form, wszystkie należą do koniugacji I kl. A, np.: *rzecze* 3, *roście* 488.

Łącznie 11 form, w tym 10 koniugacji I kl. A i 1 koniugacji II użyto w obserwowanej części *Kazań ktore sie na p[re]dce zebrać mogły* Mazowszanina C. A. Załuskiego: *wycieczce* 395, *rzekę* 466, *bieży* 612, *roście* 655; *nie odro[ł]ną* 207.

Także w analizowanej partii *Rozmyślań albo lekcji duchownej* z 1699 r., Mazowszanina T. Młodzianowskiego, poświadczone są formy w obu wariantywnych postaciach – 13 koniugacji I kl. A i 2 koniugacji II. Razem 15 przykładów, m.in.: *roście* 28, *zabieży* 371, *rzecze* 376, *ucieczecie* 383; *uciekniemy* 6, *nie ucieknę* 383.

Do materiału dodane zostały także formy ze źródła uzupełniającego – *Czyszcza albo stanu dusz w czyscu cierpiących. Sposobów ratowania* z 1695 r., autorstwa M. Roa, przetłumaczone przez S. Wdziekońskiego. Jest to 13 przykładów, wszystkie należą do koniugacji I kl. A, m.in.: *rzeczemy* 22, *rzekę* 69, *rzecze* 170, *zbiegą [i]ę* 209, *roście* 214.

W OIV innowacyjne formy koniugacji II pojawiły się w pięciu źródłach z ośmiu, w jednym zdobywając przewagę. Tymczasem opozycyjne formy koniugacji I kl. A wystąpiły we wszystkich źródłach podstawowych i źródle dodatkowym, w czterech dominują, a w trzech i w dodatkowym występują jako wyłączne.

W OV analizowane formy poświadczono zostały przez osiem druków z kanonu. Użycie w nich poszczególnych wariantów przedstawia się podobnie jak w poprzednim okresie.

Najstarszym ze źródeł jest *Krótką Annotacya Seymów Warszawskich, Grodzieńskich, także Elekcyi y Koronacyi Nayiasniejszych Królów Ichmościów Polskich* z 1740 r. Napisana została przez F. Pułaskiego. W analizowanej próbie tekstu wystąpiła jedna forma koniugacji I kl. A: *nierzekę* X2.

Następnie, w roku 1743, ukazała się *Informacya matematyczna rozumnie ciekawego Polaka swiat cały, niebo y ziemie, y co na nich iest w trudnych kwestyach y praktyce iemuż ulatwiaiąca* Małopolanina W. Bystrzonowskiego. Z niej również pochodzi jeden przykład koniugacji I kl. A: *rzekę* 88.

Oba warianty pojawiają się wśród czasowników wyekscerpowanych z *Kazań moralnych na niektóre święta* G. Wąsowskiego, wydanych w 1743 r. Spośród 18 form 16 należy do koniugacji I kl. A, a 2 do koniugacji II, m.in.: *nie dosięże* 15, *bieży* 81, *rzekę* 138; *rośnie* 24, *narośnie* 85.

Również w *Obrocie całego roku kazaniami niedzielnyimi ku wieczności skierowanym* z 1745 r. R. Czaszyńskiego występują poświadczenia form w obu koniugacjach. Łącznie z badanego fragmentu pochodzi 15 czasowników, w tym 11 koniugacji I kl. A i 4 koniugacji II, np.: *rzekę* 115, *wyrzeczę* 232, *rzecze* 242; *biegnie* 229, *biegną* 231.

We fragmencie druku *Historya luterska o początkach y roskrzewieniu się tey sekty oraz nie ktore rewolucye w sobie zawieraiąca*, J. Poszakowskiego pochodzącego z Kresów północnych, pojawiło się 6 form w koniugacji I kl. A i 1 w koniugacji II, razem 7 przykładów: *rzecze* 139, *biegą* 146, *biegę* 331; *rofną* 329.

Jeden przykład odmieniony według koniugacji I kl. A wystąpił w analizowanej próbie z *Roku odkupienia. Roku dniami męki Jezusowej wymierzonego* M. Sikorskiego z Kresów południowych (1747 r.): *rzekę* 108.

Natomiast oba warianty zostały wyekscerpowane z fragmentu *Medyka domowego* z 1749 r. S. Beimlera w przekładzie J. J. Jelonka. Siedem form

odmienionych według koniugacji I kl. A oraz dwie formy według koniugacji II. Łącznie 9 przykładów, m.in.: *zabieży*sz 201, *rzekę* 400; *wyrosną* 217, *zrosnie* [ię] 564.

Także w druku *Konsolacya filozofii* A. M. S. Boethiusa, w tłumaczeniu K. Wielopolskiego z 1750 r., poświadczane są formy zarówno z koniugacji I kl. A, jak i koniugacji II. Łącznie 17 przykładów, w tym 13 inercyjnych i 4 innowacyjne, m.in.: *rzekę* 107, *rzecze*sz 200; *nie rzeknę* 97, *ro*lną 277.

Podobna sytuacja panuje w *Kazaniach na solennych pogrzebach* z 1747 r. J. Leguckiego. Z obserwowanej części materiału pochodzi 16 form, w tym 14 koniugacji I kl. A i 2 koniugacji II: *bieży* 364, *rzekę* 134, *rzecze* 114; *rzeknie* 226, *nie rośnie* 279.

Najpóźniej wydanym źródłem z tego okresu jest *Zegar monarchow z życia M. Aureliusza cesarza rzymskiego* z 1751 r. napisany przez A. Guevara, a przetłumaczony przez A. F. Roszkowskiego. W badanym fragmencie wystąpiło 11 form, w tym 16 koniugacji I kl. A i 2 koniugacji II, m.in.: *rzekę* 135, *poprzy*siężesz 148, *przyrzeczesz* 149, *rosce* 369; *rosną* 128, *rzeknę* 223.

W OV formy koniugacji II poświadczane pojawiły się w pięciu z ośmiu źródeł, w żadnym nie zdobywając przewagi. Tymczasem opozycyjne formy koniugacji I kl. A występują we wszystkich źródłach, w pięciu dominując, a w trzech pojawiając się jako wyłączne.

Analiza poszczególnych druków pokazuje, że proces zastępowania form koniugacji I kl. A przez formy koniugacji II w badanych grupach leksemów dopiero się zaczyna (szczegółowe dane według okresów zawiera tabela nr 55).

Okres	Łączna liczba źr.	Liczba źr. poświadczających formy kon. I	Liczba źr. poświadczających formy kon. II
OI	6	6	2
OII	11	11	3
OIII	11	11	5
OIV	8	8	5
OV	8	8	5
OI-OV	44	44	20

Tabela nr 55. Ekstensja tekstowa form koniugacji I kl. A i koniugacji II czasowników *biec*, *ciec*, *rzec*, *rósć* i złożeń z *-siąc*

Wprawdzie warianty innowacyjne pojawiały się od początku doby średniopolskiej, jednak były to pojedyncze formy występujące w zaledwie 30% tekstów. Ich

ekstensja tekstowa wzrasta dopiero nieznacznie w XVII w., natomiast w XVIII, mimo iż poświadczona przez taką samą liczbę druków, to jednak wyraźnie już zaczynają się rozprzestrzeniać, pojawiają się bowiem w każdym tekście, w którym czasowniki *biec*, *ciec*, *rósć* (*rosnąć*), *rzec* i złożenia z *-siąc* poświadczane są więcej niż jedną formą.

Podsumowanie

Przechodzenie czasowników z koniugacji I kl. A do koniugacji II jest procesem trudnym do opisanego, ze względu na jego silne zróżnicowanie. Przebiega on bowiem inaczej w poszczególnych leksemach, widać także pewną zależność od liczby i osoby, a także od regionu.

W dobie średniopolskiej najszybciej rozprzestrzeniają się formy innowacyjne w czasowniku *rósć* (*rosnąć*) i jego pochodnych, w których już pod koniec badanego okresu znajdują się w obrębie niepełnej normalizacji. Zauważyć można, że narastają szybciej w liczbie mnogiej, nieco zaś wolniej w pojedynczej. W pozostałych analizowanych leksemach i ich pochodnych postaci koniugacji II są dopiero wariantami wstępującymi bądź rozwojowymi.

Najsilniej formy innowacyjne opojują się w źródłach z Kresów północnych, będąc często w użyciu w wileńskich tłoczniach J. Karcana i oo. jezuitów, podczas gdy innowacyjne najdłużej niemal stuprocentowe użycie utrzymują w drukach wielkopolskich i małopolskich. Dopiero OV przynosi niewielką zmianę, polegającą na przesunięciu wariantu inercyjnego z pełnej do niepełnej normalizacji w tekstach z każdego regionu.

1.5. Wyrównania w temacie czasowników koniugacji I

Pod wpływem analogii do tematów innych osób, w których końcowa spółgłoska była zmiękczona, w wielu czasownikach koniugacji I zaobserwować można wyrównywanie form 1. sg i 3. pl. Na skutek tego powstawały nowotwory typu: *bierzę, pierzę, dzierzę* ‘dreń’, *zowie, sypię, grzebie, skubię, żywię* ‘żyję’ itp. W tematach na *-r-/-rz-* (*bierzę, pierzę* itd.) do zmiany dochodziło rzadziej i nie przetrwały one w języku literackim, tymczasem rozpowszechniły się powstałe w ten sposób formy od tematów zakończonych na spółgłoskę wargową (*sypię, grzebie* itp.)¹.

Według ustaleń J. Łosia i W. Śmiecha, nowe formy zaczęły pojawiać się, w zależności od czasownika, od XV do XVII w. W tekstach od 1. poł. XV w. spotykane są spalatalizowane postacie czasownika *brać*: *bierzę, bierzą*. Miały one, zdaniem W. Śmiecha, charakter dialektalny. Występowały na Mazowszu, w Wielkopolsce, Sieradzkim i na północnych terenach Małopolski. Na pozostałym obszarze Małopolski panował typ *biorę/bierę, biorą/bierą*. Formy *bierzę, bierzą* z wyrównaną spółgłoską występują jeszcze w tekstach z początku XVII w. Następnie w języku literackim zanikają².

Od około poł. XV w. obok *grzebę* stosowana jest w źródłach innowacyjna forma *grzebie*. Nieco później poświadczona jest 3. pl *grzebia*³. Warianty te rywalizują ze sobą przez XVI i XVII stulecie, w XVIII w. normą jest już innowacyjne *grzebie, grzebia*⁴.

W XV w. (zgodnie z badaniami J. Łosia⁵) bądź XVI w. (według M. Malcówny⁶) pojawiły się pierwsze formy *żywię, żywią* obok *żywę, żywą*. Czasowniki te uległy jednak szybko dalszej zmianie. Około 2. poł. XVI w. poza formami ze spalatalizowanym *-w-* zaczęła dodatkowo rozpowszechniać się nowa postać tego wyrazu – *żyję, żyją* – należąca do koniugacji III. W XVII w. występują jeszcze oba warianty, natomiast w XVIII *żywię, żywią* jest już archaizmem⁷. Według

¹ J. Łoś, *Gramatyka polska...*, op. cit., s. 225-226.

² W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 39.

³ Ibidem, s. 31.

⁴ M. Malcówna, op. cit., s. 333.

⁵ J. Łoś, *Gramatyka polska...*, op. cit., s. 226.

⁶ M. Malcówna, op. cit., s. 332.

⁷ J. Łoś, *Gramatyka polska...*, op. cit., s. 226; M. Malcówna, op. cit., s. 332.

W. Śmiecha forma *żyję, żyją* występuje w tekstach z XVI w. sporadycznie, zaś zdecydowaną przewagę zyskuje dopiero w wieku XVII. Badacz dodaje, że wariant *żywie* utrzymuje się dłużej w 3 sg¹. Innowacyjne *żyję, żyją* powstało, zdaniem językoznawców, na skutek analogii do czasowników typu *pić: żyję – żyć jak piję – pić*. Przejście to prawdopodobnie ułatwiła forma *żywie* z miękką spółgłoską. Przyczyną mogło być również zlewanie się w 1. sg i 3. pl nowych spalatalizowanych form czasownika *żyć* z formami czasownika *żywić*, co spowodowało konieczność ich odróżnienia².

Z kolei w zabytkach z XVI (zwłaszcza jego drugiej połowy) i XVII w. pojawiają się, utworzone na wzór innych osób, formy 1. sg i 3. pl czasownika *zwać: zowie, zowią*. Zmiana ta również nie utrzymała się w języku. W tym samym okresie temat praesentis czasownika *zwać* zaczął przybierać postać charakterystyczną dla tematu infinitivi: *zwę, zwiesz*³. Tak więc w XVI w. występowały aż trzy (dla 1. sg i 3. pl) bądź dwa (dla pozostałych osób) równoległe warianty tego leksemu. Ostatecznie zwyciężyły postaci: *zwę, zwiesz, zwa*⁴.

W wieku XVI, według M. Malcówny⁵, a XVII według W. Śmiecha⁶, pojawiać się zaczęło spalatalizowane *skubię, skubią*, a także *sypię, sypią*. Drugi z wymienionych leksemów jest czasownikiem powstałym późno, już na gruncie języka polskiego. Pierwotną formą było tu *suć: spę, spiesz*, jednak w najstarszych zabytkach ta odmiana jest rzadka. *Spę, spiesz* szybko zaniknęło na terenie całej Polski, poza pewnymi obszarami Małopolski. Jego miejsce zajęła prawdopodobnie (przede wszystkim na terenach południowych) forma *suję, sujiesz*, utworzona na wzór *kuję, kujiesz* oraz forma *sypę, sypiesz* powstała z *sypać*, które zatraciło swoje znaczenie wielokrotne. Ostatecznie zwyciężyło *sypać* w postaci spalatalizowanej *sypię, sypiesz*⁷.

¹ W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 33.

² W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 35; M. Malcówna, op. cit., s. 332.

³ O bezwyjątkowym występowaniu form starszych do końca XV wieku pisze także J. Łoś (*Gramatyka polska...*, op. cit., s. 228).

⁴ W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 42-43.

⁵ M. Malcówna, op. cit., s. 333-334.

⁶ W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 31-32.

⁷ Ibidem, s. 31-32 i 44.

Zasób materiału

Ogólna ilość zebranego materiału to 562 słowoformy, w tym 430 ze spółgłoską tematyczną niespalatalizowaną (151 z tematem zakończonym na *-r-/-rz* i 279 na wargową) i 132 ze spółgłoską spalatalizowaną (12 z tematem zakończonym na *-r-/-rz-* i 120 na wargową).

Opis ogólny

We wszystkich badanych okresach, wśród czasowników koniugacji I, w których dochodziło do wyrównań w paradygmatach, zauważalna jest wyraźna różnica między rozwojem leksemów z tematem zakończonym na *-r-/-rz-* i na spółgłoskę wargową. Z tego powodu są one w niniejszej pracy analizowane osobno.

Wśród niektórych czasowników koniugacji I z tematem zakończonym na *-rz-* na początku doby średniopolskiej widoczna jest rywalizacja między wariantem upodobnionym do pozostałych osób, a postacią inercyjną. Trwa ona jednak tylko przez XVI w. W pozostałych okresach normę stanowi typ z twardą spółgłoską *-r-* (szczegółowe dane zawiera tabela nr 56).

Okres	typ <i>biorę, biorą</i>	typ <i>bierzę, bierzą</i>	Razem
OI	9 (43%)	12 (57%)	21
OII	42 (95%)	2 (5%)	44
OIII	32 (100%)	0 (0%)	32
OIV	34 (100%)	0 (0%)	34
OV	31 (100%)	0 (0%)	31
OI-OV	148 (91%)	14 (9%)	162

Tabela nr 56. Wariantywność typu *biorę, biorą* || *bierzę, bierzą*

W OI typy *biorę, biorą* i *bierzę, bierzą* są wariantami równoważnymi, ale widać wśród nich przewagę form innowacyjnych. OII przynosi gwałtowny spadek użyc form typu *bierzę, bierzą*, które stanowią już wariant reliktowy, a typ *biorę, biorą* znajduje się w pełnej normalizacji. W kolejnych badanych okresach panuje bezwyjątkowo wariant typu *biorę*. Z OV pochodzi jedyna odnaleziona w materiale forma *odbierą* (PKr). Zdaniem W. Śmiecha jest to forma dialektalna charakterystyczna dla niektórych terenów Małopolski. Między OI a OII widoczne jest bardzo szybkie tempo wycofywania wariantu innowacyjnego, wskaźnik wynosi

aż 1%, tymczasem między OII a OIII, gdy formy te spotykane są już tylko sporadycznie, tempo znacznie spada – wskaźnik wynosi 0,1%.

Dodatkowo należy zwrócić uwagę, że wszystkie formy w postaci innowacyjnej wystąpiły w 3. os. pl – OI 9 form typu *biorą* i 12 typu *bierzą* (zarówno formy podstawowe, jak i pochodne), w OII 34 form typu *biorą* i 2 typu *bierzą*. Natomiast typ *biorę* pojawił się w OII w 8 formach, a w OI nie został poświadczony.

Znaczną część zebranego materiału stanowi czasownik *brać* i jego pochodne. Łącznie 156 przykładów 1. sg i 3 pl. Przyjmują one w OI przeważnie postać innowacyjną: 12 poświadczeń typu *bierzę, bierzą* (60%) i 8 typu *biorę, biorą* (40%), w OII zaś inercyjną: 2 typu *bierzę, bierzą* (5%) i 41 typu *biorę, biorą* (95%). Ponadto sporadycznie pojawia się czasownik *drzeć* (4 przykłady z OI, OII i OIV), ale jego formy występują wyłącznie w postaci niespalatalizowanej: *drą |ię* (Resz.).

Inaczej wyglądał rozwój osób 1. sg i 3. pl czasowników koniugacji I z tematem zakończonym na spółgłoskę wargową. W dobie średniopolskiej początkowo dominował wśród nich wariant inercyjny typu *zowę, żywę*, szybko jednak zaczęły rozprzestrzeniać się warianty opozycyjne, które w 1. poł XVII w. wyparły całkowicie wariant starszy (szczegółowe dane zawiera tabela nr 57).

Okres	typ <i>zowę, żywę</i>	typ <i>zowie, żywie</i>	Razem
OI	219 (99%)	2 (1%)	221
OII	54 (55%)	45 (45%)	99
OIII	6 (14%)	36 (86%)	42
OIV	0 (0%)	27 (100%)	27
OV	0 (0%)	9 (100%)	9
OI-OV	279 (70%)	119 (30%)	398

Tabela nr 57. Wariantywność typu *zowę, żywę* || *zowie, żywie*

W OI w granicach pełnej normalizacji znajduje się wariant inercyjny typu *zowę, żywę*, podczas gdy opozycyjny typ *zowie, żywie* pojawia się w tym czasie jeszcze sporadycznie i jest dopiero wariantem wstępującym. W OII typy *zowę, żywę* i *zowie, żywie* są już wariantami równoważnymi, z niewielką przewagą inercyjnego. W OIII wariant innowacyjny wchodzi w obręb niepełnej normalizacji. Tymczasem formy o postaci inercyjnej stanowią już wariant zanikowy. W OIV i OV bezwyjątkowo panuje innowacyjny typ ze spółgłoską spalatalizowaną.

Tempo narastania wariantu zwycięskiego jest początkowo wysokie, następnie, gdy proces już wyhamowuje, tempo spada. Dla całej doby średniopolskiej wynosi +0,5% (tabela nr 58).

Okres		% <i>zowie, żywie</i>	Wskaźnik tempa narastania
OI	1535-1551	1%	-
OII	1587-1603	45%	+ 0,9%
OIII	1639-1652	86%	+ 0,8%
OIV	1687-1699	100%	+ 0,3%
OV	1740-1750	100%	0%
OI-OV	1535-1750	30%	+ 0,5%

Tabela nr 58. Tempo narastania wariantu typu *zowie, żywie*

W 2. poł. XVI w., gdy widać silną rywalizację obu wariantów, wskaźnik tempa narastania form typu *zowie, żywie* jest w tym okresie najwyższy. W 1. poł. XVII w., w momencie wejścia wariantu innowacyjnego w etap niepełnej normalizacji, tylko nieznacznie zwalnia. Wyraźniej tempo spada w 2. poł. XVII w., kiedy typ *zowie, żywie* wchodzi w obręb pełnej normalizacji, całkowicie wypierając formy opozycyjne.

W okresie najsilniejszego ścierania się wariantów widoczne są znaczne różnice w zależności od osoby. Brakuje niestety odpowiednich danych z OI. W czasie, gdy dominował jeszcze wariant inercyjny, a innowacyjny był dopiero wariantem wstępującym, w zebranych materiale z tego okresu występują bowiem wyłącznie formy 3. pl. Jednak ogromne różnice w osobach 1. sg i 3. pl widoczne są w OII (tabela nr 59).

Okres	Osoba	typ <i>zowe, żywe</i>	typ <i>zowie, żywie</i>	Razem
OII	1.sg	2 (33%)	4 (67%)	6
	3.pl	52 (56%)	41 (44%)	93
OIII	1.sg	1 (14%)	6 (86%)	7
	3.pl	5 (14%)	30 (86%)	35

Tabela nr 59. Wariantowość typu *zowe, żywe* || *zowie, żywie* według osoby i liczby

W OII wyraźnie wyższy procent mają formy inercyjne w 3. pl, w której znajdują się wciąż w granicach normy, podczas gdy w 1. sg przeważa już wariant innowacyjny. Tymczasem w OIII, kiedy proces się kończy, w obu osobach sytuacja wygląda tak

samo. Zarówno w 1. sg jak i 3. pl wariant innowacyjny znajduje się na etapie niepełnej normalizacji, podczas gdy inercyjny jest wariantem zanikowym.

Większość przykładów wśród czasowników koniugacji I z tematem zakończonym na spółgłoskę wargową, które zostały objęte przez proces, stanowią formy czasownika *zwać* i jego pochodnych. Łącznie 379 poświadczeń 1. sg i 3. pl. W związku z tym ich rozwój nieznacznie tylko odbiega od wyliczeń dla całości materiału (rywalizację form *zowę, zową* i *zowie, zowią* przedstawia tabela nr 60).

Okres	<i>zowę, zową</i>	<i>zowie, zowią</i>	Razem
OI	214 (99%)	1 (1%)	215
OII	53 (58%)	39 (42%)	92
OIII	6 (15%)	33 (85%)	42
OIV	0 (0%)	22 (100%)	22
OV	0 (0%)	8 (100%)	8
OI-OV	273 (72%)	106 (28%)	379

Tabela nr 60. Wariantywność *zowę, zową* || *zowie, zowią*

Proces normalizacji nie różni się tu od wyliczonego dla wszystkich czasowników zakończonych na spółgłoskę wargową wyrównywanych względem tematów innych osób. Uwagę zwrócić jednak należy, że w OIII wszystkie pojawiające się przykłady o postaci inercyjnej to formy właśnie czasownika *zwać* i pochodnych od niego.

Widać zatem, że czasownik *zwać* dłużej od innych utrzymuje postać z twardą spółgłoską. Mimo iż od XVI w. rozprzestrzenia się już trzeci wariant dla 1. sg i 3. pl, a drugi dla 2. sg, 3. sg, 1. pl i 2. pl. z tematem praes. upodobnionym do tematu infinitivu: *zwę, zwiesz, zwie, zwiemy, zwiecie, zwą*. Rywalizację wszystkich trzech wariantów w 1. sg i 3. pl przedstawia tabela nr 61.

Okres	<i>zowę, zową</i>	<i>zowie, zowią</i>	<i>zwę, zwą</i>	Razem
OI	214 (99%)	1 (1%)	0 (0%)	215
OII	53 (58%)	39 (42%)	0 (0%)	92
OIII	6 (14%)	33 (79%)	3 (7%)	42
OIV	0 (0%)	22 (92%)	2 (8%)	24
OV	0 (0%)	8 (80%)	2 (20%)	10
OI-OV	273 (71%)	103 (27%)	7 (2%)	383

Tabela nr 61. Wariantywność *zowę, zową* || *zowie, zowią* || *zwę, zwą* w 1. sg i 3. pl

Przez pierwsze dwa okresy rywalizowały ze sobą tylko warianty *zowę*, *zową* i *zowie*, *zowią*. Dopiero w OIII, kiedy wariant ze spalatalizowaną spółgłoską tematową wkracza w etap niepełnej normalizacji, pojawiają się opozycyjne formy typu *zwę*, *zwą*. Oba warianty rozprzestrzeniają się w tym czasie kosztem typu *zowę*, *zową*. Tak więc w OIII występują i regresywne *zowę*, *zową*, i tymczasowo przeważające *zowie*, *zowią*, i progresywne, a w późniejszym czasie zwycięskie, *zwę*, *zwą*. W OIV wciąż wzrasta użycie wariantu *zowie*, *zowią*, który zbliża się do granicy z pełną normalizacją. Tymczasem inercyjne *zowę*, *zową* już się nie pojawia. W OV proces normalizacyjny wariantu z wyrównaną spółgłoską tematową zostaje zahamowany i choć formy te wciąż znajdują się w obrębie niepełnej normalizacji i jest to wariant dominujący, to widoczny jest ich regresywny charakter. Natomiast wzrasta użycie progresywnego typu *zwę*, *zwą*. Trzeba jednak zwrócić tu uwagę na liczby bezwzględne – użycie typu później zwycięskiego jest w OIII, OIV i OV podobne i wynosi zaledwie od 2 do 3 form.

W osobach 1. sg i 3. pl wariant *zwę*, *zwą*, w późniejszym czasie zwycięski, początkowo rozprzestrzenia się wolniej niż w pozostałych osobach, wyprzedza je natomiast, gdy zanikają postacie inercyjne typu *zowę*, *zową*. Rywalizację wariantów *zowie* i *zwie* w 2. i 3. sg oraz 1. i 2. pl przedstawia tabela nr 62.

Okres	<i>zowie</i>	<i>zwie</i>	Razem
OI	28 (100%)	0 (0%)	28
OII	76 (100%)	0 (0%)	76
OIII	50 (83%)	10 (17%)	60
OIV	26 (93%)	2 (7%)	28
OV	36 (95%)	2 (5%)	38
OI-OV	216 (94%)	14 (6%)	230

Tabela nr 62. Wariantywność typu *zowie* || *zwie* w osobach 2., 3. sg i 1., 2. pl

Najwięcej form innowacyjnych typu *zwie* pojawia się w OIII, ich liczba maleje natomiast w OIV i OV, a na poziomie niepełnej i pełnej normalizacji utrzymuje się wariant inercyjny. Natomiast progresywny wariant *zwie* jest od OIII do OV wariantem rozwojowym.

Dość liczną grupę wśród analizowanych czasowników koniugacji I kl. A z tematem zakończonym na spółgłoskę wargową stanowią także formy 1. sg i 3. pl czasownika *żyć* i jego pochodnych. Rywalizowały wśród nich warianty typu *żywę*, *żywą* i wyrównane *żywie*, *żywią*. Na początku doby średniopolskiej zaczęły się także

pojawiać konstrukcje nowe, należące do koniugacji III. Wariantywność form ze spółgłoską niespalatalizowaną i wyrównaną wedle innych osób w dobie średniopolskiej przedstawia tabela nr 63.

Okres	<i>żywę, żywą</i>	<i>żywie, żywią</i>	Razem
OI	5 (83%)	1 (17%)	6
OII	1 (14%)	6 (86%)	7
OIII	0 (0%)	2 (100%)	2
OIV	-	-	-
OV	-	-	-
OI-OV	6 (40%)	9 (60%)	15

Tabela nr 63. Wariantywność *żywę, żywą* || *żywie, żywią*

W OI przeważają formy starsze, typu *żywę, żywą*, które znajdują się na poziomie niepełnej normalizacji. Tymczasem opozycyjne *żywie, żywią* są wariantem rozwojowym. W OII następuje gwałtowna zmiana, to formy typu *żywie, żywią* wchodzi już w obręb niepełnej normalizacji i stają się wariantem dominującym, podczas gdy regresywne *żywę, żywą* pojawiają się sporadycznie i są wariantem zanikowym. Widać zatem, że w okresie, kiedy wśród czasowników typu *zwać* silnie rywalizowały ze sobą warianty ze spalatalizowaną spółgłoską i starsze ze spółgłoską twardą, to wśród czasowników *żyć* dominuje już wyraźnie wariant innowacyjny ze spółgłoską tematową wyrównaną względem innych osób. W OIII nie ma poświadczeń wariantu starszego, tymczasem formy *żywie, żywią* pojawiają się dwukrotnie. Żaden z wariantów nie wystąpił w dwóch końcowych okresach – OIV i OV. Zostały one wyparte przez pojawiający się od OII wariant z tematem upodobnionym do form koniugacji III – *żyję, żyją*. Rywalizację wszystkich trzech postaci w dobie średniopolskiej przedstawia tabela nr 64.

Okres	<i>żywę, żywą</i>	<i>żywie, żywią</i>	<i>żyję, żyją</i>	Razem
OI	5 (83%)	1 (17%)	0 (0%)	6
OII	1 (8%)	6 (50%)	5 (42%)	12
OIII	0 (0%)	2 (6,5%)	29 (94%)	31
OIV	0 (0%)	0 (0%)	20 (100%)	20
OV	0 (0%)	0 (0%)	24 (100%)	24
OI-OV	6 (6%)	9 (10%)	78 (84%)	93

Tabela nr 64. Wariantywność *żywę, żywą* || *żywie, żywią* || *żyję, żyją*

W OI pojawiają się tylko 2 warianty, z przewagą postaci niespalatalizowanej. Od OII znaczny odsetek użyć przypadał w udziale innowacyjnemu wariantowi typu *żyje*, *żyją*. Jest to w tym okresie razem z nieznacznie tylko przeważającym *żywie*, *żywią* wariant równoważny. Obie postaci rozprzestrzeniały się głównie kosztem inercyjnego typu *zywę*, *zywą*, który stanowi wariant zanikowy. W OIII, kiedy wyparty został typ *zywę*, *zywą*, wariant progresywny *żyje*, *żyją* ogranicza znacznie użycie postaci z wyrównaną spółgłoską i wchodzi w obręb niepełnej normalizacji, tuż przy granicy z pełną. Tymczasem opozycyjne formy ze spalatalizowaną wargową spółgłoską kończącą temat występują sporadycznie i są wariantem zanikowym, a w OIV nie pojawiają się wcale, pełną normalizację osiąga natomiast typ należący do koniugacji III.

Wariant progresywny *żyje* rozprzestrzenia się w tym samym czasie również w pozostałych osobach. Rywalizację w dobie wariantów *żywie* i *żyje* w 2. i 3. sg oraz 1. i 2. pl przedstawia tabela nr 65.

Okres	<i>żywie</i>	<i>żyje</i>	Razem
OI	4 (100%)	0 (0%)	4
OII	21 (75%)	7 (25%)	28
OIII	5 (12%)	37 (88%)	42
OIV	0 (0%)	39 (100%)	39
OV	0 (0%)	34 (100%)	34
OI-OV	30 (20%)	117 (80%)	147

Tabela nr 65. Wariantowość typu *żywie* || *żyje* w osobach 2., 3. sg i 1., 2. pl

Podobnie jak w 1. sg i 3. pl, tak w pozostałych osobach wariant innowacyjny pojawia się od OII, a w OIII zdobywa już niepełną normalizację. Natomiast w OIV występuje bezwyjątkowo. W 2. i 3. sg oraz 1. i 2. pl narasta nieco wolniej niż w osobach 1. sg i 3. pl

W zebranych materiale wśród czasowników koniugacji I kl., w których nastąpił proces wyrównania tematu 1. sg i 3. pl według pozostałych osób, sporadycznie pojawiają się inne poza *zowie*, *zowią* i *żywie*, *żywią*. Są to *sypią* (CT 44, LK 409), *roszypią* (ZK 673) poświadczone przez pojedyncze przykłady w OIII, OIV i OV, a także *grzebią* (ZK 160, 639), *pogrzebią* (ZK 639, BD 315), które 4 razy wystąpiły w źródłach z OIV. Zawsze przyjmują postać innowacyjną.

Proces wyrównywania tematu 1. sg i 3. pl względem innych osób uwidocznił się w zebranych materiale wyłącznie w 3 czasownikach i ich pochodnych: *brać*, *zwać*

i *żyć*. W czasowniku *brać* obejmował formy 3. pl i uległ zahamowaniu już w XVI w., a inercyjne *biorę, biorą* od XVII w. stanowiły normę. Wśród czasowników *zwać* i *żyć* zwyciężyły postaci spalatalizowane. Proces szybciej postępował w czasowniku *żyć* i pochodnych, jednak gdy w OII formy typu *żywie, żywią* zbliżyły się do średniej rozwojowej, zaczęły być wypierane przez równoważny wariant *żyję, żyją*, który już w następnym okresie znalazł się na granicy niepełnej i pełnej normalizacji, a w OIV występował jako jedyny. W czasowniku *zwać* i pochodnych formy z wyrównaną końcówką utrzymały się dłużej, już w OIII wchodząc w obręb niepełnej normalizacji, a w OIV zbliżając się do pełnej. Wypieranie go przez wariant *zwę, zwa* z tematem wyrównanym do tematu bezokolicznika następuje dopiero w OV, ale i wtedy *zowie, zowią* znajdują się jeszcze w obrębie niepełnej normalizacji.

Różnice w odmiankach regionalnych

W użyciu wariantów z wyrównaną i niewyrównaną spółgłoską w zakresie *brać, zwać* i *żyć*, a także ze zmienioną postacią tematu czasownika *zwać* i pochodnych widoczne są duże zależności od miejsca wydania tekstu.

W OI w drukach małopolskich wśród czasowników *brać* i ich pochodnych dominował wariant innowacyjny, obejmując 60% użyć. Tymczasem w OII w źródłach małopolskich wariant ten nie pojawia się wcale. Poświadczeń tego wariantu nie ma także w tekstach północnokresowych, występuje on natomiast sporadycznie w wielkopolskich, w których jest wariantem zanikowym. Rywalizację wariantów w poszczególnych regionach w OII przedstawia tabela nr 66. W następnych okresach postać inercyjna panuje w źródłach ze wszystkich regionów, tylko w OV wyjątkowo pojawia się w druku małopolskim forma dialektalna typu *bierą*.

Region	<i>bierzę, biorą</i>	<i>biorę, biorą</i>	Razem
Małopolska	0 (0%)	21 (100%)	21
Wielkopolska	2 (18%)	9 (82%)	11
Kresy pn.	0 (0%)	12 (100%)	12

Tabela nr 66. Wariantowość typu *biorę, biorą* || *bierzę, biorą* według regionów w OII

Czasownik *zwać* oraz jego pochodne pojawiają się w OI w 1. sg i 3. pl w postaci inercyjnej w 99% form i jest to 214 użyć, natomiast w innowacyjnej typu *zowie, zowią* w 1% (zaledwie 1 poświadczenie). W OII użycie wariantu inercyjnego w tej odmianie spada, jest jednak znacznie wyższe niż w źródłach z pozostałych obserwowanych regionów (tabela nr 67).

Region	<i>zowę, zową</i>	<i>zowie, zowią</i>	Razem
Małopolska	41 (76%)	13 (24%)	54
Wielkopolska	6 (27%)	16 (73%)	22
Kresy pn.	6 (37,5%)	10 (62,5%)	16

Tabela nr 67. Wariantywność *zowę, zową* || *zowie, zowią* według regionów w OII

W OIII wariant inercyjny występuje już rzadko w niemal każdej z odmianek regionalnych. Sporadycznie zaczyna pojawiać się także wariant innowacyjny typu *zwę, zwą*. Dominuje natomiast w większości typ *zowie, zowią*. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że badania oparte są tu na niewielkiej liczbie materiału i wymagają potwierdzenia w oparciu o większą liczbę tekstów¹ (tabela nr 68).

Region	<i>zowę, zową</i>	<i>zowie, zowią</i>	<i>zwę, zwą</i>	Razem
Małopolska	2 (11%)	14 (78%)	2 (11%)	18
Wielkopolska	0 (0%)	2 (100%)	0 (0%)	2
Kresy pn.	1 (20%)	4 (80%)	0 (0%)	5
Mazowsze	2 (13%)	12 (80%)	1 (7%)	15
Kresy pd.	1 (50%)	1 (50%)	0 (0%)	2

Tabela nr 68. Wariantywność *zowę, zową* || *zowie, zowią* || *zwę, zwą* według regionów w OIII

W OIV we wszystkich regionach rywalizują ze sobą już tylko warianty typu *zowie, zowią* i *zwę, zwą*, przy czym wariant w późniejszym czasie zwycięski występuje tylko w odmianie małopolskiej i mazowieckiej, a przeważa wyłącznie w mazowieckiej². Normą w źródłach z pozostałych regionów jest typ *zowie, zowią* (szczegółowe dane zawiera tabela nr 69).

Region	<i>zowie, zowią</i>	<i>zwę, zwą</i>	Razem
Małopolska	3 (75%)	1 (25%)	4
Wielkopolska	7 (100%)	0 (0%)	7
Kresy pn.	4 (100%)	0 (0%)	4
Mazowsze	1 (10%)	9 (90%)	10

Tabela nr 69. Wariantywność *zowie, zowią* || *zwę, zwą* według regionów w OIV

W OV w źródłach wydanych w Małopolsce, Wielkopolsce i na Kresach północnych wystąpiły tylko pojedyncze przykłady typu *zowie, zowią*, podczas gdy w źródłach mazowieckich i południowokresowych pojawiają się oba warianty. W tekstach tych

¹ Dotyczy to również okresów OIV i OV.

² Dane procentowe pokazują, że jest on nawet w obrębie niepełnej normalizacji, jednak niewielka ilość przykładów i stan w następnym okresie każe traktować to z dużą ostrożnością.

przeważa wariant w późniejszym czasie wycofywany, jednak i tu ilość poświadczeń nie jest duża (szczegółowe dane zawiera tabela nr 70).

Region	<i>zowie, zowia</i>	<i>zwę, zwa</i>	Razem
Małopolska	1 (100%)	0 (0%)	1
Wielkopolska	1 (100%)	0 (0%)	1
Kresy pn.	1 (100%)	0 (0%)	1
Mazowsze	3 (75%)	1 (25%)	4
Kresy pd.	2 (67%)	1 (33%)	3

Tabela nr 70. Wariantywność *zowie, zowia* || *zwę, zwa* według regionów w OV

Z całą pewnością regionalny charakter ma w dobie średniopolskiej wariant w późniejszym czasie zwycięski typu *zwę, zwa*, który występuje tylko w źródłach mazowieckich, małopolskich i południowokresowych. Widać to także w odniesieniu do pozostałych osób. W OIII formy 2. i 3. sg oraz 1. i 2. pl z tematem czasu terażniejszego wyrównanym do tematu bezokolicznika pojawiają się w odmianie małopolskiej (6 przykładów) i mazowieckiej (4 przykłady), w OIV również w małopolskiej i mazowieckiej (po 1 przykładzie), a w OV tylko w małopolskiej (2 przykłady).

Inna sytuacja panuje w czasowniku *żyć* i pochodnych. W OI w źródłach małopolskich wystąpiło 5 form inercyjnych typu *żywę, żywą* (83%), a zaledwie 1 ze spółgłoską wyrównaną typu *żywie, żywia* (17%). W następnym okresie w odmianie tej nie zostały już poświadczone formy starsze, rywalizują ze sobą natomiast typy *żywie, żywia* (2 przykłady) i *żyję, żyją* (2 przykłady). W odmianie wielkopolskiej pojawił się tylko 1 przykład w postaci innowacyjnej progresywnej (*żyję, żyją*), natomiast w źródłach z Kresów północnych wystąpiły wszystkie trzy warianty: 1 *żywę, żywą*; 4 *żywie, żywia* i 2 *żyję, żyją*. W OIII w źródłach mazowieckich i południowokresowych poświadczony został wyłącznie wariant progresywny (w obu 2 przykładami), tymczasem w małopolskiej i północnokresowej wystąpiły pojedyncze przykłady wariantu regresywnego *żywie, żywia*, ale i tu przeważa typ *żyję, żyją* (22 przykłady w źródłach małopolskich, 5 w źródłach północnokresowych). W późniejszych okresach wariant innowacyjny *żyję, żyją* jest w wyłącznym użyciu w każdej odmianie regionalnej.

W pozostałych osobach w OII wariant innowacyjny typu *żyje* pojawia się tylko w źródłach małopolskich (7 przykładów wobec 14 typu *żywie*), w OIII oba

warianty z przewagą progresywnego poświadczane są w źródłach małopolskich (16 przykładów typu *żyje* i 1 typu *żywie*) i północnokresowych (9 typu *żyje* i 4 typu *żywie*), w pozostałych występuje już tylko typ *żyje* (6 przykładów w źródłach północnokresowych, 7 w wielkopolskich i 1 w mazowieckich).

Przyjrzenie się rywalizacji wariantów w poszczególnych odmiankach regionalnych pozwala stwierdzić, że natężenie procesu normalizacji spowalniały prawdopodobnie czynniki regionalne. Innowacyjna postać *bierzę, bierzą*, o której dialektalnym charakterze pisze W. Śmiech¹, w OII wystąpiła tylko w źródle wielkopolskim. Początkowo wyłącznie w małopolskiej i mazowieckiej odmianie pojawia się *zwę, zwie* (bez względu na osobę i liczbę), w OV 1 przykład wystąpił dodatkowo w źródle z Kresów południowych. Natomiast w przypadku czasownika *żyć* i pochodnych w OII, kiedy *żywę, żywą* stanowi wariant zanikowy, jedyny przykład w tej postaci wystąpił w źródle północnokresowym, z kolei w OIII drugi regresywny typ *żywie, żywią* w północnokresowych i małopolskich.

Użycie wariantów przez drukarnie

Ze względu na niewielką liczbę poświadczeń w przeliczeniu na poszczególne oficyny szczególna uwaga zostanie zwrócona na drukarnie, w których dłużej w użyciu był wariant regresywny bądź wcześniej niż w innych pojawił się wariant innowacyjny (progresywny).

W przypadku czasowników z tematem zakończonym na *-r/-rz-* w OI obie oficyny, F. Unglera (później wdowy H. Unglerowej) i M. Scharffenberga, stosują nieco częściej wariant innowacyjny typu *bierzę, bierzą*. W źródle wydanym w tłoczni M. Scharffenberga poświadczane zostały 2 formy, więcej pochodzi z druków reprezentujących oficynę F. Unglera (10 typu *bierzę, bierzą* i 9 typu *biorę, biorą*). W OII innowacyjna postać wystąpiła tylko w źródle pochodzącym z drukarni J. Wolraba starszego (2 przykłady, wobec 9 typu *biorę, biorą*, wszystkie formy pochodzą z RP). Natomiast pozostałe oficyny użyły w tekstach wariantu inercyjnego.

Czasowniki koniugacji I zakończone na spółgłoskę wargową, w których dochodziło do wyrównania spółgłoski, w OI pojawiły się wyłącznie w źródłach z drukarni F. Unglera (później wdowy i dziedziców). Znacznie częściej w użyciu był w tej oficynie wariant inercyjny (219 poświadczeń), innowacyjny zaś wykorzystywano sporadycznie (2 poświadczenia). Pojawił się on tylko w jednym

¹ W. Śmiech, *Rozwój form...*, op. cit., s. 39.

źródle (BR). W OII w oficynach krakowskich częściej w użyciu jest wariant inercyjny, niespalatalizowany, natomiast w poznańskiej i wileńskiej innowacyjny. W dwóch źródłach reprezentujących drukarnię A. Piotrkowczyka zaledwie 2 razy posłużono się typem *zowie*, *żywie* natomiast 26 razy użyto typu *zowę*, *żywę*. Obie formy innowacyjne pochodzą z tego samego tekstu (DH). W druku tym widoczna jest przewaga wariantu inercyjnego. W źródłach wydanych w Drukarni Łazarzowej łącznie wykorzystane zostały 4 formy typu *zowie*, *żywie*, a 23 typu *zowę*, *żywę*. Formy innowacyjne wystąpiły w dwóch tekstach (LP, SS), w jednym nieznacznie przeważając nad opozycyjnymi (LP), ale są to nieliczne przykłady. Tymczasem w poznańskiej drukarni J. Wolraba starszego, z której pochodzi jedno źródło z kanonu, częściej posługiwano się wariantami innowacyjnymi. Podobnie w wileńskiej tłoczni J. Karcana. Wydane zostały w niej dwa druki z kanonu, łącznie pojawiło się w nich 14 form innowacyjnych i 7 inercyjnych. Przewaga ta nie jest widoczna w obu tekstach. W wydany o rok wcześniej (BE) ich użycie jest mniej więcej równe, natomiast w późniejszym źródle (GJ) wyraźnie przeważają formy innowacyjne. Od OIII wariant inercyjny typu *zowę*, *zową* używany jest znacznie rzadziej. Posłużyły się nim w tym okresie cztery z dziesięciu oficyn: krakowska F. Cezarego, warszawska J. Trepińskiego, wileńska oo. bazylianów i lwowska oo. jezuitów. W następnych okresach wariant z niewyrównaną spółgłoską kończącą temat już nie występuje.

Użycie wariantów przez poszczególne oficyny odzwierciedla zmiany dokonujące się w języku literackim. W zakresie wariantowości typu *bierzę*, *bierzą* || *biorę*, *biorą* wariant ten dominuje w OII w obu krakowskich drukarniach, ale w OI, kiedy jest już wariantem reliktowym, pojawia się w źródle tylko z jednej oficyny, w pozostałych stosowano wyłącznie formę inercyjną. W użyciu wariantów czasowników zakończonych na spółgłoskę wargową zmiany widać już również w OII, kiedy są to warianty równoważne. W drukarniach krakowskich częściej używa się wariantu inercyjnego, a w poznańskiej i wileńskiej innowacyjnego. W OIII, gdy wariant inercyjny jest już wariantem zanikowym, używany jest w czterech z dziesięciu oficyn (krakowskiej, warszawskiej, wileńskiej i lwowskiej), ale w żadnej nie przeważa. Podział wariantów ze względu na drukarnię przedstawia tabela nr 71.

Okres	Drukarnia	Temat na wargową		Temat na -r-/-rz-		Razem	Liczba źr.
		zowię	zowę	bierzę	bioreę		
OI	F. Unglera, później wd. i dz. (Kraków)	2	219	10	9	240	5
	M. Scharffenberga (Kraków)	0	0	2	0	2	1
OII	A. Piotrkowczyka (Kraków)	2	26	0	1	29	2
	Łazarzowa (Kraków)	4	23	0	19	46	5
	J. Wolraba starszego, później wd. i dz. (Poznań)	16	6	2	9	33	1
	J. Karcana (Wilno)	14	7	0	12	33	2
OIII	F. Cezarego, później wd. i dz. (Kraków)	11	2	0	3	16	3
	A. Piotrkowczyka młodszego (Kraków)	4	0	0	7	11	1
	S. Lenczewskiego Bertutowicza (Kraków)	1	0	0	2	3	1
	J. Trempskiego (Warszawa)	7	2	0	3	12	1
	P. Elerta (Warszawa)	5	0	0	4	9	1
	W. Regulusa, później wd. i dz. (Poznań)	0	0	0	3	3	1
	D. Vetterusa (Leszno)	2	0	0	2	4	1
	oo. bazylianów (Wilno)	0	1	0	2	3	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	5	0	0	6	11	1
	Soc. Iesu u S. Nowogorskiego (Lwów)	1	1	0	5	7	2
OIV	M. A. Schedla (Kraków)	3	0	0	6	9	2
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	7	0	0	13	20	2
	Coll. Soc. Iesu (Poznań)	3	0	0	10	13	1
	Coll. Soc. Iesu (Kalisz)	4	0	0	1	5	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	5	0	0	14	19	2
OV	Akademicka zw. Cezarowską (Kraków)	1	0	0	1	2	1
	Coll. Soc. Iesu (Lublin)	0	0	0	6	6	2
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	3	0	0	6	9	2
	M. Wawrzyńca starszego (Leszno)	1	0	0	12	13	2
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	1	0	0	1	2	1
	Coll. Soc. Iesu (Lwów)	3	0	0	3	6	1

Tabela nr 71. Wariantywność końcowej spółgłoski tematu niektórych czasownikach koniugacji I według drukarni

Stan wariantywności w poszczególnych źródłach

W OI formy 1. sg i 3. pl analizowanych czasowników wystąpiły w sześciu źródłach. Najwcześniejszym jest wydane w 1535 r. *Polskie wypisanie dwoiey krainy świata, którą po łacinie Sarmatia [...] zową* M. Miechowity, przełożone przez Wielkopolanina A. Glabera. W tekście tym wystąpiło 70 form, których temat kończy się na spółgłoskę wargową, a także 2 przykłady, z tematem na -r-/-rz-. Wszystkie mają postać inercyjną, bez wyrównania względem innych osób. Są to przede wszystkim leksemy *brać* i *zwać*, raz pojawia się *żyć*, np.: *biorą* 23, *nie żywą* 35, *zową* 78.

Cztery lata później jest *Żywot Pana Jezu Krysta Bonawentury*, w tłumaczeniu Małopolanina B. Opeca. Wystąpiły w tym druku wyłącznie 2 formy z tematem zakończonym na -r-/-rz-, obie w postaci innowacyjnej: *bierzą* 49, 53.

W 1542 r. ukazało się dzieło *O ziołach tutecznych y zamorskich* Wielkopolanina H. Spiczyńskiego. Z badanego fragmentu wyekscerpowano 66 form 3. pl z tematem zakończonym na spółgłoskę wargową i 2 z tematem na -r-/-rz-. Wszystkie w postaci inercyjnej, np.: *zową* 116, *biorą* 208.

Z roku 1548 pochodzi *Rozmowa z Turczyńcem o wierze Krześciańskiej* B. Georgiewicza, w której wystąpiły 3 formy koniugacji I z tematem zakończonym na -r-/-rz-, wszystkie w postaci inercyjnej, a także 24 formy z tematem zakończonym na spółgłoskę wargową, w tym 22 inercyjne i 2 w postaci innowacyjnej, m.in.: *zedrą* [ię Bv, *zową* Cv, *żywą* [EVIv]; *zowią* Cv, *żywią* DVv.

Inna sytuacja panuje w wydanych w 1549 r. *Xięgach o gospodarstwie* P. Crescentyna. W obserwowanym fragmencie pojawiło się 12 form z tematem zakończonym na -r-/-rz-, przy czym tylko 2 w postaci inercyjnej, natomiast 10 w postaci innowacyjnej, m.in.: *bierzą* 198, *nabierzą* 598; *zbiorą* 183, *biorą* 578. Tymczasem czasowniki z tematem zakończonym na spółgłoskę wargową wystąpiły tylko w postaci inercyjnej, np.: *żywą* 599, *zową* 611.

Zaledwie 9 form z tematem na spółgłoskę wargową (wyłącznie czasownik *zwać*) w postaci inercyjnej użyto w analizowanym fragmencie *Kroniki wszytkyego swyata* Wielkopolanina M. Bielskiego, m.in.: *zową* 88.

Przedstawione dane pokazują, że w OI wariant inercyjny w czasownikach z tematem na -r-/-rz- wystąpił w czterech źródłach z pięciu, natomiast w czasownikach z tematem na wargową w pięciu na pięć źródeł, w jednym zdobywając przewagę, a w pozostałych będąc w wyłącznym użyciu. Natomiast

opozycyjne formy z wyrównaną spółgłoską pojawiają się w czasownikach zakończonych na *-r-/-rz-* w dwóch źródłach z pięciu, w jednym zdobywając przewagę, w drugim jako wariant wyłączny. Tymczasem w czasownikach z tematem na spółgłoskę wargową w jednym źródle z pięciu.

W OII analizowane formy pojawiają się w dziesięciu źródłach. Najstarszym z nich jest *Przestroga pastyrka do miasta Warszawskiego* Wielkopolanina S. Reszki, w której wystąpiło 11 form z tematem na *-r-/-rz-*, w tym 9 inercyjnych i 2 innowacyjne, m.in.: *biorą* 119, *drą się* 176; *bierzą* 176. A także 22 formy z tematem na spółgłoskę wargową (wyłącznie czasownik *zwać*), w tym 6 inercyjnych i 16 innowacyjnych, np.: *zową* 26; *zowią* 14.

Znacznie mniej, bo zaledwie 8 analizowanych form z tematem zakończonym na spółgłoskę wargową wyrównaną według innych osób, użytych zostało w *Kazaniach albo ćwiczeniach Chrześcijańskich na XVIII niedziel* z 1587 r. autorstwa J. Wereszczyńskiego, m.in.: *zowią* 103.

W roku 1588 ukazała się *Ewangelia od Jana Świętego* J. Brenza w tłumaczeniu W. Agryppy z Kresów północnych. Pojawiły się w badanej próbie 3 formy z tematem na *-r-/-rz-* w postaci inercyjnej oraz 11 z tematem na spółgłoskę wargową, w tym 6 inercyjnych i 5 innowacyjnych, np.: *biorą* 105; *zową* 99, *żywą* 206; *zowią* 100, *żywią* 313.

Z 1589 r. pochodzi *O jednej osobie kazań sześć* Wielkopolanina S. Grodzickiego. W analizowanym fragmencie pojawiło się 9 form z tematem na *-r-/-rz-* w postaci inercyjnej i 10 z tematem na wargową – 1 w postaci inercyjnej i 9 w innowacyjnej, m.in.: *biorą* 167; *zową* 113; *zowią* 125.

Niewiele, bo zaledwie 1 forma z tematem na *-r-/-rz-* w postaci inercyjnej i 1 na wargową, również inercyjna, wystąpiły w *Okszy Stanisławie Orzechowskim na Turka* z 1590 r. w tłumaczeniu Małopolanina J. Januszowskiego: *biorą* 51; *wyzową* 59.

Nieco więcej przykładów pojawiło się w badanym fragmencie *Rzeczy o dobrodzieystwach z Seneki wziętej* z 1593 r. Małopolanina Ł. Górnickiego. Wszystkie w postaci niewyrównanej – 2 z tematem na *-r-/-rz-* i 6 na wargową, m.in.: *biorą* 173, *obiorę* 181; *zowę* 195, *zową* 271.

Również wyłącznie inercyjne formy użyte zostały w analizowanej części *Statutów y metrik przywileiow Koronnych* S. Sarnickiego z Kresów południowych,

wydanych w 1594 r. Z tematem na -r-/-rz- 4, z tematem na wargową 9, np.: *nie obiorą* 334, *biorą* 748; *zową* 1090.

Zarówno formy wyrównane, jak i niewyrównane użyte zostały w pochodzących z roku 1595 *Politicach Panskich* Lipsiusa Iustusa, w tłumaczeniu Małopolanina P. Szczerbica. Z tematem zakończonym na spółgłoskę -r-/-rz- 6 w postaci inercyjnej, natomiast w czasownikach z tematem na wargową 3, w tym 1 w postaci inercyjnej i 2 w innowacyjnej, m.in.: *biorę* 71, *biorą* 99; *zową* 43; *zowią* 168.

Również u S. Sokołowskiego w tekście: *Sprawiedliwy Ioseph* przełożonym przez J. Bogusławskiego (być może Małopolanina) i wydany w 1596 r. występują oba warianty wśród czasowników z tematem zakończonym na spółgłoskę wargową. Z 8 form 6 ma postać inercyjną, 2 innowacyjną, np.: *zową* 68, *zowią* 150. Pojawiły się także 4 formy z tematem zakończonym na -r-/-rz- w postaci inercyjnej, m.in.: *biorą* 266.

Wiele przykładów pojawiło się w druku: *Hippica to iest o koniach xięgi* z 1603 r. K. M. Dorohostajskiego, autora prawdopodobnie pochodzącego z Kresów północnych. Form z tematem na -r-/-rz- wprowadzicie tylko 1 inercyjna, ale z tematem na wargową aż 20, w tym 18 inercyjnych i 2 innowacyjne, np.: *biorą* Iij, *zową* N; *zowią* Dv.

Powyższe zestawienie pokazuje, że w czasownikach zakończonych na spółgłoskę wargową na dziesięć źródeł wariant inercyjny typu *zowę*, *żywę* występuje we wszystkich dziesięciu, natomiast innowacyjny w sześciu. Czasowniki koniugacji I z tematem zakończonym na -r-/-rz- pojawiają się w postaci inercyjnej również we wszystkich tekstach, a w innowacyjnej w zaledwie jednym źródle.

W OIII analizowane formy pojawiają się w jedenastu źródłach z kanonu podstawowego i dwóch z dodatkowego. Wśród podstawowych najstarsza jest *Kontynuacja diaryusza woennego* z 1639 r., autorstwa pochodzącego z Kresów południowych S. Okolskiego. Wystąpił w niej zaledwie jeden przykład z tematem zakończonym na -r-/-rz- w postaci inercyjnej i jeden z tematem na wargową w postaci innowacyjnej: *biorą* D2v, *zowią* G3v.

W 1640 r. wydany został *Proces sądowy* G. Czaradzkiego. Wyekscerpowano z niego 3 formy niewyrównane z tematem zakończonym na -r-/-rz- i 9 form z tematem na wargową, w tym 2 w postaci inercyjnej i 7 w innowacyjnej, m.in.: *biorą* Cv, *zową* B2, *zowią* D3.

W kazaniach A. Dubowicza pochodzącego z Kresów północnych pojawiły się 2 formy inercyjne na *-r-/-rz-* i 1, również inercyjna, na wargową. Wszystkie pochodzą z *Wyprawienie osoby*, które ukazało się w 1642 r.: *biorę* C3v, E3; *nazowę* C3.

Również niewiele przykładów pochodzi z wydane w 1643 r. tekstu *Archelia to iest nauka i informatia o strzelbie* Wielkopolanina J. Dekana. Wyekscerpowano z niej 2 formy inercyjne z tematem na *-r-/-rz-* i 2 innowacyjne z tematem na wargową: *biorą* 5, *nabiorą* 9, *zowią* 6, 36.

W jedno źródło łączą się także trzy teksty Małopolanina J. Mijakowskiego. Wystąpiło w nich łącznie 7 form inercyjnych z tematem zakończonym na *-r-/-rz-* i 4 innowacyjne z tematem na wargową. Z najstarszego, z roku 1643 *Szczęśliwego w Zakonie Dominikańskim marnotrawcy*, 1 forma z tematem na *-r-/-rz-*: *biorą* 2. *Ze Zbożnego pobytu po śmierci świątobliwie zmarłej [...] Jey Mci Paniey Helżbiety Myszkowskiej* z 1644 r. 2 z tematem na *-r-/-rz-* i 3 na wargową: *biorą* 5, 6; *zowią* [ię 13, 14, 33. *Z Kokoszy [...] w kazaniu za kolędę danej* wydanej w 1646 r. 4 z tematem na *-r-/-rz-* i 1 na wargową: *biorę* [przedm. 2v], *zedrą* D, *zowią* [A4].

W roku 1644 ukazała się *Hierarchia abo o zwierzchnosci w cerkwi bozey* J. Dubowicza, autora pochodzącego z Kresów północnych. Wystąpiły w niej 3 formy z tematem na *-r-/-rz-*, wszystkie w postaci wariantu inercyjnego, a także 2 formy z tematem na wargową, 1 w postaci inercyjnej i 1 w innowacyjnej, m.in.: *biorą* 44, *biorę* 55, *zową* 58; *zowiemy* 60.

Również z 1644 r. pochodzi *Posel zbawienia panien zakonnych klasztoru Świętego Andrzeia* A. Opatowczyka. Pojawiło się w nim niewiele przykładów, 2 ze spółgłoską tematową *-r-/-rz-* w postaci inercyjnej oraz 1 ze spółgłoską wargową w postaci innowacyjnej: *biorą* 82, *wzbiorą* 337; *zowią* 345.

Nieco więcej poświadczeń pochodzi z *Kazań albo tytułów [...] rożnych lat rożnym osobom wystawionych* Mazowszanina J. Olszewskiego, które wydano w 1645 r. Z tematem zakończonym na *-r-/-rz-* w postaci inercyjnej 6, z tematem na wargową w postaci innowacyjnej 5, np.: *biorę* 124, *nabiorę* 423; *nazowie* 276.

W 1650 r. wydane zostały *Kleynoty stołecznego miasta Krakowa abo kościoły [...] krotko opisane* Pomorzanina P. H. Pruszcza. Użyto w nich 2 inercyjnych form z tematem na *-r-/-rz-* i 4 innowacyjnych z tematem na wargową, m.in.: *biorą* 45, *zowią* 29.

Podobnie wygląda sytuacja w *Żywocie Panny Maryi* z tego samego roku, autorstwa A. S. Radziwiłła z Kresów północnych. Wyekscerpowano z niego 4 przykłady z tematem na -r-/-rz- w postaci inercyjnej i 5 przykładów z tematem na wargową w postaci innowacyjnej, np.: *biorą* [ię 228, *biorę* 238; *zowią* 360.

Najpóźniejszym tekstem w kanonie podstawowym jest *Trzydzieści przyczyn, dla których każdy [...] ma się odrazać od zboru tego, który arriańskim zowią* z 1652 r. Wielkopolanina M. Cichowskiego. Pojawiło się w nich 8 form z tematem na spółgłoskę wargową, w tym 2 w postaci inercyjnej i 6 w innowacyjnej, m.in.: *zową* 112; *lypią* 44, *zowią* 51, *żyią* 159.

Jako źródło dodatkowe dodane zostało do obliczeń *Zwierciadło duchowney Łaski* z 1645 r., w tłumaczeniu J. Gawatha z Kresów południowych, użyto w nim tylko 2 form z tematem na -r-/-rz-, obie w postaci inercyjnej: *nie biorę* 81, *biorą* 208.

Drugim źródłem uzupełniającym są kazania Wielkopolanina W. Pigłowskiego. Wystąpiły w nich także wyłącznie inercyjne formy z tematem na -r-/-rz-, dwie pochodzą z *Rzeki pokoju y strumienia powodz sławy niosącego* z 1646 r.: *biorą* [przedm. 2v], B3; jedna z *Kazania na pogrzebie [...] Jana Olbrachta Smoguleckiego* z 1650 r.: *biorą* A2.

W OIII analizowane formy koniugacji I z tematem zakończonym na spółgłoskę wargową pojawiają się w jedenastu źródłach, wariant inercyjny występuje w czterech z nich, innowacyjny w dziesięciu. Tymczasem czasowniki z tematem na -r-/-rz- pojawiają się w dziesięciu źródłach podstawowych i dwóch uzupełniających, w każdym wyłącznie w postaci wariantu inercyjnego.

W OIV analizowane formy użyte zostały w siedmiu źródłach podstawowych i jednym dodatkowym. W tekstach tych wśród czasowników z tematem na -r-/-rz- panuje wariant trwały, inercyjny, natomiast czasowniki z tematem na spółgłoskę wargową przyjmują już wyłącznie postać innowacyjną.

W kanonie podstawowym najstarsze są *Podniety nabożeństwa zakonnego* Wielkopolanina B. N. Wąsowskiego, wydane w 1687 r. Pojawiło się w nich 10 przykładów z tematem na -r-/-rz- i 3 z tematem na wargową, m.in.: *biorę* 32, *biorą* 140; *zowią* [ię 112.

W wydanej w roku 1688 *Drodze do Domu wieczności* M. Bujnowskiego pochodzącego z Kresów północnych użyto 10 form z tematem na -r-/-rz- i 4 na spółgłoskę wargową, np.: *biorę* 184, *odbiorą* 404; *zowią* 167, *pogrzebią* 315.

Zaledwie jedna forma z tematem na *-r-/-rz-* została poświadczona w druku *Theologia zakonna człowieka zakonnego ucząca* z 1689 r. Małopolanina D. Bryknera: *biorą* [ię] 397.

Więcej przykładów pochodzi z późniejszego o rok druku *Geometra y architekt polski* Wielkopolanina S. Solskiego – 5 z tematem na *-r-/-rz-* i 3 na wargową, m.in.: *biorą* 55, *nabiorą* 158; *zowią* 100, *zowią* 157.

Z wydanych w 1694 r. *Rozmów Artaxessa y Ewandra, w których polityczne, moralne y naturalne uwagi zawarte* Małopolanina S. H. Lubomirskiego wyekscerpowano 3 formy z tematem na *-r-/-rz-* i 8 na wargową, np.: *drą* [ię] 109, *biorą* 470; *zowią* 120.

W badanej próbie *Rocznych dzieiów koscielnych od roku Pańskiego 1198 az do lat naszych* z 1695 r. Małopolanina J. Kwiatkiewicza, użyto 1 czasownika z tematem na *-r-/-rz-* i 4 z tematem na wargową, np.: *nie biorę* 490; *zowią* 766.

Więcej przykładów pojawiło się w *Kazaniach ktore sie na prędcie zebrać mogły* z 1697 r. Mazowszanina C. A. Załuskiego. Z tematem na *-r-/-rz-* 4, na wargową 5, m.in.: *biorą* 167, *drą* 420, *biorę* 651; *zowią* 206, *grzebią* [ię] 639, *rozjypią* 673.

Do kanonu utworzonego dla OIV włączone zostało źródło dodatkowe – wydany w 1695 r. *Czysciec albo stan dusz w czyscu cierpiących. Sposoby ratowania* autorstwa M. Roa, przetłumaczone przez S. Wdziekońskiego. Użyto w nim 4 form z tematem na *-r-/-rz-* i 1 na wargową, np.: *biorą* 6, *zowią* 133.

W OV analizowane formy pojawiły się w dziewięciu badanych drukach. Najstarsza w tym okresie jest *Krótka Annotacya Seymów Warszawskich, Grodzieńskich, także Elekcyi y Koronacyi Nayiasniejszych Królów Ichmościów Polskich* z 1740 r. Napisana została przez F. Pułaskiego. Wystąpiły w niej 2 formy z tematem zakończonym na *-r-/-rz-*, w jednej doszło do wyrównania samej samogłoski w temacie według innych osób, spółgłoska natomiast pozostała niespalatalizowana, jest to forma dialektalna: *odbierą* P2v, *biorę* [ię] Q2.

Następnie, w roku 1743, ukazała się *Informacya matematyczna rozumnie ciekawego Polaka swiat cały, niebo y ziemie, y co na nich iest w trudnych kwestyach y praktyce iemuż ułatwiaiąca* Małopolanina W. Bystrzonowskiego. Pojawiło się w niej 5 form z tematem na *-r-/-rz-* (wyłącznie czasownik *brać*), m.in.: *biorą* 370.

W tym samym czasie wydano *Kazania moralne na niektóre święta* G. Wąsowskiego. Wystąpił w nich jeden przykład z tematem na -r-/-rz- i jeden na wargową: *zowią* [ię 81, *biorę* 82.

W 1745 r. wyszedł drukiem *Obrot całego roku kazaniami niedzielnymi ku wieczności skierowany* R. Czaszyńskiego. Wyekscerpowano z niego 4 formy z tematem na -r-/-rz- i 1 na wargową: *biorę* 122, *biorą* 248, *zowią* [ię 368.

Tymczasem w analizowanym fragmencie *Medyka domowego* z 1749 r. S. Beimplera w przekładzie J. J. Jelonka, pojawiły się formy z tematem na -r-/-rz-, łącznie 9 przykładów, m.in.: *biorę* 520, *biorą* 549, *zbiorę* 560.

W roku 1750 wyszła drukiem *Konsolacja filozofii* A. M. S. Boethiusa, w tłumaczeniu K. Wielopolskiego, w której użyto 2 form z tematem na -r-/-rz- i 2 na wargową: *biorą* 388, *odbiorę* 427; *zowią* 263, 282.

Z tego samego roku pochodzą *Inflanty w dawnych swych [...] dziejach [...]* zebrane związane z tym regionem J. A. Hylzena. W badanym fragmencie wystąpiła 1 forma z tematem na -r-/-rz- i 1 na wargową: *zowią* 33, *odbiorą* 230.

W 1747 ukazały się *Kazania na solennych pogrzebach* J. Leguckiego. Pojawiły się w nich 3 formy z tematem na -r-/-rz- i 3 na wargową, np.: *biorę* 142, *biorą* 278; *zowią* 268, *łypią* 409.

Ostatnie źródło pochodzi z 1751 r. Jest to *Zegar monarchow z życia M. Aureliusza cesarza rzymskiego* napisany przez A. Guevara, a przetłumaczony przez A. F. Roszkowskiego. Użyto w nim 4 form z tematem na -r-/-rz- i 1 na wargową, m.in.: *nie biorę* 340, *biorą* 380; *zowią* 205.

Ekstensja tekstowa wariantów w czasownikach z tematem zakończonym na -r-/-rz- pokazuje, że nawet w okresie większego natężenia form innowacyjnych, były one ograniczone tylko do pojedynczych utworów. W większości bez zmian panował wariant inercyjny (tabela nr 72).

Okres	Łączna liczba źr.	Liczba źr. poświadczających <i>biorę, biorą</i>	Liczba źr. poświadczających <i>bierzę, bierzą</i>
OI	5	4	2
OII	9	9	1
OIII	10	10	0
OIV	7	7	0
OV	9	9	0
OI-OV	40	39	3

Tabela nr 72. Ekstensja tekstowa wariantów typu *biorę, biorą* || *bierzę, bierzą*

W OI, gdy w wyliczeniach dla języka literackiego warianty innowacyjny i inercyjny równoważą się, to po przyjrzeniu się ich ekstensji tekstowej okazuje się, że użycie wariantu innowacyjnego typu *bierzę, bierzą* ogranicza się do pojedynczych źródeł. Ich udział zmniejsza się dodatkowo w OII. Następnie znikają. Natomiast wariant inercyjny na początku występuje w większości źródeł, ale nie we wszystkich, norma zatem została tu nieznacznie zachwiana. Od OII pojawia się już w każdym źródle.

Inaczej wygląda sytuacja w czasownikach koniugacji I z tematem zakończonym na spółgłoskę wargową. Ekstensja tekstowa wariantów ukazuje szybko dokonujące się zmiany w trzech początkowych okresach doby średniopolskiej (przedstawia to tabela nr 73).

Okres	Łączna liczba źr.	Liczba źr. poświadczających <i>zowę, żywę</i>	Liczba źr. poświadczających <i>zowie, żywie</i>
OI	5	5	1
OII	10	10	6
OIII	11	4	10
OIV	6	0	6
OV	6	0	6
OI-OV	38	19	29

Tabela nr 73. Ekstensja tekstowa wariantów typu *zowę, zową, żywę, żywą* || *zowie, zowią, żywie, żywią*

W OI i OII wariant inercyjny typu *zowę, zową, żywę, żywą* występuje w każdym źródle, podczas gdy innowacyjny początkowo w zaledwie 1, ale w OII już w ponad połowie. W OIII dochodzi do ważnej zmiany – to wariant innowacyjny pojawia się już we wszystkich źródłach, natomiast inercyjny w mniej niż połowie, a w następnych okresach nie występuje.

Podsumowanie

Proces wyrównywania tematu 1. sg i 3. pl względem innych osób w dobie średniopolskiej hamowany jest w czasownikach z tematem zakończonym na *-r-/-rz-*, a finalizowany w czasownikach z tematem na spółgłoskę wargową.

Wycofywanie form typu *bierzę, bierzą* postępuje gwałtownie między OI a OII. Następnie zwalnia. Wariant innowacyjny zanika całkowicie w języku literackim między OII a OIII, jednak nawet w początkowym okresie ograniczony był już do jednego leksemu *brać* i pochodnych i to, według zebranego materiału, wyłącznie do 3. pl. Ponadto pojawiał się tylko w pojedynczych źródłach, był też prawdopodobnie ograniczony regionalnie.

W czasownikach z tematem zakończonym na spółgłoskę wargową proces w dobie średniopolskiej obejmował wyłącznie czasowniki *zwać* i *żyć* i ich pochodne. W obu wypadkach do rywalizacji włączył się dodatkowo wariant wyrównany w przypadku czasownika *zwać* do postaci bezokolicznika, w czasowniku *żyć* do form koniugacji III typu *pić (piję)*. Proces szybciej postępował w czasowniku *żyć* i pochodnych, jednak gdy w OII formy typu *żywię, żywią* zbliżyły się do średniej rozwojowej, zaczęły być wypierane przez równoważny wariant *żyję, żyją*, który już w następnym okresie znalazł się na granicy niepełnej i pełnej normalizacji, a w OIV występował jako jedyny. Warianty regresywne utrzymywały się dłużej w odmianie północnokresowej, a *żywię, żywią* także w małopolskiej.

Najdłużej proces wyrównania form 1. sg i 3. pl zachodził w czasowniku *zwać* i pochodnych. W OIII weszły w obręb niepełnej normalizacji, a w OIV zbliżyły się do pełnej. Dopiero w OIV zaczęły być w sposób widoczny wypierane przez wariant *zwę, zwa*, który początkowo pojawia się wyłącznie w małopolskiej i mazowieckiej odmianie regionalnej, w OV również w południowokresowej.

1.6. Rozszerzanie się form syntetycznych *jestem, jesteś, jesteśmy, jesteście*

Odziedziczone z prasłowiańszczyzny formy czasownika *być* w czasie teraźniejszym: *jeśm, jeś, jesmy, jeście*, które panowały jako wyłączone do początku XV wieku, zaczęły od czternastego stulecia ulegać skracaniu i upraszczaniu zarówno w czasie przeszłym złożonym, jak i w konstrukcjach biernych oraz w orzeczeniach imiennych z orzecznikiem rzeczownym i przymiotnym. Były zatem w użyciu zarówno formy pełne, jak i skrócone do postaci osobowej końcówki. W drugiej ćwierci piętnastego stulecia pojawiły się także nowotwory: *jestem, jesteś, jesteśmy, jesteście*. Powstały one na wzór form czasu przeszłego złożonego. Oparte zostały na 3. os. sg pełniącej funkcję tematu, do którego dodawano zredukowane formy 1. i 2. os. w funkcji końcówki¹. Warianty innowacyjne wyparły swoje starsze odpowiedniki już w XV w., najdłużej utrzymywała się 2. sg: *jeś*, występująca jeszcze w XVI-wiecznych rękopisach i najstarszych drukach². Pochodzenie końcówek z form zredukowanych powodowało dalszą ich ruchomość, zauważalną szczególnie w XVI i XVII stuleciu. Pojawiały się dwa typy form skróconych: *jam jest*, gdzie końcówka i temat występują oddzielnie, a także samo *jam* z elipsą członów *jest, są*. Badania A. Kowalskiej pokazują, że pierwszy typ charakterystyczny był przede wszystkim dla liczby pojedynczej, drugi występował częściej w liczbie mnogiej. Formy *jesteśmy, jesteście* trudniej było rozczłonkować ze względu na rozbieżność między funkcją a znaczeniem tematu *jest*. W celu uniknięcia tej rozbieżności pojawiały się próby zastąpienia tematu pochodzącego z 3. os. sg tematem właściwym dla 3. os. pl – *są*, tworzone były zatem formy typu: *bosmy są*. Powodowało to jednak zmianę tematu i tworzenie konstrukcji supletywnych³. Warianty oparte na temacie 3. os. pl pojawiały się do schyłku XVIII w.⁴.

Enklityki *-em, -eś, -eśmy, -eście* łączone były najczęściej z wyrazami wprowadzającymi, niewchodzącymi w związki syntaktyczne z innymi składnikami zdania – spójnikami, zaimkami w funkcji wskaźnika zespolenia bądź nawiązania

¹ Zdaniem J. Łośa wariant innowacyjny oparty na temacie *jest* najpierw ustalił się w formach pełnych (*jestem, jesteś*), dopiero potem *jest, są* zostały dodane do enklityk, tworząc formy typu: *jeśliś jest* (J. Łoś, *Gramatyka polska...*, op. cit., s. 248).

² J. Łoś, *Gramatyka polska...*, op. cit., s. 247-248; Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, op. cit., s. 374; A. Kowalska, *Rozwój nowych form słowa posiłkowego: jestem, jesteś, jesteśmy, jesteście*, w: Eadem, *Z historii polszczyzny ogólnej i regionalnej*, Katowice 2002, s. 81-83.

³ A. Kowalska, *Rozwój nowych form...*, op. cit., s. 84-85.

⁴ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, op. cit., s. 374.

albo modulantami. W przypadku braku w wypowiedzeniu wyrazu wprowadzającego, morfemy te łączono z wyrazami w funkcji podmiotu lub orzecznika – przede wszystkim z zaimkami osobowymi, imiesłowem pełniącym funkcję orzecznika w konstrukcjach biernych, w czynnych z pełniącym tę funkcję rzeczownikiem lub przymiotnikiem. W tego typu połączeniach temat *jest* (ewentualnie *są*) był zwykle pomijany.

Według szczegółowych obliczeń dla doby średniopolskiej, przeprowadzonych przez A. Kowalską, końcówki czasownika *być* w czasie teraźniejszym łączyły się w pierwszym rzędzie z zaimkami, następnie kolejno: spójnikami, przymiotnikami, modulantami, imiesłowami, rzadziej z rzeczownikami i przysłówkami. Odpowiada to łączliwości końcówek czasownika *być* w czasie przeszłym¹.

Ostatecznie, na początku XVIII w., morfemy *-em*, *-eś*, *-eśmy*, *-eście* zostały unieruchomione przy temacie *jest*, jednak formy eliptyczne zachowały się w języku w postaci reliktyw².

Zasób materiału

Ogólna ilość zebranego materiału to 1024 słowoformy, w tym 529 syntetycznych typu *jestem*, 184 analitycznych pełnych typu *żem jest* i 311 eliptycznych typu *żem*.

Opis ogólny

Na podstawie przebadanych druków zauważyć można, że w dobie średniopolskiej nieznacznie przeważa syntetyczna forma typu *jestem*. Obejmuje ona 52% wszystkich użyc. W tym czasie formy analityczne liczone łącznie obejmują 48%. Wśród konstrukcji analitycznych przewagę zyskuje forma eliptyczna typu *żem* (30%). Najniższą frekwencję wykazuje wariant pełny analityczny typu *żem jest*, którego użycie obejmuje dla całej doby średniopolskiej 18%. Widoczny jest więc brak normy i silne ścieranie się wariantów przez całą dobę średniopolską. Rywalizację wariantów typu *jestem* || *żem jest* || *żem* w poszczególnych okresach przedstawia tabela nr 74.

¹ A. Kowalska, *Rozwój nowych form...*, op. cit., s. 86-87.

² Ibidem, s. 85.

Okres	Formy syntetyczne	Formy analityczne			Łączna liczba przykładów
		pełne	eliptyczne	razem	
OI	10 (15%)	13 (20%)	43 (65%)	56 (85%)	66
OII	121 (56%)	40 (18%)	56 (26%)	96 (44%)	217
OIII	85 (60%)	16 (11%)	41 (29%)	57 (40%)	142
OIV	171 (48%)	83 (23%)	101 (29%)	185 (52%)	355
OV	137 (59%)	30 (13%)	64 (28%)	94 (41%)	231
OI-OV	524 (52%)	182 (18%)	305 (30%)	481 (48%)	1011

Tabela nr 74. Wariantywność 1. i 2. osoby czasownika *być*

Powyższe zestawienie pokazuje, że w początkowym okresie doby średniopolskiej przeważają formy analityczne, przede wszystkim eliptyczne, które stanowią wariant dominujący. Znacznie rzadziej pojawiają się przykłady analityczne pełne i są one wariantem zanikowym. Natomiast formy syntetyczne typu *jestem* stanowią wariant rozwojowy. W OI nie ma zatem ustalonej normy. Należy jednak podkreślić, iż większość poświadczeń, bo aż 61, pochodzi z jednego druku (BO). Zatem w dużej mierze jest to norma wyliczona dla pojedynczego, konkretnego tekstu i nie musi ona odpowiadać normie całej polszczyzny literackiej tego okresu.

W następnym badanym przekroju przeważać zaczynają formy syntetyczne, powodując spadek użycia konstrukcji analitycznych o 41%. Przy czym wśród form analitycznych zmniejsza się przede wszystkim udział wariantu eliptycznego (o 39%), który również jest już w tym okresie wariantem zanikowym, w mniejszym stopniu natomiast konstrukcji pełnych (o 2%).

W OIII ponownie zwiększa się użycie form syntetycznych, które stają się wariantem dominującym, choć wciąż nie stanowią normy. Stało się to tym razem kosztem form analitycznych pełnych typu *żem jest*, których udział maleje o 7%. Tymczasem użycie konstrukcji eliptycznych (*żem*) nieco wzrasta (o 3%). W OIV widoczny jest spadek form syntetycznych typu *jestem*. Natomiast większe niż w poprzednich okresach jest użycie konstrukcji analitycznych pełnych (o 12% więcej). W OV ponownie rozprzestrzenia się wariant syntetyczny, głównie kosztem wariantu analitycznego pełnego, którego udział spada o 10%, podczas gdy eliptycznego zaledwie o 1%.

Widać zatem, że na początku doby średniopolskiej rywalizowały ze sobą warianty typu *jestem* i *żem*. Wzrost formy syntetycznej jest w tym okresie dość gwałtowny (użycie tego wariantu zwiększa się o 41%). W XVII w. wydaje się, że

jestem rywalizuje głównie z formami analitycznymi pełnymi typu *żem jest*, którego użycie zwiększa się w 2. poł. XVII w.

Tak więc rywalizacja między wariantami trwa przez całą dobę średniopolską, a formy później zwycięskie w poł. XVIII stulecia są zaledwie formami przeważającymi, nie wchodzącymi jeszcze w granicę normy. Nie znajduję zatem w moim materiale potwierdzenia tezy A. Kowalskiej, że wariantowość ta zostaje zlikwidowana na początku XVIII w.¹

Narastanie wariantu syntetycznego typu *jestem* następuje bardzo wolno. Dla całej doby średniopolskiej wskaźnik tempa przyrostu tych form wynosi zaledwie +0,2%. Szczegółowe dane zawiera tabela nr 75.

Okres	% <i>jestem</i>	Wskaźnik tempa narastania
OI 1535-1551	15%	-
OII 1587-1603	56%	+ 0,8%
OIII 1639-1652	60%	+ 0,1%
OIV 1687-1699	48%	- 0,3%
OV 1740-1751	59%	+ 0,2%
OI-OV 1535-1751	52%	+ 0,2%

Tabela nr 75. Tempo narastania wariantu syntetycznego

Najszybsze tempo narastania form syntetycznych występuje między OI a OII. W kolejnych latach proces przebiega znacznie wolniej, a między OIII a OIV wskaźnik tempa jest ujemny. Równocześnie w okresie tym narastają formy analityczne pełne. Między OIV a OV wskaźnik tempa narastania form syntetycznych jest już dodatni.

Normalizacja czasownika *być* w czasie teraźniejszym postępuje powoli, rozciągając się na kilka stuleci. Dodatkowo, jak zauważyli w swych pracach A. Kowalska² i T. Lisowski³ nie przebiega równomiernie w obu osobach i liczbach. Wyraźnie pokazuje to zebrany materiał (tabela nr 76).

¹ A. Kowalska, *Rozwój nowych form...*, op. cit., s. 85.

² Ibidem.

³ T. Lisowski, op. cit., s. 243-244.

Osoba	Formy syntetyczne	Formy analityczne			Łączna liczba przykładów
		pełne	eliptyczne	razem	
1. os. 1. poj.	2 (9%)	7 (30%)	14 (61%)	21 (91%)	23
2. os. 1. poj.	4 (10%)	8 (21%)	27 (69%)	31 (89%)	39
1. poj. razem	6 (10%)	15 (24%)	41 (66%)	56 (90%)	62
1. os. 1. mn.	2 (50%)	0 (0%)	2 (50%)	2 (50%)	4
2. os. 1. mn.	4 (40%)	0 (0%)	6 (60%)	6 (60%)	10
1. mn. razem	6 (43%)	0 (0%)	8 (57%)	8 (57%)	14
1. os. razem	4 (15%)	7 (26%)	16 (59%)	23 (85%)	27
2. os. razem	8 (16%)	8 (16%)	33 (67%)	41 (84%)	49

Tabela nr 76. Wariantywność form czasownika *być* według osoby i liczby w OI

W OI dominują w liczbie pojedynczej formy eliptyczne, zarówno w 1. jak i 2. osobie. Rzadziej pojawiają się konstrukcje analityczne pełne (typu *żem jest*). Natomiast najrzadsze są formy syntetyczne. W liczbie mnogiej również najczęstszym wariantem jest eliptyczny, choć nie dominuje, a w 1. pl. równoważy się z syntetycznym. Nie ma natomiast poświadczeń konstrukcji analitycznej pełnej. Sytuacja zmienia się w kolejnym badanym okresie (tabela nr 77).

Osoba	Formy syntetyczne	Formy analityczne			Łączna liczba przykładów
		pełne	eliptyczne	razem	
1. os. 1. poj.	46 (56%)	21 (26%)	15 (18%)	36 (44%)	82
2. os. 1. poj.	28 (43%)	16 (25%)	21 (32%)	37 (57%)	65
1. poj. razem	74 (50%)	37 (25%)	36 (25%)	73 (50%)	147
1. os. 1. mn.	38 (73%)	3 (6%)	11 (21%)	14 (27%)	52
2. os. 1. mn.	9 (50%)	0 (0%)	9 (50%)	9 (50%)	18
1. mn. razem	47 (67%)	3 (4%)	20 (29%)	23 (33%)	70
1. os. razem	84 (63%)	24 (18%)	26 (19%)	50 (37%)	140
2. os. razem	37 (45%)	16 (19%)	30 (36%)	46 (55%)	83

Tabela nr 77. Wariantywność form czasownika *być* według osoby i liczby w OII

W OII w obu osobach liczby pojedynczej przeważa wariant syntetyczny. W 1. sg jest to wzrost aż o 47%, w 2. sg o 33%. Równocześnie maleje procent poświadczeń wariantów analitycznych, głównie eliptycznego (w 1 sg o 43%, w 2. sg o 37%), w mniejszym stopniu pełnego (w 1. sg ilość poświadczeń spada o 4%, tymczasem w 2. sg wzrasta o 4%). Wariant syntetyczny dominuje także w 1. pl, w której rzadziej pojawia się typ eliptyczny (jego udział zmniejsza się o 29%), a także formy

analityczne pełne (wzrost o 6%). Natomiast w osobie 2. pl spada udział form eliptycznych (o 10%) i między wariantami syntetycznym a eliptycznym panuje równowaga. Podobnie jak w poprzednim okresie, w OII w 2. pl nie występują formy analityczne pełne. Stan w OIII przedstawia tabela nr 78.

Osoba	Formy syntetyczne	Formy analityczne			Łączna liczba przykładów
		pełne	eliptyczne	razem	
1. os. 1. poj.	33 (65%)	12 (23%)	6 (12%)	18 (35%)	51
2. os. 1. poj.	23 (44%)	4 (8%)	25 (48%)	29 (56%)	52
1. poj. razem	56 (54%)	16 (16%)	31 (30%)	47 (46%)	103
1. os. 1. mn.	21 (75%)	0 (0%)	7 (25%)	7 (25%)	28
2. os. 1. mn.	8 (73%)	0 (0%)	3 (27%)	3 (27%)	11
1. mn. razem	29 (74%)	0 (0%)	10 (26%)	10 (26%)	39
1. os. razem	54 (68%)	12 (15%)	13 (17%)	25 (32%)	79
2. os. razem	31 (49%)	4 (6%)	28 (44%)	32 (51%)	63

Tabela nr 78. Wariantywność form czasownika *być* według osoby i liczby w OIII

W OIII w liczbie pojedynczej wzrasta przede wszystkim ilość użyc typy syntetycznego w 1. os. (o 9%), podczas gdy użycie analitycznych pełnych spada o 2%, a eliptycznych o 6%. W 2. sg formy syntetyczne w dalszym ciągu ścierają się z formami analitycznymi, przede wszystkim eliptycznymi, które w tym okresie utrzymują przewagę. Udział obu wariantów zwiększa się, w przypadku syntetycznych o zaledwie 1%, w eliptycznych o 16%. Mniejszy jest natomiast procent poświadczeń wariantu analitycznego pełnego (o 17% w stosunku do OII). Tymczasem w liczbie mnogiej dominują formy syntetyczne. Wzrost widoczny jest przede wszystkim w 2. os. (o 23%), w której zbliżają się do granicy niepełnej normalizacji. W 1. pl wzrost jest niewielki (o 2%), ale znajdują się już w obrębie niepełnej normalizacji. Wariantem rywalizującym z syntetycznymi są w liczbie mnogiej formy eliptyczne, natomiast brak form analitycznych pełnych. Użycie wariantu syntetycznego w 1. i 2. sg i 2. pl cofa się w kolejnym okresie (tabela nr 79).

Osoba	Formy syntetyczne	Formy analityczne			Łączna liczba przykładów
		pełne	eliptyczne	razem	
1. os. l. poj.	64 (60%)	21 (20%)	22 (21%)	43 (40%)	107
2. os. l. poj.	75 (37%)	62 (30%)	67 (33%)	129 (63%)	204
l. poj. razem	139 (45%)	83 (27%)	89 (29%)	172 (55%)	311
1. os. l. mn.	21 (91%)	0 (0%)	2 (9%)	2 (9%)	23
2. os. l. mn.	11 (52%)	0 (0%)	10 (48%)	10 (48%)	21
l. mn. razem	32 (73%)	0 (0%)	12 (27%)	12 (27%)	44
1. os. razem	85 (65%)	21 (16%)	24 (19%)	46 (35%)	130
2. os. razem	86 (38%)	62 (28%)	77 (34%)	139 (62%)	225

Tabela nr 79. Wariantywność form czasownika *być* według osoby i liczby w OIV

W OIV we wszystkich osobach przeważają już formy syntetyczne, jednak ich użycie, poza 1. pl, spada w porównaniu do stanu w OIII. W 1. sg wciąż dominuje typ *jestem*, ale widoczny jest wzrost form eliptycznych o 9%. W 2. sg przewaga wariantu syntetycznego jest niewielka. Procent form typu *jestem*, podobnie jak eliptycznych typu *żem*, zmniejszył się w tej osobie (w syntetycznych o 7%, w eliptycznych o 15%). Częściej niż w OIII pojawia się natomiast wariant analityczny pełny (wzrost o 22%). Rozprzestrzenianie się form syntetycznych następuje natomiast w 1. pl., w której powoli zbliżają się do etapu pełnej normalizacji (o 16% więcej poświadczeń). Tymczasem w 2. pl wprawdzie nadal przeważają, ale zwiększył się znacznie procent użycie wariantu eliptycznego (o 21%). W OV w obu liczbach rozprzestrzenia się wariant syntetyczny typu *jestem* (tabela nr 80).

Osoba	Formy syntetyczne	Formy analityczne			Łączna liczba przykładów
		pełne	eliptyczne	razem	
1. os. l. poj.	31 (65%)	4 (8%)	13 (27%)	17 (35%)	48
2. os. l. poj.	48 (42%)	26 (23%)	39 (35%)	65 (58%)	113
l. poj. razem	79 (49%)	30 (19%)	52 (32%)	82 (51%)	161
1. os. l. mn.	34 (89%)	0 (0%)	4 (11%)	4 (11%)	38
2. os. l. mn.	24 (75%)	0 (0%)	8 (25%)	8 (25%)	32
l. mn. razem	58 (83%)	0 (0%)	12 (17%)	12 (17%)	70
1. os. razem	65 (76%)	4 (5%)	17 (20%)	21 (24%)	86
2. os. razem	72 (50%)	26 (18%)	47 (32%)	73 (50%)	145

Tabela nr 80. Wariantywność form czasownika *być* według osoby i liczby w OV

W OV w 1. sg dominują formy syntetyczne, których użycie ponownie wzrasta (o 5%). Zwiększa się także procent wariantu eliptycznego (o 6%), a maleje analitycznego pełnego (mniej o 12%). Podobnie proces przebiega w 2. sg, w której jednak przewaga wariantu syntetycznego nie jest tak znaczna. W porównaniu do OIV form syntetycznych jest więcej o 5%, eliptycznych o 2%, a udział analitycznych pełnych spada o 7%. W liczbie mnogiej wariant syntetyczny rozprzestrzenia się w 2. pl, w której wchodzi w obręb niepełnej normalizacji (jest to o 23% więcej poświadczeń niż w OIV). Utrzymuje się też na tym poziomie w 1. pl, w której nieznacznie tylko spada użycie (o 2%). W obu osobach rywalizuje jedynie z formami eliptycznymi.

Doba średniopolska jest w zakresie wariatywności typu *żem* || *żem jest* || *jestem* czasem silnej rywalizacji między wariantami i powolnego rozprzestrzeniania się wariantu syntetycznego. Tempo narastania form syntetycznych przyspiesza gwałtownie między OI a OII, kiedy wariant ten zaczyna przeważać, wypierając opozycyjną postać eliptyczną. Następnie zwalnia, a między OIII a OIV formy typu *jestem* nawet się cofają. Rozprzestrzeniają się w tym okresie przede wszystkim przykłady typu *żem jest* (wariant analityczny pełny), których udział w OV ponownie spada. Zgodnie z obserwacjami A. Kowalskiej¹, w liczbie mnogiej przeważa zasadniczo typ *jestem*, następnie, wśród form analitycznych, wariant eliptyczny. Analityczny pełny pojawia się bardzo rzadko – zaledwie 3 poświadczenia, wyłącznie w tekstach z OII. Formy te mają zmieniony temat z *jest* na *sq*: *pro[zeni]my* [q] SSt, *sprośniey[zy]my* [q] BE, *do czego[my]* [q] BE. W całym zebranych materiale brak form analitycznych pełnych 2. pl. W liczbie pojedynczej widoczna jest większa równowaga między wariantami. Wyższy jest też procent form analitycznych pełnych, które w OII i OIII przeważają w 1. sg nad eliptycznymi. Powyższe zestawienie pokazuje, że najszybciej normalizacja zachodziła w 1. pl, w której formy syntetyczne typu *jestem* od OII dominowały, a od OIII były na etapie niepełnej normalizacji. Wahania na granicy braku normy i niepełnej normalizacji widoczne są od końca XVI w. w 2. pl. Od OV wariant typu *jestem* sytuuje się w niej na etapie niepełnej normalizacji. Od OII dominowały formy syntetyczne również w 1. sg, jednak przez całą dobę średniopolską zachowywały w niej podobny procent form (około 60%), nie wkraczając w obręb normy. Najwolniej wariant syntetyczny

¹ A. Kowalska, *Rozwój nowych form...*, op. cit., 85.

rozprzestrzenia się w 2. sg, w której przez wszystkie analizowane okresy znajduje się poza normą.

Różnice w odmiankach regionalnych

Różnice w użyciu poszczególnych wariantów widoczne są także w zależności od regionu, w którym wydano dane dzieło.

Ogromna zmiana nastąpiła między OI a OII w odmianie małopolskiej. W OI wariant syntetyczny obejmował 15% przykładów, analityczny pełny 20%, a eliptyczny 65%, wyraźnie dominując. W OII widoczny jest wzrost o 40% form syntetycznych, a znaczne ograniczenie analitycznych (przede wszystkim pełnych, w mniejszym stopniu eliptycznych). W OII przeważa wariant syntetyczny także w odmianie wielkopolskiej i południowokresowej (przedstawia to tabela nr 81).

Region	Formy syntetyczne	Formy analityczne			Łączna liczba przykładów
		pełne	eliptyczne	razem	
Małopolska	89 (55%)	20 (12%)	52 (32%)	72 (45%)	161
Wielkopolska	4 (57%)	1 (14%)	2 (29%)	3 (43%)	7
Kresy pn.	28 (57%)	19 (39%)	2 (4%)	21 (43%)	49

Tabela nr 81. Wariantywność form 1. i 2. osoby czasownika *być* według regionów w OII

W źródłach ze wszystkich regionów, które miały znaczny wkład w produkcję wydawniczą w OII, a więc małopolskich, wielkopolskich i północnokresowych, przeważają formy typu *jestem*. Drugi pod względem użycia jest w odmianie małopolskiej i wielkopolskiej wariant eliptyczny typu *żem*, natomiast w północnokresowej pojawia się on rzadko, a częściej używany jest wariant analityczny pełny typu *żem jest*.

W OIII, poza Małopolską, Wielkopolską i Kresami północnymi, wpływ na język literacki mają także dzielnice: Mazowsze i Kresy południowe, które w tym okresie wzmożyły produkcję wydawniczą. W wydanych tam drukach przeważa wariant syntetyczny, podobnie jak w tekstach małopolskich. Jego udział spadł jednak w źródłach wielkopolskich i z Kresów północnych (tabela nr 82).

Region	Formy syntetyczne	Formy analityczne			Łączna liczba przykładów
		pełne	eliptyczne	razem	
Małopolska	23 (60,5%)	4 (10,5%)	11 (29%)	15 (39,5%)	38
Wielkopolska	7 (50%)	0 (0%)	7 (50%)	7 (50%)	14
Kresy pn.	10 (38%)	2 (8%)	14 (54%)	16 (62%)	26
Mazowsze	17 (59%)	7 (24%)	5 (17%)	12 (41%)	29
Kresy pd.	33 (69%)	5 (10%)	10 (21%)	15 (31%)	48

Tabela nr 82. Wariantywność form 1. i 2. osoby czasownika *być* według regionów w OIII

W źródłach małopolskich formy typu *jestem* zaczynają dominować, widoczny jest ponownie ich wzrost, tym razem o 5,5%. Podobnie sytuacja wygląda na Kresach południowych i na Mazowszu. Tymczasem w odmianie wielkopolskiej panuje równowaga między wariantami typu *jestem* i *żem*, a nie ma poświadczeń wariantu analitycznego pełnego typu *żem jest*. W porównaniu do poprzedniego okresu wzrasta zatem użycie wariantu eliptycznego (o 21%), a spada pozostałych dwóch. Natomiast w źródłach z Kresów północnych, w których również rozprzestrzeniają się konstrukcje eliptyczne (o 50% więcej niż w OII) kosztem syntetycznych i analitycznych pełnych, zaobserwować można przewagę wariantu eliptycznego.

Wyraźne różnice między odmiankami regionalnymi języka literackiego utrzymują się także w OIV (tabela nr 83).

Region	Formy syntetyczne	Formy analityczne			Łączna liczba przykładów
		pełne	eliptyczne	razem	
Małopolska	96 (45%)	62 (29%)	55 (26%)	117 (55%)	213
Wielkopolska	17 (28%)	11 (18%)	33 (54%)	44 (72%)	61
Kresy pn.	15 (65%)	4 (17%)	4 (17%)	8 (35%)	23
Mazowsze	43 (74%)	6 (10%)	9 (16%)	15 (26%)	58

Tabela nr 83. Wariantywność form 1. i 2. osoby czasownika *być* według regionów w OIV

W ostatnim dziesięcioleciu XVII w. widoczna jest przewaga wariantu typu *jestem* w źródłach z Małopolski, Mazowsza i Kresów północnych. W małopolskiej odmianie ich udział jednak znacznie się zmniejszył w porównaniu do stanu w OIII (o 15,5%). Wzrósł natomiast procent form analitycznych pełnych (o 18,5%). Tymczasem w odmianie mazowieckiej wariant syntetyczny pojawia się częściej i znajduje się przy granicy niepełnej normalizacji. Jego użycie zwiększyło się od poprzedniego okresu o 5%. Więcej poświadczeń ma także typ *jestem* w źródłach z Kresów północnych (o 27%), w których jest wariantem dominującym. Zupełnie

inaczej przedstawia się sytuacja w odmianie wielkopolskiej. W źródłach z tego regionu przeważają formy eliptyczne, a ich udział wzrósł od OIII o 4%. Pojawiły się także w tym okresie w odmianie wielkopolskiej konstrukcje analityczne pełne.

W OV pozycja wariantu syntetycznego umacnia się w odmianie mazowieckiej i kresowych. Wciąż słaba jest jednak w źródłach wydanych w Wielkopolsce, a w małopolskich wyraźnie spada (tabela nr 84).

Region	Formy syntetyczne	Formy analityczne			Łączna liczba przykładów
		pełne	eliptyczne	razem	
Małopolska	8 (33%)	0 (0%)	26 (67%)	27 (67%)	24
Wielkopolska	34 (39,5%)	12 (14%)	40 (46,5%)	52 (60,5%)	86
Kresy pn.	9 (90%)	1 (10%)	0 (0%)	1 (10%)	10
Mazowsze	51 (69%)	16 (22%)	7 (9%)	23 (31%)	74
Kresy pd.	35 (95%)	1 (2,5%)	1 (2,5%)	2 (5%)	37

Tabela nr 84. Wariantowość form 1. i 2. osoby czasownika *być* według regionów w OV

W ostatnim badanym okresie wariant syntetyczny w źródłach z Kresów północnych i południowych znajduje się już w obrębie normy. Na Kresach północnych na etapie niepełnej normalizacji (wzrost o 25%), na południowych nawet pełnej normalizacji. Wariant syntetyczny przeważa także, choć już nie tak wyraźnie, w tekstach mazowieckich, w których jest wariantem dominującym. Jego użycie zwiększa się w tej odmianie o 4%. Natomiast w odmianie wielkopolskiej przeważa nadal postać eliptyczna, użycie jej jednak spadło w porównaniu do poprzedniego okresu (o 7,5%). Wzrosło tymczasem w drukach małopolskich (aż o 41%), w których dominuje nad wariantem syntetycznym i analitycznym pełnym.

Po zestawieniu tekstów z poszczególnych regionów, które wpływały w dobie średniopolskiej na kształtowanie się języka literackiego, można zauważyć, że w trzech odmiankach: północno- i południowokresowej, a także mazowieckiej, proces normalizacyjny przebiegał znacznie szybciej niż w pozostałych. W źródłach z Kresów południowych w 2. poł. XVIII w. wariant syntetyczny wszedł nawet w obręb pełnej normalizacji, natomiast w północnokresowych w obręb niepełnej. Dłużej zmaganie się wariantów widać w drukach małopolskich. W OI przeważa w nich typ eliptyczny, w OII, OIII i OIV syntetyczny, ale od OIV jego użycie zaczyna spadać i w OV ponownie przeważa eliptyczny. Silnie od OIII eliptyczny wariant *zem* oponuje się także w odmianie wielkopolskiej.

Użycie wariantów przez drukarnie

Jeśli przypatrzeć się produkcji poszczególnych drukarni w każdym z regionów, widać, że większość tłoczników używa wszystkich trzech wariantów.

W pierwszym przebadanym okresie pojawiły się teksty z dwóch oficyn: F. Unglera (drugi druk wydany został po śmierci Unglera, w drukarni prowadzonej przez jego żonę – H. Unglerową, oba druki będą liczyły razem) i M. Scharffenberga. W tekstach wydanych w oficynie F. Unglera wystąpiło łącznie 5 form, w tym 3 z wariantem zredukowanym i po jednej w postaci syntetycznej typu *jestem* i analitycznej typu *żem jest*. W tekście, który ukazał się u Scharffenberga eliptyczny wariant typu *żem* poświadczony jest przez 40 przykładów, pełny analityczny typu *żem jest* przez 12 a syntetyczne *jestem* przez 9.

W OII czasownik *być* w 1. i 2. os. czasu teraźniejszego pojawił się w tekstach z pięciu drukarni (dwóch małopolskich, jednej wielkopolskiej i jednej z Kresów północnych). Na szczególną uwagę zasługują zatem oficyny małopolskie. Dwa spośród tekstów małopolskich wydane zostały w oficynie A. Piotrkowczyka, pięć w Drukarni Łazarzowej. Tekst wielkopolski ukazał się u wdowy po J. Wolrabie, natomiast druk z Kresów północnych u J. Karcana.

W tekstach z małopolskiej drukarni A. Piotrkowczyka pojawiło się 5 form eliptycznych typu *żem*, 4 formy analityczne pełne typu *żem jest* i 26 form syntetycznych typu *jestem*.

W drukach z działającej również w Małopolsce oficynie Łazarzowej wystąpiło 47 form zredukowanych typu *żem*, 16 analitycznych typu *żem jest* i 63 syntetyczne typu *jestem*.

W przypadku drukarni: wielkopolskiej i z Kresów północnych stan będzie się pokrywał z wyliczeniami dla poszczególnych regionów. W drukarni wdowy i dziedziców J. Wolraba z pewnością używane były wszystkie trzy warianty. W wydanym tam tekście pojawiły się 2 formy eliptyczne, 1 analityczna pełna, 4 syntetyczne. Wszystkie typy znane i używane były także w kresowej drukarni J. Karcana, w tekstach dominuje jednak forma syntetyczna (28 poświadczeń), dość licznie pojawia się także typ analityczny pełny (19 poświadczeń), znacznie rzadziej wariant eliptyczny (2 poświadczenia).

Materiał zebrany z OIII pochodzi z tekstów wydanych w trzech drukarniach małopolskich, dwóch mazowieckich, dwóch z Kresów północnych i po jednej z Wielkopolski i Kresów południowych.

W małopolskiej oficynie F. Cezarego, prowadzonej po 1651 r. przez wdowę i dziedziców, używane były trzy warianty, z przewagą syntetycznego: eliptyczny typu *żem* wystąpił 8 razy, analityczny pełny typu *żem jest* 3 razy, a syntetyczny typu *jestem* 20 razy. W drukarni A. Piotrkowczyka młodszego również znane i używane były wszystkie warianty. W wydany tam druk pojawiły się 3 czasowniki w postaci samej końcówki typu *żem*, raz w formie analitycznej pełnej i 2 razy w postaci syntetycznej. Z małopolskiej drukarni S. Lenczewskiego Bertutowicza pochodzi druk, w którym poświadczony został tylko wariant syntetyczny typu *jestem*.

Teksty mazowieckie wydane zostały w dwóch drukarniach: P. Elerta i J. Trepińskiego. W pierwszej znane i używane były trzy warianty – eliptyczny, który pojawił się w wydany tam tekście 3 razy, analityczny pełny (7 razy) i syntetyczny (16 razy). W oficynie J. Trepińskiego stosowany był eliptyczny i syntetyczny, pojawiają się one bowiem w wydany tam tekście G. Czaradzkiego. Nie ma natomiast poświadczeń użycia wariantu analitycznego pełnego.

Z Kresów północnych przebadane zostały teksty także z dwóch drukarni: oo. bazylianów i Akademickiej Soc. Iesu. Wileńska oficyna oo. bazylianów używała wariantu eliptycznego i syntetycznego (pierwszy poświadczony jednym przykładem, drugi dwoma przykładami). Brak w wydanych tu tekstach poświadczeń wariantu analitycznego pełnego. W Drukarni Akademickiej posługiwano się trzema wariantami. Wydany tam utwór zawiera zarówno formy typu *żem* (13 przykładów), jak i typu *żem jest* (2 przykłady) oraz typu *jestem* (3 przykłady).

Teksty wielkopolskie wydane zostały w drukarni W. Regulusa, w późniejszym okresie prowadzonej przez wdowę i dziedziców, i w drukarni D. Vettera. W obu oficynach posługiwano się wariantami: eliptycznym i syntetycznym (po 5 form). Brak natomiast poświadczeń wariantu typu analitycznego pełnego.

Wszystkie trzy warianty używane są także przez lwowską drukarnię Coll. Soc. Iesu u S. Nowogorskiego. Z wydanych w niej źródeł wyekscerpowanych zostało łącznie 10 form typu *żem*, 5 typu *żem jest* i 33 typu *jestem*.

W tekstach z dwóch drukarni małopolskich, jednej mazowieckiej, jednej z Kresów północnych i z południowych pojawiły się wszystkie 3 typy.

W OIV trzy warianty używane są w małopolskich drukarniach. Spośród tekstów wydanych w oficynie M. A. Schedla tylko jeden (BT) zawiera odpowiednie

formy czasownika *być* w czasie teraźniejszym: wariant eliptyczny pojawił się w nim 9 razy, analityczny pełny 45 razy, syntetyczny 22 razy. Także jeden tekst pochodzi z krakowskiej Drukarni Akademickiej zwanej Piotrkowczykowską. Wykscerpowano z niego 2 formy typu *żem*, 8 typu *żem jest* i 46 typu *jestem*. W druku wydrukowanym w lubelskiej oficynie jezuickiej (Coll. Soc. Iesu) 44 razy pojawił się wariant eliptyczny, 10 razy analityczny pełny i 27 syntetyczny.

Warszawska oficyna oo. pijarów również używała trzech wariantów. W opracowanych tekstach z tej drukarni pojawił się 8 razy eliptyczny, 6 razy analityczny pełny i 43 razy syntetyczny.

Wszystkie trzy warianty były w użyciu w poznańskiej drukarni jezuickiej. Z wydanego tam tekstu wykscerpowanych zostało 31 czasowników w postaci eliptycznej, 11 analitycznej pełnej i 17 syntetycznej. Inaczej wygląda sytuacja w kaliskiej drukarni – w pochodzącym z niej źródle pojawiły się tylko 2 formy typu *żem*.

Każdy z wariantów jest w użyciu także w wileńskiej Drukarni Akademickiej. W wydanym tam tekście pojawiły się 4 razy formy eliptyczne, 4 razy analityczne pełne i 15 razy syntetyczne.

W OV w drukach wydanych w dwóch drukarniach małopolskich, jezuickiej w Lublinie (Coll. Soc. Iesu) i Akademickiej w Krakowie, pojawiły się tylko dwa warianty: zredukowany i syntetyczny. W tekście z pierwszej wymienionej oficyny są 3 formy zredukowane i 1 syntetyczna, w tekście z oficyny drugiej 13 zredukowanych i 7 syntetycznych.

Wszystkie trzy warianty pojawiają się w użyciu w warszawskiej drukarni oo. pijarów. W wydanych tam tekstach, które zostały opracowane na potrzeby niniejszej rozprawy, 7 razy wystąpiły formy typu *żem*, 16 razy typu *żem jest* i 51 razy typu *jestem*.

Podobnie trzech wariantów używały: poznańska oficyna jezuicka, leszczyńska M. Wawrzyńca i Drukarnia Bracka Świętej Trójcy we Lwowie. W wydanym w Poznaniu tekście 35 razy użyty był wariant eliptyczny, 5 razy analityczny pełny i 5 razy syntetyczny. Inaczej wygląda to w tekście z drukarni M. Wawrzyńca starszego w Lesznie. Pojawiło się tam 5 form eliptycznych, 7 analitycznych pełnych i 29 syntetycznych. Częściej zatem w użyciu są formy typu *jestem*. Podobnie w źródle z Kresów południowych, w którym typy *żem* i *żem jest* wystąpiły raz, podczas gdy typ *jestem* 35 razy.

W większości drukarni działających w dobie średniopolskiej na terenach ówczesnej Rzeczypospolitej posługiwano się wszystkimi trzema wariantami, różnice polegają jedynie na przewadze w danej oficynie jednej z opozycyjnych form. Wyróżniają się jednak w całości doby średniopolskiej dwa okresy – OII i OV. W pierwszym z nich w każdej z obserwowanych drukarni najczęściej używanym wariantem jest syntetyczny typ *jestem*. W OIV widoczne jest duże zróżnicowanie w posługiwaniu się przez oficyny poszczególnymi wariantami. Natomiast w OV ponownie zaczyna dominować w drukarniach wariant syntetyczny (pojawia się w tekstach ze wszystkich siedmiu tłoczni, a przeważa w czterech), podczas gdy opozycyjna postać eliptyczna występuje w tekstach z sześciu oficyn, przeważając w użyciu trzech, natomiast wariantem analitycznym pełnym posługuje się pięć drukarni, w żadnej z nich jednak nie przeważa. Stan w poszczególnych drukarniach w dobie średniopolskiej przedstawia tabela nr 85.

Okres	Drukarnia	Formy syntetyczne	Formy analityczne		Łączna liczba przykładów	Liczba źr.
			pełne	eliptyczne		
OI	F. Unglera, później wd. i dz. (Kraków)	1	1	3	5	2
	M. Scharffenberga (Kraków)	9	12	40	61	1
OII	A. Piotrkowczyka (Kraków)	26	4	5	35	2
	Łazarzowa (Kraków)	63	16	47	126	5
	J. Wolraba starszego, później wd. i dz. (Poznań)	4	1	2	7	1
	J. Karcana (Wilno)	28	19	2	49	2
OIII	F. Cezarego, później wd. i dz. (Kraków)	20	3	8	31	2
	A. Piotrkowczyka młodszego (Kraków)	2	1	3	6	1
	S. Lenczewskiego Bertutowicza (Kraków)	1	0	0	1	1
	J. Trempskiego (Warszawa)	1	0	2	3	1
	P. Elerta (Warszawa)	16	7	3	26	1
	W. Regulusa, później wd. i dz. (Poznań)	5	0	5	10	1
	D. Vetterusa (Leszno)	2	0	2	4	1
	oo. bazylianów (Wilno)	7	0	1	8	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	3	2	13	18	1
	Soc. Iesu u S. Nowogorskiego (Lwów)	33	5	10	48	2
OIV	M. A. Schedla (Kraków)	22	45	9	76	1
	Akademicka zw. Piotrkowczykowską (Kraków)	47	7	2	56	1
	Colleg. Soc. Iesu (Lublin)	27	10	44	81	1
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	43	6	8	57	2
	Coll. Soc. Iesu (Poznań)	17	11	31	59	1
	Coll. Soc. Iesu (Kalisz)	0	0	2	2	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	15	4	4	23	1
OV	Akademicka zw. Cezarowską (Kraków)	7	0	13	20	1
	Coll. Soc. Iesu (Lublin)	1	0	3	4	1
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	51	16	7	74	2
	Coll. Soc. Iesu (Poznań)	5	5	35	45	1
	M. Wawrzyńca starszego (Leszno)	29	7	5	41	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	9	1	0	10	1
	Bracka Świętej Trójcy J.K.M. (Lwów)	35	1	1	37	1

Tabela nr 85. Wariantywność 1. i 2. osoby czasownika *być* według drukarni

Stan wariantywności w poszczególnych źródłach

W OI czasownik *być* w 1. i 2. os. cz. ter. wystąpił w zaledwie trzech z sześciu przebadanych źródeł. Najstarszym z nich jest wydane w 1535 r. *Polskie wypisanie dwoiey krainy świata, którą po łacinie Sarmatia [...] zową* M. Miechowity, przełożone przez Wielkopolanina A. Glabera. Pojawiła się w nim tylko 1 forma analityczna pełna: *iam ie[st]* GA 55.

Więcej przykładów, poświadczających każdy wariant, pochodzi z cztery lata późniejszego *Żywotu Pana Jezu Krysta Bonawentury*, w tłumaczeniu Małopolanina B. Opeca. Z analizowanego fragmentu wyekscerpowano łącznie 61 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 40 eliptycznych (typu *żem*), 12 analitycznych pełnych (typu *żem jest*) i 9 syntetycznych (typu *jestem*). Na przykład: *blago[ławieni]cie* 47v, *zaliś* 72; *iaciem ie[st]* 172v, *tylkoś ie[st]* 89; *ie[te]my* 71.

W roku 1551 wydana została *Kronika wszytkyego swyata* Wielkopolanina M. Bielskiego. W badanej próbie wystąpiły łącznie 4 formy czasu teraźniejszego czasownika *być*, w tym 3 eliptyczne (typu *żem*) i 1 syntetyczna (typu *jestem*): *żem* 19, *otho[ciem]* 23, *ie[stem]* 89, *gdys* 89v.

W OI każdy wariant pojawia się w dwóch z trzech źródeł. Najwięcej poświadczeń wystąpiło w BŻ, w pozostałych tekstach jest ich bez porównania mniej. Wariant eliptyczny przeważa w dwóch tekstach. Forma analityczna pełna występuje jako wyłączna w jednym druku, ale poświadczona jest tam przez zaledwie jeden przykład. W BŻ przeważa nad wariantem syntetycznym, ustępując jednak wariantowi eliptycznemu. Natomiast wariant typu *jestem* w obu drukach, w których się pojawia, ma najniższą frekwencję.

W OII czasownik *być* w 1. i 2. os. cz. ter. użyty został w dziesięciu źródłach. W większości z nich poświadczane są wszystkie trzy warianty. Najwcześniejszym tekstem z tego okresu są *Kazania albo cwiczenia Chrześcijańskie na XVIII niedziel* z 1587 r., autorstwa J. Wereszczyńskiego, pochodzącego z Kresów południowych. W badanej próbie pojawiły się łącznie 34 formy 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 4 typu *żem*, 4 typu *żem jest* i 26 typu *jestem*. Na przykład: *niżliś* 63, *chociam* 322; *żeciem ie[st]* 86, *iam ie[st]* 188; *ie[ste]ście* 227.

W roku 1588 ukazała się *Ewanielia od Jana Świętego* J. Brenza w tłumaczeniu W. Agryppy z Kresów północnych. Z analizowanego fragmentu wyekscerpowano łącznie 38 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 1 eliptyczną, 16 analitycznych pełnych i 21 syntetycznych. Ponownie zatem

widoczna jest przewaga typu *jestem*. Między innymi: *na którąm* 102; *izem nie iełt* 94, *iam iełt* 105, *otom iełt* 317; *iełtełmy* 326.

Wariant ten ma najwięcej poświadczeń również w kazaniach *O jednej osobie* z 1589 r., Wielkopolanina S. Grodzickiego. W obserwowanym fragmencie pojawiło się łącznie 11 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 1 typu *-em*, 3 typu *-em jest* i 7 typu *jestem*. Są to przykładowo: *boście* 15; *ieśliś nie iełt* 115, *ktoryś iełt* 166; *iełtem* 2, *iełteś* 167.

Inaczej wygląda sytuacja w druku: *Oksza Stanisława Orzechowskiego na Turka* z 1590 r. tłumaczonym przez Małopolanina J. Januszowskiego. Pojawiło się w nim łącznie 17 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 14 typu *żem*, 1 typu *żem jest* i 2 typu *jestem*. Między innymi: *cołmy* 67, *pokiłmy* 69; *żeś iełt* 75; *iełteście* 49, *nie iełtem* 126.

Jednak już w *Rozwiązaniu pięćdziesiąt y dwu Quaestiy ministrow Nowo-Ewangelickich Jezuitom zadanych* z 1593 r., Mazowszanina A. Jungi, ponownie zauważalna jest przewaga wariantu syntetycznego. W obserwowanej części druku wystąpiło łącznie 7 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 2 typu *żem*, 1 typu *żem jest* i 4 typu *jestem*. Na przykład: *coście* 231, *iakołmy* 233; *iam iełt* 231; *iełtełmy* 97, *iełtem* 199.

Wariant syntetyczny dominuje także w wydanej w tym samym roku *Rzeczy o dobrodzieystwach z Seneki wziętej* Małopolanina Ł. Górnickiego, z której wyekscerpowano łącznie 40 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 10 typu *żem*, 1 typu *żem jest* i 29 typu *jestem*. Między innymi: *iełliłmy* 275, *bom* 291; *gdys iełt* 89; *iełteś* 78, *nie iełtem* 273.

Tylko dwa warianty poświadczone są przez *Statuta y metrika przywileiow Koronnych* z 1594 r., S. Sarnickiego z Kresów południowych. W analizowanej próbie tekstu pojawiły się łącznie 3 formy 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 1 analityczna pełna (typu *żem jest*) i 2 syntetyczne (typu *jestem*): *prołzeniłmy* łq 1057; *iełtem* 347, *iełtełmy* 1081.

Natomiast w późniejszych o rok *Politicach Panskich* Lipsiusa Iustusa, w tłumaczeniu Małopolanina P. Szczerbica, między wszystkimi trzema wariantami, występującymi tutaj niezbyt licznie, panuje równowaga. Z badanej części druku wyekscerpowano łącznie 11 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 3 eliptyczne (typu *żem*), 4 analityczne pełne (typu *żem jest*) i 4 syntetyczne (typu *jestem*). Na przykład: *żeś* 40, *żem* 139; *gdys iełt* 39, *alem iełt* 139; *iełtem* 69.

W kolejnym źródle – *Sprawiedliwy Ioseph S. Sokołowski* z 1596 r., przełożonym przez J. Bogusławskiego (być może Małopolanina) – również poświadczony jest każdy z wariantów, jednak form analitycznych pełnych jest mniej niż pozostałych. W badanym fragmencie pojawiło się łącznie 55 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 20 typu *zem*, 9 typu *zem jest* i 26 typu *jestem*. Między innymi: *otom* 44, *ktorego* 164; *izem ie* 148, *iakoś ie* 182; *ie* 63.

Natomiast tylko jedna forma w postaci eliptycznej wystąpiła w druku *Hippica to iest o koniach xięgi* z 1603 r. K. M. Dorohostajskiego, autora prawdopodobnie pochodzącego z Kresów północnych: *czegom* [Liņ2].

Wariant o postaci zredukowanej do samej tylko końcówki (typ *zem*) wystąpił w dziewięciu źródłach na dziesięć. Nad innymi wariantami przeważa w jednym tekście – JO, większy odsetek tego typu form jest także w SS, choć ustępują tam miejsca syntetycznym formom typu *jestem*. Wariant analityczny pełny również pojawia się w dziewięciu tekstach. Przykładów tego wariantu znajduje się najwięcej w BE, choć i tam nie zdobywają one przewagi, dominują jedynie nad wariantem eliptycznym. Także syntetyczny typ *jestem* pojawił się w dziewięciu źródłach, przeważa jednak w siedmiu (WK, BE, GJ, JR, GR, SSt i SS).

W OIII czasownik *być* w 1. i 2. os. cz. ter. wystąpił w dziesięciu źródłach podstawowych i dwóch uzupełniających. Stan w nich jest bardzo zróżnicowany. Najstarsza w kanonie z tego okresu w kanonie podstawowym jest *Kontynuacja diaryusza woennego* z 1639 r., autorstwa pochodzącego z Kresów południowych S. Okolskiego. Pojawiło się w niej łącznie 12 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 5 typu *zem* i 7 typu *jestem*. Na przykład: *niegodniście* [E4v], *bo* 1639, *gotowi* 1639; *ie* 1639, *ie* 1639.

Z następnego druku, *Procesu sądowego G. Czaradzkiego* z 1640 r., pochodzi niewiele przykładów – łącznie 3 formy 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 2 eliptyczne i 1 syntetyczna: *ie* 1640, *ie* 1640.

W źródle składającym się z trzech kazań A. Dubowicza wystąpiło 8 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 1 w postaci eliptycznej i 7 w syntetycznej. W poszczególnych tekstach wygląda to następująco: w *Wyprawieniu osoby* z 1642 r. pojawiły się 2 formy syntetyczne (*ie* 1642, *ie* 1642), w *Hafcie ręką bieżącą* z 1645 r. 1 forma eliptyczna i 2 syntetyczne (*ie* 1645, *ie* 1645), natomiast z *Kazania na pogrzebie* z tego samego roku wyekscerpowano 3 formy syntetyczne (*ie* 1645, *ie* 1645, *ie* 1645).

Każdy z wariantów znalazł się także w kazaniu Małopolanina J. Mijakowskiego *Zbożny pobyt po śmierci świątobliwie zmarłej [...] Jey Mci Paniey Helżbiety Myszkowskiej* z 1644 r. Łącznie 6 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 3 eliptyczne, 1 analityczna pełna i 2 syntetyczne: *Tocie[my]* 10, *iam* 14, *ie[liś]* 14; *ktoś ie[łt]* 14; *ie[te]my* 6, *ie[teś]* 26.

Tylko 1 forma w postaci syntetycznej wystąpiła w analizowanym fragmencie *Posła zbawienia panien zakonnych klasztoru Świętego Andrzeia* z 1644 r. autorstwa A. Opatowczyka: *ie[teś]* 86.

Więcej przykładów z przewagą wariantu syntetycznego pojawiło się w *Zwierciadle duchowney Łaski* z 1645 r., w tłumaczeniu J. Gawatha z Kresów południowych. Z badanej próby wyekscerpowano łącznie 39 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 6 typu *żem*, 3 typu *żem jest* i 30 typu *jestem*. Na przykład: *gotowam* 94, *gdys* 183; *ktorymem ie[łt]* 91, *przecieś ie[łt]* 312; *ie[łtem]* 71.

Tymczasem w *Kazaniach albo tytułach [...] rożnych lat rożnym osobom wystawionych* Mazowszanina J. Olszewskiego dominuje wariant eliptyczny. W analizowanej części tekstu wystąpiło łącznie 18 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 13 typu *żem*, 2 typu *żem jest* i 3 typu *jestem*. Między innymi: *takeś* 250, *luboś* 265; *tyś ie[łt]* 110, *iam ie[łt]* 262; *ie[teś]* 345.

Z kolei w trzech kazaniach W. Pigłowskiego, traktowanych jako jedno źródło, poświadczone są tylko dwa równoważne warianty – eliptyczny (5 przykładów) i syntetyczny (5 przykładów). Łącznie 10 form. W poszczególnych tekstach wygląda to następująco: w *Rzece pokoiu y strumieniu powodz sławy niosącym* z 1646 r. pojawiły się 3 formy eliptyczne i 4 syntetyczne (*rzekaś* [A4v]; *ie[teś]* A3, *ie[te]my* A3v), w *Kazaniu na pogrzebie [...] Jana Olbrachta Smoguleckiego* z 1650 r. wystąpiła 1 forma eliptyczna i 1 syntetyczna (*tośmy* B3v; *ie[te]my* [C4]), natomiast w wydanym w 1652 r. *Kazaniu na pogrzebie Mości Xiędza Zygmunta Cieleckiego* tylko forma eliptyczna (*kiedys* C).

Wszystkie warianty z przewagą syntetycznego wystąpiły w analizowanym fragmencie *Żywotu Panny Maryi* A. S. Radziwiłła z Kresów północnych. Łącznie 26 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 3 typu *żem*, 7 typu *żem jest* i 16 typu *jestem*, m.in.: *żem* 103; *ktorym ie[łt]* 78, *iam ie[łt]* 238, *iakoś ie[łt]* 360; *ie[teście]* 358.

Podobnie wygląda sytuacja w *Trzydziestu przyczynach, dla których każdy [...] ma się odrażać od zboru tego, który arriańskim zowią* z 1652 r. Wielkopolanina

M. Cichowskiego. W badanej części druku pojawiło się łącznie 19 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 3 eliptyczne, 3 analityczne pełne i 13 syntetycznych, np. *wyście* 108, *gotowem* 171; *bom ie[st]* 41; *ie[stechmy]* 59, *ie[stem]* 119, *ie[steś]* 181.

Do kanonu podstawowego dodane zostały w tym okresie dwa źródła uzupełniające. W wydany w 1643 r. druku *Archelia to iest nauka i informatia o strzelbie* Wielkopolanina J. Dekana, wystąpiły zaledwie 2 formy eliptyczne i 2 syntetyczne, brak natomiast w badanej próbie tekstu poświadczeń form analitycznych pełnych: *ie[zczem]* 59, *ilem* 59; *ie[stem]* 85, *nie ie[stem]* 89.

Tymczasem wszystkie trzy warianty, choć również niezbyt licznie, poświadczone zostały w tekście: *Hierarchia abo o zwierzchnosci w cerkwi bozey* J. Dubowicza, autora pochodzącego z Kresów północnych. Druk ten ukazał się w 1644 r. Pochodzi z niego 9 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*. Eliptyczne 4 razy, analityczne pełne 2 razy i syntetyczne 3 razy, m.in.: *gotowam* 94, *gdys* 183; *ktorymem ie[st]* 91, *przecies ie[st]* 312; *ie[stem]* 74.

Widać zatem, że w OIII wariant eliptyczny pojawia się w dziewięciu źródłach na dziesięć z kanonu podstawowego, w trzech przeważając, a także w dwóch źródłach dodatkowych. Z kolei formy analityczne pełne występują w pięciu źródłach podstawowych i jednym dodatkowym. W większości tekstów poświadczone są przez najmniejszą liczbę użyć, tylko w jednym występując na równi z postacią zredukowaną, jednak w tekście tym oba warianty są wyraźnie zdominowane przez formy typu *jestem*. Najwyższą ekstensję tekstową ma wariant syntetyczny, który pojawił się w dziesięciu źródłach podstawowych i w obu uzupełniających. W jednym druku panuje jako postać wyłączna, ale poświadczony jest tylko przez jedną formę, natomiast w pięciu innych tekstach przeważa nad pozostałymi wariantami.

W OIV czasownik *być* w 1. i 2. os. cz. ter. wystąpił w siedmiu źródłach. W okresie tym widoczna jest duża różnorodność w wyborze wariantów. W najstarszym tekście, *Podnietach nabozeństwa zakonnego* Wielkopolanina B. N. Wąsowskiego, wydanych w 1687 r., przeważają formy w postaci eliptycznej. W badanym fragmencie pojawiło się łącznie 59 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 31 eliptycznych (typu *żem*), 11 analitycznych pełnych (typu *żem jest*) i 17 syntetycznych (typu *jestem*), np. *iam* 117, *gotowem* 237; *czegom ie[st]* 120, *żem ie[st]* 230; *ie[steś]* 150.

W kolejnym druku, *Żywotach Oycow, abo dzieiach y duchownych powieściach starcow, zakonnikow, pustelnikow wschodnich* Małopolanina

S. Piskorskiego z 1688 r., dominuje wariant syntetyczny. Z analizowanej próby tekstu wyekscerpowano łącznie 56 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 2 typu *żem*, 8 typu *żem jest* i 46 typu *jestem*, m.in.: *Sprawiedliwyś* 100, *iakoś* 331; *ktoryś ie[st]* 330, *izaliś ie[st]* 335; *ie[steście]* 140.

Tymczasem w druku *Theologia zakonna człowieka zakonnego ucząca* z 1689 r. Małopolanina D. Bryknera, widoczna jest przewaga pełnej postaci analitycznej. W obserwowanej części tekstu pojawiło się łącznie 76 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 9 eliptycznych (typu *żem*), 45 analitycznych pełnych (typu *żem jest*) i 22 syntetyczne (typu *jestem*), przykładowo: *dobryś* 75, *żem* 125; *czymeś ie[st]* 112, *gdyżeś ie[st]* 204; *ie[stem]* 101.

Niewiele przykładów zostało znalezionych w *Rozmowach Artaxessa y Ewandra, w których polityczne, moralne y naturalne uwagi zawarte* z 1694 r. Małopolanina S. H. Lubomirskiego. W źródle tym wystąpiły zaledwie 3 formy 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być* – 2 eliptyczne i 1 syntetyczna: *żeśmy* 97, *coście* 124; *ie[stem]* 313.

Tylko 2 formy 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być* zostały wyekscerpowane z fragmentu *Rocznych dzieiów koscielnych od roku Pańskiego 1198 az do lat naszych* z 1695 r. autorstwa Małopolanina J. Kwiatkiewicza. Obie przybierają postać eliptyczną: *wyście* 9, *terazem* 774.

W kolejnym druku, *Kazaniach ktore sie na prędcie zebrać mogły* z 1697 r. Mazowszanina C. A. Załuskiego, dominuje ponownie wariant syntetyczny. W badanej próbie tekstu pojawiło się łącznie 55 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 7 eliptycznych, 6 analitycznych pełnych i 42 syntetyczne, m.in.: *iakoście* 396, *chocież* 438; *czemuś ie[st]* 163, *ieżełiś ie[st]* 166; *ie[steśmy]* 170.

Inaczej natomiast wygląda sytuacja w *Rozmyślaniach albo lekcji duchownej* Mazowszanina T. Młodzianowskiego, w których przeważa wariant eliptyczny. W analizowanym fragmencie wystąpiło łącznie 81 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 44 eliptyczne, 10 analitycznych pełnych i 27 syntetycznych, np.: *nie godzienem* 7, *czemum* 29; *dalekom ie[st]* 18, *boś ie[st]* 18; *ie[steś]* 165.

W przedstawionym materiale z OIV wariant eliptyczny pojawił się we wszystkich źródłach, przeważając w trzech, a w jednym występując jako wariant wyłączny. Fakultatywny typ analityczny *żem jest* pojawia się w pięciu źródłach na siedem, przeważając w jednym tekście. Tymczasem wariant syntetyczny poświadczony został przez sześć źródeł, w dwóch zdobywając przewagę.

W OV czasownik *być* w 1. i 2. os. cz. ter. wystąpił w ośmiu źródłach, znacznie częściej niż w poprzednich okresach przyjmując postać syntetyczną.

W druku z roku 1743 – *Informacyi matematycznej rozumnie ciekawego Polaka swiat cały, niebo y ziemie, y co na nich iest w trudnych kwestyach y praktyce iemuż ułatwiaiącej* Małopolanina W. Bystrzonowskiego – pojawiły się tylko 4 formy 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, 3 przyjęły postać eliptyczną, 1 syntetyczną: *wyście* 87, *przykryś* 95, *iam* 96; *ie[łteście* 95.

Przewaga wariantu eliptycznego widoczna jest także w *Kazaniach moralnych na niektore święta* G. Wąsowskiego. Wyekscerpowano z nich łącznie 20 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 13 eliptycznych (typu *żem*) i 7 syntetycznych (typu *jestem*), m.in.: *podobnośmy* 69, *sierotam* 134, *gotowem* 136; *ie[łteście* 95, *ie[łteśmy* 101.

Trzy warianty poświadczone są w *Obrocie całego roku kazaniami niedzielnyimi ku wieczności skierowanym* z 1745 r. autorstwa R. Czaszyńskiego. W badanym fragmencie pojawiło się łącznie 39 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 3 eliptyczne (typu *żem*), 11 analitycznych pełnych (typu *żem jest*) i 25 syntetycznych (typu *jestem*), np.: *żeście* 241, *takeś* 371; *tyś ie[łt* 238, *czyliżeś ie[łt* 371; *ie[łteście* 354.

Tylko dwa warianty, z przewagą syntetycznego, występują w wydanej tego samego roku druku *Histora luterska o początkach y roskrzewieniu się tey sekty oraz nie ktore rewolucye w sobie zawieraiąca* pochodzącego z Kresów północnych J. Poszakowskiego. Z badanego fragmentu wyekscerpowano łącznie 10 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 1 analityczna pełna i 9 syntetycznych, m.in.: *tyś je[łt* 131; *je[łtem* 131, *je[łteśmy* 168.

Tymczasem w *Probach nieomylnych ducha prawdziwie zakonnego* z 1746 r. J. Kobielskiego, autora z Kresów południowych, dominuje wariant eliptyczny. W analizowanej próbie tekstu wystąpiło łącznie 45 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 35 eliptycznych, 5 analitycznych pełnych i 5 syntetycznych, np.: *alem* 65, *bośmy* 115; *iam ie[łt* [206], *alboś ie[łt* [212]; *ie[łteś* [190].

Odwrotna sytuacja panuje w *Roku odkupienia. Roku dniami męki Jezusowej wymierzonym* z 1747 r., autorstwa M. Sikorskiego z Kresów południowych. W obserwowanej części druku pojawiło się 37 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 1 w postaci eliptycznej, 1 w analitycznej pełnej i 35 w syntetycznej, m.in.: *godzieneś* 112, *iam ie[łt* 151; *ie[łteście* 63, *ie[łteśmy* 170, *ie[łtem* 173.

Również w druku *Konsolacya filozofii* z 1750 r. autorstwa A. M. S. Boethiusa, przełożonej przez K. Wielopolskiego, przeważa typ syntetyczny. Z analizowanego fragmentu tekstu wyekscerpowano 35 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 4 eliptyczne, 5 analitycznych pełnych i 26 syntetycznych, np.: *tyś* 15, *gotowem* 63; *żeś iełt* 97, *ieżeliś nie iełt* 222; *iełtem* 50.

Podobnie w *Zegarze monarchow z życia M. Aureliusza cesarza rzymskiego* napisanym przez A. Guevara, a przetłumaczonym przez A. F. Roszkowskiego. Z obserwowanej części wyekscerpowano 41 form 1. i 2. os. cz. ter. czasownika *być*, w tym 5 eliptycznych, 7 analitycznych pełnych i 29 syntetycznych, m.in.: *ktoremiś* 124, *pierwłzys* 129; *alboś iełt* 124, *ieżeliś iełt* 131; *iełteś* 131.

W OV wariant eliptyczny typu *żem* pojawił się w siedmiu źródłach z ośmiu, w trzech uzyskując przewagę. Tymczasem analityczny pełny typ *żem jest* użyty został w sześciu źródłach. W trzech wyprzedził liczebnie opozycyjne *żem*, nie zdobył jednak w żadnym przewagi nad syntetycznym. Natomiast wariant syntetyczny typu *jestem* wystąpił we wszystkich ośmiu źródłach, w jednym jako postać wyłączna, a w pięciu dominując nad pozostałymi wariantami. Wyliczenia dla wszystkich okresów zawiera tabela nr 86.

Okres	Łączna liczba źr.	Liczba źr. poświadczających formy syntetyczne	Liczba źr. poświadczających formy analityczne eliptyczne	Liczba źr. poświadczających formy analityczne pełne
OI	3	2	2	2
OII	10	9	9	9
OIII	10	10	9	5
OIV	7	6	7	5
OV	8	8	7	6
OI-OV	38	35	34	27

Tabela nr 86. Ekstensja tekstowa wariantów typu *jestem* || *żem jest* || *żem*

Przedstawione dane pokazują, że od poł. XVII w. widocznie kurczy się ekstensja tekstowa wariantu typu *żem jest*, zawsze jednak występuje w przynajmniej połowie źródeł. Zasadniczo nie zmienia się ekstensja tekstowa pozostałych dwu typów, zredukowanego i syntetycznego, które występują przez całą dobę średniopolską we wszystkich bądź prawie wszystkich źródłach. Dopiero w OV udział wariantu eliptycznego poświadczony jest w nieco mniejszej liczbie tekstów.

Ciekawie przedstawia się kwestia dominacji danego wariantu w poszczególnych drukach. W największej ich liczbie, dziewiętnastu z trzydziestu dziewięciu, przeważa syntetyczna forma typu *jestem*. W dwóch panuje jako

wyłączna, poświadczona jest jednak w tych tekstach przez zaledwie trzy czasowniki. Wariant eliptyczny dominuje w dwunastu źródłach na trzydzieści dziewięć, w jednym występuje jako wyłączone (poświadczone przez jedną formę). Natomiast krótki typ *żem* zyskuje przewagę w jednym źródle.

Podsumowanie

W dobie średniopolskiej widać niemal na każdej płaszczyźnie silne ścieranie się wariantów typu *żem* || *żem jest* || *jestem*. W OI przeważają w polszczyźnie literackiej formy eliptyczne (typu *żem*), nie ma jednak ustabilizowanej normy. Natomiast w późniejszych przekrojach synchronicznych widoczna jest przewaga wariantu syntetycznego (typu *jestem*), ale również nie stanowi on normy. Najwyższe tempo narastania form progresywnych zauważyć można między OI a OII, kiedy formy typu *jestem* gwałtownie się rozprzestrzeniają. W tym czasie nie ma większych różnic między poszczególnymi odmiankami regionalnymi. Podobny stan panuje także w oficynach. O intensywnej rywalizacji między wariantami świadczy cofnięcie się procesu normalizacyjnego w OIV, szerzą się wtedy przede wszystkim formy analityczne pełne, obejmując szczególnie 2. os. sg. Obserwować można również różnice między odmiankami regionalnymi. Wariant progresywny dominuje w źródłach mazowieckich i północnokresowych, przeważa w małopolskich. Tymczasem w wielkopolskich to postać eliptyczna przekracza próg średniej rozwojowej. Stan ten ma też odbicie w posługiwaniu się poszczególnymi wariantami w oficynach. W trzech drukarniach w użyciu najczęściej jest wariant progresywny typu *jestem*, także w trzech regresywny typ *żem*, natomiast w jednej regresywny typ *żem jest*. Proces normalizacyjny przyśpiesza ponownie w OV, kiedy wariant syntetyczny przestaje być wariantem równoważnym, wciąż jednak silne jest tym okresie zróżnicowanie regionalne. Postępowe są Kresy i Mazowsze, z tyłu pozostają Małopolska i Wielkopolska. Formy progresywne przeważają w OV w większości drukarni. Pojawiają się też w każdym z analizowanych źródeł.

1.7. Ekspansja i zanikanie form zakończonych na *-chmy* w 1. pl cz. ter. czasownika *być*

Wśród form czasownika *być* w czasie teraźniejszym w XVI w. zaczęły się pojawiać obok panujących: *jestem* i *jestesmy*, a także rzadszego *sąsmy*, nowe warianty: *jestech*, *jestechmy* i *sąchmy*. Formy z aorystycznym *-ch-* utworzone zostały na wzór rozprzestrzeniających się w czasie przeszłym form typu *bylech*, *bylichmy*. Wpływ ten widoczny jest przede wszystkim w ujęciu chronologicznym, formy na *-ch-* w czasie teraźniejszym pojawiły się nieco później niż w czasie przeszłym, a także w różnicach między frekwencją innowacyjnych wariantów w liczbie pojedynczej i mnogiej, które widoczne są zarówno w czasie przeszłym, jak i teraźniejszym. Zdaniem J. Łosia końcówkę *-chmy* rozpowszechnił Rej i inni pisarze tego okresu. A. Kowalska dodaje, że u niektórych z tych pisarzy, między innymi u Reja, końcówka ta przeważa¹. W 1. sg, jak zauważa A. Kowalska, wariant *jestech* pojawia się rzadko², J. Łoś dla tej osoby w ogóle go nie podaje³. Innowacyjne formy: *jestech*, *jestechmy* i *sąchmy*, występowały do pierwszych lat XVII w.⁴

Zasób materiału

Ogólna ilość zebranego materiału to 144 słowoformy, w tym 132 typu *jestesmy* i 12 typu *jestechmy*.

Opis ogólny

W zebranych materiale wśród 261 form 1. sg nie pojawił się wariant *jestech*. W oparciu o analizowane źródła można natomiast obserwować rozwój innowacyjnego *jestechmy* w 1. pl. Pojawia się on w 2. poł. XVI w., w 1. poł. XVII znacznie się rozprzestrzenia, ale w 2. poł. XVII w. nagle znika. Jego użycie w całej dobie średniopolskiej wynosi 8%. Równocześnie wariant inercyjny obejmuje 92%, jest więc wariantem dominującym i znajduje się na etapie niepełnej normalizacji (szczegółowe dane zawiera tabela nr 87).

¹ A. Kowalska, *Rozwój nowych form...*, op. cit., s. 84.

² Ibidem.

³ J. Łoś wspomina tylko o pojawianiu się wariantu z *-ch* w 1 pl (*Gramatyka polska...*, op. cit., s. 248).

⁴ J. Łoś, *Gramatyka polska...*, op. cit., s. 248.

Okres	<i>jesteśmy</i>	<i>jestechmy</i>	Razem
OI	4 (100%)	0 (0%)	4
OII	50 (96%)	2 (4%)	52
OIII	17 (63%)	10 (37%)	27
OIV	23 (100%)	0 (0%)	23
OV	38 (100%)	0 (0%)	38
OI-OV	132 (92%)	12 (8%)	144

Tabela nr 87. Wariantywność *-śmy* || *-chmy* w 1. pl czasownika *być*

Udział w języku literackim innowacyjnego wariantu *jestechmy* nie trwa długo. Pierwsze przykłady pojawiają się w zebranych materiale w OII, chociaż badacze wskazują liczne formy już znacznie wcześniej. Stanowią one w tym okresie wariant wstępujący, podczas gdy wariant inercyjny dominujący jest na etapie pełnej normalizacji. Gwałtownie wzrasta użycie wariantu innowacyjnego w OIII, są to jednak przede wszystkim przykłady z jednego źródła – CT. Równocześnie wariant inercyjny, choć wciąż dominuje, to nie stanowi już normy. Zebrany materiał pokazuje rozprzestrzenianie się form innowacyjnych do poł. XVII w., a następnie gwałtowne ich wycofanie. W tym samym czasie widoczny jest wzrost, a następnie usunięcie z polszczyzny analogicznych form czasu przeszłego typu *robilichmy*.

Narastanie form typu *jestechmy* przebiega najpierw powoli, następnie widoczny jest ich gwałtowny wzrost, po czym jeszcze szybszy zanik (tabela nr 88).

Okres	% <i>jestechmy</i>	Wskaźnik tempa narastania
OI 1535-1551	0%	-
OII 1587-1603	4%	+ 0,1%
OIII 1639-1652	37%	+ 0,7%
OIV 1687-1699	0%	- 0,8%
OV 1740-1750	0%	0%
OI-OV 1535-1750	8%	0%

Tabela nr 88. Tempo narastania i zaniku wariantu *-chmy* w 1. pl czasownika *być*

Najszybsze tempo narastania wariantu innowacyjnego widoczne jest między OII a OIII. W tym samym okresie wzrasta także tempo rozprzestrzeniania się w języku literackim form czasu przeszłego typu *robilichmy*, ale nie jest tak wysokie. Między OIII a OIV wariant innowacyjny gwałtownie zanika. W czasie przeszłym sytuacja jest podobna.

Wśród przykładów zakończonych na innowacyjne *-chmy* przeważają konstrukcje syntetyczne, łącznie wystąpiło ich 10 (wszystkie z OIII), natomiast eliptyczne pojawiają się tylko w 2 przykładach (z OII). Są to formy *anichmy* SS i *kędyzechmy* SS. Brak w zebranych materiale wariantu z elementem *-ch-* w postaci analitycznej pełnej.

Podobieństwo między użyciem form typu *robilichmy* i form *jestechmy* widać także w zależności od odmiany stylistycznej tekstu. Szczegółowe dane w zakresie wariantywności form 1. pl czasownika *być* według grup tematycznych przedstawia tabela nr 89.

Grupa tematyczna	<i>jestechmy</i>	<i>jesteśmy</i>	Razem
Proza narracyjna	0 (0%)	20 (100%)	20
Postylle i kazania	1 (3%)	31 (97%)	32
Proza religijno-polemiczna i moralizatorska	11 (48%)	12 (52%)	23
Literatura polityczna świecka	0 (0%)	6 (100%)	6
Literatura specjalna	-	-	0
Proza urzędowa	0 (0%)	2 (100%)	2

Tabela nr 89. Wariantywność *-chmy* || *-śmy* ze względu na grupę tematyczną

Wariant innowacyjny w analizowanych źródłach pojawia się przede wszystkim w prozie religijno-polemicznej i moralizatorskiej. Mniej licznie poświadczony jest w postyllach i kazaniach. W pozostałych odmianach funkcjonalno-stylistycznych wystąpił wyłącznie wariant inercyjny *jesteśmy/jestesmy*. Również w czasie przeszłym postaci z zakończeniem *-smy/-śmy* pojawiają się najliczniej w tych dwóch odmianach, jednak poświadczane są ponadto w prozie narracyjnej i specjalnej.

Różnice w odmiankach regionalnych

W zakresie wariantywności typu *jestechmy* || *jestesmy* widać znaczne zróżnicowanie regionalne. Wariant innowacyjny nie występuje w źródłach z każdego obszaru, pojawia się jedynie w tekstach z Małopolski i Kresów południowych.

W OI w analizowanych źródłach nie wystąpiły przykłady z końcówką innowacyjną, pierwsze formy pojawiają się dopiero w OII (tabela nr 90).

Region	<i>jestechmy</i>	<i>jestesmy</i>	Razem
Małopolska	2 (5%)	37 (95%)	39
Wielkopolska	0 (0%)	3 (100%)	3
Kresy pn.	0 (0%)	10 (100%)	10

Tabela nr 90. Wariantywność *-śmy* || *-chmy* w 1. pl czasownika *być* według regionów w OII

W okresie tym wariant innowacyjny poświadczony został wyłącznie w druku małopolskim, jednak pełną normalizację uzyskuje wciąż wariant typu *jestesmy*. Jako jedyny wariant syntetyczny pojawia się w źródłach wielkopolskich i północnokresowych. Tymczasem formy czasu przeszłego zakończone na innowacyjne *-chmy* pojawiają się w tekstach z każdego regionu, ale również zdecydowanie przeważają w małopolskich. Sytuacja zmienia się w OIII (tabela nr 91).

Region	<i>jestechmy</i>	<i>jestesmy</i>	Razem
Małopolska	9 (60%)	6 (40%)	15
Wielkopolska	0 (0%)	5 (100%)	5
Kresy pn.	1 (100%)	0 (0%)	1
Mazowsze	0 (0%)	5 (100%)	5
Kresy pd.	0 (0%)	2 (100%)	2

Tabela nr 91. Wariantywność *-śmy* || *-chmy* w 1. pl czasownika *być* według regionów w OIII

Wariant innowacyjny w OIII pojawia się w źródłach małopolskich, w których jest wariantem dominującym. Należy jednak zwrócić uwagę, że większość przykładów pochodzi z 1 źródła. Wariant innowacyjny wystąpił ponadto w druku północnokresowym (1 przykład).

W OIV i OV w źródłach z żadnego regionu nie zostały już poświadczony formy z końcówką *-chmy*. W 2. poł. XVII i 1. poł. XVIII w. we wszystkich odmiankach widoczne jest wyłączone panowanie wariantu inercyjnego.

Analiza wariantywności typu *jestechmy*||*jestesmy* pozwala stwierdzić, że ma ona w tym czasie charakter regionalny. Postać typu *jestechmy* pojawia się przede wszystkim w źródłach małopolskich, w których z czasem nawet wypiera z obrębu normy panujący w polszczyźnie literackiej wariant inercyjny typu *jesteśmy*. W OIII poświadczona jest także w odmianie północnokresowej.

Użycie wariantów przez drukarnie

W dobie średniopolskiej, nawet w 1. poł., większość drukarni stosuje wyłącznie wariant inercyjny. Tylko nieliczne posługują się również formami opozycyjnymi.

W OI przebadane zostały druki z dwóch krakowskich oficyn – F. Unglera i M. Scharffenberga. W użyciu był w nich wyłącznie wariant inercyjny. Obie tłocznie reprezentowane są przez jedno źródło. W tekście wydany u F. Unglera (BR) pojawiła się 1 forma 1. pl czasownika *być*. W druku wydany u M. Scharffenberga (BŻ) wystąpiły 3 formy.

W OII analizowane formy poświadczane zostały w tekstach z czterech drukarni. W trzech z nich – jednej krakowskiej, poznańskiej i wileńskiej – użyto tylko wariantu inercyjnego.

W krakowskiej oficynie A. Piotrkowczyka ukazało się jedno źródło (WK). Użyto w nim 14 form typu *jesteśmy*. Wyłącznie wariant zakończony na *-smy/-śmy* został wykorzystany także w tekście reprezentującym poznańską tłocznnię J. Wolraba starszego prowadzoną w tym czasie przez wdowę i dziedziców (JR). Łącznie 3 przykłady. Podobna sytuacja występuje w oficynie wileńskiej J. Karcana, z której pochodzą dwa druki (BE, GJ). Łącznie wyekscerpowano z nich 10 form typu *jesteśmy*.

Natomiast w krakowskiej Drukarni Łazarzowej w użyciu były oba warianty. Z reprezentujących ją czterech źródeł (JO, GR, SSt, SS) wyekscerpowano razem 2 przykłady z innowacyjną końcówką *-chmy* i 23 z inercyjną *-smy/-śmy*. Jednak obie formy w postaci typu *jestechmy* pochodzą z najpóźniejszego tekstu (SS), we wcześniejszych panują formy opozycyjne.

W OIII formy 1. pl czasownika *być* w czasie teraźniejszym wystąpiły w źródłach z 6 drukarni. W czterech z nich – krakowskiej, poznańskiej, warszawskiej i lwowskiej – posłużono się tylko wariantem typu *jesteśmy*. Wyłącznie postać inercyjną przybierają przykłady wyekscerpowane ze źródła reprezentującego krakowską oficynę A. Piotrkowczyka młodszego (MZ). Pojawiły się w nim 2 formy. W drukach reprezentujących warszawską tłocznnię P. Elerta (RŻ) i poznańską W. Regulusa (PR, PKS) wystąpiło po 5 przykładów zakończonych na *-smy/-śmy*. Tylko ten wariant użyty został także w lwowskiej oficynie jezuickiej. Pochodzą z niej dwa źródła (DHi, GZ), w których łącznie poświadczane zostały 2 formy typu *jesteśmy*.

Tymczasem w dwóch drukarniach, jednej krakowskiej i wileńskiej, wykorzystywano oba warianty. W krakowskiej oficynie F. Cezarego wydano dwa źródła z kanonu (CT, OK). Łącznie pojawiło się w nich 9 form typu *jestechmy* i 4 typu *jesteśmy*. Wariant innowacyjny charakterystyczny jest jednak jedynie dla tekstu późniejszego, wydanego przez wdowę i dziedziców drukarza (CT). Tymczasem 4 formy zakończone na inercyjne *-smy/-śmy* pojawiły się we wcześniejszym druku, który ukazał się jeszcze za życia F. Cezarego (OK). Natomiast tylko forma w postaci innowacyjnej wystąpiła w tekście z wileńskiej tłoczni oo. bazylianów.

Okres	Drukarnia	<i>jestechmy</i>	<i>jestesmy</i>	Łącznie	Liczba źr.
OI	F. Unglera, później wd. i dz. (Kraków)	0	1	1	1
	M. Scharffenberga (Kraków)	0	3	3	1
OII	A. Piotrkowczyka (Kraków)	0	14	14	1
	Łazarzowa (Kraków)	2	23	23	4
	J. Wolraba starszego, później wd. i dz. (Poznań)	0	3	3	1
	J. Karcana (Wilno)	0	10	10	2
OIII	F. Cezarego, później wd. i dz. (Kraków)	9	4	13	2
	A. Piotrkowczyka młodszego (Kraków)	0	2	2	1
	P. Elerta (Warszawa)	0	5	5	1
	W. Regulusa, później wd. i dz. (Poznań)	0	5	5	1
	oo. bazylianów (Wilno)	1	0	1	1
	Soc. Iesu u S. Nowogorskiego (Lwów)	0	2	2	2
OIV	M. A. Schedla (Kraków)	0	4	4	1
	Akademicka zw. Piotrkowczykowską (Kraków)	0	6	6	1
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	0	9	9	2
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	0	4	4	1
OV	Akademicka zw. Cezarowską (Kraków)	0	2	2	1
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	0	8	8	2
	Coll. Soc. Iesu (Poznań)	0	2	2	1
	M. Wawrzyńca starszego (Leszno)	0	6	6	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	0	4	4	1
	Bracka Świętej Trójcy J.K.M. (Lwów)	0	16	16	1

Tabela nr 92. Wariantywność *-śmy* || *-chmy* w 1. pl czasownika *być* według drukarni

Widać zatem, że wariantu innowacyjnego typu *jestechmy* używały w OII i OIII zaledwie trzy spośród dziesięciu obserwowanych w tych okresach drukarni (tabela nr 92). Są to dwie krakowskie – Łazarzowa i F. Cezarego, oraz jedna wileńska – oo. bazylianów. Oficyny te używają również wariantu z końcówką *-chmy* w formach czasu przeszłego.

Stan wariantowości w poszczególnych źródłach

Ekstensja tekstowa pokazuje, że w 1. poł. doby średniopolskiej, zwłaszcza w OIII, rozprzestrzeniały się wprawdzie warianty innowacyjne, lecz nie zagrażały one silnie utrzymującym się w źródłach formom inercyjnym.

W OI przykłady czasownika *być* w 1. pl pojawiły się w dwóch badanych źródłach. W starszym, wydanym w 1539 r. *Żywocie Pana Jezusa Krysta Bonawentury*, w tłumaczeniu Małopolanina B. Opeca, wystąpiły 3 formy, wszystkie zakończone na *-smy* (*-śmy*): *śludzyśmy* 40v, *ieśteśmy* 71, *iześmy* 190v.

W młodszym, *Rozmowie z Turczyńcem o wierze Krześcijańskiej* B. Georgiewicza z 1548 r., zaledwie 1 forma również w postaci inercyjnej: *nie ieśteśmy* [EVIv].

Zatem wariant inercyjny pojawia się w początkowym okresie w dwóch źródłach, tymczasem innowacyjny nie występuje wcale.

W OII czasownik *być* w 1. pl poświadczony został przez osiem źródeł. Najstarsze są *Kazania albo ćwiczenia Chrześcijańskie na XVIII niedziel* z 1587 r. autorstwa J. Wereszczyńskiego, pochodzącego z Kresów południowych. W badanej próbie pojawiło się 14 form 1. pl czasownika *być*, wszystkie zakończone na *-smy* (*-śmy*): *ieśteśmy* 66.

Wyłącznie wariant z końcówką inercyjną *-smy* (*-śmy*) wystąpił także w *Ewangelii od Jana Świętego* J. Brenza w tłumaczeniu W. Agryppy z Kresów północnych, wydanej w 1588 r. Z analizowanego fragmentu wyekscerpowano 9 form 1. pl czasownika *być*, w tym 2 z tematem *są*, m.in.: *nie ieśteśmy* 218, *Sprośniejzyśmy* [ą 319, *do czegośmy* [ą 319, *ieśteśmy* 326.

Tylko 1 forma czasownika *być* w 1. pl, zakończona na *-smy* (*-śmy*), została użyta w tekście Wielkopolanina S. Grodzickiego *O jednej osobie kazań sześć*: *ieśteśmy* 2.

Również w tekście wydanym w 1590 r., *Okszy Stanisława Orzechowskiego na Turka* w tłumaczeniu Małopolanina J. Januszowskiego, pojawił się wyłącznie

wariant inercyjny. Poświadczony jest przez 6 przykładów: *tedy*my 12, *nizeli*my 38, *co*my 67, *poki*my 69, *z tyme*my 98, *w[zj]cy*my 134.

Podobna sytuacja panuje w *Rozwiązaniu pięćdziesiąt y dwu Quaestiy ministrów Nowo-Ewangelickich Jezuitom zadanych* Mazowszanina A. Jungi. Z badanego fragmentu wyekscerpowano 3 formy czasownika *być* w 1. pl czasu teraźniejszego zakończone na *-smy* (*-śmy*): *ie[te]*my 97, 199, *iako*my 233.

W badanym fragmencie wydanej w 1593 r. *Rzeczy o dobrodzieystwach z Seneki wziętej* Małopolanina Ł. Górnickiego pojawiło się 9 form czasownika *być* w 1. pl czasu teraźniejszego. Wszystkie zakończone na *-[smy]*, np.: *ie[te]*my 173, *ie[li]*my 275.

Także w obserwowanej próbie druku *Statuta y metrika przywileiów Koronnych* S. Sarnickiego z Kresów południowych poświadczone zostały wyłącznie formy w postaci inercyjnej. Są to zaledwie dwa przykłady, przy czym w jednym wystąpił temat *są*: *pro[zeni]*my [ą 1057, *ie[te]*my 1081.

Tymczasem oba warianty zostały użyte w dziele S. Sokołowskiego *Sprawiedliwy Ioseph* przełożonym przez J. Bogusławskiego (być może Małopolanina). Z badanej próby wyekscerpowano łącznie 9 form czasownika *być* w 1. pl czasu teraźniejszego w tym 2 zakończone na *-chmy* i 7 na *-smy*. Innowacyjną końcówkę przyjmują wyłącznie formy eliptyczne: *kędzyzechmy* 138, *anichmy* 246. Postać tradycyjna wystąpiła zarówno w konstrukcjach syntetycznych jak i eliptycznej, np.: *ktorego*my 164, *ie[te]*my 248.

W OII we wszystkich ośmiu tekstach, w których pojawiają się formy 1. pl czasownika *być* w czasie teraźniejszym, użyty został wariant inercyjny typu *jesteśmy*, w siedmiu panując jako postać wyłączna, a w jednym dominując. Natomiast innowacyjny wariant typu *jestechmy* wystąpił w zaledwie jednym z ośmiu druków, ustępując w nim pod względem liczby poświadczeń formom starszym.

W OIII 1. pl czasownika *być* pojawia się w siedmiu źródłach z kanonu podstawowego i jednym dodatkowym. Najstarsza w tym okresie jest *Kontynuacja diaryusza woennego* z 1639 r., autorstwa pochodzącego z Kresów południowych S. Okolskiego. Wyekscerpowano z niej 4 formy czasownika *być* w 1. pl czasu teraźniejszego zakończone na *-smy/-śmy*: *gotowi*my [E4], Jv, Mv, *bo*my K3v.

Natomiast w tekście pochodzącego z Kresów północnych A. Dubowicza użyty został wariant innowacyjny z końcówką *-chmy*: *ie[techmy]* 16v. Przykład ten pochodzi z *Kazania na pogrzebie* wydanego w 1645 r. W pozostałych dwóch

drukach, *Wyprawieniu osoby* z 1642 r. i *Hafcie ręką bieżącą* z 1645 r., formy 1. pl czasownika *być* w czasie teraźniejszym nie wystąpiły.

Z kolei z kazania *Zbożny pobyt po śmierci świątobliwie zmarłej* [...] *Jey Mci Paniey Helźbiety Myszkowskiej* z 1644 r., Małopolanina J. Mijakowskiego, wyekscerpowano 2 formy w postaci inercyjnej: *ie[te]my* 6, *Tocie[my]* 10. W pozostałych drukach, które składają się na to źródło, *Szczęśliwym w Zakonie Dominikańskim marnotrawcy* z 1643 r. i *Kokoszy* [...] w kazaniu za kołędę danej z 1646 r., nie wystąpiły przykłady 1. pl czasownika *być* w czasie teraźniejszym.

Wariant inercyjny poświadczony zaledwie przez jeden przykład został użyty także w *Zwierciadle duchowney Łaski* z 1645 r., w tłumaczeniu J. Gawatha z Kresów południowych: *ie[te]my* 177.

Nieco tylko więcej przykładów pojawiło się u Wielkopolanina W. Pięłowskiego. Łącznie 5 form, wszystkie w postaci inercyjnej. W poszczególnych kazaniach, składających się na źródło, sytuacja wygląda następująco: w *Rzece pokoju y strumieniu powodz sławy niosącym* z 1646 r. użyte zostały 3 formy: *ie[te]my* A3v, [C3], *ie[te]śmy* A3; w *Kazaniu na pogrzebie* [...] *Jana Olbrachta Smoguleckiego* z 1650 r. 2 formy: *to[ś]my* B3v, *ie[te]my* [C4]. W *Kazaniu na pogrzebie Mości Xiędza Zygmunta Cieleckiego* omawiane formy nie wystąpiły.

Wyłącznie wariant zakończony na *-smy/-śmy* pojawił się w analizowanym fragmencie *Żywotu Panny Maryi* A. S. Radziwiłła z Kresów północnych. Łącznie 5 form, m.in.: *ie[te]my* 203.

Inna sytuacja panuje w *Trzydziestu przyczynach, dla których każdy* [...] *ma się odrażać od zboru tego, który arriańskim zowią* Wielkopolanina M. Cichowskiego. Z obserwowanej części druku wyekscerpowano 9 form czasownika *być* w 1. pl czasu teraźniejszego zakończonych na *-chmy*. Wszystkie mają budowę syntetyczną, np.: *ie[te]chmy* 40.

Do kanonu podstawowego w OIII przy badaniu stanu w odmiankach regionalnych i w drukarniach dodane zostało jedno źródło: *Hierarchia abo o zwierzchnosci w cerkwi bozey* J. Dubowicza, autora pochodzącego z Kresów północnych. Druk ten ukazał się w 1644 r. Pochodzi z niego zaledwie 1 forma w postaci inercyjnej: *ze[ś]my* 190.

W OIII widoczna jest zatem wyraźna zmiana w porównaniu do wcześniejszych okresów. Wariant inercyjny typu *jeste[ś]my* pojawił się w pięciu

z siedmiu źródeł, we wszystkich jako postać wyłączna. Natomiast innowacyjny typ *jestechmy* w dwóch źródłach z siedmiu, również panując w nich bezwyjątkowo.

Tymczasem w OIV wszystkie źródła poświadczają już tylko wariant inercyjny. Osoba 1. pl pojawia się w pięciu drukach. Najstarszym z nich są *Żywoty Oycow, abo dzieie y duchowne powieści starcow, zakonnikow, pustelnikow wschodnich* Małopolanina S. Piskorskiego. Z analizowanego fragmentu wyekscerpowano 6 form 1. pl czasownika *być* w czasie terażniejszym. Wyłącznie w postaci syntetycznej, np.: *ie[te]śmy* 138.

W wydanym w 1689 r. druku *Theologia zakonna człowieka zakonnego ucząca* Małopolanina D. Bryknera pojawiły się 4 przykłady także w postaci syntetycznej, m.in.: *ie[te]śmy* 207.

Natomiast w *Rozmowach Artaxessa y Ewandra, w ktorich polityczne, moralne y naturalne uwagi zawarte* Małopolanina S. H. Lubomirskiego z 1694 r. zaledwie 1 przykład: *żeśmy* 97.

Z *Czyszcá albo stanu dusz w czyscu cierpiących. Sposoby ratowania* autorstwa M. Roa, a przetłumaczonego przez S. Wdziekońskiego, który ukazał się w 1699 r., wyekscerpowane zostały 4 formy 1. pl czasownika *być* w czasie terażniejszym. Wszystkie syntetyczne, m.in.: *ie[te]my* 25.

Z kolei 7 przykładów pochodzi z *Kazań ktore sie na prędce zebrać mogły* Mazowszanina C. A. Załuskiego, również są to formy syntetyczne, np.: *ie[te]śmy* 170.

Wyłącznie wariant inercyjny poświadczony jest także w źródłach wydanych w OV. Formy 1. pl czasownika *być* pojawiły się w tym okresie w siedmiu drukach. Najstarszym są *Kazania moralne na niektore święta* G. Wąsowskiego. Pochodzą z nich 2 przykłady: *podobnośmy* 69, *ie[te]śmy* 101.

Z następnego źródła, *Obrotu całego roku kazaniami niedzielnyimi ku wieczności skierowanego* z 1745 r. autorstwa R. Czaszyńskiego, wyekscerpowano 7 form 1. pl czasownika *być* w czasie terażniejszym, m.in.: *żeśmy* 226, *ie[te]śmy* 368.

Cztery poświadczenia pochodzą z wydanego w tym samym roku druku *Historia luterska o początkach y roskrzewieniu się tey sekty oraz nie ktore rewolucye w sobie zawieraiąca* J. Poszakowskiego pochodzącego z Kresów północnych. Wszystkie syntetyczne, np.: *ie[te]śmy* 101.

W wydrukowanych w 1746 r. *Probach nieomylnych ducha prawdziwie zakonnego* J. Kobielskiego, autora z Kresów południowych, pojawiły się 2 formy 1. pl czasownika *być* w czasie terażniejszym: *ie[te]śmy* 69, *bośmy* 115.

Tymczasem aż 16 form wystąpiło w *Roku odkupienia. Roku dniami męki Jezusowej wymierzonym* M. Sikorskiego wywodzącego się również z Kresów południowych. Wszystkie syntetyczne, np.: *ie[teśmy* 18.

Zaledwie jeden przykład wyekscerpowany został z druku *Konsolacja filozofii* A. M. S. Boethiusa, w tłumaczeniu K. Wielopolskiego, która ukazała się w 1750 r.: *ie[teśmy* 23.

Natomiast 6 form poświadczonych zostało w *Zegarze monarchow z życia M. Aureliusza cesarza rzymskiego* napisanym przez A. Guevara, a przetłumaczonym przez A. F. Roszkowskiego i wydany w 1751 r. Między innymi: *ie[teśmy* 215, *żeśmy* 355.

Przedstawiony stan wariantywności *jesteśmy||jestechny* w poszczególnych źródłach pokazuje, że ekscerpja tekstowa wariantów zmieniała się w analizowanych okresach (szczegółowe dane zawiera tabela nr 93).

Okres	Liczba ilość źr.	Liczba źr. poświadczających -chmy	Liczba źr. poświadczających -śmy
OI	2	0	2
OII	8	1	8
OIII	7	2	5
OIV	5	0	5
OV	7	0	7
OI-OV	29	3	27

Tabela nr 93. Ekstensja tekstowa wariantów *-śmy* || *-chmy* w 1. pl czasownika *być*

W OI w badanych źródłach występuje wyłącznie wariant inercyjny, ale już w OII poświadczane są formy przyjmujące postać innowacyjną. Występują jednak zaledwie w jednym źródle, dodatkowo ustępując w nim miejsca liczniejszym przykładom zakończonym na *-śmy/-śmy*. W OIII następuje dalszy wzrost ekstensji tekstowej okresowego wariantu, który pojawia się w dwóch tekstach, przy czym w obu bezwyjątkowo. Tymczasem w pięciu również bezwyjątkowo panuje postać typu *jesteśmy*. Widać zatem, że wariant innowacyjny nawet w okresie, gdy występował najczęściej, nie zagrażał postaci inercyjnej.

Podsumowanie

Rozprzestrzeniający się na początku doby średniopolskiej wariant 1. pl czasownika *być* zakończony na *-chmy*, mimo nawet szybkiego tempa rozwoju, zwłaszcza w OIII, nie stanowił większego zagrożenia dla panującej wówczas w języku literackim normy.

Przez cały okres rywalizacji form typu *jestesmy (jesteśmy)* i *jestechmy* w dobie średniopolskiej widoczne jest zarówno stylistyczne, jak i regionalne ograniczenie wariantu innowacyjnego. Formy te pojawiały się przede wszystkim w prozie religijno-polemicznej i moralizatorskiej, w której stanowiły znaczny odsetek użyc, sporadycznie występowały też w postyllach i kazaniach. Nie zostały natomiast poświadczane w pozostałych odmianach funkcjonalno-stylistycznych. Użyto ich w badanym materiale wyłącznie w tekstach wydanych w Małopolsce, pojawiła się także jedna forma w źródle z Kresów północnych. Jednak nie były one w użyciu nawet we wszystkich małopolskich oficynach. Spośród obserwowanych posłużyła się nimi krakowska Drukarnia Łazarzowa i również krakowska F. Cezarego, a także wileńska oo. bazylianów.

Wyraźnie widoczna jest zależność form typu *jestechmy* od rozwijającego się wariantu z końcówką *-chmy* w 1. pl czasu przeszłego. W tym samym okresie następuje zarówno natężenie rozprzestrzeniania się obu wariantów, jak i ich późniejszy zanik. Jednak wariant innowacyjny w czasie przeszłym ma szerszy zasięg regionalny, pojawia się bowiem również w tekstach mazowieckich i wielkopolskich, wciąż jednak przeważając w małopolskich. Obejmuje także więcej odmian stylistycznych. Na uwagę zasługuje jednak fakt, że drukarnie posługujące się formami typu *jestechmy* używały również tego wariantu w czasie przeszłym.

1.8. Wnioski

W przeprowadzonej analizie czasu teraźniejszego wziętych pod uwagę zostało siedem procesów, które szczególnie widoczne były w zebranych materiale. Pozwalają one scharakteryzować stan obserwowanego wycinka języka literackiego w dobie średniopolskiej. Procesy te, rozbite w uzasadnionych przypadkach na kilka grup (co dało 10 grup szczegółowych), przedstawiono poniżej w postaci par opozycyjnych:

- 1) 1. osoba pl czasu teraźniejszego: wariant progresywny *-my*, regresywny *-m*, np. *widzimy* || *widzim*.
 - 2) 1. osoba pl czasu teraźniejszego koniugacji IV: wariant progresywny *-emy*, regresywny *-imy (-ymy)*, np. *widziemy* || *widzimy*.
 - 3) Czasowniki typu *dawać, stawać* i z rdzeniem *-znaw-* (koniugacja III): wariant progresywny *-aje, -ajesz* (koniugacja III klasa IV), regresywny *-awam, -awasz* (koniugacja III kl. I A), np. *daję* || *dawam*.
 - 4) Czasowniki koniugacji I, których temat kończył się na zwartą tylną- lub przedniojęzykową typu *biec, ciec, rósć (rosnąć), rzec* i złożenia z *-siąc*: wariant progresywny formy koniugacji II, regresywny formy koniugacji I kl. A, np. *rośnie* || *roście*.
 - 5) 1. sg i 3. pl czasowników koniugacji I z tematem zakończonym na *-r-*: wariant progresywny *-rę, -rą* regresywny *-rzę, -rzą*, np. *bierzę, bierzą* || *biorę, biorą*.
 - 6) 1. sg i 3. pl czasowników koniugacji I z tematem zakończonym na spółgłoskę wargową: wariant progresywny *-‘ę, -‘ą*, regresywny *-ę, -ą*, np. *zowieę, zowią* || *zowę, zową*.
 - 7) 1. i 2. osoba czasownika *być*: wariant progresywny syntetyczny, regresywne – analityczny pełny i eliptyczny, np. *jestem* || *żem jest* || *żem*.
 - 8) 1. os. pl czasownika *być*: wariant progresywny *-śmy*, regresywny *-chmy*, np. *jesteśmy* || *jestechmy*.
- Dodatkowo można obserwować zmianę tematu i przesunięcie do innego typu odmiany czasowników *żyć* i *zwać*:
- 9) Czasownik *żyć* i pochodne: wariant progresywny *żyje*, regresywny *żywie*.
 - 10) Czasownik *zwać* i pochodne: wariant progresywny *zwie*, regresywny *zowie*.

Wiele innowacyjnych wariantów pojawiło się już w dobie staropolskiej, doba średniopolska stanowi czas rozprzestrzeniania się tych innowacji, rzadziej usuwania ich z języka literackiego. Do nowych, utworzonych w dobie średniopolskiej opozycji należą *-śmy* || *-chmy* w 1. pl czasownika *być*, *-aje* || *-awa* w czasownikach koniugacji III z rdzeniem *-znaw-*, a także *zwie* || *zowie*, *żyje* || *żywie* oraz w niektórych czasownikach koniugacji I kl. A o temacie zakończonym na zwartą tylną- lub przedniojęzykową: *rośnie* || *roście*, *biegnie* || *bieży*. Są to zatem głównie procesy ograniczone do niewielkiej grupy leksemów. We wszystkich tych procesach doba średniopolska stanowi czas ważnych zmian w zakresie kształtowania się normy języka literackiego. W wielu przypadkach wycofywane zostają z normy starsze formy, natomiast w obręb niepełnej bądź nawet pełnej normalizacji wstępują warianty innowacyjne.

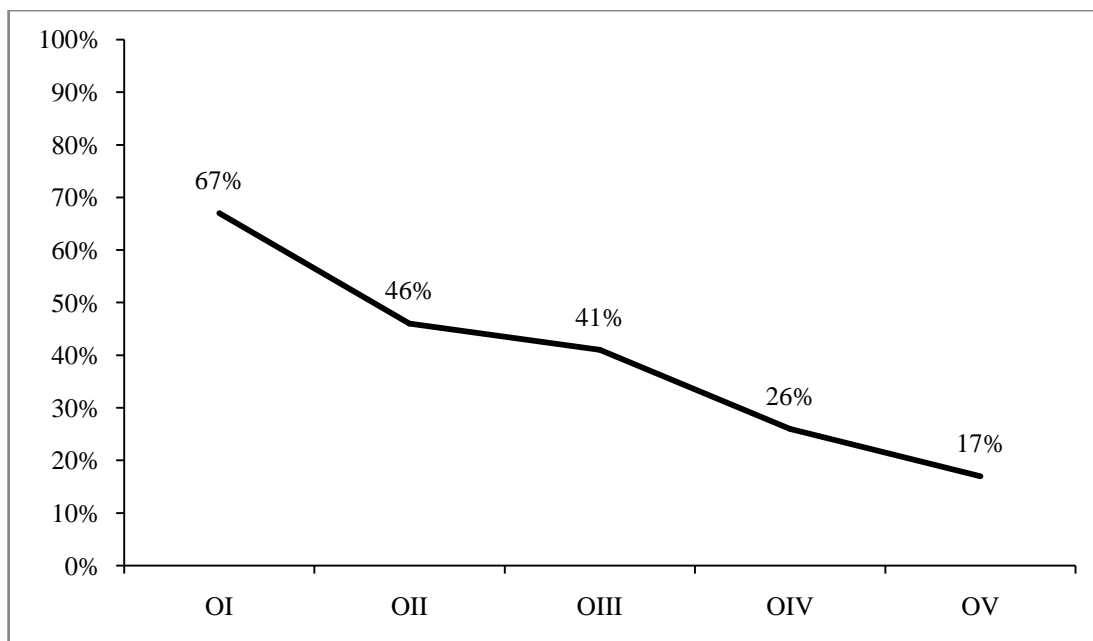
Proces	Początek doby średniopolskiej	Koniec doby średniopolskiej
1)	Normą jest <i>-my</i> , ale jest to jeszcze niepełna normalizacja.	Normą jest <i>-my</i> , jest to pełna normalizacja, jednak <i>-m</i> sporadycznie wciąż się pojawia.
2)	Normą jest <i>-imy</i> (<i>-ymy</i>), jest to etap niepełnej normalizacji.	Panuje nowa norma <i>-emy</i> , znajduje się na etapie niepełnej normalizacji.
3)	Normą jest <i>-awa</i> , w przypadku form typu <i>dawa</i> i <i>stawa</i> jest to niepełna normalizacja, dla form z rdzeniem <i>-znaw-</i> pełna.	Panuje nowa norma <i>-aje</i> , na etapie pełnej normalizacji w przypadku form typu <i>daje</i> , <i>staje</i> , niepełnej w przypadku form z rdzeniem <i>-znaw-</i> .
4)	Normą są czas. koniugacji I kl. A (pełna normalizacja), również w przypadku samego czasownika <i>róść</i> (<i>rosnąć</i>).	Normą są nadal czas. koniugacji I kl. A, ale na etapie niepełnej normalizacji, w przypadku czasownika <i>róść</i> (<i>rosnąć</i>) panuje nowa norma – formy koniugacji II są na etapie niepełnej normalizacji.
5)	Brak normy, przeważa <i>-rzę</i> , <i>-rzą</i> .	Normą jest <i>-rę</i> , <i>-rą</i> , brak wyrównanych <i>-rzę</i> , <i>-rzą</i> .
6)	Panuje stara norma typu <i>-ę</i> , <i>-ą</i> .	Panuje nowa norma - <i>'ę</i> , - <i>'ą</i> , brak

		form zakończonych na -ę, -ą.
7)	Brak normy, przeważa typ eliptyczny <i>żem</i> .	Brak normy, przeważa typ syntetyczny <i>jestem</i> .
8)	Normą jest - <i>śmy</i> , na etapie pełnej normalizacji, dopiero w OII pojawiają się w materiale formy zakończone na - <i>chmy</i> .	Normą jest - <i>śmy</i> , na etapie pełnej normalizacji, brak - <i>chmy</i> .
9)	Panuje stara norma <i>żywie</i> .	Panuje bezwyjątkowo nowa norma <i>żyje</i> .
10)	Panuje stara norma <i>zowie</i> .	Nadal panuje <i>zowie</i> , ale spada do etapu niepełnej normalizacji.

W znacznym stopniu widoczne w dobie średniopolskiej w czasie terażniejszym i przysłym prostym jest zatem likwidowanie odziedziczonej z poprzedniej doby wariacji, a więc głównym kierunkiem rozwoju języka jest jego normalizacja. Większość procesów finalizuje się w dobie średniopolskiej. Pełną normalizację osiągają warianty: -*my*, -*aje* (w typach *daje*, *staje*), -*re/-ra*, -'ę/-'ą, -*śmy* oraz *żyje*. Niepełną: -*emy*, -*znaje* i wśród form przechodzących do koniugacji II *rośnie*. Natomiast w pozostałych czasownikach koniugacji I kl. A, które w dobie średniopolskiej podlegały procesowi, zauważalne jest osłabienie panującej normy. Jedynie w przypadku szyku i łączliwości enklityki werbalnej czasownika *być* obserwuje się silne zmaganie wariantów i brak normy przez całą dobę średniopolską. Rozprzestrzenianie się progresywnego wariantu syntetycznego następuje wolno, pod koniec doby średniopolskiej zdobywa on jednak przewagę nad analitycznymi.

Wymienione procesy wywołane zostały głównie działaniem tendencji do upraszczania systemu (-*aje*, *zwie*, -'ę/-'ą, -*re/-ra*, -*śmy*). Tendencja do uwydatniania opozycji spowodowała natomiast zmianę w końcówce 1. pl (-*my*), odmianie czasownika *żyć* (*żyje*) oraz przyłączaniu enklityk werbalnych do tematu czasownika *być*.

Przebieg procesów w czasie terażniejszym w dobie średniopolskiej uwidacznia średnia zanikania form regresywnych (wykres nr 1).

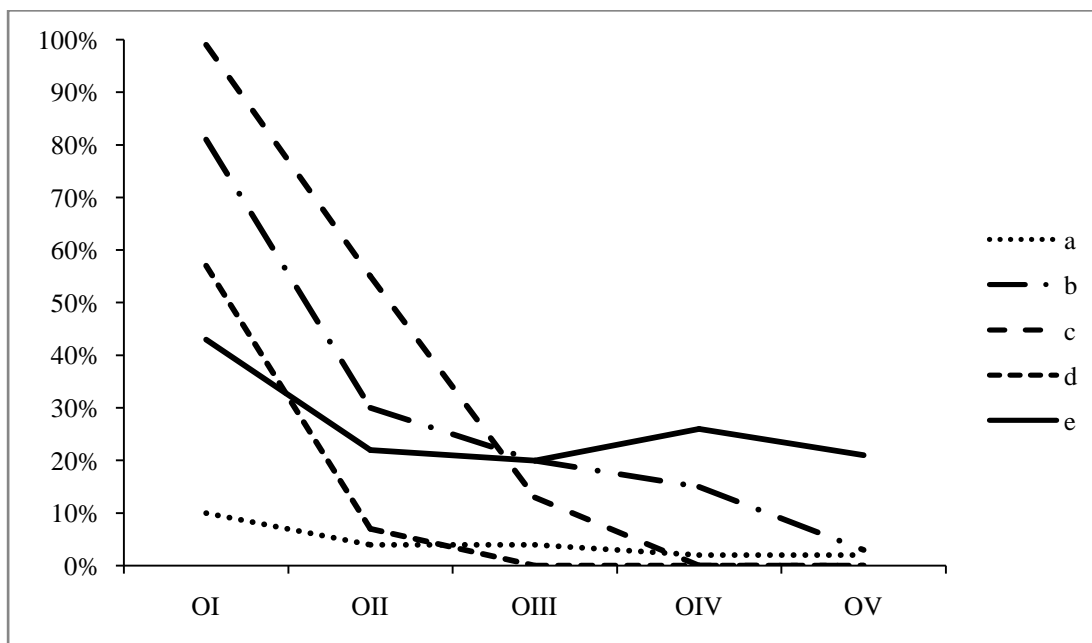
Wykres nr 1. Średnia zanikania form regresywnych w czasie teraźniejszym i przyszłym prostym

W sposób wyraźny udział form regresywnych w ciągu doby średniopolskiej spada. Najszybciej dzieje się to między OI a OII, a więc w XVI w., od OII do OV przebiega już znacznie wolniej. Najniższe tempo zmian przypada na czas między OII a OIII. Później widoczne jest przyspieszenie.

Gwałtowne tempo ubywania wariantów regresywnych w XVI w. (w porównaniu do rozwoju tych wariantów w późniejszych okresach) dotyczy przede wszystkim: 1. os. pl czasu teraźniejszego (*-my* || *-m*), czasowników typu *dawać*, *stawać*, 1. sg i 3. pl czasowników koniugacji I z tematem zakończonym na spółgłoskę wargową i na *-r-*, 1. i 2. os. czasownika *być* (wykres nr 2). Najwyższy wskaźnik tempa wycofywania form regresywnych od OI do OII mają czasowniki koniugacji I z tematem zakończonym na *-r-* (1%) i formy typu *daję*, *staję* (1%). Najniższy zaś końcówka 1. pl *-m* (0,1%). Jest to jednak czas, kiedy wariant progresywny *-my* przechodzi z etapu niepełnej do pełnej normalizacji.

Między OII a OIII proces normalizacyjny nie jest tak intensywny jak w pozostałych okresach. Spowodowane jest to spowolnieniem ekspansji rozprzestrzeniających się szybko w poprzednim okresie wariantów: *-my*, *-aje*, *-re/-ra* i *jestem* oraz większym natężeniem końcówki *-chmy* w formach 1. pl czasownika *być* i nieznacznym wzrostem użyć czasowników koniugacji I kl. A. W wielu procesach wpływ na to mają czynniki leksykalne. W 1. pl regresywna końcówka *-m* oponuje się głównie w wyrażeniach modalnych i w czasowniku *być* wprowadzającym czas przyszły. Kończówka *-awa* dłużej utrzymuje się w czasowniku *stawać*, natomiast

narastanie form koniugacji I kl. A widać wyłącznie w przypadku czasownika *rzec*. Wspierane jest to również czynnikami regionalnymi. W przypadku wariantywności *-my* || *-m* widać większe natężenie wariantu regresywnego w źródłach północnokresowych, w przypadku *-aje* || *-awa* znacznie odstaje Wielkopolska, również wariant regresywny *bierzę, bierzą* utrzymuje się w OII w źródle wielkopolskim. Przykłady z innowacyjną końcówką *-chmy* rozprzestrzeniają się od OI do OIII, następnie znikają. Wskaźnik tempa narastania tych form między OII a OIII wynosi 0,6%. Jest zatem dość duże. Pojawiają się przede wszystkim w tekstach małopolskich i, mniej licznie, północnokresowych. Różnice regionalne narastają także w okresie między OII a OIII w użyciu form syntetycznych 1. i 2. os. czasownika *być*. Wariant ten dominuje w Małopolsce, na Mazowszu i Kresach południowych, podczas gdy w Wielkopolsce i na Kresach północnych silnie oponuje się eliptyczne *-em*.

Wykres nr 2. Wycofywanie form regresywnych: a) *-m*, b) *dawa, stawa*, c) *-ę/-ą*, d) *-rzę/-rzą*, e) *żem i żem jest*

2. Czasy przeszłe

2.1. Szyk czasu przeszłego

Z prasłowiańszczyzny język polski odziedziczył cztery czasy przeszłe: imperfectum, aoryst, perfectum, plusquamperfectum. Jednak już w najstarszych zabytkach czasy proste spotykane są wyjątkowo, a ich funkcje przejmował stopniowo czas przeszły złożony – perfectum. Zbudowany był z form osobowych słowa posiłkowego: *jeśm, jeś, jesmy, jeście, są*, występujących w średniowieczu głównie w postpozycji, oraz imiesłowu czynnego przeszłego drugiego. W zabytkach z XIV wieku widoczny jest proces kurczenia się form słowa posiłkowego w 1. i 2. os. obu liczb i całkowitego ich zaniku w osobie 3.¹ W wyniku tego procesu formy słowa posiłkowego tracą wyrazistość znaczeniową i odrębność wyrazową i przeobrażają się w końcówki. Śladem pierwotnej odrębności enklityk werbalnych pozostaje ich ruchomość². Tak ukształtowane konstrukcje przeważają już pod koniec tego stulecia, choć warianty wycofywane z języka utrzymują się w zabytkach do początku XVI wieku.

W dobie średniopolskiej możliwe było usytuowanie końcówki 1. i 2. os. za imiesłowem (tworzone były w ten sposób formy syntetyczne) bądź przed nim, końcówka łączyła się wówczas z którymś z wyrazów poprzedzających imiesłów (konstrukcje analityczne). Konstrukcje syntetyczne pojawiały się przede wszystkim w zdaniach niezależnych i współrzędnych rozpoczynanych spójnikami: *i, a*. Kompozycja analityczna występowała przeważnie w zdaniach podrzędnych, gdzie enklityki zajmowały miejsce drugie za wyrazami wprowadzającymi. Łączyły się wówczas najczęściej ze spójnikami, zwłaszcza z (*i*)*że, gdy, bo*, a także z zaimkami: *który, co*, przy czym były to głównie zaimki względne (decydującą rolę odegrała możliwość zastępowania przez nie wybranych składników zdania i zespalania członów podrzędnych z nadrzędnymi – pełniły funkcję podobną do spójnika), w drugiej kolejności osobowe. Następną grupę części mowy, do których dołączane były końcówki, stanowią modulanty³. Bardzo rzadko zdarzały się połączenia

¹ A. Kowalska pisze, że redukcja słowa posiłkowego w 1. i 2. os. oraz jego zanik w osobie 3. rozpoczął się jeszcze w okresie przedpiśmiennym (A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form ...*, op. cit., s. 23).

² Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, op. cit., s. 367-372.

³ A. Kowalska zalicza w swej pracy do modulantów również partykuły i sytuanty.

z przysłówkami, rzeczownikami, przymiotnikami i liczebnikami i były skutkiem braku wyrazu wprowadzającego, a co za tym idzie nieprzestrzegania pozycji Wackernagla. Enklityki pełniły w tym wypadku funkcję wyróżniającą i uwydatniającą wyraz, do którego zostały przyłączone. Spośród tych części mowy najczęściej łączyły się z przysłówkami, rzadziej i tylko w tekstach staro- i średniopolskich z rzeczownikami, natomiast z przymiotnikami i liczebnikami zupełnie wyjątkowo. Ruchome człony czasowników w czasie przeszłym mogły być zestawione także z bezokolicznikiem, ale zdarzało się to jedynie w złożonym orzeczeniu werbalnym.

Końcówka dołączana była głównie do wyrazów, które w zdaniu pełnią funkcję wskaźników zespolenia i nawiązania lub wyznaczników modalności. Inne części mowy ze względu na to, iż wchodzi w związki składniowe z pozostałymi elementami zdania, rzadko stanowią oparcie dla enklityk preterytalnych, bo mogłoby to powodować zacieranie wyrazistości stosunków syntaktycznych i jasności wypowiedzi. Zatem „łączliwość różnych części mowy z ruchomymi końcówkami zależna jest od ich właściwości akcentowych i pozycji w zdaniu, od ich funkcji składniowej, wartości leksykalnej, pewną rolę odgrywa także charakter fonetyczny wygłosu i długość wyrazu”¹. M. Siuciak uważa, że wybór wariantu zależał dodatkowo od odmiany funkcjonalno-stylistycznej tekstu: formy z prepozycją występowały najczęściej w prozie religijnej, rzadziej w historycznej i politycznej².

Zgodnie z badaniami A. Kowalskiej, do końca XVII w. przeważał w tekstach wariant analityczny. Sprzyjała temu renesansowa tendencja do tworzenia konstrukcji ramowych w zdaniu. Uzyskiwano to poprzez maksymalne odsunięcie orzeczenia od podmiotu, zgodnie z zasadami poetyk starożytnych, lub dystansowe ułożenie podstawowego członu orzeczenia i jego końcówki³. Kolejnym elementem wpływającym na częstsze pojawianie się form analitycznych był zwyczaj używania zapowiedników i odpowiedników zespolenia, a także różnego typu nieodmiennych wyrazów, które przyciągały enklitykę werbalną na pozycję Wackernagla. W 2. poł. XVII w. zmniejsza się odległość między elementami o układzie dystansowym, następuje rozluźnienie w łączeniu enklityk preterytalnych z wyrazami wprowadzającymi i przesuwanie enklityk w głąb zdania. Powoduje to, głównie

¹ A. Kowalska, *Ewolucja...*, op. cit., s. 42-45 i 55-59.

² *Polszczyzna...*, op. cit., s. 169-170 i A. Kowalska, *Ewolucja...*, op. cit., s. 42-45 i 55-59.

³ A. Kowalska, *Ewolucja...*, op. cit.

w zdaniach niepodrzędnych, wzrost użycia form syntetycznych. W zdaniach podrzędnych przesuwanie enklityk z pozycji Wackernagla dotyczy przede wszystkim zdań względnych i pojawia się głównie u pisarzy kresowych. W 1. poł. XVIII w. konstrukcje syntetyczne zdobywają nieznaczną przewagę nad analitycznymi. W 2. poł. XVIII w. użycie form analitycznych wyraźnie spada, ale dopiero w wieku XX formy syntetyczne stanowią normę, a konstrukcje analityczne pojawiają się już tylko sporadycznie¹.

Zasób materiału

Ogólna ilość zebranego materiału to 3822 słowoformy, w tym 1458 typu *byłem* i 2355 typu *żem był*.

Opis ogólny

Materiał zebrany z 47 źródeł pokazuje, że w dobie średniopolskiej dominowały jeszcze konstrukcje analityczne (typu *żem był*). Obejmują one 61% wszystkich zebranych form 1. i 2. os. obu liczb czasu przeszłego i są wariantem dominującym, znajdują się jednak poza normą. Tymczasem opozycyjny typ *byłem* to dopiero wariant rozwojowy. Analiza poszczególnych okresów pokazuje stały, ale niezbyt szybki wzrost wariantu syntetycznego (tabela nr 94).

Okres	<i>byłem</i>	<i>żem był</i>	Razem
OI	74 (22%)	259 (78%)	330
OII	248 (30%)	577 (70%)	825
OIII	311 (36%)	544 (64%)	855
OIV	435 (43%)	567 (57%)	1002
OV	410 (51%)	398 (49%)	808
OI-OV	1478 (39%)	2346 (61%)	3820

Tabela nr 94. Wariantywność typu *byłem* || *żem był*

W OI dominujący wariant analityczny jest jeszcze na etapie niepełnej normalizacji, podczas gdy formy syntetyczne stanowią wariant rozwojowy. W następnym okresie widoczny jest spadek konstrukcji analitycznych o 8% i znajdują się już poza normą, wciąż dominując. W OIII zaobserwować można spadek form analitycznych o ponad 6%, a w OIV o 7%, w tym czasie konstrukcje *byłem* i *żem był* stają się wariantami

¹ A. Kowalska, *Ewolucja...*, op. cit., s. 43-45.

równoważnymi, choć wciąż z przewagą analitycznych. Natomiast w OV częstość użycia obu wariantów jest mniej więcej równa, z niewielką przewagą form syntetycznych.

W konstrukcjach analitycznych enklityki werbalne najczęściej dołączane są do zaimków i spójników. W OI pojawiają się przede wszystkim z zaimkiem *który* (43 przykłady, m.in.: *ktoram porodziła* BŻ 89v, *ktorąs wypalił* SZ 214v) i *co* (30 przykładów, m.in.: *com widział* BR Cv, *coś uczyniła* BŻ 165v), a także ze spójnikiem *jako* (21 razy, np.: *iakom napiśał* BK 92v, *iakoś się dowiedział* BŻ 164), *gdy* (19 razy, m.in.: *gdys dośtał* BK 23, *gdyśmy gadali* BR AIIIv) i *із/ізе* (19 razy, m.in.: *ізем не читал* BR [AVII], *ізе]cie żаловаły* BŻ 179v). W OII najczęściej występują z zaimkami *który* (106 przykładów, m.in.: *ktoram zebrał* WK 316, *ktore]my wzięli* JR 356), *co* (70 przykładów, np.: *com mawiał* SS 76, *coś powiedział* GR 274) i spójnikami *że* (75 przykładów, m.in.: *że]my naśladowali* BE 319, *żeście umiłowali* WK 313), *jako* (68 przykładów, np.: *iakoś się rodził* JO 92, *iakoście ośdzili* JR 230), *із/ізе* (22 poświadczenia, m.in.: *ізем купіл* GR 285, *ізе]my się nauczyli* JR 233), *gdy* (22 przykłady, np.: *gdym pytał* JO 36, *gdyśmy byli* BE 324). W OIII przeważają ponownie połączenia z zaimkami *który* (125 przykładów, m.in.: *ktoram]prowadziła* GZ 78, *ktorąs zarobiła* OP 218) i *co* (36 przykładów, np.: *com mianował* DA 60, *coście]zukali* CT 313), oraz spójnikami *że* (71 przykładów, m.in.: *że]my po]zli* OK E3v, *żем назwał* MS 5), *jako* (55 przykładów, m.in.: *iakoś nawiedził* OKa 278, *iakoście się poczęli* CT 159), *gdy* (25 poświadczeń, np.: *gdym]łuchał* GZ 194, *gdys zbierał* OKa 438). W OIV z zaimkiem *który* wystąpiło 107 przykładów (m.in.: *ktoryś uwolnił* ZK 170, *ktorzyście należeli* MR 20), natomiast z zaimkiem *co* 59 (np.: *com uczyniła* PŻ 326, *coście obiecali* BT 347), ze spójnikiem *że* 97 przykładów (m.in.: *żем поминął* RC 196, *żeś uprosił* MR [389]), z *jako* 47 poświadczeń (np.: *iakoś się narodził* MR 379, *iakośmy]kończyli* PŻ 333), a z *gdy* 39 (m.in.: *gdys upadła* PŻ 328, *gdys grze]zył* ZK 162). W OV z zaimkiem *który* enklityki werbalne pojawiły się 60 razy (m.in. w konstrukcjach: *ktorymeś dźwigał* LK 115, *ktoreście widziały* GZe 210), z zaimkiem *co* 54 razy (np.: *com dowiodł* LK 245, *cośmy rzekli* BKo 353), tymczasem ze spójnikiem *że* wyekscerpowano 76 przykładów (m.in.: *żeś miał* CO 111, *żeście]stanęli* LK 92), z *jako* 27 poświadczeń (m.in.: *iakom decydował* MRo 44, *iakośmy rzekli* BKo 181) i z *gdy* 19 przykładów (np.: *gdym obaczył* GZe 366, *gdyśmy się doczekali* HI 207).

W całej dobie średniopolskiej enklityki werbalne czasu przeszłego złożonego, występując w postaci analitycznej, najczęściej dołączane są do zaimka *który* (441 przykładów), następnie spójnika *że* (319 przykładów), w dalszej kolejności do zaimka *co* (249 przykładów) i spójnika *jako* (218 przykładów), rzadziej do spójnika *gdy* (124 przykłady).

Rozprzestrzenianie się form syntetycznych typu *byłem* postępuje powoli. Dla całej doby średniopolskiej wskaźnik tempa narastania wynosi niewiele ponad 0,1%. Stan w poszczególnych okresach przedstawia tabela nr 95.

Okres	% <i>byłem</i>	Wskaźnik tempa narastania
OI 1535-1551	22%	-
OII 1587-1603	30%	+ 0,15%
OIII 1639-1652	36%	+ 0,12%
OIV 1687-1699	43%	+ 0,15%
OV 1740-1750	51%	+ 0,14%
OI-OV 1535-1750	39%	+ 0,14%

Tabela nr 95. Tempo narastania form syntetycznych

We wszystkich okresach wskaźnik tempa narastania form wariantu progresywnego jest zbliżony. Proces przebiegał zatem wolno, ale równomiernie, bez większych zakłóceń.

Zebrany materiał pokazuje, że wariant progresywny szybciej rozprzestrzeniał się w 1. os., wolniej zaś w 2. Dotyczy to przede wszystkim ostatnich okresów doby średniopolskiej (zależność użycia wariantu od osoby przedstawia tabela nr 96).

Okres	Osoba	<i>byłem</i>	<i>żem był</i>	Razem
OI	1.	58 (29%)	145 (71%)	203
	2.	15 (12%)	111 (88%)	126
OII	1.	149 (30%)	354 (70%)	503
	2.	99 (31%)	223 (69%)	322
OIII	1.	190 (39%)	298 (61%)	488
	2.	121 (32%)	246 (67%)	367
OIV	1.	254 (53%)	227 (47%)	481
	2.	181 (35%)	340 (65%)	521
OV	1.	291 (58%)	208 (42%)	499
	2.	119 (39%)	190 (61%)	309

Tabela nr 96. Wariantowość typu *byłem* || *żem był* ze względu na osobę

W OI formy 1. os. częściej przyjmują postać syntetyczną niż formy osoby 2. Ich udział jest wyższy o niemal 17%. Tymczasem w OII różnica ta znika, widać nawet nieznaczną przewagę form syntetycznych w 2. os. W OIII ponownie wariant syntetyczny częściej pojawia się w osobie 1., rzadziej 2. Jeszcze bardziej jest to widoczne w OIV i OV, kiedy formy typu *byłem* w 1. os. zaczynają przeważać, natomiast w 2. os. dominuje wciąż wariant analityczny.

Według M. Siuciak użycie form wariantywnych zależy także od odmiany funkcjonalno-stylistycznej tekstu. Potwierdza to zebrany materiał (szczegółowe dane przedstawia tabela nr 97).

Grupa tematyczna	<i>żem był</i>	<i>byłem</i>	Razem
Proza narracyjna	554 (63%)	328 (37%)	882
Postylle i kazania	632 (58%)	462 (42%)	1094
Proza religijno-polemiczna i moralizatorska	698 (65%)	382 (35%)	1080
Literatura polityczna świecka	113 (86%)	18 (14%)	131
Literatura specjalna	303 (58%)	223 (42%)	526
Proza urzędowa	34 (31%)	75 (69%)	109

Tabela nr 97. Wariantywność typu *byłem* || *żem był* według grupy tematycznej

Widać, że wariant regresywny typu *żem był* najwyższy procent uzyskuje w literaturze politycznej świeckiej. Nie zgadza się to z obserwacjami M. Siuciak, według której w prozie politycznej postaci analitycznych nie spotyka się tak często¹. Jednak należy zwrócić uwagę, że literatura polityczna jest tu reprezentowana przez zaledwie 1 źródło wydane w 1590 r.: *Oksza Stanisława Orzechowskiego na Turka*. W prozie narracyjnej, postyllach i kazaniach, prozie religijno-polemicznej i moralizatorskiej, a także w literaturze specjalnej wynik jest zbliżony – formy analityczne obejmują w nich 58% i 65% przykładów. Nieco tylko wyższy procent regresywny wariant ma w prozie narracyjnej, religijno-polemicznej i moralizatorskiej, więcej natomiast form syntetycznych pojawia się w postyllach i kazaniach i literaturze specjalnej. O częstym występowaniu form analitycznych w prozie religijnej pisze także M. Siuciak².

Tymczasem w prozie urzędowej przeważa wariant syntetyczny, pojawiając się w niemal 69% przykładów, co również zgadza się z ustaleniami M. Siuciak³.

¹ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 170.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

Zebrane dane pokazują, że w dobie średniopolskiej następuje ważna dla czasu przeszłego złożona zmiana w zakresie szyku enklityki werbalnej i imiesłowu. Wycofywana jest dotychczasowa norma, w której panowały konstrukcje analityczne typu *żem był*, i powoli zarysowuje się nowa z dominacją szyku syntetycznego typu *byłem*. Tempo procesu jest niskie i stałe, przez całą dobę wskaźnik wynosi około 0,14%. Wariant progresywny szybciej rozprzestrzenia się w 1. os. obu liczb, wolniej natomiast w osobie 2, w której jeszcze w poł. XVIII w. nie jest nawet wariantem równoważnym. Widoczne jest także zróżnicowanie stylowe. Najwięcej form typu *byłem* pojawia się w prozie urzędowej, najmniej w literaturze politycznej świeckiej.

Różnice w odmiankach regionalnych

Przez większość doby średniopolskiej nie widać silnego zróżnicowania regionalnego w zakresie użycia wariantów typu *byłem* i *żem był*.

W OI w drukach małopolskich dominował wariant analityczny (78%), znajdujący się w tym czasie na etapie niepełnej normalizacji, podczas gdy syntetyczny stanowił dopiero wariant rozwojowy (22%). W kolejnym badanym okresie widać w źródłach małopolskich niewielki spadek użycia form analitycznych (tabela nr 98).

Region	<i>byłem</i>	<i>żem był</i>	Razem
Małopolska	193 (32%)	413 (68%)	606
Wielkopolska	34 (29%)	83 (71%)	117
Kresy Pn.	46 (26%)	128 (74%)	174

Tabela nr 98. Wariantowość typu *byłem* || *żem był* według regionów w OII

W OII w źródłach ze wszystkich regionów stan jest podobny. Typ *żem był* jest wariantem dominującym, ale nie wchodzi już w obręb normy. Najwięcej poświadczeń ma w odmianie północnokresowej, niewiele mniej w wielkopolskiej, najrzadziej pojawia się w źródłach małopolskich. Widoczny jest w nich spadek o 10% względem stanu w OI. W OIII różnice między regionami są już wyraźniejsze (tabela nr 99).

Region	<i>byłem</i>	<i>żem był</i>	Razem
Małopolska	110 (39%)	174 (61%)	284
Wielkopolska	34 (51%)	33 (49%)	67
Kresy Pn.	101 (47%)	115 (53%)	216
Mazowsze	38 (32%)	81 (68%)	119
Kresy Pd.	79 (28%)	204 (72%)	283

Tabela nr 99. Wariantywność typu *byłem* || *żem był* według regionów w OIII

Wariant analityczny w źródłach małopolskich, mazowieckich i południowokresowych wciąż jest wariantem dominującym, ale niestanowiącym normy. Najwyższy procent form typu *żem był* jest w drukach z Kresów południowych, następnie w mazowieckich, rzadziej w małopolskich. Dla Małopolski jest to dalszy spadek, tym razem o 7%. Tymczasem w źródłach wielkopolskich i północnokresowych oba typy są wariantami równoważnymi. Widoczna jest w tych odmiankach większa różnica w stosunku do poprzedniego okresu – w źródłach północnokresowych 22%, w wielkopolskich 21%. Jednak formy syntetyczne cofają się w odmianie wielkopolskiej w następnym badanym okresie (tabela nr 100).

Region	<i>byłem</i>	<i>żem był</i>	Razem
Małopolska	303 (46%)	356 (54%)	659
Wielkopolska	34 (38%)	56 (62%)	90
Kresy Pn.	43 (25%)	127 (75%)	170
Mazowsze	68 (44%)	86 (56%)	154

Tabela nr 100. Wariantywność typu *byłem* || *żem był* według regionów w OIV

W OIV formy analityczne dominują w źródłach północnokresowych i wielkopolskich. W pierwszych jest to wzrost o 22%, i przekraczają one granicę niepełnej normalizacji. Natomiast w wielkopolskich ich udział zwiększa się o 13% i wciąż znajdują się poza normą. Tymczasem w źródłach małopolskich i mazowieckich widoczny jest spadek w porównaniu do OIII: w małopolskich o 7%, w mazowieckich o 12%. W związku z czym typy *żem był* i *byłem* stają się w tych odmiankach wariantami równoważnymi. W OV dalszy spadek konstrukcji analitycznych powoduje, że w kilku regionach przeważa, w tym w jednym w granicę normy wchodzi już wariant syntetyczny (tabela nr 101).

Region	<i>byłem</i>	<i>żem był</i>	Razem
Małopolska	78 (79%)	21 (21%)	99
Wielkopolska	94 (59%)	64 (41%)	158
Kresy Pn.	22 (61%)	14 (39%)	36
Mazowsze	140 (40%)	212 (60%)	352
Kresy Pd.	76 (47%)	87 (53%)	163

Tabela nr 101. Wariantywność typu *byłem* || *żem był* według regionów w OV

Wariant regresywny przeważa w OV w źródłach mazowieckich i południowokresowych. W mazowieckich obejmuje o 4% więcej poświadczeń niż w OIV i jest wariantem dominującym. Natomiast w źródłach z Kresów południowych razem z opozycyjnym typem *byłem* stanowi wariant równoważny. Wariantami równoważnymi, ale z przewagą progresywnego *byłem*, są także oba typy w źródłach wielkopolskich. Udział wariantu syntetycznego wzrasta w tej odmianie ponownie o 22%. Tymczasem w źródłach małopolskich i północnokresowych dominuje wariant syntetyczny. W małopolskich ma o 33% więcej poświadczeń niż w OIV i jest w obrębie niepełnej normalizacji. W północnokresowych ma o 36% więcej, ale nie stanowi jeszcze normy.

Przez większość doby średniopolskiej różnice między odmiankami regionalnymi w zakresie użycia wariantów analitycznego i syntetycznego nie są znaczne. Zwiększają się nieco w XVII w., widać jednak w tym okresie duże wahania wewnątrz odmianek regionalnych. Wyraźniej różnice między odmiankami regionalnymi powiększają się dopiero w 1. poł. XVIII w., a więc w okresie, gdy regresywny wariant analityczny zostaje wyparty z obrębu normy, a progresywny wariant syntetyczny w źródłach wielkopolskich i północnokresowych zaczyna przeważać, a w odmianie małopolskiej znajduje się nawet w obrębie niepełnej normalizacji. W tym samym czasie w źródłach mazowieckich i południowokresowych wciąż przeważa wariant typu *żem był*.

Użycie wariantów przez drukarnie

We wszystkich obserwowanych drukarniach w użyciu są oba warianty, w większości przeważa użycie form regresywnych.

W OI przebadane zostały druki z dwóch krakowskich oficyn – F. Unglera (później wdowy H. Unglerowej) i M. Scharffenberga. W obu oficynach używano i wariantu syntetycznego, i analitycznego, z przewagą tego drugiego. W pięciu

źródłach wydanych u F. Unglera wystąpiło łącznie 50 form typu *byłem* i 92 typu *żem był*. Stosunek ten ma odzwierciedlenie w trzech drukach (SH, GB, BM). W innym, najstarszym (GA) panuje równowaga między wariantami, przykładów jest tu jednak niewiele, razem zaledwie 4 formy. W kolejnym (CX) pojawiły się tylko przykłady typu *żem był*.

Z tłoczni M. Scharffenberga pochodzi jedno źródło z kanonu. Wyekscerpowano z niego 24 formy syntetyczne i 164 analitycznych.

W OII źródła należące do kanonu wyszły spod pras czterech drukarni – dwóch krakowskich, jednej poznańskiej i jednej wileńskiej. We wszystkich posługiwano się oboma wariantami z przewagą analitycznego typu *żem był*.

W krakowskiej drukarni A. Piotrkowczyka wydane zostały dwa źródła. Łącznie wystąpiło w nich 55 form typu *byłem* i 82 typu *żem był*. Przewaga wariantu analitycznego widoczna jest w obu tekstach.

Pięć źródeł pochodzi z Drukarni Łazarzowej. Łącznie wystąpiło w nich 139 form typu *byłem* i 330 typu *żem był*. Stan w poszczególnych tekstach odpowiada normie wyliczonej dla całej oficyny.

W poznańskiej tłoczni J. Wolraba, prowadzonej po jego śmierci przez żonę i dziedziców, wydrukowano dwa źródła z kanonu. Wyekscerpowano z nich 34 formy typu *byłem* i 83 typu *żem był*. W obu źródłach panuje podobna sytuacja.

Również wileńską drukarnię J. Karcana reprezentują dwa źródła, w obu sytuacja jest zbliżona. Łącznie 46 form typu *byłem* i 128 typu *żem był*.

W OIII źródła wydane zostały w dziesięciu drukarniach. We wszystkich posługiwano się oboma wariantami, ale w ośmiu, w tym trzech krakowskich, jednej warszawskiej, jednej poznańskiej, jednej leszczyńskiej, jednej wileńskiej i jednej lwowskiej, przeważa wariant analityczny.

W krakowskiej tłoczni F. Cezarego ukazały się trzy spośród analizowanych źródeł. We wszystkich przeważają konstrukcje typu *żem był*. Łącznie pojawiło się ich 75, wobec 47 typu *byłem*.

W krakowskiej oficynie A. Piotrkowczyka młodszego wydane zostało jedno źródło, składające się z trzech tekstów tego samego autora. Łącznie wystąpiło w nich 31 form typu *byłem* i 39 typu *żem był*. Przy czym taka przewaga widoczna jest w dwóch z trzech kazań (MS i MK), w trzecim oba warianty poświadczone są przez 2 formy.

Trzecią krakowską drukarnię, S. B. Lenczewskiego, reprezentuje także jedno źródło. Wyekscerpowano z niego 36 form typu *byłem* i 58 typu *żem był*.

W kanonie pojawia się również po jednym źródle z drukarni mazowieckiej, dwóch wielkopolskich i wileńskiej. W mazowieckiej tłoczni J. Trepińskiego użyto 2 form typu *byłem* i 6 form typu *żem był*. W wileńskiej oo. jezuitów 33 typu *byłem* i 72 typu *żem był*. W drukarni D. Vetterusa z Leszna 22 typu *byłem* i 55 typu *żem był*. Natomiast w poznańskiej W. Regulusa, prowadzonej po jego śmierci przez wdowę i dziedziców, 16 form typu *byłem* i 26 typu *żem był*. W związku z tym, że źródło to składa się z trzech kazań tego samego autora, należy zwrócić uwagę, że dominacja wariantu analitycznego charakterystyczna jest tylko dla dwóch z nich (PR i PC), w trzecim (PS) nieznacznie przeważa wariant syntetyczny.

Dwa źródła wydane zostały w lwowskiej oficynie oo. jezuitów. Łącznie pojawiło się w nich 79 form typu *byłem* i 204 typu *żem był*. Przewaga ta widoczna jest w obu tekstach.

W dwóch drukarniach, reprezentowanych po jednym źródle z kanonu, więcej użyto form syntetycznych niż analitycznych. W warszawskiej tłoczni P. Elerta pojawiły się 32 konstrukcje typu *byłem*, a *żem był* wystąpiło 27 razy. W wileńskiej oficynie oo. bazylianów wariant syntetyczny użyty został 68 razy, analityczny 43. Źródło pochodzące z tłoczni wileńskiej składa się z 3 tekstów tego samego autora, w każdym z nich przewaga wariantu typu *byłem* jest wyraźnie widoczna.

Źródła z OIV pochodzą z siedmiu drukarni – dwóch krakowskich, jednej lubelskiej, jednej warszawskiej, jednej poznańskiej, jednej kaliskiej, jednej wileńskiej. W każdej w użyciu były oba warianty z przewagą form analitycznych.

W krakowskiej tłoczni M. A. Schedla wydane zostały dwa teksty z kanonu. Łącznie pojawiły się w nich 74 formy typu *byłem* i 115 typu *żem był*. Przewaga wariantu analitycznego widoczna jest w obu źródłach.

Drukarnia Akademickiej, także krakowska, reprezentowana jest przez jedno źródło, w którym wystąpiły 144 formy typu *byłem* i 147 typu *żem był*. Przewaga wariantu syntetycznego nie jest tu znaczna.

Jeden tekst pochodzi z lubelskiej tłoczni oo. jezuitów. Pojawiło się w nim 85 form typu *byłem* i 94 typu *żem był*.

Warszawską drukarnię oo. pijarów reprezentują dwa źródła, z których łącznie wyekscerpowano 68 form typu *byłem* i 86 typu *żem był*. Przewaga wariantu syntetycznego widoczna jest w każdym źródle.

Z poznańskiej oficyny oo. jezuitów pochodzi jeden tekst. Wystąpiło w nim 27 form typu *byłem* i 44 typu *żem był*. Także jedno źródło z kanonu wydane zostało w kaliskiej tłoczni jezuickiej. Pojawiło się w nim 7 form typu *byłem* i 12 typu *żem był*.

Natomiast dwa źródła pochodzą z wileńskiej drukarni oo. jezuitów. Łącznie wyekscerpowano z nich 43 formy typu *byłem* i 127 typu *żem był*. Dominacja wariantu analitycznego widoczna jest w obu drukach.

W OV źródła wykorzystane do analizy pochodzą z siedmiu drukarni. Wszystkie oficyny posługują się oboma wariantami, ale w pięciu (krakowskiej, lubelskiej, leszczyńskiej, wileńskiej i jednej lwowskiej) przeważa wariant syntetyczny (typ *byłem*).

W krakowskiej Drukarni Akademickiej wydany został jeden tekst z kanonu, w którym pojawiło się 28 form typu *byłem* i 16 typu *żem był*. Lubelska oficyna oo. jezuitów reprezentowana jest w kanonie przez dwa źródła. Łącznie wystąpiło w nich 50 form typu *byłem* i 5 typ *żem był*. Jednak dominacja wariantu progresywnego widoczna jest tylko w jednym druku (PF), w drugim przeważa typ regresywny, choć poświadczeń jest w tym przypadku niewiele (zaledwie 3 formy).

Leszczyńska tłocznia M. Wawrzyńca wydała dwa źródła z kanonu. Łącznie pojawiły się w nich 94 formy typu *byłem* i 64 typu *żem był*. Jednak w poszczególnych drukach nie wygląda to jednakowo. W jednym wyraźnie dominuje wariant syntetyczny (JJ), w drugim przeważa analityczny (AR).

Dwa źródła pochodzą także z wileńskiej drukarni jezuickiej, w których łącznie wystąpiły 22 formy typu *byłem* i 14 typu *żem był*. W jednym ze źródeł (HJ) warianty się równoważą, w drugim (PH) widać przewagę syntetycznego.

Jeden tekst ukazał się w lwowskiej Drukarni Brackiej. Wyekscerpowano z niego 48 form typu *byłem* i 35 typu *żem był*.

Kolejne 2 oficyny, warszawska i lwowska, używały obu wariantów, ale dominowały formy analityczne.

W warszawskiej tłoczni oo. pijarów wydane zostały dwa źródła, w obu widoczna jest przewaga konstrukcji analitycznych. Łącznie form typu *byłem* pojawiło się w nich 140, natomiast typu *żem był* 212.

Tymczasem lwowską drukarnię jezuicką reprezentuje jeden tekst, w którym wystąpiło 28 form typu *byłem* i 52 typu *żem był*.

Widać zatem, że w większości, bo aż w dwudziestu trzech z trzydziestu obserwowanych drukarni częściej posługiwano się wariantem regresywnym, a zaledwie w siedmiu przeważał w użyciu wariant progresywny (tabela nr 102).

Okres	Drukarnia	<i>byłem</i>	<i>żem był</i>	Łącznie	liczba źr.
OI	F. Unglera, później wd. i dz. (Kraków)	50	92	142	5
	M. Scharffenberga (Kraków)	24	164	188	1
OII	A. Piotrkowczyka (Kraków)	55	82	137	2
	Łazarzowa (Kraków)	139	330	469	5
	J. Wolraba starszego, później wd. i dz. (Poznań)	34	83	117	2
	J. Karcana (Wilno)	46	128	174	2
OIII	F. Cezarego, później wd. i dz. (Kraków)	47	75	122	3
	A. Piotrkowczyka młodszego (Kraków)	31	39	70	1
	S. Lenczewskiego Bertutowicza (Kraków)	36	58	94	1
	J. Trempskiego (Warszawa)	2	6	8	1
	P. Elerta (Warszawa)	32	27	59	1
	W. Regulusa, później wd. i dz. (Poznań)	16	26	42	1
	D. Vetterusa (Leszno)	22	55	77	1
	oo. bazylianów (Wilno)	68	43	111	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	33	72	105	1
	Soc. Iesu u S. Nowogorskiego (Lwów)	79	204	283	2
OIV	M. A. Schedla (Kraków)	74	115	189	2
	Akademicka zw. Piotrkowczykowską (Kraków)	144	147	291	1
	Colleg. Soc. Iesu (Lublin)	85	94	179	1
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	68	86	154	2
	Coll. Soc. Iesu. (Poznań)	27	44	71	1
	Coll. Soc. Iesu. (Kalisz)	7	12	19	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	43	127	170	2
OV	Akademicka zw. Cezarowską (Kraków)	28	16	44	1
	Coll. Soc. Iesu (Lublin)	50	5	55	2
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	140	212	352	2
	M. Wawrzyńca starszego (Leszno)	94	64	158	2
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	22	14	36	2
	Coll. Soc. Iesu (Lwów)	28	52	80	1
	Bracka Świętej Trójcy J.K.M. (Lwów)	48	35	83	1

Tabela nr 102. Wariantowość typu *żem był* || *byłem* według drukarni

W OI i OII analityczny wariant regresywny przeważa w każdej drukarni. W OIII pojawiają się dwie oficyny, w których częściej posługiwano się wariantem progresywnym syntetycznym – warszawska P. Elerta i wileńska oo. bazylianów. Jednak w OIV ponownie we wszystkich drukarniach stosowano częściej wariant typu *żem był*. Dopiero w OV, a więc w momencie, gdy wariant progresywny przekracza próg średniej rozwojowej, widać wyraźniejszą zmianę. W większości tłoczni, bo aż w pięciu z siedmiu, wykorzystywano przede wszystkim formy typu *byłem*, a tylko w dwóch – jednej warszawskiej i południowokresowej – wariant regresywny typu *żem był*.

Stan wariantowości w poszczególnych źródłach

Od początku doby średniopolskiej ekstensja tekstowa obu wariantów była znaczna. Zarówno progresywny typ syntetyczny *byłem*, jak i regresywny typ analityczny *żem był*, występuje prawie we wszystkich analizowanych źródłach.

W OI formy 1. i 2. os. czasu przeszłego wystąpiły w sześciu źródłach kanonu. Najwcześniejszym z nich jest wydane w 1535 r. *Polskie wypisanie dwoiey krainy świata, którą po łacinie Sarmatia [...] zową* M. Miechowity, przełożone przez Wielkopolanina A. Glabera. Pojawiły się w nim 4 formy 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 2 w postaci syntetycznej i 2 w postaci analitycznej: *chciałem* [przedm. 2], *powiadaliśmy* 64; *tamżem pobaczil* [przedm. 2], *gdyżem nie mogł* [przedm. 2].

Dominacja wariantu analitycznego widoczna jest w *Żywocie Pana Jezusa Krysta Bonawentury*, w tłumaczeniu Małopolanina B. Opeca z 1539 r. W badanej próbie tekstu wystąpiło 188 form czasu przeszłego w 1. i 2. os., w tym 24 w postaci syntetycznej i 164 w postaci analitycznej, m.in.: *śukaliśmy* 39, *poślubiłem* 42, *zgrzeżyłam* 52; *com działała* 57, *czemuście niewierzyli* 82v.

Również w druku *O ziołach tutecznych y zamorskich* Wielkopolanina H. Spiczyńskiego, wydanym w 1542 r., przeważają formy analityczne. Z analizowanej partii materiału wyekscerpowano 39 form czasu przeszłego w 1. i 2. os., w tym 17 w postaci syntetycznej i 22 w postaci analitycznej, np.: *dałem* 114, *nalazłem* 116v; *niźlim powiedział* 55v, *jam wziął* 225v, *czos warzył* 213v.

Podobna sytuacja panuje w *Rozmowie z Turczynem o wierze Krześciańskiej* B. Georgiewicza, która ukazała się w 1548 r. W tekście użyte zostały 72 formy 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 27 w postaci syntetycznej i 45 w postaci

analitycznej, m.in.: *bałem [ię AIIv, utracili]my [AVI]; aczem nie był AIII, gdy]my gadali AIIIv, ktore]my ukazali CIIIv.*

Wyłącznie wariant analityczny pojawił się w analizowanym fragmencie *Xiąg o gospodarstwie* P. Crescentyna, które wyszły drukiem w 1549 r. Łącznie 4 przykłady: *gdym powiadał 383, jam doznał 389, iakies włożył 578, czegom mógł 608.*

Dominacja postaci analitycznej widoczna jest w obserwowanej części *Kroniki wszytkyego swyata* z 1551 r. Wielkopolanina M. Bielskiego. W badanej partii tekstu wystąpiły 23 formy w 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 3 w postaci syntetycznej i 20 w postaci analitycznej, m.in.: *pytałem 22v, pi]ałem 275; iakom pi]ał 16, my]my opu]cili 278v, ktoreye]my [ię nie napatrzyli 278v.*

W OI formy analityczne typu *zem był* wystąpiły we wszystkich sześciu źródłach, w czterech zdobywając przewagę, tymczasem syntetyczne typu *byłem* pojawiły się w pięciu źródłach na sześć, w żadnym nie przeważając.

W OII formy 1. i 2. os. czasu przeszłego poświadczone zostały przez dziesięć źródeł podstawowych i jedno dodatkowe. Najstarszym źródłem z kanonu zasadniczego są *Kazania albo cwiczenia Chrześcijańskie na XVIII niedziel* z 1587 r. autorstwa J. Wereszczyńskiego, pochodzącego z Kresów południowych. Użytych zostało w analizowanym fragmencie 110 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 52 w postaci syntetycznej i 58 w postaci analitycznej, m.in.: *przyęli]my 89, dali]my 219; iako]my wykładali 66, która]my zaczęli 79, kiedyściekolwiek czynili 219.*

Oba warianty z wyraźniejszą przewagą analitycznego wystąpiły w *Ewangelii od Jana Świętego* J. Brenza w tłumaczeniu W. Agryppy z Kresów północnych. Druk ukazał się w 1588 r. W badanej próbie wystąpiły 84 formy, w tym 29 w postaci syntetycznej i 55 w postaci analitycznej, np.: *wzięli]my 99, okazali]my 104; ktore]my wyłożyli 107, że]my naśladowali 319, to]my ro]kazali 324.*

Dominacja wariantu typu *zem był* widoczna jest także w dziele Wielkopolanina S. Grodzickiego z 1589 r., pod tytułem: *O jednej osobie kazań sześć.* Z analizowanego fragmentu wyekscerpowano 90 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 17 w postaci syntetycznej i 73 w postaci analitycznej, m.in.: *obaczyłeś 124, okazali]my 130; gdyżem pokazał 21, azaście nie widzieli 109, czemuś nie u]łuchał 164.*

Podobna sytuacja panuje w wydanym w 1590 r. druku *Oksza Stanisława Orzechowskiego na Turka* w tłumaczeniu Małopolanina J. Januszowskiego.

Wystąpiło w nim 131 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 17 w postaci syntetycznej i 114 w postaci analitycznej, przykładowo: *pośadziliście* 51, *czuleś* 75, *ośtales* śię 77; *niżeliś kochał* 38, *takeś* śtał 94.

Wariant analityczny przeważa także w *Rozwiązaniu pięćdziesiąt y dwu Quaestiy ministrów Nowo-Ewangelickich Jezuitom zadanych z 1593 r.* Mazowszanina A. Jungi. Z analizowanej partii tekstu wyekscerpowano 45 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 9 w postaci syntetycznej i 36 w postaci analitycznej, m.in.: *zwykliście* 103, *przyśiągłem* 111; *iakośmy okazali* 86, *iakom podał* 114, *onemuś poślubila* 322.

W *Rzeczy o dobrodzieystwach z Seneki wziętej z 1593 r.*, autorstwa Małopolanina Ł. Górnickiego, panuje także wariant analityczny. W badanej próbie pojawiły się 104 formy w 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 31 w postaci syntetycznej i 73 w postaci analitycznej, między innymi: *rzekleś* 179, śtałem 189; *gdzieś śię chlubił* 74, *anim zapłacił* 272, *chociaś kupił* 286.

Względna równowaga widoczna jest natomiast w pochodzących z 1594 r. *Statutach y metrikach przywileiów Koronnych* S. Sarnickiego z Kresów południowych. W analizowanej próbie tekstu użytych zostało 50 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 24 w postaci syntetycznej i 26 w postaci analitycznej, np.: *pozwoliliśmy* 728, *daliśmy* 1064; *aczem elaborował* 314, *wśzakżemnie mógł* 314, *takeśmy umyślili* 1079.

W wydanych rok później *Politicach Panskich* Lipsiusa Iustusa, w tłumaczeniu Małopolanina P. Szczerbica, ponownie przeważa wariant typu *żem był*. Z badanego fragmentu wyekscerpowano 28 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 4 w postaci syntetycznej i 24 w postaci analitycznej, m.in.: *powiedzieliśmy* 163, *przyłożyłem* 169; *niedarmom przyłożył* 34, *imeś dośzedł* 40., *boście zwykli* 175.

Podobnie w dziele: *Sprawiedliwy Ioseph* S. Sokołowskiego, przełożonym przez J. Bogusławskiego (być może Małopolanina) i wydrukowanym w 1596 r. W obserwowanej części tekstu wystąpiło 156 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 62 w postaci syntetycznej i 94 w postaci analitycznej, przykładowo: *byłem* 75, *nie żalowaliście* 160; *aniście imali* 75, *bom cierpiała* 150, *iednakeście wiedli* 144.

W 1603 r. wydano dzieło K. M. Dorohostajskiego, autora prawdopodobnie pochodzącego z Kresów północnych, pod tytułem: *Hippica to iest o koniach xięgi*. W badanej próbie tekstu pojawiło się 27 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 3

w postaci syntetycznej i 24 w postaci analitycznej, m.in.: *umysłilem* Gv, *miałem* [Jv]; *chociam opi[sał* Cv, *iam nie śmiał* [Jv], *bom doświadczył* Mj.

W obliczeniach dla regionów i druków dodano do badanego materiału *Przestrogę pastyrską do miasta Warszawskiego* z 1585 r. Wielkopolanina S. Reszki, jako źródło uzupełniające. Z analizowanego fragmentu wyekscerpowano 72 formy w 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 25 w postaci syntetycznej i 47 w postaci analitycznej, np.: *wy[śluchałem* 52, *daliście* 117; *tyś chwalił* 46, *ktoryście pokazali* 107, *gdyscie przyięli* 111.

W OII konstrukcje analityczne typu *zem był* pojawiły się w dziesięciu źródłach podstawowych i źródle dodatkowym, we wszystkich zdobywając przewagę. Tymczasem opozycyjny wariant syntetyczny typu *byłem* także wystąpił w dziesięciu źródłach, w żadnym jednak nie dominując.

W OIII formy 1. i 2. os. czasu przeszłego poświadczone zostały w jedenastu źródłach podstawowych i dwóch uzupełniających. Najstarszym w głównym kanonie jest *Kontynuacja diaryusza wojennego* z 1639 r. S. Okolskiego pochodzącego z Kresów południowych. Wyekscerpowano z niej 63 formy, w tym 30 w postaci syntetycznej i 33 w postaci analitycznej, m.in.: *od[ta[piliście* [E4v], *nie mogłem* O3; *zaw[ześ [ię naydował* A2v, *na coście [zli* [E4v], *ktorycheście odpuścili* [M4].

Przewaga konstrukcji analitycznych widoczna jest w *Procesie sądowym* z 1640 r. G. Czaradzkiego. Pojawiło się w nim 8 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 2 w postaci syntetycznej i 6 w postaci analitycznej, np.: *pokazałem* [przedm. 2], *zo[tales* [przedm. 2]; *nadobnieś przyprawił* [przedm. 2], *ktoremuś zo[stał* [przedm. 2], *tom łgał* D4.

Po raz pierwszy przewaga wariantu syntetycznego panuje u S. Dubowicza z Kresów północnych. W trzech kazaniach, składających się na jedno źródło, wystąpiło łącznie 111 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 68 w postaci syntetycznej i 43 w postaci analitycznej. W poszczególnych drukach przedstawia się to następująco: w *Wyprawieniu osoby* z 1642 r. użyto 67 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 37 w postaci syntetycznej i 30 w postaci analitycznej, m.in.: *widzieliście* Fv, *powrociles* [D4v]; *ktorąmem obtoczył* [A4], *ktoryście [łużyli* Hv, *czemużeś opuścił* A2v, w tekście tym wystąpiła dodatkowo jedna forma z podwojoną końcówką: *[amem oplakiwałem* A3; w *Hafcie ręką bieżącą* z 1645 r. pojawiło się 30 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 21 w postaci syntetycznej i 9 w postaci analitycznej, np.: *przechadzałam [ię* E, *zamierzyłeś* G2; *gdym zaczynał* B2v, *iakoś*

widział [F4], in]zegoś nie widział [F4]; w *Kazaniu na pogrzebie* również z 1645 r. wyekscerpowano 14 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 10 w postaci syntetycznej i 4 w postaci analitycznej, m.in.: *wyćwiczyleś* 13v, *widzieliście* 27; *com rzekł* 3, *gdyś widział* 10v, *kiedyś]tanął* 21v.

Tymczasem w druku *Archelia to iest nauka i informatia o strzelbie* z 1643 r. Wielkopolanina J. Dekana przeważa wariant analityczny. W badanej próbie tekstu użyto 77 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 22 w postaci syntetycznej i 55 w postaci analitycznej, np.: *mianowaliście* 62, *dałem* 85; *iam rozumiał* 85, *podobnoście probowali* 98, *iakoś powiedział* 87.

Dość zbliżona jest liczba poświadczeń obu wariantów u Małopolanina J. Mijakowskiego. Z trzech kazań, traktowanych jako jedno źródło, wyekscerpowano łącznie 70 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 31 w postaci syntetycznej i 39 w postaci analitycznej. W poszczególnych drukach przedstawia się to następująco: w najstarszym, z roku 1643 *Szczęśliwym w Zakonie Dominikańskim marnotrawcy*, pojawiły się 42 formy 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 18 w postaci syntetycznej i 24 w postaci analitycznej, m.in.: *uprosilem* 5, *po]trzeegliście* 20; *gdym uważał* 3, *żeś uciekł* 13, *ie]liś zwyciężył* 13; w *Zbożnym pobycie po śmierci świętobliwie zmarłej [...] Jey Mci Paniey Helzbiety Myszkowskiej* z 1644 r. wystąpiły 4 formy 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 2 w postaci syntetycznej i 2 w postaci analitycznej: *widzieli]my* 17, *ozwałem]ię* [przedm. 2v]; *boś zgubił* 2, *ktorzyście ozdobili* 64; w *Kokoszy [...] w kazaniu za kolędę danej* z 1646 r. użyto 22 form, w tym 7 w postaci syntetycznej i 15 w postaci analitycznej, m.in.: *garnąłem]ię* [przedm. 2v], *upatrzyłem* [A4]; *coś przywrocil* [przedm. 3v], *com]ię podnio]ła* C, *takem]zukał* E3.

Wariant typu *żem był* ponownie przeważa w *Pośle zbawienia panien zakonnych klasztoru Świętego Andrzeia* z 1644 r. A. Opatowczyka. W analizowanym fragmencie wystąpiły 94 formy 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 36 w postaci syntetycznej i 58 w postaci analitycznej, np.: *pożywałem* 104, *oddaliście]ię* 82, *obraleś* 93; *coście minęły* 340, *mnieście w prawiły* 340.

Dominują one jeszcze wyraźniej w *Zwierciadle duchowney Łaski* z 1645 r., w tłumaczeniu J. Gawatha z Kresów południowych. W badanej próbie tekstu pojawiło się 211 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 44 w postaci syntetycznej i 167 w postaci analitycznej, m.in.: *biegałem* 202, *cie]zyłem]ię* 69, *nakłaniałem* 95; *ktorem ucierpiała* 79, *ponieważeś otrzymała* 81.

Przewaga wariantu analitycznego widoczna jest także w *Kazaniach albo tytułach [...] różnych lat różnym osobom wystawione z 1645 r.* Mazowszanina J. Olszewskiego. Z obserwowanej części materiału wyekscerpowano 105 form, w tym 33 w postaci syntetycznej i 72 w postaci analitycznej, m.in.: *zgrze[ż]ylem 98, poświęciliście 406; wzd[am] figurowa[ł] 97, iakoś nawiedzi[ł] 278, teżcie o[ż]ukaty 426.*

Niewiele przykładów pojawiło się w *Kleynotach stołecznego miasta Krakowa abo kościołach [...] krotko opisaných z 1650 r.* Pomorzanina P. H. Pruszcza., wśród nich jednak również liczniej występują konstrukcje analityczne (7 poświadczeń), mniej zaś jest form syntetycznych (4 poświadczenia). Łącznie 11 form, np.: *[t]y[ż]ale[m] 47, uważa[łem] 79; iakiegoś zaży[ł] [przedm. 5], żem nazwa[ł] 60, iakom w[sp]omnia[ł] 76.*

Wariant syntetyczny wyprzedza natomiast analityczny w *Żywocie Panny Maryi* A. S. Radziwiłła z Kresów północnych. W badanym fragmencie użyto 59 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 32 w postaci syntetycznej i 27 w postaci analitycznej, m.in.: *nie kłania[łem] [się] 79, ubogaci[łeś] 331; iam w[szedł] 237, wielkieś uczyni[ł] 331, ktoreś wybawi[ł] 350.*

W wydanych w 1652 r. *Trzydziestu przyczynach, dla których każdy [...] ma się odrażać od zboru tego, który arriańskim zowią* Wielkopolanina M. Cichowskiego przeważa wariant analityczny. Z obserwowanej części druku wyekscerpowano 48 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 13 w postaci syntetycznej i 35 w postaci analitycznej, np.: *dowiedliście 38, Skłama[łeś] 181; tum [się] za[stano]wi[ł] 164, iakoście chcieli 179, iakom dowiodł 181.*

W obliczeniach dla regionów i drukarni dodane zostały dwa źródła. W wydany w 1644 r. druku *Hierarchia abo o zwierzchności w cerkwi bozey* J. Dubowicza z Kresów północnych, warianty się mniej więcej równoważą. W badanej próbie pojawiły się 72 formy 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 35 w postaci syntetycznej i 37 w postaci analitycznej, m.in.: *przybyliście 45, umyśli[łem] 212; cościekolwiek po[stano]wili 56, żem niechcia[ł] 121, ie[ś]liś po[sta]ł 139.*

Tymczasem u Wielkopolanina W. Pięłowskiego, w trzech kazaniach traktowanych jako jedno źródło, przeważają konstrukcje analityczne, które wystąpiły łącznie 26 razy, podczas gdy syntetyczne 16 razy. Łącznie 42 formy 1. i 2. os. czasu przeszłego. W poszczególnych drukach przedstawia się to następująco: w *Rzece pokoju y strumieniu powodz sławy niosącym* z 1646 r. użyto 17 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 5 w postaci syntetycznej i 12 w postaci analitycznej, np. *wyla[łeś] A2v, znalaz[łeś] [się] Cv[ł] iakom rzekł B3v, boś wylała [A4v]; w Kazaniu na pogrzebie*

[...] *Jana Olbrachta Smoguleckiego* z 1650 r. wystąpiło 19 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 10 w postaci syntetycznej i 9 w postaci analitycznej, m.in.: *rzekłem C3, widzieliście C3; żem natrafił Bv, na zaście [ię nie napatrza]li B3, iakom wierzył [C4]; w Kazaniu na pogrzebie Mości Xiędza Zygmunta Cieleckiego* z 1652 r. pojawiło się 6 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 1 w postaci syntetycznej i 5 w postaci analitycznej, np.: *raczyłeś A2; iżeście nie wynio[ły] B, na o[statku]m [ię dowiedział [B4v], iakom [ię za]stanawiał C.*

W OIII wariant analityczny typu *żem był* pojawił się w każdym źródle, w dziewięciu podstawowych i dwóch dodatkowych zdobywając przewagę. Tymczasem opozycyjny wariant typu *byłem*, który też wystąpił we wszystkich jedenastu źródłach podstawowych i obu dodatkowych, przewagę zdobył zaledwie w dwóch.

W OIV formy 1. i 2. os. czasu przeszłego użyte zostały w dziewięciu źródłach podstawowych i jednym dodatkowym. Najstarsze w kanonie są *Podniety nabożeństwa zakonnego* Wielkopolanina B. N. Wąsowskiego, wydane w 1687 r. W analizowanym fragmencie użyto 71 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 27 w postaci syntetycznej i 44 w postaci analitycznej, m.in.: *kazałeś 108, byłem 229; com nie umiał 238, iakom przy[zedł] 247, aleś trzymało 258.*

Względna równowaga między wariantami panuje w *Żywotach Oycow, abo dzieiach y duchowne powieściach starcow, zakonnikow, pustelnikow wschodnich* z 1688 r. Małopolanina S. Piskorskiego. Z badanej próby tekstu wyekscerpowano 291 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 144 w postaci syntetycznej i 147 w postaci analitycznej, np.: *nie ucie[zyli]ście [ię 333, [zuka]łem 336; żeś upokorzył 137, takeście rozumieli 141, nie daremniem pracował 146.*

Ponownie dominacja wariantu analitycznego widoczna jest w druku *Theologia zakonna człowieka zakonnego ucząca* z 1689 r. Małopolanina D. Bryknera. W obserwowanej części druku wystąpiło 175 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 68 w postaci syntetycznej i 107 w postaci analitycznej, m.in.: *przysiągłem 61, podiąłeś 253; iżeś [kara]ł 65, nierychłom począł 75, coście obiecali 347.*

Konstrukcje analityczne nieznacznie tylko wyprzedzają pod względem liczebności syntetyczne w druku *Geometra y architekt polski* Wielkopolanina S. Solskiego. W badanej próbie tekstu pojawiło się 14 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 6 w postaci syntetycznej i 8 w postaci analitycznej, m.in.:

znalazłeś 45, podałem 161; iakoś czytał 38, ktoreyem doświadczył 39, iakim widział 59.

Podobnie w *Rozmowach Artaxessa y Ewandra, w ktorych polityczne, moralne y naturalne uwagi zawarte z 1694 r.* Małopolanina S. H. Lubomirskiego. Z analizowanej partii tekstu wyekscerpowano 10 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 4 w postaci syntetycznej i 6 w postaci analitycznej, np.: *napi[ą]łem 162, zdradzileś 313; chciałem natarł 139, ktorem darował 289, bom ufał 313.*

W *Rocznych dzieiach koscielnych od roku Pańskiego 1198 az do lat naszych z 1695 r.* autorstwa Małopolanina J. Kwiatkiewicza, użyto 19 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 7 w postaci syntetycznej i 12 w postaci analitycznej, m.in.: *zginąłeś 4, miałem 490; pannieście dali 9, iakem udał 11, czegom odumarł 490.*

Przewaga typu *żem był* występuje także w *Czysćcu albo stanie dusz w czyscu cierpiących. Sposoby ratowania* autorstwa M. Roa, przetłumaczonym przez S. Wdziekońskiego i wydany w 1695 r. Wystąpiło w tym tekście 99 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 30 w postaci syntetycznej i 69 w postaci analitycznej, np.: *utraciłem 46, zaniedbałeś 211; cożeście [prawili 10, którąś widział 30, żem nie mogł 178.*

Konstrukcje analityczne pojawiają się częściej także w *Kazaniach ktore sie na prędcie zebrać mogły z 1697 r.* Mazowszanina C. A. Załuskiego. Z analizowanej próby wyekscerpowano 144 formy 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 64 w postaci syntetycznej i 80 w postaci analitycznej, m.in.: *gotowałeś 161, napadłem 171, poślubiliście 205; alboś żałował 162, więcym znalazł 178, żeście wzgardziły 220.*

Niewielka przewaga wariantu analitycznego widoczna jest w *Rozmyślaniach albo lekcji duchownej z 1699 r.* Mazowszanina T. Młodzianowskiego. W badanej części druku użyto 179 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 85 w postaci syntetycznej i 94 w postaci analitycznej, np.: *podiałem 13, nauczyliście [ię 19; coście gardzili 6, iam umarł 13, tyś wezwał 14.*

Do kanonu podstawowego dodano, jako źródło uzupełniające, *Drogę do Domu wieczności z 1688 r.* M. Bujnowskiego z Kresów północnych. Pojawiło się w nim 71 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 13 w postaci syntetycznej i 58 w postaci analitycznej, między innymi: *przebiegłem 179, poddałeś [ię 77; com obraził 34, gdym przenio[ł] 74, iakom namienił 205.*

W OIV oba warianty pojawiły się we wszystkich jedenastu źródłach podstawowych i jednym dodatkowym, przy czym w każdym z tekstów widać przewagę typu *zem był*, choć czasem minimalną.

W OV formy 1. i 2. os. czasu przeszłego występują również w jedenastu źródłach. Najstarszym jest *Krótka Annotacya Seymów Warszawskich, Grodzieńskich, także Elekcyi y Koronacyi Nayiasniejszych Królów Ichmościów Polskich* z 1740 r. Napisana została przez F. Pułaskiego. W analizowanym fragmencie tego druku użyto 51 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 49 w postaci syntetycznej i 2 w postaci analitycznej, m.in.: *nie iezdzi[my] Qv, aplikowałem [ię] Q2v, uważałem P; takeśmy zacieśnieli F2, iakom namienił Hh2v*.

Z kolei w druku *Informacya matematyczna rozumnie ciekawego Polaka swiat cały, niebo y ziemie, y co na nich iest w trudnych kwestyach y praktyce iemuż ulatwiała* z 1743 r. Małopolanina W. Bystrzonowskiego przeważają konstrukcje typu *zem był*. Przykładów w badanym fragmencie pojawiło się jednak niewiele – łącznie 4 formy 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 1 w postaci syntetycznej i 3 w postaci analitycznej: *dziwowałem [ię] 92; iakom rzekł 109, wyście były 94, wyście płacili 94*.

W wydanych tego samego roku *Kazaniach moralnych na niektóre święta* G. Wąsowskiego dominuje wariant syntetyczny. Przykładów 1. i 2. os. czasu przeszłego wystąpiło łącznie 44, w tym 28 w postaci syntetycznej i 16 w postaci analitycznej, np.: *doznałam 14, przyśliście 41; komum radziła 14, toście opuścili 41, tameśmy wzięli 55*.

Tymczasem w *Obrocie całego roku kazaniami niedzielnyimi ku wieczności skierowanym* z 1745 r. R. Czaszyńskiego przeważa wariant analityczny. Z analizowanej partii tekstu wyekscerpowano 77 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 27 w postaci syntetycznej i 50 w postaci analitycznej, m.in.: *zawiodłeś [ię] 115, niekochałem 116, chcieliście 357; toś [ię] nie bał 101, iużem przepadł 102*.

Konstrukcje syntetyczne częściej używane są w druku *Historya luterska o początkach y roskrzewieniu się tej sekty oraz nie ktore rewolucye w sobie zawierająca* z 1745 r. J. Poszakowskiego z Kresów północnych. W obserwowanym fragmencie pojawiło się 26 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 17 w postaci syntetycznej i 9 w analitycznej, np.: *namieniłem 142, poznałem 149, mieliście 150; com napi[iał] 147, ktoregoś nazywał 317*.

Podobna sytuacja panuje w *Roku odkupienia. Roku dniami męki Jezusowej wymierzonym* z 1747 r., autorstwa wywodzącego się również z Kresów południowych M. Sikorskiego. W obserwowanej partii tekstu pojawiły się 83 formy 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 48 w postaci syntetycznej i 35 w analitycznej, m.in.: *nakłoniłem* 16, *wyjawileś* 100, *ośądziłeś* 119; *śluźniem* *decydował* 18, *kiedyśmy* *byli* 28.

Wyraźna dominacja wariantu syntetycznego widoczna jest w *Medyku domowym* z 1749 r. S. Beimlera w przekładzie J. J. Jelonka. W analizowanym fragmencie pojawiły się 58 formy 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 52 w postaci syntetycznej i 6 w analitycznej, np.: *rzekłem* 124, *upileś* 176, *niezabiegłeś* 217; *żem* *wypotrzebował* 163, *iam* *topił* 163.

Natomiast w wydany w 1750 r. druku *Konsolacja filozofii* A. M. S. Boethiusa, w tłumaczeniu K. Wielopolskiego, przeważają konstrukcje analityczne. W badanej partii tekstu wystąpiło 275 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 113 w postaci syntetycznej i 162 w analitycznej, m.in.: *tchnąłem* 19, *podniośłeś* 59; *żeście* *miały* 9, *żem* *nie* *wymówił* 16, *gdys* *pokazywała* 28.

W pochodzących z tego samego roku *Inflantach w dawnych swych [...] dziejach [...] zebranych* związanego z tym regionem J. A. Hylzena panuje równowaga między wariantami. W analizowanej próbie tekstu pojawiło się jednak niewiele, bo tylko 10 form 1. i 2. os. czasu przeszłego – 5 w postaci syntetycznej i 5 w analitycznej: *stałem* 30, *nie* *dotrzymaliście* 51, *wsiadłem* 52; *jam* *była* 215, *jakośmy* *naznaczyli* 397.

Tymczasem w *Kazaniach na solennych pogrzebach* z 1750 r. J. Leguckiego dominują konstrukcje typu *żem* *był*. W obserwowanej części tekstu wystąpiło 80 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 28 w postaci syntetycznej i 52 w analitycznej, np.: *chciałem* 113, *pomyliliście* 375; *żeście* *stali* 92, *żeś* *certował* 113, *com* *obrał* 374.

Wariant analogiczny przeważa także w wydany 1751 r. *Zegarze monarchów z życia M. Aureliusza cesarza rzymskiego* napisany przez A. Guevara, a przetłumaczony przez A. F. Roszkowskiego. W badanej próbie tekstu użyto 100 form 1. i 2. os. czasu przeszłego, w tym 42 w postaci syntetycznej i 58 w analitycznej, m.in.: *zacząłem* 125, *przewyższyli* 129; *żem* *stracił* 135, *ktoryś* *przełtał* 147, *coscie* *nabyli* 373.

W OV wariant typu *żem był* po raz pierwszy nie pojawił się we wszystkich źródłach. Został poświadczony przez dziesięć z jedenastu druków, w pięciu zdobywając przewagę. Tymczasem progresywny typ *byłem* wystąpił w jedenastu tekstach, przewagę zdobył w pięciu, a w jednym panuje jako forma wyłączna.

Obserwując ekstensję tekstową obu wariantów przez całą dobę średniopolską, zauważyć można rozprzestrzenianie się form syntetycznych typu *byłem* i wycofywanie analitycznych typu *żem był* (tabela nr 103).

Okres	Łączna liczba źr.	Liczba źr. poświadczających <i>byłem</i>	Liczba źr. poświadczających <i>żem był</i>
OI	6	5	6
OII	10	10	10
OIII	11	11	11
OIV	9	9	9
OV	11	11	10
OI-OV	47	46	46

Tabela nr 103. Ekstensja tekstowa wariantów typu *byłem* || *żem był*

Przez OI, kiedy wariant typu *byłem* obejmował zaledwie 22%, nie pojawia się on we wszystkich źródłach. W kolejnych okresach (OII, OIII i OIV) występuje już wprawdzie w każdym z tekstów, jednak wciąż dominuje w większości wariant analityczny w tym czasie przeważający w języku. Dopiero w OV następuje zmiana i to wariant syntetyczny, który w języku literackim zaczyna przeważać, nie tylko poświadczony jest we wszystkich analizowanych tekstach, ale ponadto w połowie dominuje nad szykiem opozycyjnym.

Podsumowanie

W formach czasu przeszłego złożonego następuje w dobie średniopolskiej zmiana. W 1. poł. kończy się ostatecznie proces wypierania starszych pełnych form dwuczłonowych. Natomiast w 2. poł. widoczne jest wycofywanie z normy konstrukcji analitycznych, będących pozostałością pierwotnej dwuelementowej postaci czasu przeszłego i rozprzestrzenianie się progresywnych form syntetycznych z enklityką werbalną przyłączoną do członu imiesłowowego. Proces ten postępuje bardzo wolno i w mniej więcej równym tempie przez całą dobę średniopolską. Widać to zarówno na podstawie wskaźnika natężenia procesu normalizacji, jak i w ekstensji tekstowej. Tylko bowiem w OI wariant progresywny syntetyczny nie

pojawia się we wszystkich tekstach, natomiast regresywny zmniejsza swoją ekstensję, ale wciąż nieznacznie, dopiero w OV. Widoczne są jednak różnice w poszczególnych osobach. Wariant progresywny rozprzestrzenia się szybciej, zwłaszcza w 2. poł. XVII i 1. poł. XVIII w., w formach 1. os. obu liczb, wolniej w osobie 2. Rozbieżności widoczne są także w odmianach stylistycznych. Wariant progresywny najczęściej występuje w prozie urzędowej, więcej form typu *byłem* jest także w postyllach i kazaniach, a także literaturze specjalnej. Nieco mniej w prozie narracyjnej oraz religijno-polemicznej i moralizatorskiej. Najrzadziej wariant syntetyczny pojawia się w literaturze politycznej świeckiej. Moment przełomowy przypada na 1. poł. XVIII w., w której wariant syntetyczny przekracza granicę średniej rozwojowej i zaczyna przeważać. Wprawdzie tempo narastania form typu *byłem* pozostało w OV w zasadzie takie samo, ale zmieniła się sytuacja w drukarniach oraz odmiankach regionalnych polszczyzny literackiej. Wśród obserwowanych oficyn z 1. poł. XVIII w. przeważają już tłocznie, w których najczęściej stosowanym wariantem jest progresywny typ *byłem*, tylko w pojedynczych drukarniach wciąż przeważają warianty regresywne typu *żem był*. W OV widać także, że zwiększają się różnice między odmiankami regionalnymi. Wariant progresywny dominuje w tym okresie w źródłach małopolskich, znajdując się w obrębie niepełnej normalizacji. Jego przewagę widać także w tekstach wydanych w Wielkopolsce i na Kresach północnych, natomiast w źródłach mazowieckich i południowokresowych wciąż częstszy jest typ *żem był*.

2.2. Ewolucja form zakończonych na *-chmy* w 1. pl czasu przeszłego

Pod koniec wieku XV i na początku XVI w 1. os. sg, pl i du, obok końcówek: *-m*, *-smy* i *-swa* (*robilem*, *robilismy*, *robiliswa*) zaczęły pojawiać się nowotwory z zakończeniem *-ch*, *-chmy*, *-chwa* (*robilech*, *robilichmy*, *robilichwa*)¹. Powstały one na skutek wzajemnego oddziaływania na siebie form czasu przeszłego i trybu przypuszczającego, ich występowanie powiązane było bowiem ściśle z wariantywnością typu *pisalbych* || *pisalbym*, która od XV do końca XVI w. funkcjonowała w trybie przypuszczającym². W tekstach staropolskich wariant innowacyjny pojawia się rzadko. Rozpowszechnił się dopiero w 1. poł. XVI w., głównie na terenie południowo-zachodniej Małopolski. Pisarze pochodzący z innych dzielnic stosowali je sporadycznie³. Przyczyną braku tej formy poza Polską południową jest, zdaniem A. Kowalskiej, szybsze tempo kształtowania się nowych enklityk trybu przypuszczającego w Wielkopolsce.

Innowacyjna końcówka czasu przeszłego w niedługim czasie ograniczona została tylko do 1. os. pl, co wynika z dłuższego okresu wahań w 1. os. pl niż 1. sg w trybie przypuszczającym. Ale i w niej nowotwory zakończone na *-chmy* zaczęły się wycofywać od poł. XVI w.⁴, przetrwały jednak w języku literackim do poł. XVII w.⁵. Jako powód regresu tych wariantów inni badacze przyjmują przeniesienie stolicy, a zatem również życia umysłowego, z Krakowa do Warszawy, czyli na obszar mazowiecki, któremu końcówki *-ch* i *-chmy* nie były znane⁶.

¹ W. Taszycki, *Staropolskie formy czasu przeszłego robilech, robilichmy*, w: *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. 2: *Dialektologia historyczna i problemy*, Wrocław 1961, s. 205.

² A. Kowalska, *Ewolucja...*, op. cit., s. 88-91.

³ W. Taszycki, *Staropolskie formy...*, op. cit., s. 207-208; A. Kowalska, *Ewolucja...*, op. cit., s. 26.

⁴ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 167.

⁵ A. Kowalska, *Ewolucja...*, op. cit., s. 25-26; Z. Klemensiewicz, *Historia...*, op. cit., s. 304; W. Taszycki, *Staropolskie formy...*, op. cit., s. 208 i 209.

⁶ Z. Klemensiewicz, *Historia...*, op. cit., s. 303-304; W. Taszycki, *Staropolskie formy...*, op. cit., s. 209; zob. też Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, op. cit., s. 372 i K. Długosz-Kurczabowa, S. Dubisz, op. cit., s. 308.

Zasób materiału

Ogólna ilość zebranego materiału to 1666 słowoform, w tym 1623 zakończone na *-śmy* i 43 na *-chmy*.

Opis ogólny

W zebranych materiale, wśród 1636 wyekscerpowanych form 1. os. sg, nie pojawił się wariant zakończony na *-ch*. Nie wystąpiły także odpowiednie przykłady w liczbie podwójnej. Analizowane źródła potwierdzają natomiast rozprzestrzenianie się w XVI w. i 1. poł. XVII form 1. pl typu *robilichmy*. Spowodowały one w 1. poł. doby średniopolskiej wycofanie dominującego typu *robiliśmy (robilismy)* z pełnej do niepełnej normalizacji (szczegółowe dane zawiera tabela nr 104).

Okres	<i>robiliśmy</i>	<i>robilichmy</i>	Razem
OI	25 (93%)	2 (7%)	27
OII	178 (91%)	17 (9%)	195
OIII	87 (79%)	23 (21%)	110
OIV	81 (100%)	0 (0%)	81
OV	96 (100%)	0 (0%)	96
OI-OV	467 (92%)	42 (8%)	509

Tabela nr 104. Wariantywność *-śmy* || *-chmy* w 1. pl czasu przeszłego

Już w OI inercyjny wariant typu *robiliśmy (robilismy)* znajduje się na poziomie niepełnej normalizacji. W tym czasie innowacyjny typ *robilichmy* jest wariantem rozwojowym. Niewielka ilość przykładów wariantu innowacyjnego w OI zgadza się z obserwacjami J. Łosia, który twierdzi, że na początku XVI w. formy te były jeszcze rzadkie i dopiero później stały się modne¹. Jednak A. Kowalska mówi o ich znacznym rozpowszechnieniu właśnie w 1. poł. XVI w.². W OII udział wariantu inercyjnego typu *robiliśmy (robilismy)* w zebranych materiale nieznacznie spada (o 2%), ale pozostaje on w granicach niepełnej normalizacji. Wzrost wariantu innowacyjnego jest więc niewielki. Szybciej rozprzestrzenianie się wariantu innowacyjnego i ograniczanie inercyjnego postępuje w OIII. Jednak i w tym okresie inercyjna końcówka *-smy (-śmy)* utrzymuje się na etapie niepełnej normalizacji. Inaczej przedstawiają to autorzy *Gramatyki historycznej języka polskiego*, według

¹ J. Łoś, *Gramatyka polska...*, op. cit., s. 298.

² A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 26.

których w 1. poł. XVII w. nowotwory z aorystycznym *-ch-* są rzadziej używane niż w XVI w.¹. W OIV i OV formy typu *robilichmy* już się nie pojawiły.

Narastanie form typu *robilichmy* następowało powoli. Znacznie szybciej wariant ten był wycofywany z języka literackiego. Dla całej doby średniopolskiej wskaźnik narastania jest ujemny i wynosi $-0,03\%$ (szczegółowe dane zawiera tabela nr 105).

Okres	% <i>robilichmy</i>	Wskaźnik tempa narastania
OI 1535-1551	7%	-
OII 1587-1603	9%	+ 0,03%
OIII 1639-1652	21%	+ 0,20%
OIV 1687-1699	0%	- 0,40%
OV 1740-1750	0%	0%
OI-OV 1535-1750	8%	- 0,03%

Tabela nr 105. Tempo narastania wariantu *-chmy* w 1. pl czasu przeszłego

Rozprzestrzenianie się wariantu innowacyjnego postępowało powoli, nieznacznie tylko przyśpieszając między OII a OIII. W następnym okresie widoczny jest nagły zanik form typu *robilichmy*.

Innowacyjny wariant pojawia się w tekstach z różnych grup tematycznych. Przedstawia to tabela nr 106.

Grupa tematyczna	<i>robilichmy</i>	<i>robiliśmy</i>	Razem
Proza narracyjna	12 (14%)	75 (86%)	87
Postylle i kazania	19 (23%)	65 (77%)	84
Proza religijno-polemiczna i moralizatorska	9 (14%)	56 (86%)	65
Literatura polityczna świecka	0 (0%)	30 (100%)	30
Literatura specjalna	2 (8%)	22 (92%)	24
Proza urzędowa	0 (0%)	37 (100%)	37

Tabela nr 106. Wariantywność *-chmy* || *-śmy* według grupy tematycznej

Formy typu *robilichmy* najczęściej występują w postyllach i kazaniach. Rzadziej w prozie religijno-polemicznej i moralizatorskiej czy narracyjnej, w której typ ten pojawia się dopiero w OIII. W OI poświadczony jest również w literaturze specjalnej, ale tylko przez 2 formy. Nie wystąpiły natomiast w literaturze politycznej świeckiej ani w prozie urzędowej. Związany był zatem najmocniej z odmianą języka

¹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, op. cit., s. 372.

literackiego bliską językowi potocznemu, a do innych formy takie zaczęły się powoli wkradać w OIII, a więc w czasie większego ich natężenia w języku literackim.

Różnice w odmiankach regionalnych

Wariant innowacyjny zakończony na *-chmy* stanowi, zdaniem badaczy, charakterystyczną cechę małopolską, choć używali jej również pisarze z innych regionów¹. Potwierdza to zebrany materiał.

W OI pojawiły się w drukach wydanych w Krakowie 2 formy zakończone na *-chmy* (7%) i 25 na tradycyjne *-śmy /-smy* (93%). Wariant dominujący znajduje się więc na etapie niepełnej normalizacji. W OII widać w źródłach małopolskich rozprzestrzenianie się wariantu innowacyjnego (tabela nr 107).

Region	<i>robilichmy</i>	<i>robiliśmy</i>	Razem
Małopolska	16 (11%)	129 (89%)	145
Wielkopolska	1 (3%)	36 (97%)	37
Kresy Pn.	1 (3%)	29 (97%)	30

Tabela nr 107. Wariantowość *-chmy* || *-śmy* według regionów w OII

W OII w źródłach małopolskich udział form zakończonych na innowacyjne *-chmy* wzrósł o 4%, w granicach niepełnej normalizacji jest jednak wciąż wariant zakończony na *-smy* (*-śmy*). Pojedyncze przykłady z wariantem *-chmy* pojawiają się także w branych w tym okresie pod uwagę drukach wielkopolskich i północnokresowych. W obu regionach wariant inercyjny znajduje się nadal w obrębie pełnej normalizacji. Dalsze wypieranie wariantu typu *robiliśmy* widać w OIII (tabela nr 108).

Region	<i>robilichmy</i>	<i>robiliśmy</i>	Razem
Małopolska	19 (31%)	43 (69%)	62
Wielkopolska	0 (0%)	14 (100%)	14
Kresy Pn.	3 (19%)	13 (81%)	16
Mazowsze	1 (12%)	7 (88%)	8
Kresy Pd.	0 (0%)	46 (100%)	46

Tabela nr 108. Wariantowość *-chmy* || *-śmy* według regionów w OIII

W okresie tym w tekstach małopolskich wariant innowacyjny gwałtownie wzrasta (o 20%), wypierając inercyjny z obrębu normy. Pozostaje on jednak wariantem

¹ J. Łoś, *Gramatyka polska...*, op. cit., s.; Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, op. cit., s. 372.

dominującym. Końcówka *-chmy* pojawia się także w źródłach mazowieckich, poświadczona 1 przykładem, i liczniej w północnokresowych (3 przykłady, to jest o 16% więcej niż w OII). W obu odmiankach na etapie niepełnej normalizacji jest opozycyjne *-smy* (*-śmy*). Natomiast w źródłach wielkopolskich i południowokresowych wystąpiły w OIII wyłącznie formy inercyjne.

W OIV i OV wszystkie 189 wyekscerpowanych form 1. pl czasu przeszłego, w tym 70 ze źródeł małopolskich, zakończonych jest na *-śmy* (*-smy*), a opozycyjny wariant *-chmy* już się nie pojawia.

Widać zatem, że choć najsilniej związane z Małopolską, innowacyjne formy typu *robilichmy* nie były też obce pozostałym odmiankom polszczyzny literackiej. Występowały w nich jednak wyjątkowo – w wielkopolskiej wyłącznie w OII, liczniej i dłużej w północnokresowej (do OIII), w OIII pojawiły się także w źródle wydanym na Mazowszu. Nie zostały natomiast poświadczone w drukach południowokresowych.

Użycie wariantów przez drukarnie

Wiele spośród obserwowanych drukarni, które działały w XVI i 1. poł. XVII w. używało obu wariantów. Dopiero w późniejszym czasie stosowano we wszystkich oficynach wyłącznie formy inercyjne.

W OI przebadane zostały druki z dwóch krakowskich oficyn – F. Unglera (później wdowy H. Unglerowej) i M. Scharffenberga. Oba warianty zostały użyte w tłoczni F. Unglera. W czterech wydanych tam źródłach pojawiło się łącznie 10 form zakończonych na *-śmy* (*-smy*) i 2 na *-chmy*, przy czym formy na *-chmy* pochodzą z jednego druku (SH), w którym występują jako jedyne, tymczasem w pozostałych panuje wariant inercyjny.

Tylko wariant z *-śmy* (*-smy*) wykorzystano w źródle pochodzącym z drukarni M. Scharffenberga. Łącznie 15 form.

W OII oba warianty były w użyciu w czterech oficynach reprezentowanych w kanonie. Najliczniej poświadczony jest wariant *-chmy* w tekście wydanym w tłoczni A. Piotrkowczyka. Pojawiło się w nim 16 form zakończonych na *-śmy* (*-smy*) i 14 na *-chmy*.

W krakowskiej drukarni Łazarzowej ukazało się pięć źródeł z kanonu, łącznie wystąpiło w nich 109 form zakończonych na *-śmy* (*-smy*) i 2 na *-chmy*. Oba

poświadczenia wariantu innowacyjnego pochodzą z jednego tekstu (SJ), w pozostałych występuje tylko wariant inercyjny.

W poznańskiej drukarni J. Wolraba młodszego wydane zostały dwa źródła z kanonu. Łącznie wystąpiło w nich 38 form zakończonych na *-śmy* (*-smy*) i 1 na *-chmy*. Forma innowacyjna pojawiła się w tekście wydanym jeszcze za życia drukarza (RP).

Również dwa źródła reprezentują wileńską tłocznę J. Karcana. Wyekscerpowano z nich łącznie 29 form zakończonych na *-śmy* (*-smy*) i 1 na *-chmy*. Forma innowacyjna pochodzi z druku starszego (BA), w późniejszym poświadczony jest tylko wariant inercyjny.

W OIII źródła wchodzące w skład kanonu wydane zostały w dziewięciu drukarniach. W pięciu z nich, w tym dwóch krakowskich, warszawskiej i dwóch wileńskich, w użyciu były oba warianty.

Najwięcej poświadczeń form typu *robilichmy* wystąpiło w źródłach z tłoczni F. Cezarego. Z trzech druków wyekscerpowano łącznie 31 form zakończonych na *-śmy* (*-smy*) i 18 na *-chmy*. Przedstawia się to jednak różnie w poszczególnych tekstach. W najstarszym, z 1639 r. (OK), widoczna jest przewaga wariantu typu *robilismy/robiliśmy*, w kolejnym, z 1650 r. (PK), pojawia się on nawet jako wyłączny. Jednak w najpóźniejszym druku, z 1652 r. (CT), występują tylko formy zakończone na *-chmy*.

Oba warianty były w użyciu także w krakowskiej oficynie A. Piotrkowczyka młodszego. W wydanych tam kazaniach jednego autora (MS, MZ, MK), traktowanych jako jedno źródło, łącznie pojawiło się 7 form 1. pl czasu przeszłego zakończonych na *-śmy* (*-smy*) i 1 na *-chmy*. Przy czym wariant innowacyjny pochodzi z najpóźniejszego kazania (MK).

Posłużono się nimi także w warszawskiej drukarni P. Elerta. Z reprezentującego ją druku wyekscerpowano 7 przykładów 1. pl czasu przeszłego typu *robiliśmy* i 1 typu *robilichmy*. Częściej wykorzystywano zatem wariant inercyjny.

W źródle pochodzącym z tłoczni oo. bazylianów w Wilnie również pojawiły się oba warianty. Form zakończonych na *-śmy* (*-smy*) poświadczono 10, natomiast z wariantem opozycyjnym 1. Źródło to składa się z trzech kazań tego samego autora. Wariant innowacyjny wystąpił w jednym z tekstów z 1645 r. (DK). W pozostałych,

wydanym w 1642 r. (DW) i 2. z 1645 r. (DHa), poświadczone zostały tylko formy inercyjne.

Oba warianty z przewagą inercyjnego użyte zostały także przez wileńską oficynę oo. jezuitów, zwaną Akademicką. W wydany tam źródle pojawiły się 3 formy typu *robiliśmy* i 2 typu *robilichmy*.

Cztery z obserwowanych drukarni działających w OIII – krakowska, poznańska, leszczyńska i lwowska – posłużyły się w wydanych źródłach wyłącznie wariantem inercyjnym.

Z krakowskiej tłoczni S. Lenczewskiego Bertutowicza pochodzi jeden tekst z kanonu (OP). Wystąpiły w nim 4 formy 1. pl czasu przeszłego zakończone na *-śmy* (*-smy*).

Sześć form pojawiło się w źródle z poznańskiej oficyny W. Regulusa, prowadzonej po jego śmierci przez wdowę i dziedziców. Źródło to składa się z trzech kazań jednego autora (PR, PKS, PKC), w dwóch z nich (PR, PKS) poświadczone są formy 1. pl, po 3 przykłady typu *robiliśmy* w każdym druku.

Wyłącznie wariant inercyjny (8 przykładów) użyty został przez leszczyńską tłocznnię D. Vetterusa w reprezentującym ją źródle (DA).

Jako jedyny wystąpił także w dwóch drukach z lwowskiej drukarni oo. jezuitów u S. Nowogorskiego (DH_i, GZ). Łącznie w obu tekstach pojawiło się 46 form 1. pl czasu przeszłego zakończonych na *-śmy* (*-smy*).

W OIV i OV wszystkie drukarnie posługują się już wyłącznie wariantem inercyjnym typu *robiliśmy*, a innowacyjne *-chmy* nie występuje. Natomiast uwagę zwraca w OV użyta przez leszczyńską oficynę M. Wawrzyńca starszego końcówka *-im*, która pojawiła się w tekście z 1751 r. (GZe) obok zakończenia *-śmy* (*-smy*). Szczegółowe zestawienie zawiera tabela nr 109.

Okres	Drukarnia	- <i>śmy</i>	- <i>chmy</i>	Łącznie	Liczba źr.
OI	F. Unglera, później wd. i dz. (Kraków)	10	2	12	4
	M. Scharffenberga (Kraków)	15	0	15	1
OII	A. Piotrkowczyka (Kraków)	16	14	30	1
	Łazarzowa (Kraków)	109	2	111	5
	J. Wolraba starszego, później wd. i dz. (Poznań)	38	1	39	2
	J. Karcana (Wilno)	29	1	30	2
OIII	F. Cezarego, później wd. i dz. (Kraków)	31	18	49	3
	A. Piotrkowczyka młodszego (Kraków)	7	1	8	1
	S. Lenczewskiego Bertutowicza (Kraków)	4	0	4	1
	J. Trelpńskiego (Warszawa)	0	0	0	1
	P. Elerta (Warszawa)	7	1	8	1
	W. Regulusa, później wd. i dz. (Poznań)	6	0	6	1
	D. Vetterusa (Leszno)	8	0	8	1
	oo. bazylianów (Wilno)	10	1	11	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	3	2	5	1
	Soc. Iesu u S. Nowogorskiego (Lwów)	46	0	46	2
OIV	M. A. Schedla (Kraków)	9	0	9	1
	Akademicka zw. Piotrkowczykowską (Kraków)	40	0	40	1
	Colleg. Soc. Iesu (Lublin)	1	0	1	1
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	27	0	27	2
	Coll. Soc. Iesu (Poznań)	8	0	8	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	8	0	8	2
OV	Coll. Soc. Iesu (Lublin)	13	0	13	1
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	23	0	23	2
	M. Wawrzyńca starszego (Leszno)	10	0	10	2
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	7	0	7	2
	Coll. Soc. Iesu (Lwów)	14	0	14	1
	Bracka Świętej Trójcy J.K.M. (Lwów)	29	0	29	1

Tabela nr 109. Wariantywność *-chmy* || *-śmy* według drukarń

Widać, że wiele oficyn działających w pierwszych trzech analizowanych okresach posługiwało się dwoma wariantami. Były to zarówno tłocznie z Krakowa, jak i Poznania, Wilna czy Warszawy. Jednak więcej niż 1 czy 2 formy z końcówką innowacyjną użyte zostały tylko przez krakowskie drukarnie A. Piotrkowczyka i F. Cezarego.

Stan wariantywności w poszczególnych źródłach

W początkowym okresie doby średniopolskiej stopniowo zwiększa się ekstensja tekstowa wariantu innowacyjnego, jednak nawet w okresie największego ich natężenia w źródłach nie zagrażają one w sposób znaczący formom opozycyjnym.

W OI formy 1. pl czasu przeszłego wystąpiły w pięciu badanych źródłach. Najstarszym drukiem z tego okresu jest wydane w 1535 r. *Polskie wypisanie dwoiey krainy świata, którą po łacinie Sarmatia [...] zową* M. Miechowity, przełożone przez Wielkopolanina A. Glabera. W tekście tym pojawiła się zaledwie jedna forma 1 pl, zakończona na tradycyjną końcówkę *-śmy* (*-smy*): *powiadali}my* 64.

Tylko wariant inercyjny pojawia się także w analizowanym fragmencie wydanego w 1539 r. *Żywota Pana Jezu Krysta Bonawentury*, w tłumaczeniu Małopolanina B. Opeca. Wystąpiło w nim 15 form 1. pl czasu przeszłego, m.in.: *]]ukali}my* 39, *iako}my* *]]ię nadziewali* 40, *ize}my* *]]y}}eli* 57, *bocie}my* *]]y}}eli* 86v, *niewiedzieli}my* 175v.

Tymczasem wyłącznie przykłady z końcówką innowacyjną poświadczane są w dziele Wielkopolanina H. Spiczyńskiego *O ziołach tutecznych y zamorskich* z 1542 r. Są to jednak zaledwie 2 formy: *przyłożylichmy* 216v, *zrozumielichmy* 216v.

Wariant inercyjny występuje ponownie bezwyjątkowo w *Rozmowie z Turczyńcem o wierze Krześcijańskiej* z 1548 r. B. Georgiewicza. Łącznie 15 form, m.in.: *gdy}my* *gadali* AIIIv, *utracili}my* AVI, *roze}li}my* *]]ię* BIII, *ktore}my* *ukazali* CIIIv, *iako}my* *byli* FIIv.

Także w *Kronice wszytkego swyata* Wielkopolanina M. Bielskiego z 1551 r. użyty został tylko wariant inercyjny. Poświadczony przez zaledwie 2 formy 1. pl czasu przeszłego: *my}my* *opuścili* 278v, *ktoreye}my* *]]ię nie napatrzili* 278v.

Historyczny wariant typu *robilismy* (*robili}my*) występuje zatem w OI w czterech z pięciu druków, we wszystkich jako forma wyłączna. Tymczasem opozycyjny typ *robilichmy* pojawia się zaledwie w jednym źródle, również bezwyjątkowo.

W OII formy 1. pl czasu przeszłego użyte zostały w dziewięciu tekstach podstawowych i jednym dodatkowym. Najstarszym drukiem w kanonie podstawowym z tego okresu są *Kazania albo cwiczenia Chrześcijańskie na XVIII niedziel* z 1587 r. autorstwa J. Wereszczyńskiego, pochodzącego z Kresów południowych. W badanym fragmencie tekstu pojawiło się 30 form 1 pl czasu przeszłego, w tym 14 z innowacyjną końcówką *-chmy* i 16 z końcówką inercyjną -

smy/-śmy, m.in.: *h[yl]z[el]ichmy* 189, *przy[z]lichmy* 213, *wzi[el]ichmy* 236; *byli[my]* 90, *przy[el]i[my]* 89.

Oba warianty z wyraźną przewagą form innowacyjnych pojawiają się także w *Ewangelii od Jana Świętego* J. Brenza w tłumaczeniu W. Agryppy z Kresów północnych, wydanej w 1588 r. Łącznie w analizowanej próbie tekstu wystąpiło 19 form 1. pl czasu przeszłego, w tym 1 z innowacyjną końcówką *-chmy* i 18 z końcówką inercyjną, np.: *terazechmy posłuchali* 319; *wzi[el]i[my]* 99, *okazali[my]* 104, *iako[my] powiedzieli* 213, *iako[my] uczyli* 216.

Wyłącznie wariant inercyjny wykorzystany został w kazaniach *O jednej osobie* z 1589 r., Wielkopolanina S. Grodzickiego. Łącznie 11 form: *co[my] widzieli* 16, *okazali[my]*, *rzucili[my]* 109, *ale[my] rozdrażnili* 119, *ze[z]li[my] si[ę]* 127.

Również w druku: *Oksza Stanisława Orzechowskiego na Turka* z 1590 r., w tłumaczeniu Małopolanina J. Januszowskiego, panuje wariant zakończony na *-smy/-śmy*. Wyekscerpowanych zostało 30 form, m.in.: *nie widzieli[my]* 51, *nie[po]dziawali[my] si[ę]* 68, *co[my] czynili* 69, *do[z]li[my]* 92, *ie[li]z[el]i[my] nie mogli* 102.

Podobną sytuację można zaobserwować w *Rozwiązaniu pięćdziesiąt y dwu Quaestiy ministrów Nowo-Ewangelickich Jezuitom zadanych* z 1593 r. Mazowszanina A. Jungi. W analizowanym fragmencie pojawiło się 20 form 1. pl czasu przeszłego, wszystkie z końcówką inercyjną, np.: *co[my] wzięli* 93, *okazali[my]* 206, *to[my] okazali* 209, *powiedzieli[my]* 237, *iako[my] okazali* 237.

Także w badanej części *Rzeczy o dobrodzieystwach z Seneki wziętej* Małopolanina Ł. Górnickiego, wydanej w 1593 r., wystąpił tylko wariant z końcówką *-smy/-śmy*. Łącznie 19 form, m.in.: *co[my] uczynili* 74, *umyślili[my]* 84, *mieli[my]* 180, *że[my] zabrnęli* 189, *zapłacili[my]* 273.

Jedynie formy zakończone na *-smy/-śmy* zostały poświadczane w *Statutach y metrikach przywileiów Koronnych* z 1594 r. S. Sarnickiego z Kresów południowych. W badanym fragmencie pojawiło się 37 form 1. pl czasu przeszłego, m.in.: *pozwolili[my]* 728, *rozrządzili[my]* 729, *którą[my] u[st]awili* 745, *dali[my]* 1064, *do tego[my] przy[z]li* 1096.

W badanej części wydanych w 1595 r. *Politicach Panskich* Lipsiusa Iustusa, w tłumaczeniu Małopolanina P. Szczerbica, użyto 14 form 1. pl czasu przeszłego, wszystkie z końcówką inercyjną, m.in.: *niedarmo[my] przy[ł]ożyli* 24, *że[my] nie podolali* 69, *rozdzielili[my]* 133, *powiedzieli[my]* 163, *zwykli[my]* 194.

Nieco inna sytuacja widoczna jest w dziele: *Sprawiedliwy Ioseph* S. Sokołowskiego przełożonym przez J. Bogusławskiego (być może Małopolanina), a wydanym w 1596 r. Z analizowanego fragmentu wyekscerpowano 30 form 1. pl czasu przeszłego, w tym 2 z innowacyjną końcówką *-chmy* i 9 z końcówką inercyjną *-smy/-śmy*, np.: *iakochmy powidzieli* 55, *wzięlichmy* 238; *tego]my należli* 147, *bo]my siedzieli* 228, *indziey]my wypi]ali* 231.

Także w źródle dodanym do kanonu jako uzupełniające, *Przestrodze pastyrskiej* Wielkopolanina S. Reszki, poświadczony zostały oba warianty. Wśród 17 form 1. pl czasu przeszłego 1 wystąpiła z innowacyjną końcówką *-chmy*, natomiast 16 z końcówką inercyjną, m.in.: *]korochmy poczeli* 72; *pi]ali]my* 58, *uczynili]my* 58, *co]my podali* 96, *iako]my widzieli* 114.

Widać zatem, że wariant innowacyjny zakończony na *-chmy* nie występuje w OII zbyt licznie. Pojawił się zaledwie w trzech z dziewięciu źródeł i źródle dodatkowym. Podczas gdy inercyjny wariant zakończony na *-smy/-śmy* poświadczony jest we wszystkich tekstach.

OIII przynosi w rywalizacji pewną zmianę. Formy 1. pl czasu przeszłego wystąpiły w tym okresie w dziesięciu źródłach podstawowych i dwóch uzupełniających. Najstarszym drukiem z kanonu zasadniczego jest *Kontynuacja diaryusza woennego* z 1639 r., autorstwa pochodzącego z Kresów południowych S. Okolskiego. Pojawiło się w niej 11 czasowników z innowacyjną końcówką *-chmy* i 29 z końcówką inercyjną *-smy/-śmy*. Łącznie 40 form, m.in.: *prześlichmy* D2, *palelichmy* D2, *zechmy* [zli [E4]; *nie myśli]my* [E4], *ktorzy]my odważyli* Jv.

Oba warianty występują także u A. Dubowicza, autora z Kresów północnych. Innowacyjny poświadczony jednym przykładem, inercyjny 10 przykładami. W poszczególnych drukach wygląda to następująco: w wydanym w 1642 r. *Wyprawieniu osoby* poświadczony zostały 2 formy 1. pl, obie zakończone na inercyjną końcówkę *-smy/-śmy*: *Stali]my* [ię B, *zo]tali]my* H2; w *Hafcie ręką bieżącą* z 1645 r. pojawiło się 7 form 1. pl, wszystkie zakończone na inercyjną końcówkę *-smy/-śmy*, np.: *zaprowadzili]my* [A4v], *złożyli]my* [A4v], *widzieli]my* [F4], *rzewnie]my plakali* [A4v]; z *Kazania na pogrzebie* również z 1645 r. pochodzą 2 formy 1. pl, w tym 1 z innowacyjną końcówką *-chmy* i 1 z inercyjną końcówką *-smy/-śmy*: *ze]zlichmy* 21v; *po]stanowili]my* 2.

Wyłącznie wariant inercyjny pojawia się w wydanym w 1643 r. druku *Archelia to iest nauka i informatia o strzelbie* Wielkopolanina J. Dekana. Z badanej

próby wyekscerpowano 8 form 1. pl czasu przeszłego, m.in.: *braliśmy* 89, *bośmy mogli* 89, *uważaliśmy* 95, *nie mieliśmy* 99, *kiedyśmy przyzli* 99.

Tymczasem u Małopolanina J. Mijakowskiego pojawiają się ponownie oba warianty. Spośród 8 form 1. pl czasu przeszłego, 1 ma postać zakończoną na *-chmy*, a 7 zakończoną na *-smy/-śmy*. W poszczególnych drukach wygląda to następująco: w *Szczęśliwym w Zakonie Dominikańskim marnotrawcy* z 1643 r., pojawiły się 2 formy 1. pl, obie zakończone na inercyjną końcówkę *-smy/-śmy*: *iakośmy [ty]zeli* 32, *Skończyli* 33; w *Zbożnym pobycie po śmierci świątobliwie zmarłej [...] Jey Mci Paniey Helżbiety Myszkowskiej* z 1644 r. wystąpiła 1 forma w 1. pl zakończona na inercyjną końcówkę *-smy/-śmy*: *widzieli* 17; w *Kokoszy [...] w kazaniu za kolędę danej* z 1646 r. pochodzą 2 formy w 1. pl, w tym 1 z innowacyjną końcówką *-chmy* i 4 z inercyjną końcówką *-smy/-śmy*: *odprawilichmy* Ev; *udali* 17, *niezazdroscili* 17, *naczytali* 17, *bośmy mieli* 17 [przedm. 3].

Z kolei w badanym fragmencie wydanego w 1644 r. *Posła zbawienia panien zakonnych klasztoru Świętego Andrzeia A. Opatowczyka* użyte zostały jedynie formy zakończone na inercyjną końcówką *-smy/-śmy* – łącznie 4 przykłady: *nabrali* 326, *byli* 328, *ktorzy* 328.

Podobnie w wydanym w 1645 r. *Zwierciadle duchowney Łaski* przełożonym przez J. Gawatha z Kresów południowych. W badanym fragmencie pojawiło się 16 form w 1. pl czasu przeszłego, wszystkie zakończone na inercyjną końcówkę *-smy/-śmy*: *pamiętacie* 182, *wiele* 182, *opuścili* 320, *opi* 320, *poczytali* 320, *napi* 325.

Wariant innowacyjny pojawia się z kolei obok inercyjnego w *Kazaniach albo tytułach [...] rożnych lat rożnym osobom wystawionych* Mazowszanina J. Olszewskiego. W badanej próbie wystąpiło 5 form w 1. pl czasu przeszłego, w tym 2 z innowacyjną końcówką *-chmy* i 3 z inercyjną końcówką *-smy/-śmy*: *dla tegochmy się zebrali* 108, *iuzechmy oddali* 112; *nie mieliśmy* 275, *My* 118, *cośmy poślali* 275.

Natomiast wyłącznie wariant inercyjny pojawił się w *Kleynotach stołecznego miasta Krakowa abo kościołach [...] krotko opisanych* z 1650 r. Pomorzanina P. H. Pruszcza. Przykładów jest niewiele, zaledwie 2 formy 1. pl czasu przeszłego: *my* 1, *iako* 78.

Innowacyjne *-chmy* wyekscerpowane zostało natomiast z badanego fragmentu *Żywota Panny Maryi* A. S. Radziwiłła, autora z Kresów północnych. Wśród 8 form 1. pl czasu przeszłego, 1 ma innowacyjną końcówkę *-chmy* (w postaci analitycznej), a 7 inercyjną końcówkę *-smy/-śmy* (2 w postaci syntetycznej, 5 w analitycznej), np.: *Iuzechmy uważyli* 347; *uczynili}my* 82, *ktorzy}my* [ię wpi}ali 82, *wzięli}my* 327.

Pierwszym omawianym źródłem w OIII, w którym formy 1. pl czasu przeszłego przybierają wyłącznie postać z końcówką innowacyjną, jest *Trzydzieści przyczyn, dla których każdy [...] ma się odrażać od zboru tego, który arriańskim zowią* z 1652 r. Wielkopolanina M. Cichowskiego. W analizowanej próbie tekstu pojawiło się 7 form, m.in.: *atochmy odpowiedzieli* 57, *chocechmy nie prze}tali* 57, *nie mogli}my* 159, *w}zy}tkiechmy porazili* 169, *obalilichmy* 171.

Natomiast tylko z końcówką inercyjną *-smy/-śmy* występują formy 1. pl czasu przeszłego w druku *Hierarchia abo o zwierzchnosci w cerkwi bożey* J. Dubowicza, autora pochodzącego z Kresów północnych, w źródle, które dodane zostało jako uzupełniające. W analizowanym fragmencie użyto 30 form, np.: *mieli}my* 45, *widzieli}my* 45, *zażywali}my* 57, *co}my* [prawili 57, *dla tego}my* uczynili 135.

Podobnie w drugim dodatkowym źródle, składającym się z kazań Wielkopolanina W. Pięłowskiego. Wyekscerpowano z nich łącznie 6 przykładów 1. pl czasu przeszłego, wszystkie z inercyjną końcówką. W poszczególnych drukach wygląda to następująco: w *Rzece pokoju y strumieniu powodz sławy niosącym* z 1646 r. poświadczono zostały 3 formy: *cie}zyli}my* [ię [przedm. 2], *żeśmy* zgubili A2v, *żeśmy mieli* A2v; także 3 pochodzą z *Kazania na pogrzebie [...] Jana Olbrachta Smoguleckiego* z 1650 r.: *doznalizmy* B3, *gdy}my* nie mogli B3, *iakośmy* [ię poczęli C2.

Widoczny jest zatem w OIII wzrost ekstensji tekstowej wariantu innowacyjnego zakończonego na *-chmy*. Pojawił się w sześciu z dziesięciu badanych źródeł, w jednym występując nawet jako postać wyłączna. W tym czasie inercyjny wariant zakończony na *-smy/-śmy* poświadczony jest już nie we wszystkich źródłach, ale w dziewięciu na dziesięć, a także w dwóch dodatkowych.

W następnych okresach, OIV i OV, wariant innowacyjny już się nie pojawia. W każdym badanym tekście wyłączną postacią jest typ zakończony na *-smy/-śmy*. W OIV czasowniki w 1. pl czasu przeszłego wyekscerpowane zostały z ośmiu druków, w tym z tekstu uzupełniającego. Najwcześniejszym źródłem z tego okresu

są *Podniety nabożeństwa zakonnego* Wielkopolanina B. N. Wąsowskiego, wydane w 1687 r. W badanym fragmencie wystąpiła tylko 1 omawiana forma: *wzięliśmy* 233.

W 1688 r. ukazały się *Żywoty Oycow, abo dzieie y duchowne powieści starcow, zakonnikow, pustelnikow wschodnich* Małopolanina S. Piskorskiego. Wyekscerpowano z nich 40 form 1. pl czasu przeszłego, m.in.: *nabyliśmy* 98, *daliśmy* 139, *rzekliśmy* 146, *wielkieśmy odprawili* 333, *gdyśmy brali* 335.

W 1689 r. wyszła drukiem *Theologia zakonna człowieka zakonnego ucząca* Małopolanina D. Bryknera. Pojawiło się w niej 9 form, np.: *nabyliśmy* 98, *popadliśmy* 104, *żeśmy nie zgrzeszyli* 104, *otrzymaliśmy* 213, *myśmy śtyżeli* 370.

Zaledwie 1 forma wystąpiła w *Rozmowach Artaxessa y Ewandra, w ktorych polityczne, moralne y naturalne uwagi zawarte z 1694 r.*, Małopolanina S. H. Lubomirskiego: *ktoreyeśmy nie pomogli* 290.

Z 1695 r. pochodzi *Czysciec albo stan dusz w czyscu cierpiących. Sposoby ratowania* autorstwa M. Roa, przetłumaczony przez S. Wdziekońskiego. Pojawiło się w nim 15 form w 1. pl czasu przeszłego, m.in.: *wzięliśmy* 83, *zwykliśmy* 117, *ieśliśmy uczynili* 130, *cośmy powiedzieli* 171, *chcieliśmy* 201.

W roku 1697 wydano *Kazania ktore sie na przedce zebrać mogły* Mazowszanina C. A. Załuskiego. Zostało w nich użytych 7 form, np.: *ktoreyśmy się bali* 157, *Szliśmy* 169, *obmyliśmy* 169, *zginęliśmy* 189, *cośmy zaśluzyli* 385.

W 1699 r. ukazały się *Rozmyślania albo lekcja duchowna* (również Mazowszanina T. Młodzianowskiego). Wystąpiło w nich 8 form 1. pl czasu przeszłego, m.in.: *pobłądziliśmy* 17, *widzieliśmy* 145, *prziachaliśmy* 146, *uznalismy* 163, *zginęliśmy* 167.

Za źródło dodatkowe posłużył fragment *Drogi do Domu wieczności* z 1688 r., pochodzącego z Kresów północnych M. Bujnowskiego. Wyekscerpowano z niego 12 form 1. pl czasu przeszłego: *nigdyśmy nie śprobowali* 122, *na cośmy byli* 217, *mieliśmy* 360, *w ktorymeśmy gnili* 361, *Byliśmy* 364.

W OV analizowane formy czasu przeszłego wystąpiły w dziewięciu źródłach, w jednym część czasowników przybrała końcówkę *-im*, w pozostałych pojawia się wyłącznie historyczna postać zakończona na *-smy/-śmy*. Najstarszym źródłem z tego okresu jest *Krótka Annotacya Seymów Warszawskich, Grodzieńskich, także Elekcji y Koronacyi Nayiasniejszych Królów Ichmościów Polskich* z 1740 r. Napisana została przez F. Pułaskiego. Wystąpiło w niej 13 form z inercyjną końcówką

-smy/-śmy, m.in.: prze[stali]my Fv, ru[zyliśmy] się Fv, przypatrzyli[my] się F2, takeśmy zacieśniali F2, [tanęliśmy] Gv.

W 1745 r. wyszedł drukiem *Obrot całego roku kazaniami niedzielnymi ku wieczności skierowany* R. Czaszyńskiego. Wyekscerpowano z niego 3 formy z końcówką inercyjną: *otośmy opuścili* 114, *urodziliśmy się* 226, *bodayżeśmy znali* 231.

W tym samym roku ukazała się *Historia luterska o początkach y roskrzewieniu się tej sekty oraz nie które rewolucye w sobie zawieraiąca* pochodzącego z Kresów północnych J. Poszakowskiego. W badanej próbie tekstu wystąpiły 4 formy z inercyjną końcówką -smy/-śmy: *wzięliśmy* 154, *gdzieśmy zo[stawili]* 158, *gdzieśmy byli* 327, *mowiliśmy* 475.

W 1747 r. wydany został *Rok odkupienia. Rok dniami męki Jezusowej wymierzony* wywodzącego się również z Kresów południowych M. Sikorskiego. W analizowanej partii tekstu pojawiło się 29 form z inercyjną końcówką -smy/-śmy, m.in.: *kiedyśmy byli* 28, *żeśmy zo[stali]* 67, *[staliśmy] się* 67, *zo[staliśmy]* 67, *zblądziliśmy* 151.

W obserwowanej części *Medyka domowego* z 1749 r. S. Beimlera, w przekładzie J. J. Jelonka, pojawiły się 3 formy z inercyjną końcówką -smy/-śmy: *mowiliśmy* 506, *wyczerpnelismy* 517, *widzielismy* 522.

W roku 1750 wyszła drukiem *Konsolacya filozofii* A. M. S. Boethiusa, w tłumaczeniu K. Wielopolskiego. Wyekscerpowano z niej 20 form z inercyjną końcówką -smy/-śmy, m.in.: *kędyśmy dy[sputowali]* 27, *iakośmy rzekli* 181, *nie rzekliżeśmy* 265, *ktorycheśmy zażyli* 282, *niezałożyliśmy* 415.

Z tego samego roku pochodzą *Inflanty w dawnych swych [...] dziejach [...]* zebrane związanego z tym regionem J. A. Hylzena. W badanym fragmencie wystąpiły 3 formy z inercyjną końcówką -smy/-smy: *czegośmy żądali* 207, *gdyśmy [się] doczekali* 207, *jakośmy nazaczyli* 397.

W 1747 ukazały się *Kazania na solennych pogrzebach* J. Leguckiego. Pojawiło się w nich 14 form z inercyjną końcówką -smy/-śmy, np.: *oddaliśmy* 93, *iużeśmy odprawili* 93, *kiedyśmy doznali* 106, *widzieliśmy* 107, *mieliśmy* 108.

Ostatnie źródło pochodzi z 1751 r. Jest to *Zegar monarchow z życia M. Aureliusza cesarza rzymskiego* napisany przez A. Guevara, a przetłumaczony przez A. F. Roszkowskiego. Wystąpiło w nim 12 form, w tym 7 z inercyjną

końcówką *-smy/-śmy* i 5 z końcówką *-im*, m.in.: *ktoreśmy wzięli* 126, *czyśmy zaczęli* 372, *niepotrzebowaliśmy* 377; *ieżełim nie czytał* 228, *nie chciałim* 372.

Obserwacja stanu wariantywności końcówek *-smy/-śmy* i *-chmy* w 1. pl czasu przeszłego w poszczególnych źródłach, które weszły do kanonu, pozwala zauważyć rosnącą w 1 poł. doby średniopolskiej ekstensję tekstową wariantu innowacyjnego i następnie nagle jego wycofanie z druków w 2. poł. Szczegółowe dane przedstawia tabela nr 110.

Okres	Łączna liczba źr.	Liczba źr. poświadczających <i>-śmy</i>	Liczba źr. poświadczających <i>-chmy</i>
OI	5	4	1
OII	9	9	3
OIII	10	9	6
OIV	8	8	0
OV	9	9	0
OI-OV	41	39	10

Tabela nr 110. Ekstensja tekstowa wariantów *-śmy* || *-chmy* w 1. pl czasu przeszłego

Do poł. XVII w. widoczny jest stały wzrost ekstensji tekstowej form zakończonych na *-chmy*. W OIII pojawiają się one już w 60% źródeł. Są to dzieła autorów z różnych regionów. W OI wariant innowacyjny wystąpił w tekście Wielkopolanina, wydanym jednak w Małopolskiej oficynie F. Unglera. W OII końcówka *-chmy* została użyta w tekstach autorów pochodzących zarówno z Małopolski, jak i Kresów południowych, północnych czy Wielkopolski. Również w OIII druki, które poświadczają wariant innowacyjny, zostały napisane przez przedstawicieli niemal każdej dzielnicy kraju – pojawiają się bowiem w tekście Małopolanina (wydanym w Małopolsce), Wielkopolanina (także wydanym w Małopolsce), Mazowszanina (wydanie z Kresów północnych) i pisarzy z Kresów północnych (jedno źródło wydane zostało na Kresach północnych, drugie na Mazowszu) i południowych (wydane w Małopolsce). Zatem wariant innowacyjny pojawia się nawet w drukach wydanych poza Małopolską, w przypadku których miejsce wydania dzieła i pochodzenia autora pokrywają się (dotyczy to Wielkopolski, Małopolski i Kresów północnych).

Podsumowanie

Innowacyjny wariant typu *robilichmy*, występujący w 1. pl czasu przeszłego, w dobie średniopolskiej, a zwłaszcza w 1. poł. XVII w., znacznie się rozprzestrzenił. Powoduje nawet wycofanie się opozycyjnego typu *robilismy* (*robiliśmy*) do niepełnej normalizacji i nieznaczne ograniczenie jego ekstensji tekstowej. Równocześnie sam w OIII występuje w ponad połowie analizowanych źródeł, w których posłużono się formami 1. pl czasu przeszłego.

Wariant zakończony na *-chmy* pojawia się w większości odmian regionalnych polszczyzny i jest w użyciu w oficynach krakowskich, wileńskich, poznańskiej i warszawskiej. Zdarza się nawet, że występują w źródłach, których zarówno autor, jak i miejsce wydania są spoza Małopolski. Jednak najliczniej poświadczany jest w źródłach i drukarniach krakowskich, w pozostałych tego typu przykłady pojawiają się w zasadzie sporadycznie.

Wariant *robilichmy* znika gwałtownie z języka literackiego i wszystkich jego odmianek regionalnych w 2. poł. XVII w.

2.3. Słabnięcie żywotności czasu zaprzeszłego

Czas zaprzeszły (plusquamperfectum) język polski odziedziczył z prasłowiańskiego. Pierwotnie składał się on, podobnie jak perfectum, z imiesłowu przeszłego czynnego na *-lъ* i słowa posiłkowego *byti*, jednak odmienionego nie według prasens, ale według imperfectum. Oznaczał przede wszystkim czynność (zdarzenie) zakończone przed momentem, o którym się mówi. Łączył go zatem z czasem perfectum także wspólny odcień znaczeniowy – wyrażanie względnej uprzedniości, która dotyczyła czynności drugoplanowej¹. W zabytkach języka staropolskiego plusquamperfectum miało już zamienione słowo posiłkowe z imperfectum na złożoną formę dawnego perfectum, typu *był jeśm*².

W dobie staro- i średniopolskiej czas zaprzeszły używany był dość często, choć pewne oznaki jego zaniku można już w okresie średniopolskim obserwować. Wyraźny spadek form plusquamperfectum następuje jednak dopiero od lat 80. XVIII w., pogłębia się natomiast w XIX w.³.

Najczęściej formy czasu zaprzeszłego występowały w zdaniach podrzędnych. W dobie staropolskiej stanowią one aż 88% wszystkich przykładów, niepodrzedne zaś 12%. Ilość poświadczeń w zdaniach niepodrzędnych wzrasta w dobie średniopolskiej. W XVI w. jeszcze nieznacznie, bo zaledwie o 4%, ale w XVII już o 17% względem doby staropolskiej, a w XVIII w. o 29%. Formy czasu zaprzeszłego usuwane są natomiast w tym okresie ze zdań podrzędnych czasowych, w których uprzedniość jest już w sposób wystarczający zaznaczona przez inne środki językowe, jak aspekt dokonany czasownika bądź przysłówki czasu, typu *już, jeszcze (...) nie* itp. W dobie nowopolskiej formy plusquamperfectum usuwane są przede wszystkim ze zdań przyczynowych, w których uprzedniość wynika z samego logicznego stosunku między przyczyną i skutkiem. Tymczasem użycie konstrukcji czasu zaprzeszłego w zdaniach nadrzędnych wzrasta w tym okresie do około 38%.

¹ A. Kowalska, *Ewolucja...*, op. cit., s. 64.

² Jest to jeden z poglądów, prezentowany przez J. Łosia i Z. Klemensiewicza, a także K. Długosz-Kurczabową i S. Dubisza (J. Łoś, *Gramatyka polska...*, op. cit., s. 300; Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, op. cit., s. 373; K. Długosz-Kurczabowa, S. Dubisz, op. cit., s. 309).

³ A. Kowalska, *Ewolucja...*, op. cit., s. 72-73. O wyraźniejszym zaniku form czasu zaprzeszłego w XIX w. pisze I. Bajerowa (*Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 93-94 i *Polski język ogólny...*, op. cit., s. 177).

Najczęściej pojawiał się i najdłużej utrzymywał czas zaprzeszły w zdaniach rozwijających. Pełnił w nich bowiem dodatkową funkcję, polegającą na sygnalizowaniu drugoplanowości wyrażanej nim akcji. Oponował się także silniej w zdaniach z orzeczeniem złożonym o charakterze modalnym, w których oba elementy: i słowo posiłkowe, i leksykalne znaczenie koniugowanego czasownika zaczęto traktować jako wyznaczniki modalności¹.

Współcześnie czas zaprzeszły używany jest sporadycznie, przeważnie w celach stylizacyjnych².

Zasób materiału

Ogólna ilość zebranego materiału to 615 słowoform, z OI 134, z OII 125, z OIII 131, z OIV 115, z OV 110.

Opis ogólny

W dobie średniopolskiej czas zaprzeszły występuje dość często i, od 2. poł. XVI w., z podobnym nasileniem. Tworzony jest przede wszystkim od czasowników dokonanych, na przykład: *był wychował* BR, *zapuścilem się był* OKa (łącznie 521 form), rzadziej od niedokonanych, między innymi: *chciał był* OP, *należało było* BI (łącznie 52 formy). Zatem konstrukcje od czasowników niedokonanych obejmują 9% poświadczeń czasu zaprzeszłego, a więc tylko minimalnie mniej niż w obliczeniach I. Bajerowej dla XVIII w., u której stanowią 10%³. Jest to też nieznaczna różnica w stosunku do wyniku, jaki dla doby średniopolskiej uzyskała A. Kowalska – według danych zebranych przez badaczkę plusquamperfectum od czasowników niedokonanych stanowi w tym okresie 7%⁴. W OIV, a więc pod koniec XVII w., widoczny jest w zebranych materiale wzrost użyc od czasowników niedokonanych, które obejmują aż 18%. W pozostałych okresach różnice nie są tak znaczne.

Ponad połowa niedokonanych to w zgromadzonym materiale czasowniki modalne, przede wszystkim *zwyknąć* (24 przykłady), następnie *móc* (5 przykładów) i *mieć* (4 przykłady). Natomiast tylko raz wystąpiło *chcieć*. Inne czasowniki pojawiają się rzadziej, są to między innymi *mówić*, *iść*, *postępować* itp. Podobnie

¹ Ibidem, s. 75-79.

² I. Bajerowa, *Zarys historii języka polskiego 1939-2000*, Warszawa 2005; K. Długosz-Kurczabowa, S. Dubisz, op. cit., s. 309.

³ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 93.

⁴ A. Kowalska, *Ewolucja...*, op. cit., s. 72.

wygląda sytuacja u A. Kowalskiej, jednak według danych zebranych przez badaczkę znacznie częściej poświadczony jest *chcieć* (8 przykładów), mniej licznie zaś *zwyknąć* (7 przykładów)¹.

Ze względu na fakultatywność użycia plusquamperfectum, trudno jest obserwować jego zanikanie. Ograniczono się zatem, za I. Bajerową, do obserwacji nasilenia form czasu zaprzeszłego w źródłach z uwzględnieniem zależności frekwencji od tematyki tekstu. Wynik przedstawia tabela nr 111.

Okres	Ogólna liczba form	Liczba badanych źródeł	Przeciętna ilość form cz. zaprz. na źródło
OI	133	4 (MP, BŻ, BR, BK)	33
OII	96	7 (WK, BE, GJ, JO, JR, GR, SS)	14
OIII	104	10 (OK, DW, DHa i DK, MS, MZ i MK, DHi, OP, OKa, PR, PKS i PKC, PK, CT)	10
OIV	114	8 (WP, PŻ, BT, LR, KR, RC, ZK, MR)	14
OV	110	10 (PKr, WK, CO, PH, KP, MRo, BKo, HI, LK, GZe)	11

Tabela nr 111. Zestawienie przeciętnej ilości form czasu zaprzeszłego w źródłach o odpowiedniej tematyce

Największa ilość form przypada na źródło w 1. poł. XVI w. Konstrukcje czasu zaprzeszłego pojawiają się we wszystkich czterech drukach zawierających opowiadania o czasie przeszłym, obejmując w każdym średnio 33 przykłady. Dodatkowo formy czasu zaprzeszłego występują także w dziele o tematyce specjalnej, w *Xięgach o gospodarstwie* P. Crescentyna w tłumaczeniu prawdopodobnie A. Glabera. Znacznie mniej form (14) przypada na jedno źródło w OII. Występują jednak również w każdym tekście zawierającym tematykę historyczną. Ponadto pojawiają się w trzech drukach, w których ich obecność nie jest już oczywista: *Statutach y metrikach przywileiow Koronnych* S. Sarnickiego, *Politicach Panskich, to iest nauce iako pan y kazdy przelozony ządnie żyć y sprawować się ma* w tłumaczeniu P. Szczerbica i druku *Hippica to iest o koniach xięgi* K. M. Dorohostajskiego. W OIII na jedno źródło przypada najmniej, bo średnio 10 form czasu zaprzeszłego. W tym okresie konstrukcje zaprzeszłe nie wystąpiły już we wszystkich tekstach poruszających tematykę historyczną. Nie ma ich bowiem w *Żywocie Panny Maryi* A. S. Radziwiłła, choć poświadczony zostały w dziełach

¹ Ibidem.

o tematyce specjalistycznej i urzędowej: *Procesie sądowym* G. Czaradzkiego i druku *Archelia to iest nauka i informatia o strzelbie* w tłumaczeniu J. Dekana. W OIV zwiększa się przeciętna ilość użyć czasu zaprzeszłego, ale nie pojawiają się one we wszystkich dziełach. Brak tego typu konstrukcji w *Podnietach nabożeństwa zakonnego* B. N. Wąsowskiego, nie ma ich również w niewłączonym do obliczeń druku o tematyce specjalnej: *Geometra y architekt polski* S. Solskiego. Średnia jednak jest tu wyższa niż w obliczeniach I. Bajerowej dla lat 1675-1696, w których przeciętna ilość form na źródło wynosi 8 przykładów¹. W OV na jedno źródło przypada 11 form czasu zaprzeszłego. Występują w ośmiu źródłach na analizowanych dziesięć. Nie pojawiają się mianowicie w *Obrocie całego roku kazaniami niedzielnymi ku wieczności skierowanym* R. Czaszyńskiego, a także w *Probach nieomylnych ducha prawdziwie zakonnego* J. Kobielskiego. Występują tymczasem w druku *Informacya matematyczna rozumnie ciekawego Polaka swiat cały, niebo y ziemie, y co na nich iest w trudnych kwestyach y praktyce iemuż ulatwiająca* W. Bystrzonowskiego zaliczonej do literatury specjalnej i niewłączonej do obliczeń. Sytuacja wygląda dość podobnie u I. Bajerowej, według której w latach 1730-1740 na jedno źródło przypadało wciąż 8 form².

Zebrany materiał pokazuje zatem, że istotna zmiana następuje między OI a OII, kiedy znacząco maleje liczba poświadczeń czasu zaprzeszłego w wyliczeniu na jedno źródło. Użycie zmniejsza się powoli także między OII a OIII. Od OIII plusquamperfectum nie występuje już we wszystkich analizowanych drukach odnoszących się do faktów historycznych. Są to jednak dopiero pojedyncze utwory. Między OIII a OIV widoczny jest wzrost natężenia form czasu zaprzeszłego. Ich ilość zmniejsza się jednak ponownie w OV.

Różnice w odmiankach regionalnych

Zestawienie materiału ze względu na miejsce wydania pokazuje, że w dobie średniopolskiej widoczne było pewne regionalne zróżnicowanie w użyciu form czasu zaprzeszłego (tabela nr 112).

¹ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 94.

² Ibidem.

Region	Ogólna liczba form	Przeciętna ilość form cz. zaprz. na źródło	Liczba źródeł
Małopolska	298	16,5	18
Wielkopolska	50	7	7
Kresy pn.	121	15	8
Mazowsze	75	15	5
Kresy pd.	37	9	4

Tabela nr 112. Średnie użycie czasu zaprzeszłego według regionów

Najwyższa przeciętna ilość form czasu zaprzeszłego na źródło przypada na teksty wydane w Małopolsce. Wynosi ona 16,5, jednak po odliczeniu stanu z OI, kiedy formy te były najbardziej rozpowszechnione (i brane są pod uwagę wyłącznie teksty małopolskie), ogólna ilość spada do 165 form w 14 źródłach, co daje średnio 12 konstrukcji plusquamperfectum na źródło. W regionie tym widać od OI do OIV ciągle wycofywanie form czasu zaprzeszłego, natomiast w OV ich średnie użycie wzrasta.

Nieco wyższa średnia dla całej doby średniopolskiej, jeśli porównać ze stanem w Małopolsce od OII do OV, widoczna jest w tekstach z Kresów północnych i Mazowsza. W wydanych w tych regionach drukach na jedno źródło przypada 15 form czasu zaprzeszłego. Na Kresach północnych utrzymuje się od OII do OIV mniej więcej stały udział form czasu zaprzeszłego, ale wzrastają, podobnie jak w Małopolsce, w OV. Tymczasem w tekstach mazowieckich narastanie konstrukcji czasu zaprzeszłego widać wcześniej – między OIII a OIV, w związku z czym w OIV wyprzedza pozostałe dzielnice. Natomiast w OV ich średni udział w źródłach z tego regionu spada.

Jedynie w źródłach wielkopolskich i południowokresowych średnia ilość użyć konstrukcji plusquamperfectum na źródło wynosi poniżej 10 (w wielkopolskich 7, natomiast w południowokresowych 9). Wpływ na to ma przede wszystkim stan z OV, kiedy na jeden druk z Wielkopolski przypada zaledwie 0,5 formy, a na 1 południowokresowy 3,5.

Bliższe przyjrzenie się zróżnicowaniu regionalnemu w użyciu form czasu zaprzeszłego pozwala stwierdzić, że w sposób wyraźny narasta od OII do OV. Jeszcze wprawdzie między OII a OIII różnica jest niewielka, ale już w OIV i OV znacznie się pogłębia.

Użycie wariantów przez drukarnie

Większość obserwowanych drukarni działających w dobie średniopolskiej używała w reprezentujących je tekstach czasu zaprzeszłego, choć z różnym natężeniem.

W OI w przebadanych drukach z dwóch krakowskich oficyn – F. Unglera (później wdowy H. Unglerowej) i M. Scharffenberga średnia form plusquamperfectum przypadająca na jedno źródło jest taka sama – około 33 konstrukcji. Dodatkowo w tłoczni F. Unglera posłużono się czasem zaprzeszłym także w jednym z niewliczonych do średniej źródeł o tematyce specjalnej (CX).

W OII analizowane są teksty z czterech drukarni, we wszystkich użyto czasu zaprzeszłego, jednak średnia przypadająca na jedno źródło jest w nich znacznie niższa niż w oficynach z OI. Najwięcej form plusquamperfectum pojawiło się w trzech analizowanych tekstach z krakowskiej Drukarni Łazarzowej (JO, GR, SS) – średnio 19 form na jedno źródło. Czas zaprzeszły wykorzystano w tej tłoczni również w dziełach o tematyce specjalnej (SSt, LP).

Nieco mniej, bo 14 konstrukcji plusquamperfectum na źródło, wypada w krakowskiej tłoczni A. Piotrkowczyka. Brano tu pod uwagę tylko jeden tekst (WK), ale formy czasu zaprzeszłego pojawiają się także w traktacie K. M. Dorohostajskiego: *Hippica to iest o koniach xięgi*.

Ponad 12 konstrukcji przypada na jedno źródło w poznańskiej drukarni J. Wolraba starszego prowadzonej po jego śmierci przez wdowę i dziedziców, z której pochodzą dwa badane teksty (RP, JR).

Najmniejsza natomiast przeciętna ilość form czasu zaprzeszłego na źródło przypada na teksty z wileńskiej oficyny J. Karcana i wynosi 8,5. W tłoczni tej wydane zostały dwa dzieła z kanonu (BE, GJ).

W OIII widać większą rozbieżność między stanem w poszczególnych drukarniach. Dodatkowo w jednej tłoczni w ogóle nie posłużono się formami czasu zaprzeszłego, mimo iż wydany tam tekst opowiada o czasie przeszłym.

Najwyższa średnia ilość konstrukcji plusquamperfectum przypada na źródło w wileńskiej oficynie oo. bazylianów. Wynosi 17 form. Drukarnia ta reprezentowana jest przez 1 źródło składające się z 3 kazań (DW, DHa, DK).

Tyle samo – 15 poświadczeń czasu zaprzeszłego, przypada na źródło w krakowskiej tłoczni F. Cezarego, prowadzonej po jego śmierci przez wdowę i dziedziców, i lwowskiej drukarni jezuickiej u S. Nowogorskiego. Pierwsza reprezentowana jest przez trzy źródła (OK, CT, PK), druga przez dwa (DH*i*, GZ).

Niższa przeciętna ilość form plusquamperfectum widoczna jest w tekstach z leszczyńskiej drukarni D. Vetterusa i wileńskiej oficyny oo. jezuitów, zwanej Akademicką. W obu wynosi 10 form. Tłocznie reprezentowane są przez pojedyncze teksty, jednak leszczyńska przez źródło o tematyce specjalistycznej (DA).

Aż w pięciu oficynach średnia wynosi poniżej 10 form, wszystkie reprezentowane są w kanonie przez jedno źródło. W krakowskiej tłoczni A. Piotrkowczyka młodszego i poznańskiej W. Regulusa na źródło przypada 6 form czasu zaprzeszłego. W krakowskiej drukarni S. Lenczewskiego Bertutowicza i warszawskiej J. Trepińskiego 4 formy. Przy czym tłocznia Trepińskiego jest tu reprezentowana jedynie przez dzieło o tematyce urzędowej.

Natomiast w tekście, który pochodzi z warszawskiej oficyny P. Elerta, konstrukcje plusquamperfectum w ogóle się nie pojawiają.

W OIV różnice między średnim użyciem czasu zaprzeszłego przez drukarnie są jeszcze większe. Kaliska tłocznia oo. jezuitów reprezentowana jest przez jedno źródło (KR), w którym użyto 26 konstrukcji. Podobnie wygląda sytuacja w warszawskiej oficynie oo. pijarów, z której pochodzą dwa teksty włączone do kanonu (LR, ZK). Średnia przypadająca na jedno źródło wynosi tu 24,5 formy.

Znacznie mniejsza przeciętna ilość konstrukcji czasu zaprzeszłego przypada na źródło w pozostałych drukarniach. W wileńskiej tłoczni oo. jezuitów, zwanej Akademicką, reprezentowanej przez dwa źródła (BD, RC), jest to 11,5 konstrukcji na tekst. W dziele wydanym w krakowskiej Drukarni Akademickiej zwanej Piotrkowczykowską wystąpiło 10 form (PŻ).

Zaledwie 5 form pojawiło się w druku z lubelskiej oficyny oo. jezuitów (MR), natomiast 2 w źródle z krakowskiej tłoczni M. A. Schedla (BT). W drugim wydanym tam dziele czas zaprzeszły nie pojawił się wcale, jest to jednak tekst podręcznikowy (SG).

Tymczasem w źródle z poznańskiej drukarni oo. jezuitów nie wystąpiła ani jedna konstrukcja czasu zaprzeszłego (WP).

W OV tylko w trzech drukarniach średnia użycia form plusquamperfectum przypadająca na jedno źródła jest wyższa niż 10%.

Największa przeciętna ilość konstrukcji czasu zaprzeszłego na jedno źródło widoczna jest w wileńskiej tłoczni oo. jezuitów zwanej Akademicką. Wynosi 23 formy. Tłocznia tę reprezentują w kanonie dwa teksty (PH, HI).

Mniej, 16 przykładów, pojawiło się w źródle pochodzącym z lubelskiej oficyny oo. jezuitów (PKr). Czas zaprzeszły występuje również w wydanej tam traktacie (BI).

W warszawskiej drukarni oo. pijarów na jeden tekst przypada średnio 11 form czasu zaprzeszłego. Jednak jeśli przyjrzeć się poszczególnym źródłom, które reprezentują tę oficynę w kanonie, widać, że plusquamperfectum wystąpiło tylko w jednym z nich (BKo), w drugim pojawia się wyłącznie czas przeszły (CO).

W pozostałych obserwowanych drukarniach średnia wynosi już mniej niż 10 form na źródło. W tekście z krakowskiej Drukarni Akademickiej, zwanej Cezarowską, pojawiło się 8 konstrukcji czasu zaprzeszłego (WK). W źródle wydanej w lwowskiej Drukarni Brackiej św. Trójcy już tylko 6 (MRo), natomiast w drukach z również lwowskiej tłoczni oo. jezuitów (LK) i z leszczyńskiej M. Wawrzyńca starszego (GZe) po jednej formie.

Konstrukcje plusquamperfectum nie wystąpiły w źródle reprezentującym poznańską oficynę oo. jezuitów (KP).

Analizując zebrany materiał pod kątem drukarni, w których teksty zostały wydane, można zauważyć, że od OIII następuje pewna zmiana – w wielu oficynach średnie użycie form plusquamperfectum spada poniżej 10. Czasem, wśród reprezentowanych przez jedno źródło, wynosi nawet 2-0 poświadczeń czasu zaprzeszłego. Zestawienie form według drukarni w poszczególnych okresach zawiera tabela nr 113.

Okres	Drukarnia	Ogólna liczba form	Przeciętna ilość form cz. zaprz. na źródło	Liczba źródeł
OI	F. Unglera, później wd. i dz. (Kraków)	100	33	3
	M. Scharffenberga (Kraków)	33	33	1
OII	A. Piotrkowczyka (Kraków)	14	14	1
	Łazarzowa (Kraków)	56	19	3
	J. Wolraba starszego, później wd. i dz. (Poznań)	25	12,5	2
	J. Karcana (Wilno)	17	8,5	2
OIII	F. Cezarego, później wd. i dz. (Kraków)	44	15	3
	A. Piotrkowczyka młodszego (Kraków)	6	6	1
	S. Lenczewskiego Bertutowicza (Kraków)	4	4	1
	J. Trempskiego (Warszawa)	4	4	1
	P. Elerta (Warszawa)	0	0	1
	W. Regulusa, później wd. i dz. (Poznań)	6	6	1
	D. Vetterusa (Leszno)	10	10	1
	oo. bazylianów (Wilno)	17	17	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	10	10	1
Soc. Iesu u S. Nowogorskiego (Lwów)	30	15	2	
OIV	M. A. Schedla (Kraków)	2	2	1
	Akademicka zw. Piotrkowczykowską (Kraków)	10	10	1
	Colleg. Soc. Iesu (Lublin)	5	5	1
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	49	24,5	2
	Coll. Soc. Iesu (Poznań)	0	0	1
	Coll. Soc. Iesu (Kalisz)	26	26	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	23	11,5	2
OV	Akademicka zw. Cezarowską (Kraków)	8	8	1
	Coll. Soc. Iesu (Lublin)	16	16	1
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	22	11	2
	Coll. Soc. Iesu (Poznań)	0	0	1
	M. Wawrzyńca starszego (Leszno)	1	1	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	46	23	2
	Coll. Soc. Iesu (Lwów)	1	1	1
	Bracka Świętej Trójcy J.K.M. (Lwów)	6	6	1

Tabela nr 113. Średnie użycie czasu zaprzeszczonego według drukarni

Stan wariantywności w poszczególnych źródłach

Formy czasu zaprzeszłego pojawiają się w większości przebadanych źródeł, jednak stopniowo zwiększa się liczba dzieł, w których są to zaledwie pojedyncze przykłady.

W OI czas zaprzeszły wystąpił w pięciu źródłach. Najstarszym z nich jest wydane w 1535 r. *Polskie wypisanie dwoiey krainy świata, którą po łacinie Sarmatia* [...] zową M. Miechowity, przełożone przez Wielkopolanina A. Glabera. W tekście tym pojawiło się 30 form, m.in.: *byli położyli* 3, *był pociągnął* 14, *byli się przeprawili* 15, *byli pokryli* 17, *źedł był* 27.

W *Żywocie Pana Jezusa Krysta* z 1539 r. Bonawentury, w tłumaczeniu Małopolanina B. Opeca, użyto 33 konstrukcje plusquamperfectum, np.: *byli się [przy]ięgli* 71, *byli dali* 76v, *był ucierpiał* 169v, *był umarł* 171v, *byli [z]li* 190.

Z roku 1548 pochodzi *Rozmowa z Turczyńcem o wierze Krześcijańskiej* B. Georgiewicza, w której wystąpiło 7 form czasu zaprzeszłego, m.in.: *był wychował* BVIIv, *zwykło było* [CVII], *w[źedł był* DV, *był wychwycił* FII, *przywrocil był* FII.

W 1549 r. wydane zostały *Xięgi o gospodarstwie* P. Crescentyna, z których pochodzi zaledwie 1 konstrukcja: *był nauczył* 611.

W roku 1551 wyszła drukiem *Kronika wszytkego swyata* Wielkopolanina M. Bielskiego. Wyekscerpowano z niej aż 63 formy plusquamperfectum, m.in.: *był po[ś]tał* 14, *byli obrali* 97, *był poturczył się* 269v, *byli pozostali* 270v, *byli pobili* 276.

W OII konstrukcje czasu zaprzeszłego użyte zostały w jedenastu źródłach. Z kanonu podstawowego najstarsze są *Kazania albo cwiczenia Chrześcijańskie na XVIII niedziel* z 1587 r. autorstwa J. Wereszczyńskiego. Wyekscerpowano z nich 14 konstrukcji plusquamperfectum, m.in.: *był przynio[ś]ł* 82, *był zaczął* 86, *był obiecał* 91, *były rozbiegły* 205, *były napelniały* 336.

W roku 1588 ukazała się *Ewangelia od Jana Świętego* J. Brenza w tłumaczeniu W. Agryppy z Kresów północnych. Wystąpiło w niej 5 form czasu zaprzeszłego: *ode[ż]li byli* 217, *za[ś]łużyli byli* 319, *we[ż]li byli* 321, *odiachali byli* 321, *nie w[źedł był* 321.

Z wydanych w 1589 r. *O jednej osobie kazań sześć* Wielkopolanina S. Grodzickiego pochodzi 12 przykładów. Są to m.in.: *był złupił* 9, *był pomordował* 28, *było u[ś]tąpiło* 109, *była [k]onała* 168, *byli uprosili* 176.

Z *Okszy Stanisława Orzechowskiego na Turka* z 1590 r. w tłumaczeniu Małopolanina J. Januszowskiego wyekscerpowano 17 form, np.: *był porzucił* 26, *byli zaprzędali* 32, *byli zapomnieli się* 55, *był odbił* 76, *był obłądził* 120.

W wydrukowanym w 1593 r. *Rozwiązaniu pięćdziesiąt y dwu Quaestiy ministrow Nowo-Ewangelickich Jezuitom zadanych* Mazowszanina A. Jungi pojawiło się 8 konstrukcji, m.in.: *było nie po[st]anowiło* 102, *był u[st]ał* 222, *był wrocil* 224, *był nie u[st]ał* 225, *był wy[sp]owiadał* 351.

Mniej poświadczeń czasu zaprzeszłego wystąpiło w *Rzeczy o dobrodzieystwach z Seneki wziętej* Małopolanina Ł. Górnickiego. Zaledwie 5 form: *był zapalił [ię]* 79, *był uro[st]ł* 90, *były zginęły* 91, *zapomniał był* 92, *był [ię] [k]łonił* 99.

Tylko 4 użyte zostały w *Statutach y metrikach przywileiow Koronnych* z 1594 r. S. Sarnickiego z Kresów południowych: *poczęła była* 313, *był dał* 336, *byli roz[st]argnęli* 1057, *byli nie przy[st]ięgli* 1081.

Ponownie 5 form pojawiło się w wydanych w 1595 r. *Politicach Panskich* Lipsiusa Iustusa, w tłumaczeniu Małopolanina P. Szczerbica: *byli opanowali* 177, *był do[st]ał* 104, *był po[st]anowił* 104, *był uczynił* 144, *był ułożył* 123.

Sporo, bo aż 34 przykłady, wystąpiły w tekście S. Sokołowskiego: *Sprawiedliwy Ioseph*, przełożonym przez J. Bogusławskiego (być może Małopolanina) i wydany w 1596 r. Są to przykładowo konstrukcje: *był ogarnął* 62, *byli przy[st]zli* 75, *był dał* 76, *był oblokł* 181, *byli mogli* 245.

Natomiast tylko 4 formy poświadczone zostały w druku: *Hippica to iest o koniach xiegi* z 1603 r. K. M. Dorohostajskiego, autora prawdopodobnie pochodzącego z Kresów północnych: *był naparł [ię, com był umyślił [Cv], iuzem był namyślił Jijj, obowiązał był [Hij3]*.

Jako źródło dodatkowe przy wyliczeniu stanu dla poszczególnych drukarń włączona została do kanonu *Przestroga pastyrka do miasta Warszawskiego* Wielkopolanina S. Reszki z 1585 r. Użyto w niej 17 konstrukcji czasu zaprzeszłego, m.in.: *byli przy[st]ięli* 29, *był opuścił* 83, *miał był* 98, *byli zaprzędali* 146, *był oświecił* 177.

W OIII formy plusquamperfectum wystąpiły w dziesięciu źródłach podstawowych i dwóch uzupełniających. Spośród druków podstawowych najstarsza jest *Kontynuacja diaryusza woennego* z 1639 r., autorstwa pochodzącego z Kresów południowych S. Okolskiego. Pojawiło się w niej 36 przykładów, np.: *był wy[st]zedł [D4], była [ie] zmienila [D4v], oblegli byli Fv, byli ro[st]patrzyli [K4v], uczynili byli L2*.

W 1640 r. wydany został *Proces sądowy G. Czaradzkiego*. Wyekscerpowano z niego 4 konstrukcje czasu zaprzeszłego: *był zapi[st]ał A2, był nie przy[st]zedł B3, pozwał był B3, otrzymało było [ię B3v*.

W kazaniach A. Dubowicza, traktowanych jako jedno źródło, pojawiło się łącznie 17 poświadczeń plusquamperfectum. W *Wyprawienie osoby* z 1642 r. 7 form, m.in.: *za[stanowiły] się były* [C4v], *byli wrzucili* Ev, *[stanęły] były* E2v, *[płynęli] byli* [E4v], *uczynił był* Gv. W *Hafcie ręką bieżącą* z 1645 r. również 7 form, np.: *była za[śadziła]* Bv, *wytkął był* B2v, *byli poobalali* [D4], *byli pozabiiali* [D4], *byli wyproznili* [D4]. Tylko 3 formy pochodzą z *Kazanie na pogrzebie* także z 1645 r.: *o[ślabiały] były* 8, *wpadła była* 15v, *naznaczył był* [16].

W kazaniach Małopolanina J. Mijakowskiego, stanowiących jedno źródło, użyto łącznie 6 konstrukcji czasu zaprzeszłego. W najstarszym, z roku 1643 *Szczęśliwym w Zakonie Dominikańskim marnotrawcy*, pojawiła się jedna forma: *był dał* 20. W *Zbożnym pobycie po śmierci świątobliwie zmarłej [...] Jey Mci Paniey Helżbiety Myszkowskiej* z 1644 r. także jedna: *było zginęło* 3. Natomiast w *Kokoszy [...] w kazaniu za kołędę danej* z 1646 r. 4 formy: *byli do[śtali]* [przedm. 4v], *była odieła* [przedm. 3v], *utopiły [się] były* Bv, *była nie ięła [się]* [E4].

W wydanym w 1644 r. druku *Hierarchia abo o zwierzchnosci w cerkwi bozey* J. Dubowicza, autora z Kresów północnych, wystąpiło 17 konstrukcji, m.in.: *poczęli* byli 62, *były prze[ż]żyły* 113, *był osiadł* 125, *nie wzięli* byli 205, *pozo[śtali] byli* 222.

Zaledwie 4 formy pochodzą z *Posła zbawienia panien zakonnych klasztoru Świętego Andrzeia* A. Opatowczyka, który ukazał się w 1644 r.: *był po[ś]tępował* 86, *był ze[ś]łał* 94, *był nie przy[ż]zedł* 225, *chciał był* 231.

Nieco więcej, bo 10 przykładów, pojawiło się w *Kazaniach albo tytułach [...] rożnych lat rożnym osobom wystawionych* Mazowszanina J. Olszewskiego, m.in.: *był zataił* 97, *umarłem był* 112, *byli wzięli* 128, *byli wyiachali* 238, *zapuścilem się* był 262.

W kazaniach W. Pigłowskiego użyto łącznie 6 form, w tym 1 w *Rzece pokoiu y strumieniu powodz sławy niosącym* z 1646 r.: *zmyśliła była* C, i 5 w *Kazaniu na pogrzebie [...] Jana Olbrachta Smoguleckiego* z 1650 r.: *rozgościło [się] było* [B4], *przywiązał [się] był* [B4v], *opanowała była* C2, *wyprawiła była* C2, *zmy[ś]liła była* C3.

Także 6 konstrukcji czasu zaprzeszłego wystąpiło w *Kleynotach stołecznego miasta Krakowa abo kościołach [...] krotko opisanych* z 1650 r. Pomorzanina P. H. Pruszcza: *był popelnył* 59, *było s[ś]tało [się]* 61, *był wpadł* 65 (2x), *ukradli* byli 67, *zwykł [się] był* 76.

Tylko 2 formy pojawiły się w wydanych w 1652 r. *Trzydziestu przyczynach, dla których każdy [...] ma się odrażać od zboru tego, który arriańskim zowią* Wielkopolanina M. Cichowskiego: *był nie dał* 116, *do[sta]ło było* 171.

W OIII do kanonu podstawowego dodane zostały dwa źródła dodatkowe. Pierwsze to wydana w 1643 r. *Archelia to iest nauka i informatia o strzelbie* Wielkopolanina J. Dekana. Pojawiło się w niej 10 konstrukcji plusquamperfectum, m.in.: *znalazł się był* 151, *była wypłokała* 151, *była zmiękczała* 151, *był przydał* 155, *był rozciągnął* 155.

Drugim źródłem uzupełniającym jest *Zwierciadło duchowney Łaski* z 1645 r., w tłumaczeniu J. Gawatha z Kresów południowych. Użyto w nim 13 form, np.: *napelniła była* 72, *była u[ty]szala* 310, *u[sta]ła była* 330, *byli uczynili* 323, *był umarł* 343.

W OIV czas zaprzeszły występuje w siedmiu źródłach podstawowych i jednym dodatkowym. Najstarsze są wydane w 1688 r. *Żywoty Oycow, abo dzieie y duchowne powieści starcow, zakonnikow, pustelnikow wschodnich* Małopolanina S. Piskorskiego. Wyekscerpowano z nich 10 form, np.: *był odiechał* 135, *były wyrzekły [się]* 141, *nie przyięła była* 146, *umarłem był* 281, *był pożarł* 326.

Zaledwie 2 formy pojawiły się w druku *Theologia zakonna czlowieka zakonnego ucząca* z 1689 r. Małopolanina D. Bryknera: *miał był* 366, 367.

Znacznie więcej, bo aż 36 konstrukcji, użyto w *Rozmowach Artaxessa y Ewandra, w ktorzch polityczne, moralne y naturalne uwagi zawarte* z 1694 r. Małopolanina S. H. Lubomirskiego, m.in.: *był dał* 96, *był przyiachał* 104, *był ułożył* 420, *[kończyły [się] były* 495, *byli ze[z]li [się]* 497.

Również licznie czas zaprzeszły wystąpił w *Rocznych dzieiach koscielnych od roku Pańskiego 1198 az do lat naszych* z 1695 r. autorstwa Małopolanina J. Kwiatkiewicza. Łącznie 26 form, np.: *był opanował* 8, *był podbił* 12, *był [sprawił]* 480, *byli udali [się]* 484, *był pozwolił* 772.

Z roku 1697 są *Kazania ktore sie na prędcie zebrać mogły* Mazowszanina C. A. Załuskiego wyekscerpowano 13 form, m.in.: *była [tworzyła]* 431, *był ubiegł* 444, *był wziął* 619, *był przyiął* 620, *były uwiły* 663.

Jeszcze mniej form – pięć, pochodzi z *Rozmyślań albo lekcji duchownej* Mazowszanina T. Młodzianowskiego: *na którą[ś] [się] był zawziął, tożes był powołał, przepowiedział był, przy[zedł] był, mogli byli.*

Jako źródło uzupełniające posłużyła wydana w 1688 r. *Droga do Domu wieczności* M. Bujnowskiego pochodzącego z Kresów północnych. Użyto w niej zaledwie jednej formy czasu zaprzieszczonego: *poczęli byli* 274.

W OV plusquamperfectum pojawia się w dziewięciu analizowanych źródłach. Najstarsza jest *Krótka Annotacya Seymów Warszawskich, Grodzieńskich, także Elekcyi y Koronacyi Nayiasniejszych Królów Ichmościów Polskich* z 1740 r. napisana przez F. Pułaskiego. Wyekscerpowano z niej 16 przykładów, m.in.: *byli pošli* B6, *byli podzielili się* B6, *obrocilem był* P, *dałem był* P2, *udałem się był* Q2v.

Dziesięć form wystąpiło w druku *Informacya matematyczna rozumnie ciekawego Polaka swiat cały, niebo y ziemie, y co na nich iest w trudnych kwestyach y praktyce iemuż ulatwiała* Małopolanina W. Bystrzonowskiego, np.: *był przyjął* 118, *było cofnęło* 122, *była zawięła* 125, *należało było* 125, *byli obrali* 232.

Mniej – 8 konstrukcji, pojawiło się w wydanych w tym samym czasie *Kazaniach moralnych na niektóre święta* G. Wąsowskiego, m.in.: *był obracał* 2, *był wkroczył* 4, *był poślalał* 9, *były się wygorowały* 21, *byli sprzysięgli* 51.

Tymczasem aż 42 przykłady wyekscerpowano z druku *Historya luterska o początkach y roskrzewieniu się tej sekty oraz nie ktore rewolucye w sobie zawierająca* J. Poszakowskiego z Kresów północnych, która wyszła drukiem w 1745 r. Są to m.in.: *były się przemknęły* 304, *byli umniey]zyli* 307, *byli złożyli* 309, *był nabył* 310, *byli wzięli* 333.

Natomiast tylko 6 form czasu zaprzieszczonego użyto w *Roku odkupienia. Roku dniami męki Jezusowej wymierzony* z 1747 r. wywodzącego się również z Kresów południowych M. Sikorskiego: *od]stąpiło było* 43, *roz]zerzyła się była* 47, *zblądziła była* 150, *zginęliśmy byli* 151, *były podbiły* 180, *otrzymały były* 182.

Ponownie więcej omawianych konstrukcji wystąpiło w druku *Konsolacya filozofii* z 1750 r. A. M. S. Boethiusa, w tłumaczeniu K. Wielopolskiego. Łącznie 22, m.in.: *była utkała* 6, *nabył był* 15, *był wypełnił* 31, *był oślepił* 39, *był przeznaczyl* 43.

Zaledwie 4 formy pojawiły się w wydanych tego samego roku *Inflantach w dawnych swych [...] dziejach [...] zebranych* związanego z tym regionem J. A. Hylzena: *wprowadził się był* 28, *byli podali się* 33, *byli się zakradli* 204, *był przy]po]sobił* 217.

Tylko jedna konstrukcja czasu zaprzieszczonego została wyekscerpowana z *Kazań na solennych pogrzebach* z 1747 r. J. Leguckiego: *nie za]iadł był* 255.

Również wyłącznie jeden przykład pochodzi z wydanego w 1751 r. *Zegara monarchow z życia M. Aureliusza cesarza rzymskiego* A. Guevara, w tłumaczeniu A. F. Roszkowskiego: *był połtanowil* 224.

Podsumowanie

Ilość zebranych form czasu zaprzeszłego pokazuje, że w dobie średniopolskiej stanowił on kategorię wciąż żywą, często stosowaną. Mimo to widoczne są już w tym okresie pewne symptomy późniejszego jego zaniku. Na przełomie XVI i XVII w. znacząco maleje średnie użycie plusquamperfectum w przeliczeniu na jedno źródło. Spada ono o ponad połowę w stosunku do początku wieku XVI. Dodatkowo od połowy XVII w. pojawiają się pojedyncze teksty, w których mimo poruszanej tematyki historycznej nie posłużono się czasem zaprzeszłym. W sposób widoczny ograniczane jest także użycie form czasu zaprzeszłego przez część obserwowanych oficyn, są to jednak tylko te drukarnie, które w kanonie reprezentowane są przez pojedyncze źródła. Najniższe średnie użycie plusquamperfectum widoczne jest przede wszystkim w źródłach wielkopolskich i południowokresowych. Wyższe w małopolskich, północnokresowych i mazowieckich. W odmianie mazowieckiej wzrasta nieznacznie użycie form czasu zaprzeszłego między OIII a OIV. Widoczne jest to także w wyliczeniach dla ogólnego języka literackiego.

2.4. Łączliwość enklityki werbalnej w czasie zaprzeszłym

Czas zaprzeszły miał w dobie staropolskiej postać trójczłonową, składającą się z form osobowych czasownika *być*: *jeśm*, *jeś*, *jesmy*, *jeście*, *sq*, imiesłowu czasu przeszłego czynnego II na *-l* również czasownika *być* w roli słowa posiłkowego i tego samego imiesłowu odmienianego czasownika¹. Elementy te mogły wystąpić w szyku z członem *jest* w prepozycji, słowem posiłkowym w centrum i odmienianym czasownikiem na końcu: *jest + był + V*², z imiesłowem w centrum, a słowem posiłkowym na końcu: *jest + V + był*, z imiesłowem w prepozycji, elementem *jest* w centrum i słowem posiłkowym na końcu: *V + jest + był*, a także ze słowem posiłkowym na początku, *jest* w centrum i odmienianym czasownikiem na końcu: *był + jest + V*. Nie pojawiały się natomiast konstrukcje, w których to osobowa forma *jest* znajdowała się w postpozycji. Świadczy to, zdaniem A. Kowalskiej, o atonicznym charakterze tego elementu czasu zaprzeszłego³.

W staropolszczyźnie przeważał szyk *jest + był + V*. Możliwy był jednak wyłącznie w zdaniach z czasownikiem usytuowanym w głębi. W przypadku pozycji inicjalnej orzeczenia forma osobowa przyłączana była do imiesłowu jako do członu samodzielnego akcentowo. Słowo osobowe występowało już w najstarszych źródłach zarówno w postaci pełnej, jak i zredukowanej do końcówek: *-(e)m*, *-(e)ś*, *-(e)smy*, *-(e)ście* i zerowej w 3. os. Zredukowane końcówki występowały w szyku *-(e)m + był + V* i *V + -(e)m + był*⁴.

W dobie średniopolskiej widoczny jest stały, ale powolny wzrost połączeń wykładnika osoby z imiesłowem odmienianego czasownika. Zdaniem A. Kowalskiej typ z enklityką unieruchomioną przy imiesłowie, bez względu na jego pozycję w zdaniu, najszybciej rozprzestrzenił się w 1. os., jednak wciąż przewagę uzyskują w tym okresie formy z enklityką w prepozycji⁵. Tymczasem M. Siuciak pisze, że od początku XVII w. liczniej występują już konstrukcje typu *dałem był*⁶.

¹ Z. Klemensiewicz pisze, że jest to połączenie imiesłowu na *-l* z formami cz. przeszłego złożonego słowa posiłkowego *być* (Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, op. cit., s. 373); J. Łoś, *Gramatyka polska...*, op. cit., s. 300.

² Symbolem *V* oznaczam za A. Kowalską imiesłów odmienianego czasownika.

³ A. Kowalska, *Ewolucja...*, op. cit., s. 66.

⁴ Ibidem, s. 66-67.

⁵ A. Kowalska, *Ewolucja...*, op. cit., s. 67-68.

⁶ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 172.

Zasób materiału

Ogólna ilość zebranego materiału to 47 słowoform, w tym 1 typu *byłem dał*, 15 typu *dałem był* i 30 typu *żem był dał*.

Opis ogólny

Niewielka ilość poświadczeń form 1. i 2. os. plusquamperfectum znacznie utrudnia obserwację rozwoju szyku i łączliwości enklityki werbalnej. Widać jednak, mimo silnych wahań, stopniowe narastanie typu z enklityką przyłączoną do imiesłowu.

Według zebranego materiału w całej dobie średniopolskiej (tabela nr 114) przeważają konstrukcje z ruchomą enklityką werbalną usytuowaną przed słowem posiłkowym *był* (rzadziej z usytuowaną za imiesłowem, ale połączoną ze spójnikiem *że*, typu *dał żeś był*). Obejmują one ponad 67% przykładów i stanowią wariant dominujący, ale nie wchodzi w obręb normy. Rywalizuje z nimi typ z enklityką przyłączoną do imiesłowu. W całej dobie średniopolskiej takie konstrukcje pojawiają się w ponad 30% przykładów. Tylko raz występuje natomiast wariant z enklityką dołączoną do słowa posiłkowego *był*. Nie został w związku z tym dodany do poniższych wyliczeń.

Okres	<i>dałem był</i>	<i>żem był dał</i>	Razem
OI	1 (20%)	4 (80%)	5
OII	2 (18%)	9 (82%)	11
OIII	5 (71%)	2 (29%)	7
OIV	2 (25%)	6 (75%)	8
OV	5 (42%)	7 (58%)	12
OI-OV	15 (30%)	28 (67%)	43

Tabela nr 114. Wariantywność typu *dałem był* || *żem był dał* w dobie średniopolskiej

W pierwszym stuleciu doby średniopolskiej widoczna jest dominacja w języku literackim typu z enklityką w prepozycji, która znajdowała się na etapie niepełnej normalizacji. Tymczasem opozycyjny typ z enklityką dołączoną do imiesłowu był wariantem rozwojowym. W OIII użycie konstrukcji dotychczas przeważających gwałtownie spada (o 53%), znacznie wyższy jest natomiast udział progresywnego typu *dałem był*. Są to jednak dane procentowe oparte na niewielkiej liczbie przykładów i wymagają potwierdzenia w liczniejszym materiale. Zmieniłoby już nieco te proporcje dodanie formy, która pojawiła się w źródle uzupełniającym. Wtedy przewaga wariantu progresywnego byłaby mniejsza, obejmowałaby bowiem

62,5%, podczas gdy regresywny 37,5%. W kolejnym okresie w etap niepełnej normalizacji ponownie wkraczają formy z ruchomą enklityką werbalną (wzrost o 46%), ale ich udział nie jest już tak wysoki jak w XVI w. W OV rozprzestrzeniają się opozycyjne formy z enklityką unieruchomioną za imiesłowem. Oba typy stają się w tym czasie wariantami równoważnymi. Przebieg procesu syntetyzacji końcówki osobowej z odmienianym czasownikiem różni się zatem znacznie od przebiegu odpowiadającego mu procesu w czasie przeszłym, w którym widoczny jest powolny, ale stały wzrost połączeń enklityki z imiesłowem.

Natężenie procesu w poszczególnych okresach dynamicznie się zmienia, w związku z tym formy z enklityką przyłączoną do imiesłowu raz się wycofują, raz narastają. Jednak wskaźnik tempa dla całej doby średniopolskiej jest dodatni i wynosi +0,1% (tabela nr 115).

Okres	% <i>dałem był</i>	Wskaźnik tempa narastania
OI 1535-1551	20%	-
OII 1587-1603	18%	- 0,04%
OIII 1639-1652	71%	+ 1,04%
OIV 1687-1699	25%	- 1,00%
OV 1740-1750	42%	+ 0,30%
OI-OV 1535-1750	30%	+ 0,10%

Tabela nr 115. Tempo narastania wariantu typu *dałem był* w dobie średniopolskiej

Najwyższe tempo narastania form typu *dałem był* występuje między OII a OIII. Jednak już między OIII a OIV równie gwałtownie spada, po czym między OIV a OV ponownie przyspiesza, choć nie tak wyraźnie jak poprzednio.

Wśród form z ruchomą enklityką werbalną przeważa szyk: *-em + był + V*, który użyty został 23 razy, między innymi w formach: *iakoś był powiedział* DHi, *żeś był umarł* PŻ. Rzadziej występuje szyk *-em + V + był*, poświadczony został 4 razy, przede wszystkim w OIV i OV, na przykład: *coś obrala była* BKo, *w którymś znalazła była* ZK. Natomiast zaledwie raz pojawił się szyk *V + -em + był* z enklityką niesyntetyzowaną z imiesłowem: *niedała żem była* BKo. Pochodzi on z OV.

Zebrany materiał potwierdza szybsze rozprzestrzenianie się form w 1. osobie. Zauważyć nawet można przewagę wariantu progresywnego w 1. sg (53% dla całej doby średniopolskiej), nieznacznie wolniej rozprzestrzenia się w 1. pl (42%),

najwolniej zaś 2. sg, która znacznie odstaje od pozostałych (7%). Nie pojawiły się niestety w materiale formy 2. pl.

Końcówka osobowa, podobnie jak w czasie przeszłym, łączy się głównie z zaimkami i spójnikami. W zebranych materiale wystąpiło 14 połączeń z zaimkiem, między innymi: *ktorem był* [pi]ał BR, *com był umyślił* DH, *ktoraś był na*[stalował SS, *ktory*]my byli *popelnili* OK, *na któraś* [ię był *zawziął* MR, *w ktorymeś znalazła* była ZK, *ktoregom był zapomniał*. Natomiast 11 ze spójnikiem, na przykład: *gdym był ziachał* MP, *gdyś był zginał* BŻ, *że*]my byli *pozbyli* JO, *bom was był ode*[łał SS, *iakoś był powiedział* DHi, *żeś był omamił* BKo.

W formach 1. i 2. os. czasu zaprzeszłego widoczne jest powolne narastanie wariantu z enklityką werbalną dołączoną do imiesłowu. Narasta przede wszystkim w formach 1. os., nieco szybciej w liczbie pojedynczej, z niewielkim opóźnieniem w liczbie mnogiej, znacznie zaś wolniej w osobie 2. Proces nie przebiega równo w poszczególnych okresach. Na szczególną uwagę zasługuje gwałtowny wzrost użycia typu *dałem był* między OII a OIII i równie szybkie ich wycofywanie między OIII a OIV.

Różnice w odmiankach regionalnych

Niewielka liczba przykładów uniemożliwia szczegółowe porównanie sytuacji w regionach. Dlatego przedstawiony zostanie tylko ogólny zarys sytuacji w całej dobie średniopolskiej (tabela nr 116), a w poszczególnych okresach tam, gdzie pozwalają na to dane.

Region	<i>dałem był</i>	<i>żem był dał</i>	Razem
Małopolska	10	17	27
Wielkopolska	1	9	10
Kresy pn.	2	0	2
Mazowsze	0	3	3
Kresy pd.	2	2	4

Tabela nr 116. Łączliwość enklityki werbalnej w czasie zaprzeszłym w dobie średniopolskiej według regionów

W źródłach małopolskich wystąpiło łącznie 27 form, w tym 17 z ruchomą enklityką werbalną i 10 z końcówką osobową unieruchomioną za imiesłowem. W OI, OII i OIV widoczna jest przewaga wariantu typu *żem był dał*, natomiast w OIII i OV *dałem był*. Również w źródłach wydanych w Wielkopolsce dominują konstrukcje

z ruchomą enklityką werbalną. Wystąpiło ich 9, natomiast zaledwie 1 z enklityką unieruchomioną przy imiesłowie. W tekście z tego regionu pojawił się także 1 przykład z enklityką dołączoną do słowa posiłkowego. W poszczególnych okresach wygląda to następująco: w OII 2 konstrukcje typu *żem był dał*, w OV 1 *dałem był*, 1 *byłem dał* i 7 *żem był dał*. Tymczasem w źródłach z Kresów północnych wystąpiły tylko 2 formy typu *dałem był*, obie w OIII. Natomiast w południowokresowych 2 typu *dałem był* i 2 typu *żem był dał* (w OIII 1 *dałem był* i 2 *żem był dał*, w OV 1 *dałem był*). Niewiele, bo wyłącznie 3 formy typu *żem był dał*, pojawiły się w źródle wydanym w OIV na Mazowszu.

Użycie wariantów przez drukarnie

Nieco więcej niż połowa obserwowanych drukarni działających w dobie średniopolskiej posłużyła się zarówno wariantem z ruchomą enklityką werbalną, jak i unieruchomioną przy imiesłowie.

W OI formy 1. i 2. os. czasu zaprzeszłego wystąpiły w drukach z dwóch krakowskich oficyn – F. Unglera (później wdowy H. Unglerowej) i M. Scharffenberga. Z tłoczni F. Unglera pochodzą trzy źródła (MP, BR, BK), w których 3 razy wystąpił wariant z enklityką werbalną poprzedzającą słowo posiłkowe i raz z przyłączoną do imiesłowu.

Tymczasem u M. Scharffenberga ukazało się jedno źródło z kanonu (BŻ) i poświadczony został tylko wariant z enklityką przed słowem posiłkowym (1 przykładem).

W OII analizowane konstrukcje poświadczone zostały w źródłach z dwóch krakowskich oficyn. Tłocznia A. Piotrkowczyka reprezentowana jest przez dwa teksty (WK, DH), łącznie wystąpiło w nich 5 konstrukcji z enklityką przed słowem posiłkowym i 1 z dołączoną do imiesłowu. Wariant typu *dałem był* pochodzi ze starszego tekstu (WK).

Również dwa źródła pochodzą z Drukarni Łazarzowej (JO, SS). Wystąpiły w nich 4 konstrukcje typu *żem był dał* i 1 typu *dałem był*. Wariant z enklityką dołączoną do imiesłowu pojawił się w późniejszym tekście (SS).

W OIII czas zaprzeszły w 1. i 2. os. użyty został w źródłach z trzech drukarni – krakowskiej, wileńskiej i lwowskiej. We wszystkich pojawiają się oba warianty. Z tłoczni krakowskiej F. Cezarego, prowadzonej po jego śmierci przez wdowę i dziedziców, pochodzi jedno źródło (OK), w którym poświadczona została

1 konstrukcja z enklityką werbalną usytuowaną przed słowem posiłkowym i 2 z enklityką dołączoną do imiesłowu.

Tymczasem w źródle z wileńskiej oficyny oo. jezuitów zwanej Akademicką (OKa) poświadczony został tylko wariant z enklityką dołączoną do imiesłowu (2 przykłady).

Oba warianty są natomiast w użyciu w lwowskiej drukarni oo. jezuitów (u S. Nowogorskiego). Reprezentowana jest w kanonie przez dwa źródła (DHi, GZ), w których łącznie wystąpiły 2 konstrukcje typu *zem był dał* i 1 typu *dałem był*. Przy czym w starszym druku (GZ) poświadczony jest wyłącznie wariant z enklityką przed słowem posiłkowym, natomiast w o rok późniejszym (DHi) oba warianty.

W OIV 1. i 2. os. czasu zaprzeszłego użyta została przez druki wydane w trzech oficynach. Dwie z nich, lubelska i warszawska, posłużyły się tylko konstrukcją typu *zem był dał*, tymczasem krakowska zastosowała oba warianty. Drukarnia Akademicka zwana Piotrkowczykowską reprezentowana jest przez jedno źródło (PŻ), w którym pojawiła się 1 konstrukcja z enklityką przed słowem posiłkowym i 2 z dołączoną do imiesłowu.

W tekście z lubelskiej tłoczni oo. jezuitów (MR) wystąpił tylko wariant z enklityką przed słowem posiłkowym (2 przykłady).

Podobnie w źródle wydanym w warszawskiej oficynie oo. pijarów (ZK), w którym wariant typu *zem był dał* został poświadczony przez 3 konstrukcje.

W OV również zaledwie trzy drukarnie są brane pod uwagę (lubelska, warszawska i lwowska). W warszawskiej posłużono się aż trzema wariantami, w lubelskiej i lwowskiej jednym.

Lubelska tłocznia oo. jezuitów reprezentowana jest przez jedno źródło (PKr), w którym pojawiły się 3 konstrukcje typu *dałem był*.

Tymczasem w warszawskiej oficynie oo. pijarów, z której pochodzi także jedno źródło (BKo), wykorzystano zarówno wariant typu *dałem był* (poświadczony 1 przykładem), jak i typu *zem był dał* (7 przykładów), a także wariant typu *byłem dał* (1 przykład).

Wyłącznie konstrukcję z enklityką dołączoną do imiesłowu zastosowano w tekście z drukarni Brackiej Świętej Trójcy J. K. M. we Lwowie (MRo) (1 poświadczenie).

Zebrany materiał pokazuje, że w OI i OII w większości drukarni posłużono się przede wszystkim bądź wyłącznie wariantem z ruchomą enklityką werbalną. Dopiero

od OIII w użyciu niektórych oficyn przeważały konstrukcje opozycyjne z enklityką unieruchomioną za imiesłowem (tabela nr 117).

Okres	Drukarnia	<i>dalem był</i>	<i>żem był dał</i>	Łącznie	Liczba źr.
OI	F. Unglera, później wd. i dz. (Kraków)	1	3	4	3
	M. Scharffenberga (Kraków)	0	1	1	1
OII	A. Piotrkowczyka (Kraków)	1	5	6	2
	Łazarzowa (Kraków)	1	4	5	2
	J. Wolraba starszego (Poznań)	0	2	2	1
OIII	F. Cezarego, później wd. i dz. (Kraków)	2	1	3	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	2	0	2	1
	Soc. Iesu u S. Nowogorskiego (Lwów)	1	2	3	2
OIV	Akademicka zw. Piotrkowczykowską (Kraków)	2	1	3	1
	Colleg. Soc. Iesu (Lublin)	0	2	2	1
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	0	3	3	1
OV	Coll. Soc. Iesu (Lublin)	3	0	3	1
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	1	7	9	1
	Bracka Świętej Trójcy J.K.M. (Lwów)	1	0	1	1

Tabela nr 117. Szyk enklityki werbalnej w czasie zaprzeszłym według drukarni

Stan wariantowości w poszczególnych źródłach

Rozprzestrzenianie się wariantu z enklityką werbalną unieruchomioną przy imiesłowie i wypieranie z obrębu normy formy konkurencyjnej wyraźnie odzwierciedla ekstensja tekstowa obu konstrukcji.

W OI formy 1. i 2. os. czasu zaprzeszłego wystąpiły w czterech badanych źródłach. Najstarszym jest wydane w 1535 r. *Polskie wypisanie dwoiey krainy świata, którą po łacinie Sarmatia [...] zową* M. Miechowity, przełożone przez Wielkopolanina A. Glabera. Pojawiły się w tym tekście 2 konstrukcje w 1. os. czasu zaprzeszłego. W pierwszej panuje szyk z enklityką werbalną dołączoną do imiesłowu: *iąłem [i]ę był* [przedm. 2], w drugiej enklityka przyłączona jest do poprzedzającego spójnika: *gdym był ziachał* [przedm. 2].

Zaledwie jedna konstrukcja pojawiła się w badanym fragmencie *Żywotu Pana Jezusa Krysta Bonawentury*, wydanym w 1539 r., w tłumaczeniu Małopolanina

B. Opeca. Enklityka werbalna łączy się tu z wyrazem poprzedzającym słowo posiłkowe: *gdyś był zginął* 71v

Również jedna forma wystąpiła w *Rozmowie z Turczyńcem o wierze Krześciańskiej o wierze Krześciańskiej* z 1548 r. B. Georgiewicza. Usytuowanie enklityki werbalnej jest tu takie samo jak w poprzednim druku: *ktorem był [pi]ał* [BIII].

W roku 1551 wydana została *Kronika wszytkego swyata* Wielkopolanina M. Bielskiego. W analizowanym fragmencie tekstu wystąpiła także tylko jedna konstrukcja z enklityką umiejscowioną przed imiesłowem odmienianego czasownika: *[nadzie]my nie za[łużyli byli* 270v.

Widać zatem, że w okresie wariant typu *zem był dał* z enklityką występującą przed słowem posiłkowym znajdował się na etapie niepełnej normalizacji, jego ekstensja tekstowa wynosiła 100%, pojawił się bowiem we wszystkich czterech źródłach. Tymczasem opozycyjna konstrukcja typu *dałem był* z enklityką przyłączoną do imiesłowu wystąpiła zaledwie w jednym tekście.

W OII formy 1. i 2. os. czasu zaprzeszłego pojawiają się także w czterech źródłach podstawowych i jednym uzupełniającym. Wśród podstawowych najwcześniejsze są *Kazania albo cwiczenia Chrześcijańskie na XVIII niedziel* z 1587 r. autorstwa J. Wereszczyńskiego, pochodzącego z Kresów południowych. W badanym fragmencie tekstu wystąpiły 3 konstrukcje z enklityką werbalną usytuowaną przed słowem posiłkowym i 1 z enklityką dołączoną do imiesłowu. Łącznie 4 przykłady: *zechmy [ię byli [tali* 82, *gdychmy byli za[łużyli* 347, *gdy]my byli zginęli* 351; *umarli]my byli* 351.

Wyłącznie typ *zem był dał* pojawił się w *Okszy Stanisława Orzechowskiego na Turka* w tłumaczeniu Małopolanina J. Januszowskiego. Są to dwa poświadczenia: *że]my byli pozbyli* 17, *tom był po[stanowił* 17.

W druku: *Sprawiedliwy Ioseph* S. Sokołowskiego, przełożonym przez J. Bogusławskiego (być może Małopolanina), występują oba warianty, ale przeważa typ z enklityką przed słowem posiłkowym. Łącznie 3 przykłady: *ktorąmeś był na[stalował* 142, *bom was był ode[stał* 149; *przysiągłem był* 244.

Tylko postać z enklityką przed słowem posiłkowym poświadczona jest przez 2 przykłady w *Hippice to iest o koniach xięgach* z 1603 r. K. M. Dorohostajskiego, autora prawdopodobnie pochodzącego z Kresów północnych: *com był umyślił* [Cv], *iuzem był umyślił* Jijj.

W źródle dodanym do wyliczeń dla regionów i drukarń, *Przestrodze pastyrskiej* Wielkopolanina S. Reszki, wystąpiły również 2 przykłady z ruchomą enklityką werbalną: *czegom [ię] był nauczył* 101, *Jużem był doprowadził* 187.

W OII wariant z enklityką usytuowaną przed słowem posiłkowym w dalszym ciągu pojawia się w każdym badanym druku. Wzrasta natomiast w porównaniu do poprzedniego okresu ekstensja tekstowa wariantu z enklityką werbalną przyłączoną do imiesłowu. Takie konstrukcje wystąpiły już w dwóch z czterech tekstów.

W OIII 1. i 2. osoba czasu zaprzieszczonego użyta została w trzech z badanych źródeł podstawowych i jednym, które posłużyło jako dodatkowe. Najstarszym z nich jest *Kontynuacja diaryusza wojennego* z 1639 r., autorstwa S. Okolskiego pochodzącego z Kresów południowych. Wystąpiła w tym druku tylko 1 konstrukcja typu *żem był dał*, natomiast 2 typu *dałem był*. Łącznie 3 przykłady: *poślichmy byli* E3v, *przy[zli]my byli* N2; *ktory[my] byli popełnili* N2v.

Każdy z wariantów poświadczony jest przez jeden przykład w analizowanym fragmencie druku *Hierarchia abo o zwierzchnosci w cerkwi bozey* wydanej w 1644 r., autorstwa J. Dubowicza, autora pochodzącego z Kresów północnych: *iakoś był powiedział* 148.

Dwie konstrukcje typu *dałem był* pojawiły się w obserwowanej części *Kazań albo tytułów [...] rożnych lat rożnym osobom wystawionych* Mazowszanina J. Olszewskiego: *zapuścilem [ię] był* 262.

Natomiast w źródle *Zwierciadło duchowney Łaski* z 1645 r., w tłumaczeniu J. Gawatha z Kresów południowych, które posłużyło w badaniu za tekst dodatkowy, wystąpiła 1 forma typu *żem był dał*: *ktoreś był pozostawił* 79.

Widać zatem w OIII zmianę. Pełną ekstensję tekstową uzyskuje wariant z enklityką dołączoną do imiesłowu, a opozycyjna konstrukcja typu *żem był dał* pojawia się w dwóch z trzech źródeł. Występuje jednak także, jako wyłączna, w źródle dodatkowym.

W OIV 1. i 2. os. czasu zaprzieszczonego pojawiła się w trzech źródłach z kanonu. Najwcześniejszym z nich są wydane w 1688 r. *Żywoty Oycow, abo dzieie y duchowne powieści starcow, zakonnikow, pustelnikow wschodnich* Małopolanina S. Piskorskiego. W analizowanym fragmencie wystąpiły 3 przykłady czasu zaprzieszczonego, w tym 2 typu *dałem był*, 1 typu *żem był dał*: *żeś był umarł* 135; *ginałem był* 281, *umarłem był* 218.

Wyłącznie wariant z enklityką przed słowem posiłkowym poświadczony został w obserwowanej części *Kazań ktore sie na prędcie zebrać mogły* Mazowszanina C. A. Załuskiego, wydanych w 1697 r. Są to 3 przykłady: *ie]zczęś [ię był nie urodził* 158, *ktorąsmy byli zarobili* 450, *w ktorymeś znalazła była* 613.

Podobnie tylko konstrukcje typu *żem był dał* pojawiły się w *Rozmyślaniach albo lekcji duchownej* z 1699 r. Mazowszanina T. Młodzianowskiego. Z badanego fragmentu wyekscerpowano 2 przykłady: *na którąś [ię był zawziął* 158, *tożeś był powołał* 369.

W OIV zaobserwować można nagły spadek ekstensji tekstowej wariantu z enklityką werbalną przyłączoną do imiesłowu. Takie konstrukcje pojawiły się zaledwie w jednym z trzech źródeł. Podczas gdy wariant z enklityką usytuowaną przed słowem posiłkowym wystąpił we wszystkich tekstach.

W OV 1. i 2. os. czasu zaprzieszczonego wystąpiła w trzech badanych drukach. Najstarszym jest *Krótka Annotacya Seymów Warszawskich, Grodzieńskich, także Elekcyi y Koronacyi Nayiasniejszych Królów Ichmościów Polskich* z 1740 r. Napisana została przez F. Pułaskiego. W analizowanej partii tekstu wystąpiły wyłącznie 3 przykłady z enklityką dołączoną do imiesłowu: *obrocilem był P*, *dałem był P2*, *udałem [ię był Q2v*.

Tylko wariant typu *dałem był* poświadczony został w obserwowanej części *Roku odkupienia. Roku dniami męki Jezusowey wymierzonym* z 1747 r., autorstwa M. Sikorskiego z Kresów południowych: *zginęliśmy byli* 151.

Więcej form 1. i 2. os. czasu zaprzieszczonego pojawiło się w druku *Konsolacya filozofii* A. M. S. Boethiusa, przełożonej przez K. Wielopolskiego i wydanej w 1750 r. Z badanego fragmentu wyekscerpowano łącznie 9 przykładów, w tym 1 typu *dałem był*, 7 typu *żem był dał* i po raz pierwszy typ *byłem dał*, m.in.: *byłem przywła]zczył* 45; *wyry]owalaś była* 46; *ktoregom był zapomniał* 287, *żeś był omamił* 100, *coś był zezwolił* 289.

W OV ponownie wzrasta ekstensja tekstowa wariantu z enklityką dołączoną do imiesłowu. Pojawił się on w tym okresie we wszystkich trzech źródłach. Tymczasem wariant z enklityką przed słowem posiłkowym w jednym tekście w którym jednak przeważa. Dodatkowo wystąpił w tym okresie szyk z enklityką werbalną dołączoną do słowa posiłkowego.

Ekstensja tekstowa wariantów z ruchomą enklityką werbalną i unieruchomioną przy imiesłowu w dobie średniopolskiej przedstawia tabela nr 118.

Okres	Łączna liczba źr.	Liczba źr. poświadczających typ <i>dałem był</i>	Liczba źr. poświadczających typ <i>żem był dał</i>
OI	4	1	4
OII	4	2	4
OIII	3	3	2
OIV	3	1	3
OV	3	3	1
OI-OV	17	10	14

Tabela nr 118. Ekstensja tekstowa wariantów z ruchomą enklityką werbalną i unieruchomioną za imiesłowem w czasie zaprzeszłym

Ekstensja tekstowa form typu *dałem był* uwidacznia progresywny charakter tego wariantu w dobie średniopolskiej. Od OI do OIII widoczny jest stały wzrost jego obecności w źródłach, w OIII występuje już w każdym tekście, w którym użyto form 1. i 2. os. czasu zaprzeszłego. Jednak w OIV obserwuje się spadek ekstensji tekstowej progresywnego wariantu. Ale już w OV ponownie pojawia się we wszystkich trzech tekstach. Równocześnie powoli spada ekstensja opozycyjnego typu z ruchomą enklityką werbalną. Pojawia się on w każdym druku w OI i OII, w OIII tylko w niecałych 70% źródeł, by w OIV znów wystąpić w każdym. Natomiast w OV ekstensja wariantu regresywnego ponownie gwałtownie się zmniejsza i występuje w nieco ponad 30% źródeł.

Podsumowanie

Doba średniopolska stanowi ważny moment w rywalizacji wariantów z ruchomą enklityką werbalną i unieruchomioną za imiesłowem. Mimo silnego wahania w poszczególnych okresach, widoczne jest stopniowe rozprzestrzenianie się progresywnego typu *dałem był*. Między OII a OIII tempo narastania form progresywnych jest najwyższe, w związku z czym w OIII występują one najliczniej. Zwiększa się w tym okresie również jego ekstensja tekstowa – wariant ten występuje w każdym źródle posługującym się formami 1. i 2. os. czasu zaprzeszłego. Zaczyna także przeważać w użyciu niektórych spośród obserwowanych drukarni. Następny ważny etap dla konstrukcji typu *dałem był* stanowi OV, kiedy obserwować można ich ponowny wzrost, po tymczasowym regresie w OIV. Formy z ruchomą enklityką werbalną i unieruchomioną po imiesłowie są w OV wariantami równoważnymi, z przewagą typu regresywnego. Na uwagę zasługuje jednak fakt, że to progresywny typ *dałem był* jest w OV w wyłącznym użyciu przez dwie z trzech obserwowanych

drukarń, a jego ekstensja tekstowa wynosi 100% (trzy źródła), podczas gdy wariant z ruchomą enklityką werbalną poświadczony jest już tylko przez jedno źródło (30%).

2.5. Szyk członów czasu zaprzeszłego

Ważną zmianą w czasie zaprzeszłym dokonującą się w dobie średniopolskiej było, zdaniem A. Kowalskiej i M. Siuciak, rozprzestrzenianie się konstrukcji o szyku ze słowem posiłkowym w postpozycji¹.

W dobie staropolskiej w czasie zaprzeszłym obowiązywał szyk *był* + imiesłów z przewagą ustawienia kontaktowego. Na skutek renesansowej tendencji do odsuwania od siebie komponentów form analitycznych, w XVI w. zaczęły szerzyć się wśród konstrukcji ze słowem posiłkowym w prepozycji przykłady z ułożeniem dystansowym, ograniczając opozycyjne formy kontaktowe, a także wariant ze słowem posiłkowym w postpozycji, w którym ułożenie komponentów było zwykle kontaktowe. Tendencja do dystansowego ułożenia członów wynikała z zasad ówczesnej retoryki obowiązującej w Polsce do mniej więcej pierwszych dziesięcioleci XVII w. Upadek opartej na klasycznej łacinie sztuki retorycznej przyczynił się do cofania orzeczenia w głąb zdania. Na skutek tego w 1. poł. XVII w. następuje wyraźna zmiana w użyciu wariantywnych szyków czasu zaprzeszłego. Nieliczne dotąd formy ze słowem posiłkowym w postpozycji zaczynają się gwałtownie szerzyć, zbliżając się w tym okresie liczebnie do opozycyjnych form ze słowem posiłkowym w prepozycji, a w 1. poł. XVIII w. uzyskują nad nimi nieznaczną przewagę. W oświeceniu starano się przywrócić w języku układ dystansowy. Spowodowało to zahamowanie w 2. poł. XVIII w. wysuwania imiesłowu przed słowo posiłkowe, ale już na początku wieku XIX romantyzm zerwał z zasadami retoryki, preferując ponownie układ kontaktowy. W związku z czym gwałtowne nasilenie procesu i zdecydowana, bo aż 80% przewaga form ze słowem posiłkowym *był* w postpozycji przypada dopiero na pierwszą połowę XIX w.²

Drugą, zdaniem A. Kowalskiej, nawet ważniejszą przyczyną szerzenia się w języku szyku imiesłów + *był*, obok odchodzenia od ustawień dystansowych w stronę kontaktowych, stanowił wpływ form 1. i 2. osoby z unieruchomioną enklityką werbalną za imiesłowem. W konstrukcjach typu *widziałem był* narzucone zostało poszczególnym elementom stałe ustawienie, według którego czasownik

¹ A. Kowalska, *Ewolucja...*, op. cit., s. 67; *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 172.

² A. Kowalska, *Ewolucja...*, op. cit., s. 68-70.

połączony z enklityką musiał zajmować w konstrukcji analitycznej pierwsze miejsce. Za tymi formami zaczęły, na zasadzie wyrównania paradygmatów, przekształcać się także takie konstrukcje, w których końcówka osobowa pozostawała ruchoma i takie, które posiadały zerowy wykładnik osobowy¹.

Poprzez kontaktowy układ komponentów i postpozycję słowa posiłkowego formy czasu zaprzeszłego zbliżały się do syntetycznych konstrukcji czasownikowych, co w dobie nowopolskiej stanowiło wyraz panującej tendencji do „intelektualizacji języka, wyrażającej się w dążeniu do łączenia elementów współfunkcyjnych i wzajemnie się określających”².

Zasób materiału

Ogólna ilość zebranego materiału to 607 słowoform, w tym 373 typu *był widział* i 234 typu *widział był*.

Opis ogólny

Zebrany materiał potwierdza rozprzestrzenianie się w dobie średniopolskiej konstrukcji ze słowem posiłkowym w postpozycji. Proces ten jednak nie postępuje szybko, a w 2. poł. XVII w. wydaje się nieznacznie cofać. Średnia użycie wariantu typu *był widział* w całej dobie średniopolskiej wynosi 62%, jest on zatem wariantem dominującym, znajduje się jednak poza normą. Tymczasem opozycyjny typ *widział był* obejmuje 38% (szczegółowe dane zawiera tabela nr 119). A. Kowalska uzyskała dla doby średniopolskiej podobny wynik. Formy ze słowem posiłkowym w prepozycji stanowią, według danych zebranych przez badaczkę, 68% użycie, natomiast ze słowem posiłkowym w postpozycji 32%³.

Okres	<i>był widział</i>	<i>widział był</i>	Razem
OI	105 (79%)	28 (21%)	133
OII	70 (65%)	37 (35%)	107
OIII	52 (49%)	55 (51%)	107
OIV	65 (57%)	49 (43%)	114
OV	63 (57%)	47 (43%)	110
OI-OV	355 (62%)	216 (38%)	571

Tabela nr 119. Wariantywność szyku czasu zaprzeszłego

¹ Ibidem, s. 69.

² Ibidem, s. 70.

³ Ibidem, s. 83 (dane uzyskane z tabeli).

W OI wyraźnie dominuje wariant ze słowem posiłkowym w prepozycji, który znajduje się w obrębie niepełnej normalizacji, podczas gdy wariant ze słowem posiłkowym w postpozycji jest wariantem rozwojowym. W OII widać wzrost konstrukcji typu *widział był* o 14%, przez co opozycyjne formy typu *był widział* zostają wyparte z niepełnej normalizacji, choć wciąż stanowią wariant dominujący. Nieco wyższy procent użyć ma wariant ze słowem posiłkowym w prepozycji według ustaleń M. Siuciak. W latach 1575-1585 typ *był* + imiesłów uzyskuje 74% użyć, natomiast imiesłów + *był* 26%. W latach 1601-1610 typ *był* + imiesłów 71%, w imiesłów + *był* 29%¹.

Według zebranego materiału szczytowy punkt rozwoju wariantu progresywnego przypada w dobie średniopolskiej na OIII. W okresie tym formy ze słowem posiłkowym w postpozycji są wraz z typem *był* + imiesłów wariantami równoważnymi, nieznacznie nawet nad regresywnymi przeważając (ich użycie wzrasta o 16%). W ustaleniach M. Siuciak w latach 1631-1640 sytuacja jest podobna, ale z korzyścią dla wariantu wycofywanego z języka, który obejmuje 53%, natomiast zwycięski w późniejszym czasie typ *widział był* dopiero 47%².

W OIV widoczny jest w analizowanych źródłach regres konstrukcji ze słowem posiłkowym w postpozycji (mniej o 8%). Nadal jednak typy *widział był* i *był widział* są wariantami równoważnymi. Stan ten utrzymuje się w OV. Tymczasem, według danych przedstawionym przez M. Siuciak, wariant ze słowem posiłkowym w postpozycji uzyskuje w latach 1691-1700 57%, podczas gdy ze słowem posiłkowym w prepozycji 43%³. Są zatem wprawdzie wariantami równoważnymi, ale z przewagą progresywnego.

Natężenie narastania progresywnego wariantu ze słowem posiłkowym w postpozycji nie jest wysokie. Dla całej doby średniopolskiej wynosi +0,1%. Szczegółowe dane zawiera tabela nr 120.

¹ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 173 (dane z tabeli).

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

Okres	% <i>widział był</i>	Wskaźnik tempa narastania
OI 1535-1551	21%	-
OII 1587-1603	35%	+ 0,3%
OIII 1639-1652	51%	+ 0,3%
OIV 1687-1699	43%	- 0,2%
OV 1740-1750	43%	0%
OI-OV 1535-1750	38%	+ 0,1%

Tabela nr 120. Tempo narastanie form typu *widział był* w dobie średniopolskiej

Dodatni wskaźnik narastania form typu *widział był* przypada na OII i OIII, gdy stają się wariantem równoważnym i zaczynają przeważać nad formami opozycyjnymi. Następnie jednak (między OIII a OIV) formy progresywne są tymczasowo ograniczane, a wskaźnik tempa narastania ujemny, natomiast w OV wynosi 0%.

W okresie najsilniejszego rozprzestrzeniania się wariantu ze słowem posiłkowym w postpozycji i wycofywania opozycyjnych konstrukcji o szyku *był* + imiesłów widoczna jest wyraźna różnica między liczbą pojedynczą a mnogą (tabela nr 121).

Okres	Wariant	Liczba pojedyncza	Liczba mnoga
OI	<i>był widział</i>	79 (78%)	26 (81%)
	<i>widział był</i>	22 (22%)	6 (19%)
	Razem	101	32
OII	<i>był widział</i>	53 (67%)	17 (61%)
	<i>widział był</i>	26 (33%)	11 (39%)
	Razem	79	28
OIII	<i>był widział</i>	41 (52%)	11 (39%)
	<i>widział był</i>	38 (48%)	17 (61%)
	Razem	79	28
OIV	<i>był widział</i>	57 (58%)	8 (53%)
	<i>widział był</i>	42 (42%)	7 (47%)
	Razem	99	15
OV	<i>był widział</i>	45 (56%)	18 (60%)
	<i>widział był</i>	35 (44%)	12 (40%)
	Razem	80	30

Tabela nr 121. Szyk czasu zaprzeszłego według liczby

Powyższe zestawienie pokazuje, że przez większość doby średniopolskiej stan w obu liczbach jest podobny. W OI formy typu *był widział* przeważają zarówno w liczbie pojedynczej, jak i mnogiej, w mnogiej uzyskując nawet nieco więcej poświadczeń (o zaledwie 3%). W OII progresywny wariant typu *widział był* zaczyna się szerzyć w obu liczbach, przy czym szybciej w liczbie mnogiej (o 6%). Wyraźna różnica między liczbami jest widoczna dopiero w OIII. W okresie, gdy wariant progresywny przeważa nad formami opozycyjnymi, konstrukcji ze słowem posiłkowym w postpozycji jest znacznie więcej w liczbie mnogiej, w której obejmują ponad 60% przykładów. Jest to więc już wariant dominujący. Tymczasem w liczbie pojedynczej stanowią zaledwie 42%, a przeważającym jest wariant typu *był widział* (58%). Różnica między liczbą pojedynczą a mnogą wynosi zatem aż 13%. W OIV następuje gwałtowny spadek form ze słowem posiłkowym w postpozycji, w liczbie mnogiej o 14%, w pojedynczej o niecałe 6%, w związku z czym różnica między nimi wynosi 5%. Stan w obu liczbach zaczyna się zatem ponownie wyrównywać. W OV wariant typu *widział był* częściej pojawia się w liczbie pojedynczej, rzadziej w mnogiej. Różnica między nimi jest jednak niewielka, bo zaledwie 4%.

Ze względu na swoją funkcję czas zaprzeszczy występuje przede wszystkim w tekstach opowiadających o zdarzeniach minionych, w których, jak podkreśla A. Kowalska, narrator zwykle sam nie uczestniczył¹. W związku z tym w literaturze przeważają formy 3. os., niska jest natomiast frekwencja pozostałych. W zebranych materiale pojawiło się 30 form 1. os., 14 form 2. os. i 527 form 3. os. Taka dysproporcja znacząco utrudnia porównanie użycia wariantów w poszczególnych osobach. Widać jednak, że proces nie przebiegał w nich jednakowo (tabela nr 122).

¹ A. Kowalska, *Ewolucja...*, op. cit., s. 69.

Okres	Wariant	1. osoba	2. osoba	3. osoba
OI	<i>był widział</i>	2 (50%)	1 (100%)	102 (80%)
	<i>widział był</i>	2 (50%)	0 (0%)	26 (20%)
	razem	4	1	128
OII	<i>był widział</i>	8 (80%)	1 (100%)	61 (64%)
	<i>widział był</i>	2 (20%)	0 (0%)	35 (36%)
	razem	10	1	96
OIII	<i>był widział</i>	1 (17%)	1 (100%)	50 (50%)
	<i>widział był</i>	5 (83%)	0 (0%)	50 (50%)
	razem	6	1	100
OIV	<i>był widział</i>	1 (33%)	4 (80%)	60 (57%)
	<i>widział był</i>	2 (67%)	1 (20%)	46 (43%)
	razem	3	5	106
OV	<i>był widział</i>	2 (29%)	3 (50%)	58 (60%)
	<i>widział był</i>	5 (71%)	3 (50%)	39 (40%)
	razem	7	6	97

Tabela nr 122. Szyk czasu zaprzeszłego według osoby

Przedstawione dane pokazują, że wariant ze słowem posiłkowym w postpozycji najszybciej rozprzestrzenił się w 1. os., uzyskując w niej w OI o 30% użyć więcej niż w 3. os., w OIII o 33% więcej niż w 3. os., w OIV o 24% więcej niż w 3. os., natomiast w OV o 31% więcej niż w 3. os. i o 21% więcej niż w 2. os. Jedynie w OII formy typu *widział był* mają w 1. os. niższy procent niż w osobie 3. Ze względu na niewielką ilość poświadczeń bardzo trudno jest określić sytuację panującą w dobie średniopolskiej w 2. os. W OI, OII i OIII w źródłach wystąpiły zaledwie 3 przykłady (po jednym w każdym okresie). Przyjmują one postać ze słowem posiłkowym w prepozycji. Dopiero w OIV poświadczeń jest nieco więcej, jednak również przeważa typ *był widział*. Natomiast w OV w 2. os. warianty się równoważą, uzyskując po 50%. W 3. os. zwykle rzadziej występuje progresywny wariant o szyku imiesłów + *był*. Od OI do OIII widać jednak stały wzrost tego typu konstrukcji. Ich udział spada jednak w OIV i OV. Szybszy rozwój w osobie 1., wolniejszy nieco w 2. i najwolniejszy w 3. zgadza się z koncepcją A. Kowalskiej o wpływie form z enklityką werbalną na formy 3. osoby¹.

¹ Ibidem.

Nieznaczące tylko różnice w użyciu wariantów *był widział* i *widział był* widoczne są w poszczególnych grupach tematycznych (tabela nr 123).

Grupa tematyczna	<i>był widział</i>	<i>widział był</i>	Razem
Proza narracyjna	172 (70%)	73 (30%)	245
Postylle i kazania	51 (57%)	38 (43%)	89
Proza religijno-polemiczna i moralizatorska	77 (54%)	66 (46%)	143
Literatura polityczna świecka	11 (65%)	6 (35%)	17
Literatura specjalna	32 (64%)	18 (36%)	50
Proza urzędowa	12 (50%)	12 (50%)	24

Tabela nr 123. Szyk czasu zaprzeszłego według grupy tematycznej

Najwyższy procent konstrukcji ze słowem posiłkowym w prepozycji występuje w prozie narracyjnej. Nieco niższy jest w literaturze politycznej świeckiej i specjalnej. W odmianach tych stanowi wariant dominujący. Tymczasem w pozostałych typy *był widział* i *widział był* są wariantami równoważnymi. Progresywny szyk ze słowem posiłkowym w postpozycji najczęściej pojawia się w prozie urzędowej, w której obejmuje 50% przykładów.

W dobie średniopolskiej progresywny szyk ze słowem posiłkowym w postpozycji rozprzestrzenia się powoli. W połowie badanej epoki wyprzedza jednak szyk ze słowem posiłkowym w prepozycji. Wzrost użycia tego typu konstrukcji dostrzegalny jest przede wszystkim w 1. os. i liczbie mnogiej. W 2. poł. XVII w. i 1. XVIII udział form typu *widział był* spada, choć wciąż jest to wariant równoważny. Widać jednak, że w OV zaczyna narastać w formach 1. i 2. os., a wycofuje się wyłącznie z osoby 3. Ponadto zauważyć można, iż szyk progresywny *widział był* liczniej pojawia się w prozie urzędowej, najrzadziej zaś w narracyjnej.

Różnice w odmiankach regionalnych

Sytuacja w poszczególnych odmiankach regionalnych w dobie średniopolskiej ulega ciągłym zmianom. Najbardziej wyrównany stan panuje w OIII i OV.

W OI do kanonu włączone zostały tylko źródła małopolskie. Widać w nich wyraźną dominację wariantu ze słowem posiłkowym w prepozycji (79%), który znajduje się w obrębie niepełnej normalizacji. Podczas gdy konstrukcje opozycyjne obejmują zaledwie 21%. Przewaga konstrukcji typu: *był* + imiesłów utrzymuje się w tekstach małopolskich również w następnym badanym okresie. Podobny stan

panuje w tym czasie w źródłach wielkopolskich, jednak inny jest w północnokresowych (szczegółowe dane przedstawia tabela nr 124).

Region	<i>był widział</i>	<i>widział był</i>	Razem
Małopolska	58 (70%)	25 (30%)	83
Kresy Pn.	7 (41%)	10 (59%)	17
Wielkopolska	19 (79%)	5 (21%)	24

Tabela nr 124. Szyk czasu zaprzęsłego według regionów w OII

W drukach wydanych w Małopolsce przeważa typ ze słowem posiłkowym w prepozycji, obejmując o 9% więcej niż w OI. Nie stanowi już zatem w tym okresie normy. W obrębie niepełnej normalizacji znajduje się natomiast w tekstach wielkopolskich. Opozycyjny typ przeważa tymczasem w źródłach północnokresowych. Sytuacja zmienia się w następnym okresie, zwłaszcza w tekstach wielkopolskich (szczegółowe dane zawiera tabela nr 125).

Region	<i>był widział</i>	<i>widział był</i>	Razem
Małopolska	29 (55%)	24 (45%)	53
Wielkopolska	5 (36%)	9 (64%)	14
Kresy pn.	10 (40%)	15 (60%)	25
Mazowsze	2 (50%)	2 (50%)	4
Kresy pd.	10 (34%)	19 (66%)	29

Tabela nr 125. Szyk czasu zaprzęsłego według regionów w OIII

W OIII w źródłach małopolskich ponownie spada użycie wariantu regresywnego (o 15%). W związku z tym typy *widział był* i *był widział* są w odmianie małopolskiej wariantami równoważnymi, ale wciąż z przewagą typu regresywnego. W drukach mazowieckich oba warianty mają jednakową liczbę poświadczeń, przykładów jest jednak niewiele. Tymczasem w źródłach z Kresów północnych dominują konstrukcje progresywne typu *widział był*, ale nie stanowią jeszcze normy. Nie widać tu jednak dużej zmiany w porównaniu z poprzednim okresem, wzrost wynosi bowiem zaledwie 1%. Znacznie wyraźniejszy jest natomiast w źródłach wielkopolskich, bo aż o 43% i konstrukcje ze słowem posiłkowym w postpozycji również w tym regionie dominują. Najwięcej poświadczeń ma szyk ze słowem posiłkowym po imiesłowie w tekstach z Kresów południowych, który i tu jest wariantem dominującym. Jednak w następnym okresie wariant progresywny w regionach, w których w OIII dominował, cofa się (tabela nr 126).

Region	<i>był widział</i>	<i>widział był</i>	Razem
Małopolska	7 (41%)	10 (59%)	17
Wielkopolska	18 (69%)	8 (31%)	26
Kresy pn.	11 (48%)	12 (52%)	23
Mazowsze	29 (59%)	20 (41%)	49

Tabela nr 126. Szyk czasu zaprzeszłego według regionów w OIV

W OIV konstrukcje z szykiem *był* + imiesłów ponownie dominują w źródłach wielkopolskich, ich użycie wzrosło o 33%. Przeważają także w tekstach mazowieckich, w których pojawia się ich o 9% więcej w stosunku do poprzedniego okresu. Tymczasem w źródłach z Kresów północnych wciąż, ale już nie tak wyraźnie, częściej występują konstrukcje ze słowem posiłkowym w postpozycji, choć i tu widoczny jest regres (o 8%). Wzrasta natomiast użycie wariantu typu *widział był* w źródłach małopolskich (o 14%), w których dopiero teraz zaczynają przeważać. Jeszcze wyraźniej powrót do regresywnego szyku *był* + imiesłów widać w OV (ukazuje to tabela nr 127).

Region	<i>był widział</i>	<i>widział był</i>	Razem
Małopolska	19 (56%)	15 (44%)	34
Wielkopolska	1 (100%)	0 (0%)	1
Kresy pn.	30 (65%)	16 (35%)	46
Mazowsze	12 (55%)	10 (45%)	22
Kresy pd.	1 (14%)	6 (86%)	7

Tabela nr 127. Szyk czasu zaprzeszłego według regionów w OV

Najwyższy procent użyć regresywny wariant ze słowem posiłkowym w prepozycji ma w tekstach wielkopolskich, jest on w nich jednak poświadczony przez zaledwie jeden przykład. Jego przewagę widać także w źródłach północnokresowych, małopolskich i mazowieckich. W drukach z Kresów północnych dominuje, wzrastając o ponad 17% względem stanu w OIV. W tekstach wydanych w Małopolsce ich udział zwiększa się o prawie 15%. Tymczasem w mazowieckich następuje nieznaczny spadek (o niemal 5%). W obu odmiankach typy ze słowem posiłkowym w prepozycji i postpozycji są wariantami równoważnymi. Na tle pozostałych regionów silnie odstają Kresy południowe. W wydanych tam źródłach na etapie niepełnej normalizacji znajduje się bowiem wariant progresywny ze słowem posiłkowym w postpozycji.

Początkowo wariant progresywny wolniej narasta w tekstach małopolskich, w których dłużej przewagę utrzymuje typ *był widział*. W pozostałych odmiankach, zwłaszcza północnokresowej, szybciej wariant regresywny oddaje pierwszeństwo opozycyjnym konstrukcjom typu *widział był*. W północnokresowych już w OII. W OIII tworzą się dwie grupy: do jednej należą odmianki, w których dominuje wariant progresywny, to znaczy północno- i południowokresowa oraz wielkopolska, do drugiej te, w których warianty się równoważą, a więc małopolska i mazowiecka. W OIV różnice między regionami wyraźnie się zwiększają. W części progresywne formy zaczynają się wycofywać, w innych w dalszym ciągu narastają. W większości dzielnic, poza Wielkopolską i nieujętych w wyliczeniach Kresami południowymi, typy *widział był* i *był widział* są wariantami równoważnymi. Te różne kierunki zmian utrzymują się w OV, jednak różnice procentowe między Małopolską, Mazowszem i Kresami południowymi nie są już tak znaczne, a odstają przede wszystkim źródła wydane na Kresach południowych, w których normą jest typ progresywny.

Użycie wariantów przez drukarnie

Oba warianty czasu zaprzeczonego: ze słowem posiłkowym w prepozycji i ze słowem posiłkowym w postpozycji, były używane przez większość drukarni działających w dobie średniopolskiej. Tylko niewielka liczba oficyn posłużyła się w badanych tekstach wyłącznie jednym wariantem.

W OI przebadane zostały druki z dwóch krakowskich oficyn – F. Unglera (później wdowy H. Unglerowej) i M. Scharffenberga. W każdej tłoczni w użyciu były oba warianty z dominacją konstrukcji z prepozycją słowa posiłkowego. W tłoczni F. Unglera wydane zostały cztery źródła z kanonu. Pojawiło się w nich łącznie 75 konstrukcji typu *był* + imiesłów i 25 typu imiesłów + *był*. Razem 100 przykładów. Stan ten nie ma jednak odzwierciedlenia w każdym tekście. Przewaga wariantu ze słowem posiłkowym w prepozycji widoczna jest w pierwszym i ostatnim druku (MP, BK), panuje też jako wyłączna w źródle wydanym w 1549 r. (CX), tymczasem we wcześniejszym o rok (BR) minimalnie przeważa wariant ze słowem posiłkowym w postpozycji.

Drukarnię M. Scharffenberga reprezentuje w kanonie jedno źródło (BŻ). Wariant ze słowem posiłkowym w prepozycji został w nim użyty 30 razy, opozycyjny ze słowem posiłkowym w postpozycji zaledwie 3 razy.

W OII do kanonu włączone zostały źródła z czterech drukarni. W trzech oficynach, dwóch krakowskich i poznańskiej, dominuje wariant ze słowem posiłkowym w prepozycji, w wileńskiej wariant ze słowem posiłkowym w postpozycji.

W krakowskiej tłoczni A. Piotrkowczyka ukazały się dwa druki z kanonu (WK, DH). Wystąpiło w nich łącznie 15 konstrukcji typu *był* + imiesłów i 3 typu imiesłów + *był*. Przewaga wariantu ze słowem posiłkowym w prepozycji widoczna jest w obu tekstach.

W krakowskiej Drukarni Łazarzowej wydanych zostało pięć źródeł (JO, GR, SSt, LP, SS). Użyto w nich łącznie 43 konstrukcje typu *był* + imiesłów i 22 typu imiesłów + *był*. Przewaga wariantu ze słowem posiłkowym w prepozycji występuje w każdym tekście, w jednym (LP) konstrukcje te pojawiają się nawet bezwyjątkowo.

Wariant ze słowem posiłkowym w prepozycji używany był częściej od opozycyjnego także w poznańskiej oficynie J. Wolraba starszego prowadzonej po jego śmierci przez wdowę i dziedziców. Reprezentują ją w kanonie dwa źródła (RP, JR). Łącznie wystąpiło w nich 19 konstrukcji typu *był* + imiesłów i 5 typu imiesłów + *był*. Przewaga typu *był* + imiesłów widoczna jest w obu tekstach.

Tymczasem w źródłach z tłoczni J. Karcana w Wilnie więcej pojawiło się konstrukcji ze słowem posiłkowym w postpozycji. Z drukarni tej pochodzą dwa teksty, w których wystąpiło 7 konstrukcji typu *był* + imiesłów, 10 typu imiesłów + *był*. Jednak w poszczególnych tekstach wygląda to inaczej. W starszym źródle, z 1588 r. (BE), użyto wyłącznie wariantu ze słowem posiłkowym w postpozycji, w następnym z 1589 r. (GJ) wystąpiły oba warianty z nieznaczną przewagą typu ze słowem posiłkowym w prepozycji.

W OIII konstrukcje czasu zaprzeszczonego wystąpiły w źródłach z dziewięciu oficyn. W ośmiu w użyciu były oba warianty, w tym w czterech z przewagą szyku *był* + imiesłów (dwóch krakowskich, leszczyńskiej i wileńskiej), natomiast w trzech z przewagą szyku imiesłów + *był* (krakowskiej, poznańskiej, wileńskiej i lwowskiej). Tylko w źródle z oficyny poznańskiej użyty został wyłącznie wariant ze słowem posiłkowym w postpozycji.

Z oficyny F. Cezarego, prowadzonej po jego śmierci przez wdowę i dziedziców, pochodzą trzy źródła. Wystąpiło w nich 21 konstrukcji w szyku *był* + imiesłów i 22 w szyku imiesłów + *był*. Przewaga wariantu ze słowem posiłkowym w postpozycji jest zatem minimalna. Stan w obu źródłach jest różny. W starszym,

z 1639 r. (OK), przeważa wariant ze słowem posiłkowym w postpozycji, tymczasem w późniejszym z 1650 r. (PK) ze słowem posiłkowym w prepozycji. Natomiast w najmłodszym, z 1652 r. (CT), warianty się równoważą.

W krakowskiej drukarni A. Piotrkowczyka młodszego częściej w użyciu jest wariant ze słowem posiłkowym w prepozycji. Drukarnię tę reprezentuje w kanonie 1 źródło składające się z trzech kazań tego samego autora. Wystąpiło w nich łącznie 5 konstrukcji typu *był* + imiesłów i 1 typu imiesłów + *był*. Dominacja typu ze słowem posiłkowym w prepozycji widoczna jest w każdym tekście, przy czym tylko w jednym (MK) występują oba warianty, w pozostałych dwóch (MS, MZ) wyłącznie wariant typu *był* + imiesłów.

W krakowskiej tłoczni S. Lenczewskiego Bertutowicza również wydane zostało jedno źródło z kanonu (OP). Na jego podstawie można stwierdzić, że w użyciu były w oficynie oba warianty, być może z przewagą typu *był* + imiesłów. W tekście pojawiły się 3 konstrukcje typu *był* + imiesłów i 1 typu imiesłów + *był*.

Także dwoma wariantami posługiwano się w warszawskiej tłoczni J. Trempskiego. W tekście reprezentującym tę oficynę (CP) wystąpiły 2 formy typu *był* + imiesłów i 2 typu imiesłów + *był*.

Wyłącznie wariant ze słowem posiłkowym w postpozycji został użyty w źródle pochodzącym z poznańskiej oficyny W. Regulusa, prowadzonej po jego śmierci przez wdowę i dziedziców. Źródło to składa się z trzech kazań (PR, PKS, PKC), w których łącznie pojawiło się 6 konstrukcji czasu zaprzeczonego.

W drugiej wielkopolskiej drukarni, D. Vetterusa w Lesznie, posługiwano się oboma wariantami z przewagą szyku ze słowem posiłkowym w prepozycji. W druku, który wyszedł spod pras tej tłoczni (DA), wystąpiło 5 konstrukcji typu *był* + imiesłów i 3 typu imiesłów + *był*.

Podobnie oba warianty, jednak z przewagą typu ze słowem posiłkowym w postpozycji, wykorzystywano w wileńskiej drukarni oo. bazylianów. Wydane tam zostało jedno źródło z kanonu, w którym pojawiły się 3 konstrukcje typu *był* + imiesłów i 12 typu imiesłów + *był*. W poszczególnych kazaniach (DW, DHa, DK), które składają się na źródło, przewaga ta jest widoczna. W jednym (DK) konstrukcje typu imiesłów + *był* wystąpiły nawet jako wyłączne.

W drugiej wileńskiej oficynie, oo. jezuitów zwanej Akademicką, posługiwano się również dwoma wariantami, ale z przewagą konstrukcji ze słowem

posiłkowym w prepozycji. W wydany tam źródle wystąpiło 7 poświadczeń szyku *był* + imiesłów i 3 szyku imiesłów + *był*.

Oba warianty z przewagą typu ze słowem posiłkowym w postpozycji stosowano w lwowskiej oficynie jezuickiej u S. Nowogorskiego. Pochodzą z niej dwa źródła z kanonu (DHi, GZ). Łącznie pojawiło się w nich 10 konstrukcji o szyku *był* + imiesłów i 19 o szyku imiesłów + *był*. Podobne proporcje widoczne są w poszczególnych tekstach.

W OIV konstrukcje czasu zaprzeszłego poświadczone zostały przez źródła z sześciu drukarni. W pięciu w użyciu są oba warianty, przy czym w trzech (lubelskiej, warszawskiej i kaliskiej) częściej posłużono się szykiem ze słowem posiłkowym w prepozycji, natomiast w dwóch (krakowskiej i wileńskiej) ze słowem posiłkowym w postpozycji. Tymczasem w jednej tłoczni krakowskiej wykorzystany został wyłącznie wariant ze słowem posiłkowym w postpozycji.

Drukarnia M. A. Schedla w Krakowie reprezentowana jest w kanonie przez jedno źródło (BT). Wystąpiły w nim zaledwie 2 konstrukcje czasu zaprzeszłego, obie w postaci: imiesłów + *był*.

Oba warianty znane były i używane przez krakowską Drukarnię Akademicką zwaną Piotrkowczykowską. Wydane w niej zostało jedno źródło z kanonu, z którego wyekscerpowano 4 konstrukcje o szyku *był* + imiesłów i 6 o szyku imiesłów + *był*. Widać więc przewagę wariantu ze słowem posiłkowym w postpozycji.

W lubelskiej tłoczni oo. jezuitów również posługiwano się dwoma wariantami. Ukazało się tam jedno źródło włączone do kanonu (MR). Pojawiły się w nim 3 konstrukcje typu *był* + imiesłów i 2 typu imiesłów + *był*. Przeważa zatem nieznacznie wariant ze słowem posiłkowym w prepozycji.

Oba warianty z przewagą typu ze słowem posiłkowym w prepozycji wykorzystywano także w warszawskiej oficynie oo. pijarów. W wydanych tam źródłach z kanonu (LR, ZK) pojawiło się łącznie 29 konstrukcji o szyku *był* + imiesłów i 20 o szyku imiesłów + *był*. Stan ten odpowiada sytuacji w poszczególnych drukach.

W kaliskiej tłoczni jezuickiej ukazało się jedno źródło (KR). Na jego podstawie można uznać, że znane i używane były w tej drukarni oba warianty. Widoczna jest także przewaga typu ze słowem posiłkowym w prepozycji. Pojawiło się bowiem 18 konstrukcji typu *był* + imiesłów i 8 typu imiesłów + *był*.

Oba warianty stosowano również w wileńskiej oficynie jezuickiej. Pochodzą z niej dwa źródła z kanonu, w których łącznie wystąpiło 11 konstrukcji o szyku *był* + imiesłów i 12 o szyku imiesłów + *był*. Przy czym w starszym druku, z 1688 r. (BD), pojawił się tylko 1 przykład czasu zaprzeszłego w postaci ze słowem posiłkowym w postpozycji, natomiast w późniejszym, z 1695 r. (RC), panuje równowaga między wariantami.

W OV konstrukcje czasu zaprzeszłego wystąpiły w źródłach z siedmiu drukarni. W pięciu posługiwano się zarówno wariantem ze słowem posiłkowym w prepozycji, jak i opozycyjnym. Przy czym w trzech z nich (krakowskiej, warszawskiej i wileńskiej) przeważa typ *był* + imiesłów, natomiast w jednej (lwowskiej) imiesłów + *był*. Wyłącznie wariant ze słowem posiłkowym w prepozycji został użyty w tłoczni leszczyńskiej, tymczasem ze słowem posiłkowym w postpozycji w drugiej lwowskiej.

Krakowska Drukarnia Akademicka zwana Cezarowską posługiwała się dwoma wariantami. W wydanym tam źródle (WK) użyto 6 konstrukcji o szyku *był* + imiesłów i 2 o szyku imiesłów + *był*.

Również oba warianty znane były w lubelskiej oficynie oo. jezuitów. Reprezentują ją w kanonie dwa źródła, z których wyekscerpowano łącznie 13 konstrukcji typu *był* + imiesłów i 13 typu imiesłów + *był*. Tak wyraźna równowaga nie jest widoczna w poszczególnych tekstach. W starszym, z 1740 r. (PKr), przeważają konstrukcje ze słowem posiłkowym w postpozycji, tymczasem w późniejszym, z 1743 r. (BI), częstszy jest wariant opozycyjny.

Dwoma wariantami posługiwała się warszawska tłocznia oo. pijarów. Do kanonu włączone zostało jedno źródło z tej oficyny (BKo). Pojawiło się w nim 12 konstrukcji typu *był* + imiesłów i 10 typu imiesłów + *był*.

Tylko wariant ze słowem posiłkowym w prepozycji został użyty w źródle z leszczyńskiej drukarni M. Wawrzyńca starszego (GZe). Poświadczony jest jednak tylko jednym przykładem.

Z wileńskiej drukarni oo. jezuitów zwanej Akademicką pochodzą dwa źródła (PH, HI). Na ich podstawie można stwierdzić, że w tłoczni tej stosowano oba warianty, bowiem w tekstach wystąpiło łącznie 30 form o szyku *był* + imiesłów i 16 o szyku imiesłów + *był*. Przewaga wariantu ze słowem posiłkowym w prepozycji widoczna jest w każdym z tekstów.

Wyłącznie wariant ze słowem posiłkowym w postpozycji został użyty przez lwowską oficynę oo. jezuitów w reprezentującym ją w kanonie źródle (LK). Jest to jednak również tylko jedno poświadczenie.

Tymczasem zarówno wariant ze słowem posiłkowym w prepozycji, jak i opozycyjny wykorzystywane były w lwowskiej oficynie Brackiej Świętej Trójcy J. K. M. Z wydanego w niej źródła wyekscerpowano 1 konstrukcję typu *był* + imiesłów i 5 typu imiesłów + *był*.

Przyglądając się użyciu wariantów przez drukarnie działające w dobie średniopolskiej, można zauważyć, że początkowo w każdej oficynie częściej posługiwano się konstrukcją ze słowem posiłkowym w prepozycji. W OII tylko wileńska tłocznia częściej wykorzystuje wariant opozycyjny. Nie jest to jednak stan charakterystyczny dla obu reprezentujących ją druków. W OIII, a więc w okresie, gdy w języku wariant ze słowem posiłkowym w postpozycji nieznacznie wyprzedza konstrukcję typu przeciwnego, widać silne zróżnicowanie w poszczególnych oficynach. W czterech wykorzystywany jest częściej typ: imiesłów + *był*, również w czterech typ: *był* + imiesłów. Podobnie wygląda to w kolejnym okresie. Zmianę przynosi dopiero OV, w którym cztery drukarnie częściej używają wariantu ze słowem posiłkowym w prepozycji, w dwóch przeważa typ ze słowem posiłkowym w postpozycji, a w jednej tłoczni użycie obu wariantów jest równe. Szczegółowe dane przedstawia tabela nr 128.

Okres	Drukarnia	<i>był widział</i>	<i>widział był</i>	Łącznie	Liczba źr.
OI	F. Unglera, później wd. i dz. (Kraków)	75	25	100	4
	M. Scharffenberga (Kraków)	30	3	33	1
OII	A. Piotrkowczyka (Kraków)	15	3	18	2
	Łazarzowa (Kraków)	43	22	65	5
	J. Wolraba starszego, później wd. i dz. (Poznań)	19	5	24	2
	J. Karcana (Wilno)	7	10	17	2
OIII	F. Cezarego, później wd. i dz. (Kraków)	21	22	43	3
	A. Piotrkowczyka młodszego (Kraków)	5	1	6	1
	S. Lenczewskiego Bertutowicza (Kraków)	3	1	4	1
	J. Trempskiego (Warszawa)	2	2	4	1
	W. Regulusa, później wd. i dz. (Poznań)	0	6	6	1
	D. Vetterusa (Leszno)	5	3	8	1
	oo. bazylianów (Wilno)	3	12	15	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	7	3	10	1
OIV	Soc. Iesu u S. Nowogorskiego (Lwów)	10	19	29	2
	M. A. Schedla (Kraków)	0	2	2	1
	Akademicka zw. Piotrkowczykowską (Kraków)	4	6	10	1
	Colleg. Soc. Iesu (Lublin)	3	2	5	1
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	29	20	49	2
	Coll. Soc. Iesu (Kalisz)	18	8	26	1
OV	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	11	12	23	2
	Akademicka zw. Cezarowską (Kraków)	6	2	8	1
	Coll. Soc. Iesu (Lublin)	13	13	26	2
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	12	10	22	1
	M. Wawrzyńca starszego (Leszno)	1	0	1	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	30	16	46	2
	Coll. Soc. Iesu (Lwów)	0	1	1	1
Bracka Świętej Trójcy J.K.M. (Lwów)	1	5	6	1	

Tabela nr 128. Szyk czasu zaprzeszłego według regionów według drukarni

Stan wariantywności w poszczególnych źródłach

Ekstensja tekstowa wariantów czasu zaprzeszłego odzwierciedla w dużej mierze zmaganie się opozycyjnych konstrukcji w dobie średniopolskiej.

W OI formy czasu zaprzeszłego wystąpiły w pięciu źródłach. Najwcześniejszym jest *Polskie wypisanie dwoiey krainy świata, którą po łacinie Sarmatia [...] zową* z 1535 r. M. Miechowity, przełożone przez Wielkopolanina A. Glabera. Pojawiło się w nim 30 form czasu zaprzeszłego, w tym 22 typu *był* + imiesłów i 8 typu imiesłów + *był*, m.in.: *byli położyli* 3, *byli [ię] przeprawili* 15, *był dał* 87; *ziachali byli* 9, *przybyli byli* 53, *po[zedł] był* 70.

W późniejszym o cztery lata *Żywocie Pana Jezu Krysta Bonawentury*, w tłumaczeniu Małopolanina B. Opeca, pojawiają się 33 formy czasu zaprzeszłego, w tym 30 typu *był* + imiesłów i 3 typu imiesłów + *był*, np. *byli poznali [ię]* 45v, *byli [zli]* 190, *był przy[zedł]* 192; *rzekł był* 74v, *zmieniło [ię] było* 166. Zatem również przeważa szyk ze słowem posiłkowym w prepozycji.

Tymczasem w *Rozmowie z Turczyńcem o wierze Krześciańskiej* B. Georgiewicza widać niewielką przewagę wariantu ze słowem posiłkowym w postpozycji. Łącznie pojawiło się w tekście 7 form czasu zaprzeszłego, w tym 3 typu *był* + imiesłów i 4 typu imiesłów + *był*, m.in.: *ktorem był [pi]ał* [BIII], *był wychował* [BVIIv]; *oniemieli byli* A2v, *w[zedł] był* DV, *przywrocil był* FII.

Zaledwie 1 forma czasu zaprzeszłego wystąpiła w *Xięgach o gospodarstwie* P. Crescentyna. Ma ona szyk *był* + imiesłów: *był nauczył* 611.

Znacznie więcej form czasu zaprzeszłego, bo aż 62, pojawia się w analizowanym fragmencie *Kroniki wszytkego swyata* z 1551 r., Wielkopolanina M. Bielskiego. Większość występuje w szyku ze słowem posiłkowym w prepozycji (49), mniej ze słowem posiłkowym w postpozycji (13), m.in.: *były zginęły* 15, *byli wzięli* 92, *byli obrali* 97; *zaiechał był* 11v, *naznaczył był* 16v, *upro[ili] byli* 269.

Widać zatem w badanych źródłach, że wariant o szyku *był* + imiesłów użyty został we wszystkich pięciu źródłach, w trzech przeważając, a w jednym występując jako konstrukcja wyłączna, ale poświadczona tylko jednym przykładem. Podczas gdy opozycyjny szyk imiesłów + *był* wystąpił w czterech z pięciu źródeł, w jednym zdobywając przewagę.

W OII czas zaprzeszły pojawił się w dziesięciu drukach podstawowych i jednym, które posłużyło jako źródło dodatkowe. Spośród źródeł podstawowych najstarszym w tym okresie są wydane w 1587 r. *Kazania albo cwiczenia*

Chrześcijańskie na XVIII niedziel J. Wereszczyńskiego, pochodzącego z Kresów południowych. W badanej partii tekstu pojawiło się 14 form czasu zaprzieszczonego, w tym 12 typu *był* + imiesłów i 2 typu imiesłów + *był*, m.in.: *był przynioł* 82, *był nakaził* 103, *był polecił* 184; *mogł był* 98, *umarli*my byli 351.

Wyłącznie wariant ze słowem posiłkowym w prepozycji wystąpił w analizowanym fragmencie *Ewangelii od Jana Świętego* z 1588 r. autorstwa J. Brenza, w tłumaczeniu W. Agryppy z Kresów północnych. Razem 5 form czasu zaprzieszczonego typu imiesłów + *był*: *odezli byli* 217, *załżyli byli* 319, *weszli byli* 321, *odiachali byli* 321, *nie wzedł był* 321.

Tymczasem ponownie przewagę konstrukcji ze słowem posiłkowym w prepozycji widać w kazaniach *O jednej osobie* z 1589 r. Wielkopolanina S. Grodzickiego. W badanej części użyto 17 form czasu zaprzieszczonego, w tym 14 typu *był* + imiesłów i 3 typu imiesłów + *był*, np. *był złupił* 9, *był pomordował* 28, *była skonala* 168; *uformował był*, *odieli byli* 7.

Podobna sytuacja panuje w *Okszy Stanisława Orzechowskiego na Turka* z 1590 r. w tłumaczeniu Małopolanina J. Januszowskiego. Pojawiło się w niej 11 form typu *był* + imiesłów i 6 typu imiesłów + *był*. Łącznie 17 form czasu zaprzieszczonego, m.in.: *byli zapomnieli się* 55, *był odbił* 76, *był oblądził* 120; *udał się był* 66, *podnioła się była* 121.

Przewaga wariantu ze słowem posiłkowym w prepozycji występuje także w wydanym w 1593 r. *Rozwiązaniu pięćdziesiąt y dwu Quaestiy ministrow Nowo-Ewangelickich Jezuitom zadanych* Mazowszanina A. Jungi. Z badanego fragmentu wyekscerpowano 7 form czasu zaprzieszczonego, w tym 5 typu *był* + imiesłów i 2 typu imiesłów + *był*, np. *było nie postanowiło* 102, *był wrocil* 224, *był nie ułtał* 225; *zwykł był* 105, *nie zniżczał był* 222.

Również w *Rzeczy o dobrodzieystwach z Seneki wziętej* Małopolanina Ł. Górnickiego więcej form występuje w postaci z członem posiłkowym w prepozycji (4 przykłady) niż w postpozycji (1 przykład). Łącznie 5 form czasu zaprzieszczonego: *był zapalił się* 79, *był urół* 90, *były zginęły* 91, *był się kłonił* 99; *zapomniał był* 92.

Odwrotna sytuacja panuje w *Statutach y metrikach przywileiow Koronnych* z 1594 r. autorstwa S. Sarnickiego z Kresów południowych. W analizowanej partii tekstu pojawiły się 3 konstrukcje typu imiesłów + *był*, natomiast zaledwie raz *był*

+ imiesłów. Łącznie 4 formy czasu zaprzeszłego: *był dał* 336, *byli ro[stargnęli* 1057, *byli nie przysięgli* 1081; *poczęła była* 313.

Wyłącznie wariant z członem posiłkowym w prepozycji poświadczony jest w *Politicach Panskich* Lipsiusa Iustusa, w tłumaczeniu Małopolanina P. Szczerbica. Łącznie 5 form czasu zaprzeszłego typu *był* + imiesłów: *był ułożył* 123, *był uczynił* 144, *byli opanowali* 177, *był do[stał* 204, *był po[stanowił* 204.

Natomiast w tekście: *Sprawiedliwy Ioseph S. Sokołowskiego*, przełożonym przez J. Bogusławskiego (być może Małopolanin) i wydany w 1596 r., szyk z członem posiłkowym w prepozycji przeważa. W analizowanej części źródła wystąpiły 34 formy czasu zaprzeszłego, w tym 20 typu *był* + imiesłów i 14 typu imiesłów + *był*, m.in.: *byli przy[zi]* 75, *był dał* 76, *był za[łczył* 173; *pow[stali byli* 82, *zmię[zał był* 168, *nie od[zedł był* 270.

Widoczne jest to także w późniejszym druku: *Hippica to iest o koniach xięgi* K. M. Dorohostajskiego, autora prawdopodobnie pochodzącego z Kresów północnych. W badanym fragmencie wystąpiły 4 formy czasu zaprzeszłego, w tym 3 typu *był* + imiesłów i 1 typu imiesłów + *był*: *com był umy[ślił* [Cv], *był naparł [ię* [Jv], *iuzem był umy[ślił* Jiiv; *obowia[zał był* [Hij3].

Więcej poświadczeń wariantu z imiesłowem następującym po słowie posiłkowym występuje także w źródle dodanym na potrzeby analizy materiału jako uzupełniające. Jest to *Przestroga pastyrska* Wielkopolanina S. Reszki. W analizowanej próbie poświadczona została 14 razy konstrukcja *był* + imiesłów i 3 razy imiesłów + *był*. Łącznie 17 form czasu zaprzeszłego, m.in.: *byli przy[ieli* 29, *był uknował* 154, *był rozmiłował [ię* 171; *w[szczęły [ię były* 30, *zgromadził był* 94.

W OII oba warianty pojawiają się w dziewięciu na dziesięć źródeł. Zwykle przeważa konstrukcja ze słowem posiłkowym w prepozycji (w ośmiu źródłach), tylko w jednym druku więcej pojawiło się form ze słowem posiłkowym w postpozycji.

W OIII formy czasu zaprzeszłego występują w dziesięciu badanych źródłach podstawowych i dwóch uzupełniających. Wśród podstawowych najstarsza jest *Kontynuacya diaryusza woiennego* z 1639 r. autorstwa S. Okolskiego pochodzącego z Kresów południowych. Pojawiło się w niej 35 form czasu zaprzeszłego, w tym 16 typu *był* + imiesłów i 19 typu imiesłów + *był*, m.in.: *byli ro[patrzyli* [K4v], *byli od[unęli* L2; *dali byli* D2v, *oblegli byli* Fv, *wpadli byli* K. Przeważa zatem konstrukcja ze słowem posiłkowym w postpozycji.

Tymczasem w *Procesie sądowym* z 1640 r. G. Czaradzkiego panuje równowaga między wariantami, poświadczeń jest jednak niewiele – łącznie 4 formy czasu zaprzeszłego – 2 typu *był* + imiesłów i 2 typu imiesłów + *był*: *był zapisał* A2, *był nie przyzwał* B3; *pozwiał był* B3, *otrzymało było się* B3v.

W źródle składającym się z trzech kazań A. Dubowicza ponownie dominuje szyk ze słowem posiłkowym przyłączonym do imiesłowu. Takich konstrukcji wyekscerpowano łącznie 12, natomiast opozycyjnych ze słowem posiłkowym przed imiesłowem 3. W poszczególnych drukach wygląda to następująco: w *Wyprawieniu osoby* z 1642 r. wystąpiło 7 form czasu zaprzeszłego, w tym 1 typu *był* + imiesłów i 6 typu imiesłów + *był*, m.in.: *byli wrzucili* Ev; *zaśtanowiły się były* [C4v], *śtanęły były* E2v, *śpłynęli byli* [E4v], *zaśraśowała się była* [G4v]; w *Hafcie ręką bieżącą* z 1645 r. poświadczonych zostało 5 form czasu zaprzeszłego, w tym 2 typu *był* + imiesłów i 3 typu imiesłów + *był*: *była zaśadziła* Bv, *byli poobalali* [D4]; *wytkał był* B2v, *wyhaftował był* [C4v], *obrał był* D; w *Kazaniu na pogrzebie* również z 1645 r. – 3 formy czasu zaprzeszłego typu imiesłów + *był*: *ośłabiały były* 8, *wpadła była* 15v, *naznaczył był* 61.

Z kolei w wydany w 1643 r. druku *Archelia to iest nauka i informatia o strzelbie* Wielkopolanina J. Dekana przeważają konstrukcje typu *był* + imiesłów. W analizowanej próbie tekstu wystąpiło takich konstrukcji 5, natomiast opozycyjnych 3. Łącznie 8 form czasu zaprzeszłego, np.: *był obległ* 97, *było zapadło* 148, *był rozciągnął* 155; *Szedł był* 36, *znalazł się był* 36.

Podobna sytuacja panuje w kazaniach Małopolanina J. Mijakowskiego, stanowiących również jedno źródło. Łącznie wystąpiło w nich 6 form czasu zaprzeszłego, w tym 5 typu *był* + imiesłów i 1 typu imiesłów + *był*. W poszczególnych drukach wygląda to następująco: w *Szczęśliwym w Zakonie Dominikańskim marnotrawcy* z 1643 r. pojawiła się jedna forma typu *był* + imiesłów: *był dał* 20; również jedna forma ze słowem posiłkowym w prepozycji użyta została w *Zbożnym pobycie po śmierci świątobliwie zmarłej [...] Jey Mci Paniey Helźbiety Myszkowskiej* z 1644 r.: *było zginęło* 3; natomiast w *Kokoszy wprzod pp. Krakowianom w kazaniu za kolędę danej* wystąpiły cztery formy czasu zaprzeszłego, w tym 3 typu *był* + imiesłów i 1 typu imiesłów + *był*: *była odięła* [przedm. 3v], *byli dośtali* [przedm. 4v], *była nie ięła się* [E4]; *utopiły się były* Bv.

W następnym źródle: *Hierarchia abo o zwierzchnosci w cerkwi bozey* z 1644 r. autorstwa J. Dubowicza z Kresów północnych, przeważają konstrukcje ze słowem

posiłkowym w postpozycji. W badanym fragmencie tekstu pojawiło się ich 11, podczas gdy opozycyjnych konstrukcji ze słowem posiłkowym w prepozycji 6. Łącznie 17 form czasu zaprzeszłego, m.in.: *poczęli byli* 62, *zwykli byli* 195, *nie wzięli byli* 205; *był osiadł* 125, *był [porządził]* 134.

W kolejnych trzech źródłach przeważają jednak konstrukcje typu *był* + imiesłów. W analizowanym fragmencie *Posła zbawienia panien zakonnych klasztoru Świętego Andrzeia* A. Opatowczyka, wydany w 1644 r., wystąpiły 3 konstrukcje typu *był* + imiesłów i 1 typu imiesłów + *był*: *był po[stępował]* 86, *był ze[stąpił]* 94, *był nie przy[zedł]* 225; *chciał był* 231.

Z badanej części *Kazań albo tytułów [...] różnych lat różnym osobom wystawionych* Mazowszanina J. Olszewskiego konstrukcji typu *był* + imiesłów wyekscerpowano 7, a typu imiesłów + *był* 3, m.in.: *był zataił* 97, *byli wzięli* 128, *był doczekał* 238; *zapa[śc]iłem [się] był* 262, *obmy[ł]ił był* 415.

W badanym fragmencie druku z 1650 r., *Kleynotach stołecznego miasta Krakowa abo kościołach [...] krotko opisanach* Pomorzanina P. H. Pruszcza, pojawiło się 6 form czasu zaprzeszłego, w tym 4 typu *był* + imiesłów i 2 typu imiesłów + *był*: *był popełnił* 59, *było s[ta]ło [się]* 61, *był wpadł* 65 (2x); *ukradli byli* 67, *zwykł [się] był* 76.

Tylko 2 konstrukcje czasu zaprzeszłego wystąpiły w badanym fragmencie *Trzydziestu przyczyn, dla których każdy [...] ma się odrażać od zboru tego, który arriańskim zowią* wydanych w 1652 r. autorstwa Wielkopolanina M. Cichowskiego. Jedna przybiera postać ze słowem posiłkowym w prepozycji, druga w postpozycji: *był nie do[stał]* 116, *do[sta]ło było* 171.

Do wyliczeń dla regionów i drukarni zostały dodane dwa źródła uzupełniające. Pierwszym jest *Zwierciadło duchowney Łaski* z 1645 r., w tłumaczeniu J. Gawatha z Kresów południowych. W badanym fragmencie wystąpiło 12 form czasu zaprzeszłego, w tym 4 typu *był* + imiesłów i 8 typu imiesłów + *był*, m.in.: *była u[st]y[ża]ła* 310, *byli uczynili* 323; *zwykła była* 204, *u[st]ała była* 330, *wypłynęła była* 338.

Drugie źródło uzupełniające to kazania W. Pigłowskiego. Pojawiło się w nich łącznie 6 konstrukcji czasu zaprzeszłego, wszystkie typu imiesłów + *był*. Jedna w *Rzece pokoju y strumieniu powodz sławy niosącym* z 1646 r.: *zmyśliła była* C; W *Kazaniu na pogrzebie [...] Jana Olbrachta Smoguleckiego* z 1650 r. pięć:

rozgościło [się było [B4], przywiązał [się był [B4v], opanowała była C2, wyprawiała była C2, zmyliła była C3.

Tak więc w OIII oba warianty poświadczone są we wszystkich źródłach podstawowych, w trzech przeważa konstrukcja typu imiesłów + *był*, w pięciu *był* + imiesłów. Wariant ze słowem posiłkowym w postpozycji pojawia się także w obu źródłach dodatkowych, w jednym jako postać wyłączna, w drugim przeważając. Tymczasem opozycyjny typ ze słowem posiłkowym w prepozycji występuje tylko w jednym druku uzupełniającym.

W OIV czas zaprzeszły użyty został w siedmiu źródłach podstawowych i jednym dodatkowym. Wśród podstawowych najstarsze są *Żywoty Oycow, abo dzieie y duchowne powieści starcow, zakonnikow, pustelnikow wschodnich* z 1688 r. autorstwa Małopolanina S. Piskorskiego. W badanym fragmencie tego tekstu przeważają konstrukcje ze słowem posiłkowym w postpozycji (6 przykładów), mniej jest natomiast postaci opozycyjnych (4 przykłady). Łącznie 10 form czasu zaprzeszłego, m.in.: *odwinęło [się było 134, umarłem był 281, ginąłem był 281; był odiechał 135, był pożarł 326.*

Zaledwie dwie konstrukcje, obie typu imiesłów + *był*, pojawiły się w druku *Theologia zakonna człowieka zakonnego ucząca* z 1689 r. Małopolanina D. Bryknera: *miał był 366, 367.*

W *Rozmowach Artaxessa y Ewandra, w ktorych polityczne, moralne y naturalne uwagi zawarte* z 1694 r. Małopolanina S. H. Lubomirskiego przeważa natomiast wariant ze słowem posiłkowym w prepozycji. W badanej próbie materiału pojawiło się łącznie 36 form czasu zaprzeszłego, w tym 21 typu *był* + imiesłów i 15 typu imiesłów + *był*, np. *był dał 96, był przysiodłał 118, był uwiodł [się 291; wešli byli 233, zaśadził był 277.*

Podobnie wygląda sytuacja w *Rocznych dzieiach koscielnych od roku Pańskiego 1198 az do lat naszych* z 1695 r. autorstwa Małopolanina J. Kwiatkiewicza. Z analizowanego fragmentu wyekscerpowano 26 form czasu zaprzeszłego, w tym 18 typu *był* + imiesłów i 8 typu imiesłów + *był*, m.in.: *był opanował 8, był [sprawił 480, był pozwolił 772; wziął był 3, zamogła [się była 487.*

W druku: *Czyściec albo stan dusz w czyscu cierpiących. Sposoby ratowania* z 1695 r. autorstwa M. Roa, przetłumaczonym przez S. Wdziekońskiego, panuje równowaga. W badanej części druku zarówno wariant ze słowem posiłkowym w prepozycji, jak i opozycyjny ze słowem posiłkowym w postpozycji, poświadczony

został przez 11 przykładów. Łącznie 22 formy czasu zaprzeszłego, np.: *był opuścił* 9, *byli wy[ż]li* 24; *zwykł był* 26, *umarła była* 93, *pozwolił był* 134.

W analizowanym fragmencie wydanych w z 1697 r. *Kazań ktore sie na prędcie zebrać mogły* Mazowszanina C. A. Załuskiego wystąpiło 8 konstrukcji ze słowem posiłkowym w prepozycji, 5 w postpozycji. Łącznie 13 form czasu zaprzeszłego, m.in. *było zbogaciło* 168, *był ubiegł* 444, *były uwiły* 663; *nauczył był* 164, *puścił był* 622, *w[ż]zedł był* 626.

Również w *Rozmyślaniach albo lekcji duchownej* z 1699 r. Mazowszanina T. Młodzianowskiego przeważa typ *był* + imiesłów. W badanej próbie tekstu pojawiło się 5 form czasu zaprzeszłego, w tym 2 typu *był* + imiesłów i 3 typu imiesłów + *był*: *na którą[ś] [się] był zawziął* 158, *toż[es] był powołał*; *przy[ż]zedł był* 15, *przepowiedział był* 146, *mogli byli* 368.

Tylko jedna konstrukcja czasu zaprzeszłego została użyta w źródle dodatkowym – *Drodze do Domu wieczności* pochodzącego z Kresów północnych M. Bujnowskiego. Słowo posiłkowe występuje w niej po imiesłowie: *poczęli byli* 274.

W OIV wariant ze słowem posiłkowym w postpozycji (typu *robił był*) wystąpił we wszystkich siedmiu źródłach podstawowych i dodatkowym, przeważając w dwóch. Tymczasem wariant ze słowem posiłkowym w prepozycji (typu *był robił*) poświadczony jest w sześciu z siedmiu źródeł, w trzech zdobywając przewagę.

W OV czas zaprzeszły użyty został w dziewięciu źródłach. Najstarszym z nich jest *Krótka Annotacya Seymów Warszawskich, Grodzieńskich, także Elekcyi y Koronacyi Nayiasniejszych Królów Ichmościów Polskich* z 1740 r., napisana przez F. Pułaskiego. W badanej próbie przeważają konstrukcje ze słowem posiłkowym w postpozycji (9 przykładów), mniej licznie poświadczone zostały konstrukcje opozycyjne ze słowem posiłkowym w prepozycji (7 przykładów). Łącznie 16 konstrukcji czasu zaprzeszłego, m.in.: *napadły były* Pv, *mogły były* Pv, *ziachali byli* Z; *był pożyczył* H2, *był ofiarował [się]* Y2v.

Typ z prepozycją przeważa w druku *Informacya matematyczna rozumnie ciekawego Polaka swiat cały, niebo y ziemie, y co na nich iest w trudnych kwestyach y praktyce iemuż ułatwiaiąca* z 1743 r. Małopolanina W. Bystrzonowskiego. W analizowanym fragmencie pojawiło się 10 form czasu zaprzeszłego, w tym 6 typu

był + imiesłów i 4 typu imiesłów + *był*, np. *było cofnęło* 122, *była zawiła* 125, *byli obrali* 232; *zawił się był* 97, *przypadło było* 119.

Podobnie w wydanych tego samego roku *Kazaniach moralnych na niektóre święta* G. Wąsowskiego. Łącznie pojawiło się w nich 8 form czasu zaprzeszłego, w tym 6 typu *był* + imiesłów i 2 typu imiesłów + *był*, m.in.: *był obracał* 2, *był wkroczył* 4, *był połał* 9; *przyzedł był* 27, *zawił się był* 97.

Konstrukcje ze słowem posiłkowym w prepozycji są częściej używanym wariantem także w druku *Historia luterska o początkach y roskrzewieniu się tej sekty oraz nie ktore rewolucye w sobie zawieraiąca* pochodzącego z Kresów północnych J. Poszakowskiego. Spośród 42 wyekscerpowanych form czasu zaprzeszłego 27 przybiera postać typu *był* + imiesłów, natomiast 15 typu imiesłów + *był*, m.in.: *byli okopali się* 306, *byli pomknęli się* 306, *byli zawojowali* 310; *przeprawili się byli* 302, *podpiłali się byli* 499.

Tymczasem w *Roku odkupienia. Roku dniami męki Jezusowej wymierzonym z 1747 r.*, autorstwa M. Sikorskiego wywodzącego się z Kresów południowych, przeważa wariant ze słowem posiłkowym po imiesłowie. W badanej części tekstu wystąpiło 6 form czasu zaprzeszłego, w tym 1 typu *był* + imiesłów i 5 typu imiesłów + *był*: *były podbiły* 180; *odstąpiło było* 43, *rozzerzyła się była* 47, *zblądziła była* 150, *zginęliśmy byli* 151, *otrzymały były* 182.

Z kolei w wydany w 1750 druku *Konsolacja filozofii* autorstwa A. M. S. Boethiusa, przełożonej przez K. Wielopolskiego, ponownie częstszy jest wariant typu *był* + imiesłów. Pojawia się on w badanym fragmencie 12 razy, podczas gdy opozycyjne imiesłów + *był* 10. Łącznie 22 przykłady, np.: *była utkała* 6, *był wypełnił* 31, *było wygało* 70; *nabył był* 15, *ułożyli byli* 216.

Niewiele poświadczeń z przewagą wariantu ze słowem posiłkowym w prepozycji wystąpiło w analizowanej części *Inflant w dawnych swych [...] dziejach [...] zebranych* związanego z tym regionem J. A. Hylzena. Łącznie 4 formy czasu zaprzeszłego, w tym 3 typu *był* + imiesłów i 1 typu imiesłów + *był*: *byli podali się* 33, *byli się zakradli* 204, *był przypołobił* 217; *wprowadził się był* 28.

Zaledwie jeden przykład czasu zaprzeszłego przybierający postać imiesłów + *był* pojawił się w *Kazaniach na solennych pogrzebach* także z 1750 r., autorstwa J. Leguckiego: *nie załiadł był* 255.

W badanym fragmencie *Zegara monarchow z życia M. Aureliusza cesarza rzymskiego* napisanego przez A. Guevara, a przetłumaczonego przez

A. F. Roszkowskiego, poświadczona została również jedna forma czasu zaprzeszłego, ale tym razem w postaci *był* + imiesłów: *był połtanowił* 224.

W OV wariant ze słowem posiłkowym w prepozycji pojawia się zatem w ośmiu z dziewięciu źródeł, w pięciu przeważając. Natomiast postać ze słowem posiłkowym w postpozycji wprawdzie pojawia się również w ośmiu na dziewięć źródeł, jednak przeważa tylko w dwóch.

Ekstensję tekstową wariantów w całej dobie średniopolskiej przedstawia tabela nr 129.

Okres	Łączna liczba źr.	Liczba źr. poświadczających typ <i>był widział</i>	Liczba źr. poświadczających typ <i>widział był</i>
OI	5	5	4
OII	10	9	9
OIII	10	10	10
OIV	7	6	7
OV	9	8	8
OI-OV	41	38	38

Tabela nr 129. Ekstensja tekstowa wariantów typu *był widział* i *widział był*

Widać, że w początkowym okresie częściej występuje wariant ze słowem posiłkowym w prepozycji. Opozycyjny szyk imiesłów + *był* ma niższą ekstensję tekstową i tylko w 1 źródle zdobywa przewagę. W kolejnych okresach rywalizacja między wariantami nasila się. W OII mają one taką samą ekstensję tekstową, jednak wciąż przeważa w źródłach typ ze słowem posiłkowym w prepozycji, podobnie w OIII, choć tym razem pojawiają się we wszystkich tekstach, a szyk imiesłów + *był* przeważa w mniejszej liczbie tekstów. W OIV ekstensja tekstowa wypada na korzyść wariantu ze słowem posiłkowym w postpozycji, jednak szyk *był* + imiesłów wciąż przeważa w większości druków. Natomiast w OV ponownie ekstensja obu wariantów jest wyrównana, nadal z przewagą typu wycofywanego z języka.

Podsumowanie

Doba średniopolska stanowi czas powolnego rozprzestrzeniania się wariantu progresywnego typu *widział był* i wypierania z obrębu normy konkurencyjnego szyku ze słowem posiłkowym w prepozycji. Proces szybciej zachodzi w 1. os. i liczbie pojedynczej, wolniej zaś w osobie 3. i liczbie mnogiej.

Ze względu na rozwój szyku ze słowem posiłkowym w postpozycji dobę średniopolską można podzielić na dwa etapy. Pierwszy trwa od OI do OIII. Widoczny jest wtedy powolny, ale stały wzrost typu *widział był*, stopniowo zwiększa się także liczba drukarń, w których jest wariantem częściej stosowanym. Wzrost tego wariantu widać w każdej z odmianek regionalnych, przy czym różnice między nimi zmniejszają się i zarysowują się dwie grupy: Kresy i Wielkopolska, w których proces postępuje szybciej, oraz Małopolska i Mazowsze, w których jest nieco wolniejszy. Zwiększa się również stopniowo ekstensja tekstowa wariantu progresywnego.

Drugi etap trwa od OIII do OV. W tym czasie udział wariantu progresywnego najpierw zmniejsza się, a następnie panuje zastój. Ponownie coraz więcej oficyn zaczyna stosować jako częstszy wariant *był widział*. Narastają również różnice między regionami. W części odmianek wariant progresywny zaczyna się wycofywać, w innych jego użycie nadal wzrasta.

Wyznaczone momenty przełomowe w rozwoju wariantu *widział był* pokrywają się z podobnymi zmianami w sytuacji progresywnego wariantu typu *dałem był* z enklityką werbalną przyłączoną do imiesłowu w 1. i 2. os. Potwierdza to przypuszczenie A. Kowalskiej o wpływie tych osób na kształtowanie się nowej normy w zakresie szyku członów czasu zaprzeczonego.

2.6. Wnioski

W przeprowadzonej analizie czasu przeszłego i zaprzeszłego wziętych pod uwagę zostało 5 procesów. Ukazują one najważniejsze kierunki zmian w czasach przeszłych w dobie średniopolskiej. Są to następujące procesy:

- 1) Enklityka werbalna w czasie przeszłym: wariant progresywny z enklityką werbalną dołączoną do imiesłowu, regresywny z ruchomą enklityką werbalną, np. *byłem* || *żem był*.
- 2) 1. osoba pl czasu przeszłego: wariant progresywny *-śmy*, regresywny *-chmy*, np. *robiliśmy* || *robilichmy*.
- 3) Użycie czasu zaprzeszłego.
- 4) Enklityka werbalna w czasie zaprzeszłym: wariant progresywny z enklityką dołączoną do imiesłowu odmienianego czasownika, regresywny z ruchomą enklityką werbalną, np. *dałem był* || *żem był dał*.
- 5) Szyk elementów czasu zaprzeszłego: wariant progresywny ze słowem posiłkowym w postpozycji, regresywny ze słowem posiłkowym w prepozycji, np. *widział był* || *był widział*.

Przedstawiona wariantywność jest głównie wynikiem procesów, które dokonywały się w dobie staropolskiej. Przede wszystkim uproszczeń polegających na zmianie dwuelementowego czasu przeszłego złożonego i trzelementowego czasu zaprzeszłego w postać skróconą, jedno- i dwuelementową. Pozostałością tego są ruchome enklityki werbalne. Jedynie wariantywność 1. pl typu *robiliśmy* || *robilichmy* pojawia się na przełomie XV i XVI w., a więc u progu doby średniopolskiej.

Proces	Początek doby średniopolskiej	Koniec doby średniopolskiej
1)	Panuje stara norma typu <i>żem był</i> , ale jest to niepełna normalizacja.	Brak normy, minimalna przewaga progresywnego <i>byłem</i> .
2)	Panuje <i>-śmy</i> , jest to niepełna normalizacja.	Bezwyjątkowo panuje <i>-śmy</i> .
3)	Formy czasu zaprzeszłego w każdym	Brak form czasu zaprzeszłego

	tekście opisującym fakty historyczne.	w pojedynczych tekstach opisujących fakty historyczne.
4)	Panuje typ z ruchomą enklityką werbalną, jest to niepełna normalizacja.	Brak normy, przeważa typ z ruchomą enklityką werbalną.
5)	Panuje szyk ze słowem posiłkowym w prepozycji (niepełna normalizacja).	Brak normy, przeważa szyk ze słowem posiłkowym w prepozycji.

Doba średniopolska w zakresie czasu przeszłego i zaprzeszłego stanowi okres osłabiania, a nawet wycofywania odziedziczonej normy i nasilania się rywalizacji między wariantami. Tylko w przypadku końcówki 1. pl: *-chmy* || *-smy* (*-śmy*) widoczne jest umacnianie zastanej normy i zanikanie wariantu innowacyjnego.

Wymienione procesy wywołane zostały głównie działaniem tendencji do upraszczania systemu i do semantyzacji. Zdaniem I. Bajerowej i A. Kowalskiej wynikiem działania tendencji uproszczeniowych było zanikanie form czasu zaprzeszłego, hamowane jednak, jak wykazuje A. Kowalska, czynnikami semantycznymi. Czas zaprzeszły zaczął bowiem nabierać nowych znaczeń w funkcjach sekundarnych¹. Także usuwanie końcówki *-chmy* w 1. pl należałoby zapewne uznać za wpływ tendencji uproszczeniowych. Natomiast w przyłączaniu enklityki werbalnej do imiesłowu, a więc „łączeniu elementów współfunkcyjnych i wzajemnie się uzupełniających”², widzą badaczki wpływ tendencji do semantyzacji³. Z tendencją do semantyzacji wiąże się również zmiana szyku w czasie zaprzeszłym⁴.

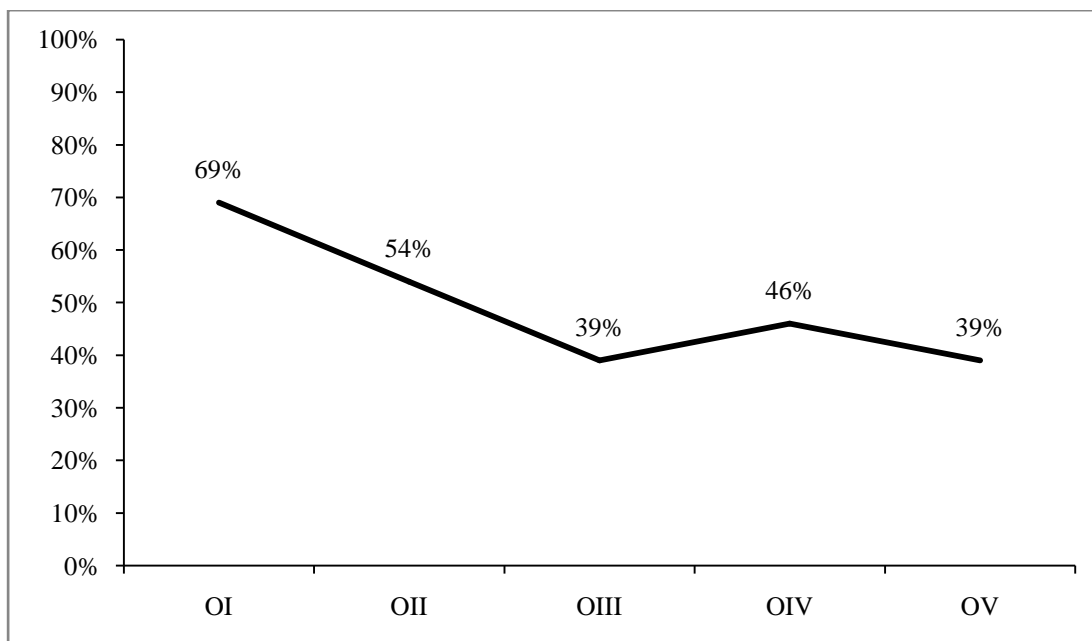
Przebieg procesów w czasie przeszłym i zaprzeszłym w dobie średniopolskiej uwidacznia średnia zanikania form regresywnych (wykres nr 3).

¹ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 94-96, eadem, *Polski język ogólny...*, op. cit., s. 181; A. Kowalska, *Ewolucja...*, op. cit., s. 147.

² A. Kowalska, *Ewolucja...*, op. cit., s. 148.

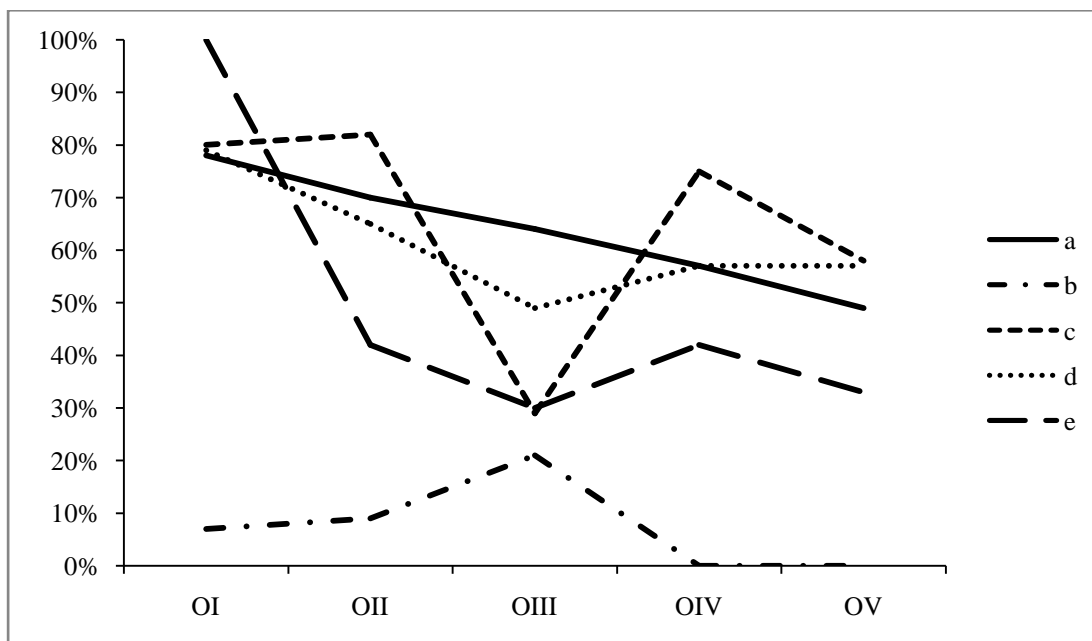
³ A. Kowalska, *Ewolucja...*, op. cit., s. 146-148, I. Bajerowa, *Polski język ogólny...*, op. cit., s. 206.

⁴ A. Kowalska, *Ewolucja...*, op. cit., s. 148.

Wykres nr 3. Średnia wycofywania form regresywnych w czasie przeszłym złożonym i zaprzeszłym

Linia zaniku form regresywnych opada stałym, szybkim tempem do OIII. Następnie od OIII do OIV udział form regresywnych wzrasta, a od OIV do OV ponownie, ale już wolniej, opada. Zaskakujący jest wzrost form regresywnych między OIII a OIV. Analiza poszczególnych procesów pokazuje, że dotyczy on wyłącznie zmian w czasie zaprzeszłym: łączliwości enklityki werbalnej w 1. i 2. os., szyku i zanikania czasu zaprzeszłego (wykres nr 4).

Wykres nr 4. Wycofywanie form regresywnych: a) *-żem był*, b) *-chmy*, c) *żem był dał*, d) *był widział*, e) zanikanie czasu zaprzeszłego

Między OIII a OIV wzrasta średnie użycie czasu zaprzeszłego w przeliczeniu na jedno źródło, zwiększa się także w OIV ilość konstrukcji utworzonych od czasowników niedokonanych. Równocześnie narastają znacznie między OIII a OIV (a także później) różnice regionalne. Zmiany w odmiankach regionalnych widoczne są od OIII również w szyku plusquamperfectum. Formy dotychczas w każdym obserwowanym regionie wycofywane (w różnym tempie) zaczynają między OIII a OIV w niektórych ponownie narastać.

Ciekawe jest, iż w tym samym czasie odwrotny przebieg można zaobserwować w formach 1. pl czasu przeszłego zakończonych na *-chmy*, których udział zwiększa się od OI do OIII, następnie zanikają. Końcówka ta ma silne nacechowanie regionalne. Pojawia się przede wszystkim w źródłach małopolskich, znacznie rzadziej w północnokresowych, zaś zupełnie sporadycznie w wielkopolskich i mazowieckich.

3. Czas przyszły złożony

3.1. Rozszerzanie się form z bezokolicznikiem i słowem posiłkowym w prepozycji

W języku polskim, na oznaczenie akcji mającej trwać w przyszłości, używa się od czasów najdawniejszych form osobowych słowa *będę* w połączeniu z imiesłowem na *-ł* lub bezokolicznikiem¹. Pierwotnie formy z bezokolicznikiem tworzyły czas przyszły zwykły, natomiast konstrukcje imiesłowowe – czas przyszły uprzedni, tzw. *futurum exactum*². Gdy około czternastego stulecia zaginęło *futurum exactum*, obie konstrukcje czasu przyszłego, z bezokolicznikiem i z imiesłowem, zaczęły funkcjonować bez różnicy znaczenia³. Do poł. XV w. przeważały w tekstach formy z bezokolicznikiem, następnie, głównie w zabytkach świeckich, poczęły szerzyć się formy imiesłowowe⁴. Zdaniem K. Nitscha rozprzestrzeniały się jako naśladownictwo czasu przeszłego złożonego. Badacz zaznacza dodatkowo, że w przebiegu procesu mogły zachodzić różnice w zależności od tego, czy odmieniany czasownik jest jedno- czy wielozgłoskowy, pełno treściowy czy posiłkowy⁵. W. Cyran zgadza się z wpływem *perfectum* na czas przyszły w staropolszczyźnie, jednak równolegle działała i prawdopodobnie działa nadal, według niego, jeszcze jedna przyczyna, mianowicie większa wyrazistość semantyczna form imiesłowowych. Informują one bowiem wyraźnie o rodzaju. Z kolei w czasach nowszych, dla szerzenia się konstrukcji z imiesłowem, znaczenie może mieć również uznawanie form z bezokolicznikiem za rusycyzmy bądź germanizmy i usuwanie ich z języka jako twory obce⁶. Wpływ czasu przeszłego i czynników semantycznych uznaje także I. Bajerowa. Uważa przy tym, że pierwszy dominował w początkowym okresie

¹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, op. cit., s. 374.

² Według W. Śmiecha typ ten nie stanowi kontynuacji *futurum exactum*, ale powstał na zasadzie analogii do złożonych form czasu przeszłego, jednak takie pochodzenie form imiesłowowych potwierdza, zdaniem A. Kowalskiej, brak swobody szyku, charakterystyczny dla pozostałości *futurum exactum*, a nietypowego z kolei dla konstrukcji bezokolicznikowych (A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 124-125).

³ K. Nitsch, *Tajemnice polskiego czasu przyszłego złożonego*, „Język Polski” 36, 1956, s. 195.

⁴ Z. Stieber, *Czas przyszły niedokonany w zabytkach polskich XIV i XV wieku (na podstawie pracy magisterskiej S. Gwiazdowskiego)*, Rozprawy Komisji Językowej ŁTN, t. 2, Łódź 1955, s. 231-234.

⁵ K. Nitsch, *Tajemnice polskiego czasu...*, op. cit., s. 195.

⁶ W. Cyran, *Dlaczego giną w języku polskim formy czasu przyszłego złożonego z bezokolicznikiem?*, „Język Polski” 41, 1961, s. 223-224.

rozprzestrzeniania się konstrukcji imiesłowowych, jednak później ważniejszą rolę odgrywał czynnik semantyczny. I. Bajerowa zauważa ponadto, że proces rozprzestrzeniania się form imiesłowowych następował powoli. Spowodowane to było, zdaniem badaczki, względami prozodycznymi. Konstrukcje imiesłowowe narastały najpierw w formach liczby pojedynczej rodzaju męskiego, w których zmiana bezokolicznika na imiesłów nie zwiększała liczby sylab. Podczas gdy w pozostałych rodzajach, zwłaszcza 1. i 2. os. pl, ilość sylab w konstrukcji z imiesłowem jest większa o sylabę cechy rodzajowej, dlatego dłużej trzymał się tam bezokolicznik¹. Powoduje to znaczne różnice w rozwoju liczby pojedynczej i mnogiej. Jednak, jeśli chodzi o rozbieżności w użyciu konstrukcji imiesłowowych między rodzajem męskim a pozostałymi rodzajami, to badania A. Kowalskiej pokazują, że w dobie średniopolskiej nie są one zbyt duże. W liczbie pojedynczej wynoszą zaledwie 9%, natomiast w liczbie mnogiej konstrukcje imiesłowowe są nieliczne, co tłumaczy badaczka brakiem wyodrębnionej w tym czasie kategorii rodzaju i brakiem „różnicy prozodycznej między formami imiesłowowymi kształtującego się dopiero w ciągu doby średniopolskiej rodzaju męskoosobowego i żeńsko-rzeczowego”² i dodaje: „Różnice procentowe, jakie stwierdzamy między stosunkiem konstrukcji imiesłowowych do bezokolicznikowych w rodzaju męskoosobowym i żeńsko-rzeczowym, są niewielkie i raczej przypadkowe”³. Natomiast większy wpływ na szerzenie się w liczbie mnogiej konstrukcji imiesłowowych miała grupa czasowników modalnych. Panuje wśród nich bowiem głównie wariant z imiesłowem, który pozwala uniknąć bliskiego sąsiedztwa dwóch bezokoliczników⁴. Spostrzeżenie to potwierdza M. Siuciak⁵.

A. Zagrodnikowa zwróciła uwagę na jeszcze jeden czynnik, wpływający w czasach współczesnych na przebieg rywalizacji form imiesłowowych i bezokolicznikowych, mianowicie na zależność stylistyczną. Formy imiesłowowe szerzą się, zdaniem badaczki, przede wszystkim w źródłach, w których używa się języka potocznego. Być może, konstatuje badaczka, ten sam czynnik wpłynął na rozprzestrzenianie się form imiesłowowych w liczbie mnogiej w XVII w.⁶

¹ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 122-123.

² A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 133.

³ Ibidem, s. 133 i 141.

⁴ Ibidem, s. 134.

⁵ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 177.

⁶ A. Zagrodnikowa, *Rywalizacja dwu typów czasu przyszłego złożonego: będę pisał – będę pisał. Próba interpretacji statystyczno-stylistycznej*, „Język Polski” 52, 1972, s. 353-354 i 358.

Do podobnych wniosków dochodzą, obserwując źródła z doby średniopolskiej, A. Kowalska¹ i M. Siuciak². A. Kowalska pisze, że w 1. poł. XVIII w. to zróżnicowanie stylistyczne przestaje być tak wyraźne³, jednak poświadcza jego działanie jeszcze w XIX w. I. Bajerowa⁴.

Konstrukcje z bezokolicznikiem charakteryzuje swobodny szyk członu posiłkowego, podczas gdy formy z imiesłowem przyjmują zasadniczo postać ze słowem posiłkowym usytuowanym na pierwszym miejscu. Występują zatem 3 warianty: *robić będzie*, *będzie robić* i *będzie robił*⁵. Konstrukcje z bezokolicznikiem od średniowiecza cechowało zróżnicowanie stylistyczne, formy z prepozycją słowa posiłkowego bliższe były mowie potocznej, natomiast szyk odwrotny charakteryzował styl podniosły⁶, a także druki urzędowe i poradniki „prezentujące wzory listów oraz konwersacje o oficjalnym typie kontaktu”⁷.

Zatem formy typu *będzie robić* i *będzie robił* łączyło: szyk, brak nacechowania stylistycznego, a także wyższy niż w przypadku form z bezokolicznikiem w prepozycji procent dystansowego rozkładu komponentów⁸.

W. Śmiech zwraca również uwagę na czynniki regionalne. Uważa, że konstrukcje z bezokolicznikiem w prepozycji charakterystyczne były w dobie staropolskiej dla źródeł z Małopolski i Wielkopolski, a szyk z postpozycją bezokolicznika dla mazowieckich. Jednak w XVI w. układ ten uległ zmianie i to w tekstach małopolskich dominował typ *będzie robić*, w przeciwieństwie do wielkopolskich i mazowieckich. Natomiast pojawiający się wariant imiesłowowy miał taki sam procent w źródłach wielkopolskich i małopolskich, niższy zaś w mazowieckich. Z kolei w wieku XVII znaczny odsetek konstrukcji imiesłowowych występuje w tekstach małopolskich i mazowieckich⁹. Nie potwierdza jednak tego A. Kowalska, zauważając, że trudno wyjaśnić, co mogłoby spowodować tak zasadnicze zmiany w XVI w., a także skąd przewaga konstrukcji typu *będzie robić* w *Rozmyślaniu przemyskim*. W późniejszym natomiast okresie nie dostrzega, aby użycie poszczególnych wariantów miało zależeć

¹ A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 129.

² *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 177.

³ A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 131.

⁴ I. Bajerowa, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 2, *Fleksja*, op. cit., s. 183.

⁵ A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 125.

⁶ *Ibidem*, s. 128.

⁷ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 176.

⁸ A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 129 i 130.

⁹ J. Górecka, W. Śmiech, op. cit., s. 28.

od pochodzenia autora. Uważa więc, że w trzech głównych dzielnicach Polski panował stan jednolity¹.

Natomiast Z. Stieber wskazuje na wielkopolski początkowo charakter konstrukcji z imiesłowem, ze względu na ich liczne poświadczenia w *Kazaniach gnieźnieńskich*². T. Lisowski uważa, że koncepcja ta może być słuszna, wariant z imiesłowem przeważa bowiem w *Ecclesiastes*, tekście redagowanym przez Hieronima z Wielunia³.

Doba średniopolska to, według A. Kowalskiej, okres gwałtownego rozprzestrzeniania się form imiesłowowych i równoczesnego wycofywania wariantu typu *będzie robić*. Nagły wzrost konstrukcji z imiesłowem następuje już w 1. poł. XVI w., szerzą się one przede wszystkim w utworach o tematyce świeckiej, w których dotychczas dominował typ z bezokolicznikiem w postpozycji⁴. W wieku XVII dochodzi do zrównoważenia się obu wariantów⁵. W wieku XVIII natomiast, według badań I. Bajerowej, najrzadsze jest *będę robić*, częstsze natomiast *robić będę* i *będę robił*. Przy czym w ciągu tego stulecia typ *robić będę* cofa się intensywniej niż *będę robić*. Jest to związane z unowocześnianiem szyku zdaniowego, polegającym na przesuwaniu orzeczenia w głąb zdania⁶.

Zasób materiału

Ogólna ilość zebranego materiału to 1908 słowoform, w tym 949 konstrukcji typu *robić będzie*, 256 typu *będzie robić*, 702 typu *będzie robił* i 1 typu *robił będzie*.

Opis ogólny

W przebadanym materiale rywalizują ze sobą trzy formy wariantywne: *robić będzie*, *będzie robić* i *będzie robił*. Konstrukcja z członem imiesłowowym w prepozycji, typu *robił będzie*, pojawiła się tylko raz.

W dobie średniopolskiej traktowanej jako całość widoczna jest dominacja konstrukcji typu *robić będzie*, które obejmują łącznie 49% wszystkich użyć. Jest to wariant progresywny, przy wyliczeniu dla całej doby średniopolskiej nie wchodzi jednak w granicę normy. Tymczasem wariantami regresywnymi są typy *będzie robił*

¹ A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 128 i 131-132.

² Z. Stieber, *Czas przyszły niedokonany...*, op. cit., s. 98.

³ T. Lisowski, op. cit., s. 259.

⁴ Ibidem, s. 129.

⁵ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 175.

⁶ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 124.

(37%) i *będzie robić* (14%). Rywalizację wariantów w poszczególnych okresach przedstawia tabela nr 130.

Okres	<i>robić będzie</i>	<i>będzie robić</i>	<i>będzie robił</i>	Razem
OI	21 (14%)	58 (38%)	74 (48%)	153
OII	255 (44%)	127 (22%)	201 (34%)	583
OIII	170 (54%)	23 (7%)	122 (39%)	315
OIV	209 (50%)	29 (7%)	183 (43%)	421
OV	223 (68%)	15 (5%)	91 (28%)	329
OI-OV	878 (49%)	252 (14%)	671 (37%)	1801

Tabela nr 130. Wariantowość czasu przyszłego złożonego

W początkowym okresie doby średniopolskiej przewagę mają konstrukcje z imiesłowem typu *będzie robił*, nie stanowią jednak normy. Rywalizują przede wszystkim z konstrukcjami z bezokolicznikiem w postpozycji typu *będzie robić*, których jest o 10% mniej. Jest to wariant zanikowy. Natomiast progresywny typ *robić będzie* stanowi w tym okresie wariant rozwojowy.

W materiale zebrany przez A. Kowalską dla 1. poł. XVI w. również przeważają konstrukcje z imiesłowem, obejmując więcej, bo 59% form. Nieco mniej natomiast poświadczeń ma wariant z bezokolicznikiem w postpozycji (29%), a podobnie wygląda sytuacja form typu *robić będzie*, które pojawiają się w 12% przykładów¹.

W OII w zebrany materiał przewagę zyskuje już progresywny typ *robić będzie*. Ich użycie wzrasta o 30%, ale nie wchodzi w granicę normy. Spada natomiast procent poświadczeń typów *będzie robić* i *będzie robił*. W pierwszym przypadku o 16%, w drugim o 14%.

Niewielkie różnice widać w pracach A. Kowalskiej i M. Siuciak². Według danych zebranych przez A. Kowalską w 2. poł. XVI w. warianty typu *robić będzie* i *będzie robił* w tym czasie były formami równoważnymi, uzyskując pierwszy 44%, drugi 43%. Znacznie mniejszy był natomiast odsetek użyc form *będzie robić*, które pojawiły się w 13% przykładów³. Podobnie wygląda sytuacja w ostatniej ćwierci XVI w. według danych przytoczonych przez M. Siuciak. Wariant *robić będzie*

¹ A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 142 (dane uzyskane z tabeli).

² M. Siuciak nie włącza jednak do obliczeń konstrukcji z czasownikami modalnymi.

³ Ibidem.

poświadczony przez 48% przykładów, *będzie robił* przez 38%, natomiast *będzie robić* przez 12%¹.

W OIII użycie progresywnego wariant *robić będzie* zwiększa się o 10% i przekracza próg średniej rozwojowej. Nieznacznie, o 5%, wzrasta również w tym okresie liczba poświadczeń typu imiesłowowego *będzie robił*. Spada tymczasem wciąż użycie konstrukcji z bezokolicznikiem w postpozycji (*będzie robić*).

W materiale przedstawionym przez A. Kowalską dla 1. poł. XVII w. również przeważa wariant typu *robić będzie*, jego użycie jest nieznacznie mniejsze (50%). Równoważnym wariantem jest *będzie robił*, który obejmuje więcej przykładów niż w zebranych przez mnie materiale, bo aż 45%. Mniej licznie występuje natomiast *będzie robić* (5%)². W danych zebranych przez M. Siuciak najczęstszym wariantem okazuje się także typ z bezokolicznikiem w prepozycji, występuje jednak jeszcze rzadziej (48%). Podobnie wygląda natomiast sytuacja typu *będzie robił*, który pojawia się w 37% przykładów. Więcej poświadczeń ma z kolei *będzie robić* (15%)³.

W OIV typ *robić będzie* poświadczany jest rzadziej niż w poprzednim okresie (o 4%). Wzrosło z kolei ponownie użycie wariantu typu *będzie robił* (o 4%). Są to w tym czasie warianty równoważne. Dodatkowo pojawił się w tym okresie typ *robił będzie*. Poświadczony jest jednak zaledwie jednym użyciem.

Inaczej przedstawia się sytuacja w danych zebranych dla 2. poł. XVII w. przez A. Kowalską. Dominują w nich konstrukcje imiesłowowe (59%) natomiast typ z bezokolicznikiem w prepozycji obejmuje zaledwie 34%. Podobieństwo widoczne jest jedynie w użyciu wariantu typu *będzie robić* (6%)⁴. Różnice zaobserwować można także w materiale zebranych przez I. Bajerową dla lat 1675-1696 i M. Siuciak dla lat 1691-1700. U obu badaczek formy z imiesłowem znajdują się na drugim miejscu, obejmując około 32% (u I. Bajerowej 33%⁵, u M. Siuciak 31%⁶), a więc o niecałe 12% mniej niż w materiale zebranych na potrzeby niniejszej dysertacji. Częstszy jest natomiast typ bezokolicznikowy, który w badaniach I. Bajerowej traktowany jest łącznie bez względu na szyk i uzyskuje 67%⁷.

¹ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 176 (dane uzyskane z tabeli).

² A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 142 (dane uzyskane z tabeli).

³ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 176 (dane uzyskane z tabeli).

⁴ A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 142 (dane uzyskane z tabeli).

⁵ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 123 (dane uzyskane z tabeli).

⁶ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 176 (dane uzyskane z tabeli).

⁷ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 123 (dane uzyskane z tabeli);

Natomiast według obliczeń M. Siuciak wariant *robić będzie* obejmuje 64%, natomiast *będzie robić* 5%¹.

W źródłach z ostatniego badanego przekroju dominuje ponownie wariant *robić będzie* (wzrost o 18%). Znacznie spada tymczasem użycie wariantu *będzie robił* (o 15%), który ponownie jest wariantem zanikowym. Natomiast konstrukcje typu *będzie robić* pojawiają się w o 2% mniejszej liczbie form czasu przyszłego złożonego niż w poprzednich okresach i stanowią wariant reliktowy.

Podobnie wygląda sytuacja według ustaleń A. Kowalskiej i I. Bajerowej. W materiale przedstawionym przez A. Kowalską z 1. poł. XVIII w. dominuje typ *robić będzie* (65%), rzadziej pojawia się *będzie robił* (31%), najrzadziej *będzie robić* (4%)². W przebadanych przez I. Bajerową źródłach z lat 1730-1740 wariant typu *będzie robił* obejmuje 21% form, natomiast konstrukcje bezokolicznikowe łącznie 79%³.

Porównanie sytuacji w poszczególnych wyznaczonych przekrojach synchronicznych pozwala zauważyć względnie stały przez całą dobę średniopolską wzrost form z bezokolicznikiem w prepozycji (*robić będzie*). Nieznaczny spadek użycie tego typu konstrukcji następuje jedynie w OIV. Jest to zatem wariant progresywny, w ostatnim z badanych okresów dominujący, nie stanowi jednak normy. Również poza normą znajduje się konkurencyjny typ *będzie robił*. Jego użycie zmniejsza się między OI a OII i OIV a OV, natomiast od OII do OIV wzrasta, choć nie przewyższa liczby użycie wariantu typu *robić będzie*. Stały spadek użycia widać w przypadku wariantu z bezokolicznikiem w postpozycji (*będzie robić*). Przez wszystkie badane okresy znajduje się on poza normą, przy czym od OI do OIV jest wariantem zanikowym, a w OV już reliktowym.

Tak więc proces normalizacyjny w zakresie form czasu przyszłego złożonego trwa przez całą dobę średniopolską, a progresywny w tym czasie typ *robić będzie* zaczyna przeważać, a nawet dominować, ale nie stanowi normy. Jego narastanie postępuje wolno, przez całą dobę średniopolską tempo przyrostu tych form wynosi zaledwie +0,17%. Szczegółowe dane zawiera tabela nr 131.

¹ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 176 (dane uzyskane z tabeli).

² A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 142 (dane uzyskane z tabeli).

³ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 123 (dane uzyskane z tabeli).

Okres	% <i>robić będzie</i>	Wskaźnik tempa narastania
OI 1535-1551	14%	-
OII 1587-1603	44%	+ 0,58%
OIII 1639-1652	54%	+ 0,20%
OIV 1687-1699	50%	- 0,09%
OV 1740-1750	68%	+ 0,35%
OI-OV 1535-1750	49%	+ 0,17%

Tabela nr 131. Tempo narastania form typu *robić będzie*

Najwyższy wskaźnik tempa narastania form typu *robić będzie* występuje między OI a OII. W kolejnych latach proces normalizacyjny przebiega znacznie wolniej, a między rokiem OIII a OIV następuje cofanie się wariantu z bezokolicznikiem w prepozycji. Równocześnie w latach tych wzrasta liczba użyć form imiesłowowych typu *będzie robił*. Jednak już w kolejnym okresie ponownie zwiększa się tempo procesu normalizacyjnego konstrukcji *robić będzie*.

Zgodnie z obserwacjami badaczy, w dobie średniopolskiej proces normalizacyjny inaczej przebiega w liczbie pojedynczej i mnogiej. Pewne różnice zauważyć też można w poszczególnych osobach.

W OI w liczbie pojedynczej dominuje typ *będzie robił*, we wszystkich osobach pojawiając się w 65% przykładów (szczegółowe dane z OI przedstawia tabela nr 132). Wynik ten jest zbliżony do uzyskanego przez A. Kowalską dla 1. poł. XVI w., u której wariant imiesłowowy obejmuje 72% form liczby pojedynczej¹.

Osoba	<i>robić będzie</i>	<i>będzie robić</i>	<i>będzie robił</i>	Łączna liczba przykładów
1	0 (0%)	1 (17%)	5 (83%)	6
2	4 (9%)	7 (17%)	31 (74%)	42
3	8 (13%)	18 (29%)	36 (58%)	62
I. poj. razem	12 (11%)	26 (24%)	72 (65%)	110

Tabela nr 132. Wariantowość czasu przyszłego złożonego w liczbie pojedynczej w OI

Najwięcej przykładów obejmuje w 1. os., w której jest na etapie niepełnej normalizacji i rywalizuje tylko z wariantem typu *będę robić*. Wariant z imiesłowem dominuje również w 2. sg, jego użycie jest o niecałe 10% mniejsze niż w 1. sg i jest tuż pod granicą niepełnej normalizacji. Stan wariantu z bezokolicznikiem w postpozycji jest identyczny jak w 1. sg, dodatkowo pojawiają się natomiast formy

¹ A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 130-131 i 142.

z bezokolicznikiem w prepozycji. Najmniej przykładów typu *będzie robił* występuje w 3. sg, ale i tu wariant ten przeważa. Częściej w 3. os. zostają natomiast użyte pozostałe warianty: *będzie robić*, *robić będzie*.

W przeciwieństwie do liczby pojedynczej, w liczbie mnogiej najczęściej pojawiającą się konstrukcją jest *będą robić*. Łącznie we wszystkich trzech osobach obejmuje 72% form, rywalizując głównie z konstrukcją z bezokolicznikiem w prepozycji typu *robić będą* (23%). Znacznie rzadziej natomiast pojawia się typ z imiesłowem *będą robili* (5%). Relacje te pokazuje tabela nr 133. Podobnie sytuacja przedstawia się według A. Kowalskiej, u której *będą robić* uzyskuje 72%, *robić będą* 20%, *będą robili* 8%¹.

Osoba	<i>robić będą</i>	<i>będą robić</i>	<i>będą robili</i>	Łączna liczba przykładów
1	2 (25%)	6 (75%)	0 (0%)	8
2	1 (17%)	5 (83%)	0 (0%)	6
3	7 (23%)	21 (70%)	2 (7%)	30
I. mn. razem	10 (23%)	32 (73%)	2 (4%)	44

Tabela nr 133. Wariantywność czasu przyszłego złożonego w liczbie mnogiej w OI

W 1. pl konstrukcja *będziemy robić* znajduje się zatem na etapie niepełnej normalizacji i jest wariantem dominującym. Równocześnie pojawiają się formy typu *robić będziemy*, z bezokolicznikiem w prepozycji. Nie wystąpiły tymczasem w tej osobie warianty z członem imiesłowowym.

W 2. pl konstrukcje typu *będziecie robić* również znajdują się na etapie niepełnej normalizacji, obejmując jeszcze więcej form. Mniejsze jest natomiast użycie typu *robić będziecie*. W tej osobie również nie pojawił się typ *będziecie robili*.

Inaczej nieco sytuacja wygląda w osobie 3. pl, choć i tu dominuje konstrukcja *będą robić*. Konkuruje w tej osobie zarówno z typem *robić będą*, jak i *będą robili*.

W OII w obu liczbach użycie form w OI dominujących spada. Wzrasta natomiast liczba poświadczeń typu *robić będzie*. W liczbie pojedynczej obejmuje on 40%, podczas gdy typ *będzie robił* 55%, znajduje się zatem nadal w granicach normy, ale różnica między nimi zmniejszyła się o 40% w stosunku do poprzedniego okresu. Tymczasem najrzadsze jest *będzie robić* (5%). Wzrost poświadczeń wariantu z bezokolicznikiem w prepozycji widoczny jest także, choć nie tak wyraźnie,

¹ Ibidem, s. 132.

w materiale przedstawionym przez A. Kowalską, w którym obejmuje 34% przykładów. Konstrukcja imiesłowowa wciąż jednak dominuje, występując w 64% form. Z kolei wariant z bezokolicznikiem w postpozycji zaledwie 2%¹. Podobnie sytuacja wygląda w ustaleniach M. Siuciak dla lat 1575-1585: *robić będzie* występuje w 31% przykładów, *będzie robił* w 67%, *będzie robić* w 31%².

W poszczególnych osobach zebrany przeze mnie materiał przedstawia się następująco:

Osoba	<i>robić będzie</i>	<i>będzie robić</i>	<i>będzie robił</i>	Łączna liczba przykładów
1	23 (56%)	0 (0%)	18 (44%)	41
2	32 (52%)	0 (0%)	30 (48%)	62
3	84 (35%)	16 (7%)	141 (58%)	241
I. poj. razem	139 (40%)	16 (5%)	189 (55%)	344

Tabela nr 134. Wariantywność czasu przyszłego złożonego w liczbie pojedynczej w OII

Dominujący uprzednio typ imiesłowowy w 1. i 2. os. sg nie znajduje się już w granicach normy, wyparty został przez konstrukcję z bezokolicznikiem w prepozycji, która w 1. i 2. osobie przeważa. Oba warianty są w tym momencie wariantami równoważnymi. W osobach tych nie wystąpiły przykłady z bezokolicznikiem w postpozycji. Wzrost konstrukcji z członem *być* w postpozycji odbył się zatem zarówno kosztem form typu *będę robił*, *będziesz robił* jak i *będę robić*, *będziesz robić*. Inaczej wygląda sytuacja w 3. os. sg, w której przeważa nadal typ imiesłowowy *będzie robił*, którego użycie nieznacznie wzrasta (o 1%). Tymczasem ubywa konstrukcji typu *będzie robić*, różnica między stanem w OI a OII wynosi ponad 22%. O tyle samo wzrasta użycie progresywnego typu *robić będzie*.

W liczbie mnogiej spadło o 27% użycie dominującej w OI konstrukcji *będą robić*. Równoważnym wariantem staje się w tym okresie forma *robić będą* (wzrost o 26%). Zwiększa się także, choć nieznacznie (o 1%), użycie konstrukcji imiesłowowej typu *będą robili*, nie przekracza jednak 5% użycić. Szczegółowe dane zawiera tabela nr 135.

W ustaleniach A. Kowalskiej i M. Siuciak widać większy udział wariantu typu *robić będą*. Według obliczeń A. Kowalskiej dla 2. poł. XVI w. obejmuje on 57% form, natomiast w badaniach przeprowadzonych przez M. Siuciak dla lat 1575-

¹ Ibidem, s. 130-131 i 142.

² *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 176 (dane uzyskane z tabeli).

1585 nawet 63%. Tymczasem opozycyjne *będą robić* u A. Kowalskiej ma 30%, a u M. Siuciak 32%, *będą robili* 13% u A. Kowalskiej, 5% u M. Siuciak¹.

Osoba	<i>robić będą</i>	<i>będą robić</i>	<i>będą robili</i>	Łączna liczba przykładów
1	43 (52%)	39 (47%)	1 (1%)	83
2	11 (69%)	5 (31%)	0 (0%)	16
3	62 (44%)	67 (48%)	11 (8%)	140
l. mn. razem	116 (49%)	111 (46%)	12 (5%)	239

Tabela nr 135. Wariantywność czasu przyszłego złożonego w liczbie mnogiej w OII

W 1. pl wariant progresywny *robić będziemy* przekracza próg średniej rozwojowej i przeważa nad pozostałymi wariantami. Jego użycie wzrasta w stosunku do poprzedniego okresu o 27%. Tymczasem zmniejsza się użycie wariantu *będziemy robić* (o 28%). Dodatkowo pojawia się w OII przykład z formą imiesłowową.

W 2. os. pl widać znacznie szybszy przyrost form typu *robić będziecie*, których użycie wzrasta aż o 52% w stosunku do stanu z OI i jest to wariant dominujący. Równocześnie maleje użycie wariantu typu *będziecie robić*. W osobie tej nie wystąpiły formy typu imiesłowowego.

W 3. os. pl pojawiają się wszystkie trzy konstrukcje. Typ *robić będą* wzrasta w stosunku do OI o 21% i jest wariantem równoważnym, podobnie jak typ uprzednio dominujący *będą robić* (spada o 22%). Widoczny jest ponadto nieznaczny wzrost wariantu imiesłowowego (o 1%).

W OIII różnica między liczbą pojedynczą a mnogą jest wciąż wyraźna. W liczbie pojedynczej można zaobserwować silne zmaganie się wariantów typu *robić będzie* i *będzie robił*. W mnogiej dominuje konstrukcja z bezokolicznikiem w prepozycji.

Stan całej liczby pojedynczej wykazuje brak normy, oba rywalizujące warianty są wariantami równoważnymi, obejmują 48% (*robić będzie*) i 49% (*będzie robił*). Natomiast konstrukcja typu *będzie robić* pojawia się zaledwie w 3% przykładów. Szczegółowe dane przedstawia tabela nr 136. Podobnie wygląda sytuacja w materiale zebrany dla 1. poł. XVII w. przez A. Kowalską, w którym również najwięcej jest form typu *będzie robił* (53%), równoważnym wariantem jest

¹ A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 132-133 i 142; *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 176 (dane uzyskane z tabel).

robić będzie (46%), a sporadycznie występuje *będzie robić* (1%)¹. Częściej wariant z imiesłowem pojawia się w materiale przedstawionym przez M. Siuciak dla lat 1631-1640, obejmuje bowiem 60%, tymczasem konstrukcje z bezokolicznikiem w prepozycji 40% (odwrotny szyk w ogóle się nie pojawia)².

Osoba	<i>robić będzie</i>	<i>będzie robić</i>	<i>będzie robił</i>	Łączna liczba przykładów
1	23 (49%)	2 (4%)	22 (47%)	47
2	20 (48%)	1 (2%)	21 (50%)	42
3	62 (47%)	4 (3%)	66 (50%)	132
I. poj. razem	105 (48%)	7 (3%)	109 (49%)	221

Tabela nr 136. Wariantywność czasu przyszłego złożonego w liczbie pojedynczej w OIII

Udział wariantu typu *robić będę* w 1. sg spadł o ok. 7% i jego przewaga jest minimalna. Tymczasem o niecałe 3% wzrasta liczba poświadczeń typu *będę robił*. Są to w tym okresie warianty równoważne. Dodatkowo wystąpiły dwie formy typu *będę robić*. W 2. sg typ *robić będziesz* zmniejszył swój udział w stosunku do poprzedniego okresu o 4%. Liczba poświadczeń równoważnego wariantu *będziesz robił* wzrosła natomiast o 2% i to on nieznacznie przeważa. Pojawił się również 1 przykład typu *będziesz robić*. W 3. sg widoczny jest wzrost udziału form typu *robić będzie* o 12% i równoczesny spadek konstrukcji *będzie robił* o 9%. Zmalała także liczba poświadczeń typu *będzie robić* o 4%.

W poszczególnych osobach liczby pojedynczej sytuacja jest zatem zbliżona. Wprawdzie w 1. sg większy jest nieco niż w pozostałych udział typu *będzie robić*, zmienia się również stosunek konstrukcji *robić będzie* do *będzie robił*, są to jednak różnice zaledwie kilkuprocentowe i nie wpływają na kształt normy.

W liczbie mnogiej próg średniej rozwojowej przekracza w OIII wariant z bezokolicznikiem w prepozycji. Obejmuje on 69% zebranych form i jest wariantem dominującym. Pozostałe typy stanowią 17% (*będą robić*) i 14% (*będą robili*). Szczegółowe dane przedstawia tabela nr 137. Stan w materiale A. Kowalskiej dla 1. poł. XVII w. jest bardzo podobny: *robić będą* występuje w 68% form, *będą robić* w 19%, *będą robili* w 13%³. Nieco niższy jest procent form z bezokolicznikiem w prepozycji według ustaleń M. Siuciak dla lat 1631-1640: 61%. Tymczasem wzrasta liczba poświadczeń wariantu z bezokolicznikiem w postpozycji,

¹ A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 130-131 i 142.

² *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 176 (dane uzyskane z tabeli).

³ A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 132-133 i 142.

które stanowią aż 29% wszystkich użyć. Najmniej jest form z bezokolicznikiem (10%)¹.

Osoba	<i>robić będą</i>	<i>będą robić</i>	<i>będą robili</i>	Łączna liczba przykładów
1	13 (81%)	2 (13%)	1 (6%)	16
2	6 (60%)	3 (30%)	1 (10%)	10
3	46 (68%)	11 (16%)	11 (16%)	68
l. mn. razem	65 (69%)	16 (17%)	13 (14%)	94

Tabela nr 137. Wariantywność czasu przyszłego złożonego w liczbie mnogiej w OIII

Znacznie, bo aż o 29%, wzrasta użycie wariantu z bezokolicznikiem w prepozycji w 1. pl i znajduje się on na etapie niepełnej normalizacji. Tymczasem spada o 34% udział konstrukcji z bezokolicznikiem w postpozycji. W 2. pl wariant typu *robić będziecie* dominuje, ale nie znajduje się w granicach normy. Jego użycie w porównaniu z poprzednim badanym przekrojem zmniejsza się o 9%. Nieznacznie spada użycie wariantu typu *będziecie robić* (o 1%). Pojawia się w tej osobie również jedna forma z imiesłowem. Wariant z bezokolicznikiem w prepozycji (typu *robić będą*) dominuje także w 3 pl., w której jego użycie wzrasta o 24% w stosunku do OII. Dzieje się to kosztem form typu *będą robić*, których udział maleje o 32%. Natomiast w przypadku konstrukcji imiesłowowych obserwuje się wzrost o 8%.

W OIV w dalszym ciągu widoczne jest ścieranie się wariantów. W liczbie pojedynczej próg średniej rozwojowej przekracza w tym przekroju synchronicznym wariant typu *będzie robił*, który obejmuje 52%. Tymczasem równoważny typ *robić będzie* stanowi 46% wszystkich użyć, a konstrukcja *będzie robić* 2% (szczegółowe dane przedstawia tabela nr 138). Więcej poświadczeń typu *będzie robił* znajduje A. Kowalska. Według ustaleń badaczki dla 2. poł. XVII w. stanowią one 69% wszystkich form, natomiast opozycyjny typ *robić będzie* 30%, a *będzie robić* 1%². Mniej poświadczeń wariantu z imiesłowem występuje natomiast w materiale zebranych dla lat 1691-1700 przez M. Siuciak (45%), podczas gdy typ *robić będzie* 52%. Najmniej form pojawia się w postaci *będzie robić* (3%)³.

¹ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 176 (dane uzyskane z tabeli).

² A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 130-131 i 142.

³ *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 176 (dane uzyskane z tabeli).

Osoba	<i>robić będzie</i>	<i>będzie robić</i>	<i>będzie robił</i>	Łączna liczba przykładów
1	42 (61%)	0 (0%)	27 (39%)	69
2	21 (36%)	0 (0%)	37 (64%)	58
3	73 (43%)	6 (3,5%)	91 (53,5%)	170
I. poj. razem	136 (46%)	6 (2%)	155 (52%)	297

Tabela nr 138. Wariantywność czasu przyszłego złożonego w liczbie pojedynczej w OIV

W OIV pogłębiły się różnice między 1. sg a 2. i 3. sg. W osobie 1. typ *robić będą* dominuje, jego użycie wzrosło w porównaniu do poprzedniego okresu o 12%. Z kolei użycie wariantu typu *będę robił* zmniejszyło się o 8%. Nie pojawiły się w tym przekroju synchronicznym formy o konstrukcji typu *będzie robić*, wystąpiła natomiast konstrukcja z imiesłowem w prepozycji, typu *robił będzie*. Jednak ze względu, iż jest to jedyne poświadczenie takiego szyku w materiale z całej doby średniopolskiej, forma ta nie zostaje włączona do obliczeń dla 1. sg. Tymczasem w 2. sg widać dominację typu *będzie robił*. Jego udział zwiększył się w stosunku do poprzedniego okresu o 14%. Spadło w tym czasie o 11% użycie form typu *robić będzie*, a konstrukcje typu *będzie robić* w ogóle nie wystąpiły. Również w 3. sg wariant z imiesłowem przeważa, obejmując w tym okresie o 4% więcej form niż w poprzednim. Tymczasem użycie form typu *robić będzie* zmniejszyło się o 4%.

Inaczej wygląda sytuacja w liczbie mnogiej, w której wciąż przeważa wariant *robić będą* (59%), ale typy *będą robić* (19%) i *będą robili* (23%) mają większy udział niż w poprzednim okresie (szczegółowe dane zawiera tabela nr 139). Podobnie wygląda to u A. Kowalskiej: *robić będą* 51%, *będą robić* 22%, *będą robili* 27%¹. Znacznie wyższy jest procent form z bezokolicznikiem w prepozycji w ustaleniach M. Siuciak. Obejmują one aż 84% użyc i znajdują się na etapie niepełnej normalizacji, podczas gdy konstrukcje z bezokolicznikiem w postpozycji i z imiesłowem poświadczone są przez 8% każda².

¹ A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 132-133 i 142.

² *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 176 (dane uzyskane z tabeli).

Osoba	<i>robić będą</i>	<i>będą robić</i>	<i>będą robili</i>	Łączna liczba przykładów
1	10 (71%)	2 (14%)	2 (14%)	14
2	8 (62%)	1 (8%)	4 (31%)	13
3	55 (57%)	20 (21%)	22 (23%)	97
l. mn. razem	73 (59%)	23 (19%)	28 (23%)	124

Tabela nr 139. Wariantywność czasu przyszłego złożonego w liczbie mnogiej w OIV

W 1. pl dominuje wariant typu *robić będziemy*, obejmuje jednak o 10% mniej przykładów niż w poprzednim okresie. Tymczasem wzrasta głównie udział wariantu *będziemy robili* (o 8%). W 2. pl także dominuje wariant z bezokolicznikiem w prepozycji, ale w tej osobie następuje jego wzrost o 2%. Większe użycie widoczne jest też w przypadku wariantu *będziecie robili* (o 21% więcej niż w OIII). Zmniejszyło się natomiast o 22% użycie konstrukcji *będziecie robić*. W 3. pl procent poświadczeń wariantu *robić będą* spadł o 11% i jest niższy niż w pozostałych osobach, choć i tu przeważa nad pozostałymi konstrukcjami. Wzrasta tymczasem użycie wariantów typu *będą robić* i *będą robili* o 4% w pierwszym przypadku i 6% w drugim.

W OV w liczbie pojedynczej i mnogiej stan jest podobny, a dominuje wariant z bezokolicznikiem w prepozycji. Wyjątek stanowi 2. pl, w której przeważa typ *będziecie robić*.

W liczbie pojedynczej typ *robić będzie* obejmuje w tym okresie 69% materiału, wariant *będzie robił* 30%, natomiast *będzie robić* zaledwie 1% (szczegółowe dane zawiera tabela nr 140). Niewielka różnica występuje w wyliczeniach A. Kowalskiej dla 1. poł. XVIII w. Formy z bezokolicznikiem w prepozycji stanowią u badaczki 62%, z imiesłowem 36%, z bezokolicznikiem w postpozycji 2%¹.

Osoba	<i>robić będzie</i>	<i>będzie robić</i>	<i>będzie robił</i>	Łączna liczba przykładów
1	26 (62%)	0 (0%)	16 (38%)	42
2	46 (73%)	0 (0%)	17 (27%)	63
3	102 (69%)	3 (2%)	43 (29%)	148
l. poj. razem	174 (69%)	3 (1%)	76 (30%)	253

Tabela nr 140. Wariantywność czasu przyszłego złożonego w liczbie pojedynczej w OV

¹ A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 130-131 i 142.

W 1. sg w stosunku do poprzedniego przekroju synchronicznego użycie *robić będzie* wzrosło o 1%. Tymczasem spadło użycie wariantu *będę robił*. Większy udział form *robić będziesz* obserwuje się w osobie 2 sg, w której zbliża się do granicy niepełnej normalizacji (wzrost o 37% w stosunku do poprzedniego okresu). Stało się to kosztem form typu *będziesz robił*. W 3. sg typ *robić będzie* również dominuje, obejmując o 26% więcej przykładów niż w OIV. Natomiast typ *będzie robił* spada o 25%, a typ *będzie robić* o 2%.

Według wyliczeń dla całej liczby mnogiej wariant *robić będą* w OV dominuje, obejmując 65% form. Maleje równocześnie liczba poświadczeń dwóch pozostałych typów. *Będą robili* pojawia się w 19% przykładów, natomiast *będą robić* w 16% (szczegółowe dane zawiera tabela nr 141). Więcej form z bezokolicznikiem w prepozycji wystąpiło w materiale zebrany przez A. Kowalską, u której stanowią one 71%, podczas gdy konkurencyjne *będą robili* 21%, a *będą robić* 8%¹.

Osoba	<i>robić będą</i>	<i>będą robić</i>	<i>będą robili</i>	Łączna liczba przykładów
1	11 (92%)	0 (0%)	1 (8%)	12
2	2 (25%)	4 (50%)	2 (25%)	8
3	37 (65%)	8 (14%)	12 (21%)	57
l. mn. razem	50 (65%)	12 (16%)	15 (19%)	77

Tabela nr 141. Wariantywność czasu przyszłego złożonego w liczbie mnogiej w OV

W 1. pl wariant *robić będziemy* znajduje się już na etapie niepełnej normalizacji i zbliża się do pełnej. W stosunku do poprzedniego okresu widoczny jest tu wzrost o 21%. Tymczasem użycie wariantu z imiesłowem w postpozycji zmniejszyło się o 6%. Typ *będziemy robić* w zebrany z tego okresu materiale nie wystąpił. Zaskakuje stan w osobie 2 pl, w której przeważają konstrukcje z bezokolicznikiem w postpozycji, jest ich jednak zaledwie 4. Między pozostałymi wariantami panuje równowaga. W 3. pl, podobnie jak w 1. pl, dominuje typ z bezokolicznikiem w prepozycji, jest to wzrost o 6% w stosunku do poprzedniego okresu, ale nie wchodzi w obręb niepełnej normalizacji. Spada tymczasem użycie typu *będą robili* (o 2%), a przede wszystkim *będą robić* (o 7%).

Przedstawiony wyżej materiał pokazuje, że proces normalizacyjny w zakresie czasu przyszłego złożonego był silnie zróżnicowany ze względu na liczbę, mniej

¹ Ibidem, s. 132-133 i 142.

ze względu na osobę. W liczbie pojedynczej początkowo dominował wariant z imiesłowem (*będzie robił*), rywalizujący głównie z wariantem z bezokolicznikiem w postpozycji. Następne trzy okresy są czasem silnej rywalizacji form typu *będzie robił* i *robić będzie*. Wydaje się, że najszybciej wariant z bezokolicznikiem w prepozycji rozprzestrzenił się w 1. sg. W ostatnim badanym okresie przeważa już we wszystkich osobach wariant typu *robić będzie*. Tymczasem zanikający od początku doby średniopolskiej, a w 2. poł. XVIII w. nawet reliktowy, wariant *będzie robić* najdłużej utrzymuje się w osobie 3 sg.

W liczbie mnogiej od początku sytuacja wygląda inaczej. W XVI w. rywalizują ze sobą przede wszystkim warianty z bezokolicznikiem, z wyraźną w OI przewagą typu *będą robić*, który już w OII ustępuje w 1. i 2. pl formom typu *robić będą*. Formy z imiesłowem występują nielicznie, przede wszystkim w 3. pl. Od OIII dominuje konstrukcja typu *robić będą*, najszybciej rozprzestrzeniając się w 1. pl. Spada natomiast znacznie użycie form z bezokolicznikiem w postpozycji, a częściej zaczynają pojawiać się formy z imiesłowem. W OV w 1. pl konstrukcje typu *robić będą* zbliżają się do pełnej normalizacji. Poza normą, ale przeważając, pozostają w 3. pl. Jedynie w 2. pl poświadczonych jest więcej form w postaci *będą robić*.

A. Kowalska zwraca również uwagę na połączenia z czasownikami modalnymi. Ze względu na to, że wymagają one dopełnienia w postaci bezokolicznika, czas przyszły od tych czasowników tworzony jest zwykle za pomocą konstrukcji imiesłowowych, w celu uniknięcia bliskiego sąsiedztwa dwóch bezokoliczników. Ma to wpływ szczególnie na rozwój czasu przyszłego w liczbie mnogiej, w której takie połączenia z imiesłowem stanowią w całym zebranych przez badaczkę materiale z doby średniopolskiej aż jedna trzecia przykładów¹. M. Siuciak zauważa dodatkowo, że w imiesłowowych formach czasu przyszłego w liczbie mnogiej znaczącą rolę odgrywa leksem *mieć* użyty nie w funkcji modalnej, który również bardzo często przybiera postać imiesłowową. Ma to, zdaniem badaczki, „niewątpliwie związek z jego wielofunkcyjnością, powodującą przeniesienie użycie modalnych na inne sytuacje składniowe”².

W zebranych przeze mnie materiale pojawiło się 136 połączeń z czasownikami modalnymi w czasie przyszłym. W postaci z bezokolicznikiem w prepozycji wystąpiło 4, z bezokolicznikiem w postpozycji 5, natomiast 127

¹ A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, op. cit., s. 134.

² *Polszczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 177.

z imiesłowem. Konstrukcję bezokolicznikową przyjmuje przede wszystkim czasownik *chcieć* (8 razy), zarówno w szyku z bezokolicznikiem w prepozycji: *uczynić chcieć będziemy*, jak i w postpozycji: *będziem chcieć zginąć*; i zaledwie raz czasownik *móc*: *będą móc karać*,[...] *poprawować / y kazić*. Wśród konstrukcji imiesłowowych najczęściej pojawia się *móc* (80 razy): *będą mogli zgodzić*, *będą mogli przynosić*, *nie będziesz mógł widzieć*; następnie *chcieć* (20 razy): *przykryć będzie chciał*, *będzie chciał czynić*, *będą chciały wziąć*. Rzadziej inne.

Aż 91 połączeń występuje w liczbie pojedynczej, w tym 2 z bezokolicznikiem w prepozycji, 1 z bezokolicznikiem w postpozycji i 96 z imiesłowem. Stanowią one nieco ponad 7% wszystkich form czasu przyszłego złożonego w liczbie pojedynczej. Tymczasem 37 połączeń wystąpiło w liczbie mnogiej: 2 z bezokolicznikiem w prepozycji, 4 z bezokolicznikiem w postpozycji i 31 z imiesłowem. Obejmują one 6% konstrukcji imiesłowowych użytych w liczbie mnogiej. Są to zatem liczby znacznie mniejsze niż u A. Kowalskiej. Na uwagę zasługuje także fakt, iż konstrukcje z bezokolicznikiem występują tylko w źródłach z XVI w., później poświadczone są wyłącznie konstrukcje z imiesłowem.

Zgodnie z obserwacjami M. Siuciak, formy czasu przyszłego czasownika *mieć*, które nie zostały użyte w funkcji modalnej, również najczęściej występują w konstrukcji imiesłowowej (114 poświadczeń), rzadziej z bezokolicznikiem w prepozycji (81 poświadczeń), a najrzadziej z bezokolicznikiem w postpozycji (26 poświadczeń). Jednak wśród nich konstrukcje z bezokolicznikiem pojawiają się przez całą dobę średniopolską.

Doba średniopolska stanowi zatem dla form czasu przyszłego złożonego okres silnego zmagania się dwóch wariantów: konstrukcji z bezokolicznikiem w prepozycji (typu *robić będzie*) i konstrukcji z imiesłowem (typu *będzie robił*) i powolnego zbliżania się konstrukcji typu *robić będzie* do granicy niepełnej normalizacji. W procesie tym można wskazać dwa ważne momenty. Pierwszy przypada między OI a OII, kiedy tempo narastania wariantu typu *robić będzie* jest najwyższe, choć konstrukcje te nie wchodzą jeszcze w obręb normy. Wzrost następuje zarówno w liczbie pojedynczej, jak i mnogiej. Między OII a OIII rozprzestrzenianie się wariantu typu *robić będzie* jest już wolniejsze. Widać je przede wszystkim w liczbie mnogiej, w której 1. pl osiąga nawet etap niepełnej normalizacji, podczas gdy w liczbie pojedynczej wariant z bezokolicznikiem w prepozycji dopiero zbliża się do średniej rozwojowej. Drugim znaczącym etapem

jest czas między OIII a OIV. Następuje wtedy cofnięcie się wariantu progresywnego w obu liczbach (jednak w liczbie mnogiej wciąż przeważa). Między OIV a OV tempo narastania ponownie się zwiększa i wariant z bezokolicznikiem w prepozycji dominuje już zarówno w liczbie pojedynczej, jak i mnogiej. Dodać należy, że najszybciej wariant typu *robić będzie* rozprzestrzenia się w 1. osobie i liczbie mnogiej. Na uwagę zasługują także połączenia z czasownikami modalnymi, wśród których w XVI w. przeważa, a od XVII w. występuje jako wyłączna konstrukcja z imiesłowem.

Różnice w odmiankach regionalnych

W. Śmiech uważa, że użycie wariantów czasu przyszłego złożonego zależne było od czynników regionalnych. Według badacza w XVI w. typ *będzie robić* charakteryzował przede wszystkim teksty małopolskie, natomiast *robić będzie* wielkopolskie i mazowieckie¹. Natomiast Z. Stieber i T. Lisowski sugerują, że z Wielkopolski mógł szerzyć się wariant z imiesłowem². Warto zatem przyjrzeć się materiałowi pod kątem pochodzenia regionalnego badanych tekstów.

W OI w źródłach małopolskich przeważa wariant z imiesłowem typu *będzie robił*. Nie wchodzi jednak w zakres normy (48%). Dość licznie występuje także wariant z bezokolicznikiem w postpozycji typu *będzie robić* (38%), najrzadziej zaś z bezokolicznikiem w prepozycji typu *robić będzie* (14%). Jednak w OII zarówno w obserwowanych już drukach małopolskich, jak i dołączonych do kanonu dla tego okresu wielkopolskich i z Kresów północnych, przeważa wariant z bezokolicznikiem w prepozycji (*robić będzie*). Szczegółowe dane z podziałem na regiony w OII przedstawia tabela nr 142.

Region	<i>robić będzie</i>	<i>będzie robić</i>	<i>będzie robił</i>	Razem
Małopolska	198 (42%)	111 (24%)	157 (34%)	466
Wielkopolska	19 (51%)	2 (5%)	16 (43%)	37
Kresy pn.	53 (50%)	15 (14%)	37 (35%)	105

Tabela nr 142. Wariantywność czasu przyszłego złożonego według regionów w OII

W tekstach małopolskich najliczniej występuje progresywny wariant *robić będzie*, znajduje się jednak poza normą. W drukach z tego regionu dość często pojawiają się jeszcze oba pozostałe warianty z przewagą typu *będzie robił*. Większe natężenie

¹ J. Górecka, W. Śmiech, op. cit., s. 28.

² Z. Stieber, *Czas przyszły...*, op. cit., s.; T. Lisowski, op. cit., s. 259.

wariantu progresywnego z bezokolicznikiem w prepozycji obserwować można w źródłach wydanych w Wielkopolsce, w których rywalizuje przede wszystkim z wariantem typu *będzie robił*. Są to w tym regionie warianty równoważne. Z kolei typ *będzie robić* stanowi wariant reliktowy. Bardzo podobnie wygląda użycie konstrukcji z bezokolicznikiem w prepozycji w tekstach z Kresów północnych. Wyższy jest natomiast niż w źródłach wielkopolskich udział wariantu *będzie robić*, a niższy, zbliżony do małopolskiego, wariantu *będzie robił*. Stan pomiędzy wariantami nie jest jednak tak wyrównany jak w drukach małopolskich.

W OIII to w tekstach małopolskich umacnia się wariant typu *robić będzie*, w źródłach wydanych na Kresach północnych każdy z wariantów reprezentowany jest przez dość znaczną liczbę przykładów, natomiast w tekstach wielkopolskich przewagę zyskują formy imiesłowowe. Wkład w produkcję wydawniczą tego okresu mają ponadto Mazowsze i Kresy południowe. W tekstach z pierwszego regionu widoczna jest dominacja typu imiesłowowego. Źródła z Kresów południowych przedstawiają stan zbliżony do małopolskiego.

Region	<i>robić będzie</i>	<i>będzie robić</i>	<i>będzie robił</i>	Razem
Małopolska	96 (66%)	9 (6%)	40 (28%)	145
Wielkopolska	22 (40%)	1 (2%)	32 (58%)	55
Kresy pn.	23 (37%)	10 (16%)	30 (48%)	63
Mazowsze	8 (27%)	4 (13%)	18 (60%)	30
Kresy pd.	45 (69%)	2 (3%)	18 (28%)	65

Tabela nr 143. Wariantywność czasu przyszłego złożonego według regionów w OIII

W drukach małopolskich w OIII progresywny typ *robić będzie* już dominuje. Jego udział wzrósł zatem w porównaniu do poprzedniego okresu o 24%. Dość licznie poświadczony jest jeszcze wariant z imiesłowem, cofnął się jednak o 6% w stosunku do OII. Najrzadziej pojawia się typ *będzie robić*. Widoczny jest w tym przypadku zatem również spadek i to aż o 18%.

W tekstach z Wielkopolski przeważają konstrukcje z imiesłowem, w przypadku których liczba poświadczeń wzrosła o 15% w porównaniu do poprzedniego okresu. Tymczasem progresywny wariant typu *robić będzie* ma o 11% mniejsze użycie niż w OII. Wciąż jednak są to warianty równoważne. Natomiast w przypadku typu *będzie robić* widoczny jest dalszy spadek (o 3%).

W źródłach z Kresów północnych narastają w OIII konstrukcje imiesłowowe, które przeważają nad typem z bezokolicznikiem w prepozycji. Ma o 4% więcej poświadczeń niż w OII, podczas gdy typ *robić będzie* o 14% mniej. Dość licznie, w zestawieniu ze stanem w innych regionach, poświadczony jest w drukach północnokresowych wariant *będzie robić*. Można zauważyć nawet niewielki wzrost jego użycia (o 2%).

Najwięcej poświadczeń imiesłowowy typ *będzie robił* ma w źródłach mazowieckich, w których dominuje. Mniej licznie występują konstrukcje typu *robić będzie*, najrzadziej zaś *będzie robić*. Stan tych ostatnich jest podobny jak na Kresach północnych, odstaje natomiast od pozostałych regionów.

W tekstach z Kresów południowych, podobnie jak w małopolskich, dominuje wariant z bezokolicznikiem w prepozycji. Rzadziej pojawia się typ *będzie robił*, a zaledwie sporadycznie *będzie robić*, który i tu jest wariantem reliktowym.

W OIV sytuacja w tekstach z poszczególnych regionów wyrównuje się i we wszystkich przeważa już wariant z bezokolicznikiem w prepozycji. Jednak tylko w źródłach z jednego regionu dominuje (przedstawia to tabela nr 144).

Region	<i>robić będzie</i>	<i>będzie robić</i>	<i>będzie robił</i>	Razem
Małopolska	146 (50%)	14 (5%)	132 (45%)	292
Wielkopolska	8 (50%)	2 (12,5%)	6 (37,5%)	16
Kresy pn.	39 (50%)	10 (13%)	29 (37%)	78
Mazowsze	48 (66%)	3 (4%)	22 (30%)	73

Tabela nr 144. Wariantywność czasu przyszłego złożonego według regionów w OIV

Progresywny typ z bezokolicznikiem w prepozycji najliczniej występuje w źródłach mazowieckich, w których jest wariantem dominującym. Jego użycie wzrasta zatem o 39% w stosunku do OIII. W pozostałych regionach przeważa, obejmując w każdym tyle samo procent przykładów. Dla tekstów małopolskich oznacza to cofnięcie się wariantu o 16%. W źródłach wielkopolskich i północnokresowych jest to jednak wzrost o 10%-14%. Dość licznie w tekstach ze wszystkich regionów występują konstrukcje typu *będzie robił*. Najwyższy procent obejmują w tekstach małopolskich, w których stanowią wariant równoważny względem typu *robić będzie*. Również licznie i w podobnej liczbie przykładów pojawiają się w drukach wydanych w Wielkopolsce i na Kresach północnych, w mazowieckich nieznacznie mniej. Najrzadziej występuje typ *będzie robić*. W tekstach wielkopolskich i z Kresów

północnych jest wariantem zanikowym (w wielkopolskich są to zaledwie dwa poświadczenia, podczas gdy w północnokresowych aż 10), tymczasem w małopolskich i mazowieckich reliktywnym. Dodatkowo w okresie tym w jednym z tekstów wydanych w Małopolsce pojawiła się konstrukcja typu *robił będzie*. Jest to jedyne poświadczenie tego typu szyku w wariacie z imiesłowem w całym zebranym materiale, nie zostało zatem włączone do obliczeń.

W OV widoczny jest dość wyraźny podział regionów na dwie grupy. W tekstach z Małopolski, Wielkopolski i Kresów południowych w obrębie normy jest wariant z bezokolicznikiem w prepozycji, tymczasem w źródłach z Kresów północnych i Mazowsza typy *robić będzie* i *będzie robił*, a nawet *będzie robić* wciąż się ze sobą ścierają. Przedstawia to tabela nr 145.

Region	<i>robić będzie</i>	<i>będzie robić</i>	<i>będzie robił</i>	Razem
Małopolska	35 (81%)	2 (5%)	6 (14%)	43
Wielkopolska	68 (86%)	0 (0%)	11 (14%)	79
Kresy pn.	21 (49%)	6 (14%)	16 (37%)	43
Mazowsze	21 (29%)	6 (8%)	45 (63%)	72
Kresy pd.	78 (85%)	1 (1%)	13 (14%)	92

Tabela nr 145. Wariantywność czasu przyszłego złożonego według regionów w OV

W tekstach wydanych w oficynach małopolskich, wielkopolskich i na Kresach południowych wariant typu *robić będzie* znajduje się już na etapie niepełnej normalizacji. Tymczasem typ *będzie robił* we wszystkich trzech regionach jest wariantem zanikowym, a *będzie robić* reliktywnym. Szczegółowe wyniki uzyskane dla wariantów są w tych odmiankach bardzo zbliżone.

Inna sytuacja panuje w tekstach z Kresów północnych. Przeważa w nich wprawdzie także wariant typu *robić będzie*, ale nie przekracza jeszcze średniej rozwojowej. Obok nich dość licznie występują natomiast konstrukcje imiesłowowe, mniej jest poświadczeń typu *będzie robić*, który jest wariantem zanikowym, chociaż w tym regionie używany jest najczęściej.

Jedynie w źródłach mazowieckich to wariant imiesłowowy typu *będzie robił* dominuje, nie znajduje się jednak w granicach normy. Rzadziej występuje progresywny typ *robić będzie* oraz *będzie robić*, którego użycie najbliższe jest stanowi na Kresach północnych.

Pod kątem zróżnicowania regionalnego formy czasu przyszłego złożonego w tekstach wydanych w ostatnim ćwierćwieczu XVII w. i 1. poł. XVIII w. (łącznie) analizuje także I. Bajerowa. Wynik uzyskany przez badaczkę odbiega jednak od powyższych ustaleń. Według I. Bajerowej w okresie tym konstrukcje imiesłowowe najczęściej pojawiają się w źródłach wielkopolskich (42%), następnie północnokresowych (40%), rzadziej mazowieckich (35%), południowokresowych (20%), najrzadziej zaś małopolskich (10%)¹. Tymczasem według materiału zebranego na potrzeby niniejszej dysertacji w OIV i OV łącznie wariant z imiesłowem najczęściej występuje w tekstach wydanych na Mazowszu (46%), następnie małopolskich (41%), rzadziej północnokresowych (37%), najrzadziej zaś wielkopolskich (18%) i południowokresowych (14%). Natomiast jeśli oddzielnie przyrzeć się obu okresom, to widać, że w OIV najwięcej konstrukcji imiesłowowych wystąpiło w źródłach małopolskich, natomiast w OV w mazowieckich (podczas gdy w małopolskich gwałtownie spadło).

Przedstawiony materiał ukazuje, że regionalne zróżnicowanie w użyciu wariantów typu *robić będzie, będzie robić* i *będzie robił* w czasie przyszłym złożonym nie było znaczne. Widoczne jest ono przede wszystkim w OIII, kiedy w źródłach z dwóch regionów, Małopolski i Kresów południowych, dominują konstrukcje z bezokolicznikiem w prepozycji, natomiast w pozostałych, to znaczy w Wielkopolsce, Kresach północnych i Mazowszu, przeważa wariant imiesłowowy. Mniej wyraźne jest to w OV. W tekstach z większości regionów przeważa w tym okresie wariant typu *robić będzie*, w małopolskich, wielkopolskich i południowokresowych będący nawet na etapie niepełnej normalizacji. Odstają jedynie teksty mazowieckie, w których dominują konstrukcje z imiesłowem. Zauważyć można dodatkowo, że wyraźnie regresywny wariant z bezokolicznikiem w postpozycji, typu *będzie robić*, najsilniej utrzymuje się w źródłach północnokresowych.

Użycie wariantów przez drukarnie

T. Lisowski, obserwując dwa wydania *Żywota* B. Opeca – z drukarni Hieronima Wietora i Floriana Unglera, dochodzi do wniosku, że wariantowość czasu przyszłego złożonego nie była przedmiotem normatywnych zabiegów redaktorów.

¹ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 212 (dane uzyskane z tabeli).

Stan w obu edycjach dzieła jest bowiem podobny¹. Jeśli spojrzeć na zebrany materiał pod kątem użycia omawianych wariantów w poszczególnych oficynach, widać, że większość tłoczni używa wszystkich trzech wariantów, zaledwie w sześciu nie zastosowano wariantu typu *będzie robić*. Różnice wynikają tylko z częstszego bądź rzadszego wykorzystywania danych konstrukcji.

W pierwszym przebadanym okresie pojawiły się teksty z dwóch oficyn: F. Unglera, po jego śmierci prowadzonej przez wdowę H. Unglerową, i M. Scharffenberga. Z oficyny F. Unglera pochodzi pięć źródeł, w których łącznie wystąpiło 118 form czasu przyszłego złożonego, w tym 18 typu *robić będzie*, 35 typu *będzie robić* i 65 typu *będzie robił*. Nie w każdym jednak tekście widoczne są te proporcje. W źródłach z 1548 r. (BR) i 1542 r. (SZ) rzeczywiście dominuje wariant z imiesłowem. Tymczasem w drukach z 1535 r. (MP) i 1549 r. (CX) przeważają nad nim, choć nieznacznie, konstrukcje z bezokolicznikiem w postpozycji. Dodatkowo w dziele wydanym jeszcze za życia F. Unglera nie pojawiły się formy typu *robić będzie*, które występują we wszystkich późniejszych. Natomiast w ostatnim źródle, z 1551 r. (BK), poświadczeń każdego z wariantów jest w zasadzie tyle samo.

W drukarni M. Scharffenberga wydane zostało jedno z przebadanych źródeł (BŻ). Łącznie pojawiło się w nim 37 form czasu przyszłego złożonego, przy czym wariant typu *robić będzie* wystąpił 5 razy, typu *będzie robić* 23 razy, natomiast *będzie robił* 9 razy.

Przedstawiony materiał pokazuje, że mogły w tych dwóch krakowskich oficynach być przyjęte odrębne tendencje normalizacyjne. Pierwsza szerzyła przede wszystkim typ imiesłowowy, choć pozostałe konstrukcje również były w niej znane i używane, w drugiej dominował typ z bezokolicznikiem w postpozycji.

W OII formy czasu przyszłego złożonego pojawiły się w źródłach z czterech drukarni. W trzech oficynach najczęstszym wariantem jest typ *robić będzie* – dwóch krakowskich i poznańskiej. W wileńskiej natomiast przeważają konstrukcje typu *będzie robić*.

W źródłach tłoczonych u A. Piotrkowczyka wystąpiły 122 formy czasu przyszłego złożonego, w tym 58 typu *robić będzie*, 16 typu *będzie robić* i 48 typu *będzie robił*. Używane były zatem w tej tłoczni wszystkie warianty, z przewagą typu *robić będzie*. Widać jednak znaczną rozbieżność pomiędzy wydanymi tu tekstami.

¹ T. Lisowski, op. cit., s. 259.

W jednym (DH) zaznacza się wyraźna dominacja wariantu z bezokolicznikiem w prepozycji, w drugim (WK) wariantu z imiesłowem.

W tekstach z Drukarni Łazarzowej pojawiły się 342 konstrukcje czasu przyszłego złożonego, w tym 140 typu *robić będzie*, 95 typu *będzie robić* i 107 typu *będzie robił*. Również w tekstach wydanych w tej drukarni stan nie jest jednolity. Tylko w 3 przeważa typ *robić będzie* (w JO, LP i SS), w 1 zaś *będzie robić* (SSt) i w 1 *będzie robił* (GR).

W źródłach, które ukazały się u J. Wolraba, a następnie wdowy i dziedziców, pojawiło się 37 form czasu przyszłego złożonego, w tym 19 typu *robić będzie*, 2 typu *będzie robić* i 16 typu *będzie robił*. Posługiwano się zatem w tej drukarni wszystkimi trzema wariantami. W obu tekstach inaczej jednak układa się udział poszczególnych wariantów. W druku wydany za życia J. Wolraba (RP) przewagę mają konstrukcje typu *robić będzie*, natomiast w tekście, który ukazał się po jego śmierci (JR) *będzie robił*.

Również wileńska oficyna J. Karcana posługuje się wszystkimi trzema wariantami. Łącznie form czasu przyszłego złożonego pojawiło się w przebadanych tekstach z tej drukarni 105, w tym 10 typu *robić będzie*, 58 typu *będzie robić* i 37 typu *będzie robił*. Przy czym we wcześniejszym źródle (BE) przeważają konstrukcje z imiesłowem, w wydany później (GJ) konstrukcje z bezokolicznikiem w postpozycji. Ponadto w drugim tekście (GJ) nie wystąpiły formy z bezokolicznikiem w prepozycji. Przy czym różnica czasowa między wydaniem wynosi zaledwie rok.

Z OIII przeanalizowane zostały źródła pochodzące z dziesięciu drukarni. Na ich podstawie można stwierdzić, że w sześciu oficynach częściej w użyciu są konstrukcje typu *robić będzie* – trzech krakowskich, warszawskiej, poznańskiej i lwowskiej. Natomiast w czterech – warszawskiej, leszczyńskiej i dwóch wileńskich – wariant typu *będzie robił*.

Z tłoczni F. Cezarego, prowadzonej po jego śmierci przez wdowę i dziedziców, wyszły trzy spośród analizowanych źródeł. Wystąpiło w nich łącznie 37 form czasu przyszłego złożonego, w tym 41 typu *robić będzie*, 4 typu *będzie robić* i 19 typu *będzie robił*. W dwóch spośród tych tekstów (OK, CT) widoczna jest przewaga wariantu z bezokolicznikiem w prepozycji, w trzecim (PK) pojawiają się zaledwie 2 formy, obie typu *będzie robił*.

W drukarni A. Piotrkowczyka wydane zostało jedno źródło z kanonu. Pojawiło się w nim łącznie 46 form czasu przyszłego złożonego, w tym 33 typu *robić będzie*, 3 typu *będzie robić* i 10 typu *będzie robił*. Na źródło to składają się trzy teksty (MS, MZ, MK). W każdym z nich widoczna jest wyraźna przewaga typu *robić będzie*.

Również tylko jedno źródło (OP) reprezentuje oficynę S. Lenczewskiego Bertutowicza. Łącznie wystąpiło w nim 35 form czasu przyszłego złożonego, w tym 22 typu *robić będzie*, 2 typu *będzie robić* i 11 typu *będzie robił*.

Analizowane teksty mazowieckie ukazały się w warszawskich oficynach: J. Trełpńskiego i P. Elerta, po jednym druku w każdej. W tekście z tłoczni J. Trełpińskiego (CP) wystąpiło łącznie 15 form czasu przyszłego złożonego, użyte zostały wszystkie trzy konstrukcje: 1 *robić będzie*, 1 *będzie robić* i 13 razy *będzie robił*.

W tekście wydanym u P. Elerta (RŻ) również poświadczono są wszystkie warianty – 7 razy *robić będzie*, 3 razy *będzie robić* i 5 razy *będzie robił*. Łącznie 15 form czasu przyszłego złożonego.

Źródła wielkopolskie, wykorzystane w OIII, pochodzą: jeden z poznańskiej drukarni W. Regulusa, po jego śmierci prowadzonej przez żonę i dziedziców, drugi z leszczyńskiej drukarni D. Vetterusa. W źródle z oficyny poznańskiej użyte zostały wszystkie warianty. Łącznie pojawiły się 23 formy czasu przyszłego złożonego: 14 typu *robić będzie*, 1 typu *będzie robić* i 8 typu *będzie robił*. Na źródło to składają się również trzy teksty jednego autora. W dwóch (PKS, PKC) dominuje postać typu *robić będzie*, nie ma natomiast konstrukcji *będzie robić*. W jednym (PR) pojawiają się wszystkie trzy warianty z przewagą typu *będzie robił*.

W tekście wydanym w tłoczni Vetterusa (DA) wystąpiły tylko dwa warianty: *robić będzie* (8 razy) i *będzie robił* (24 razy). Łącznie 32 formy czasu przyszłego złożonego.

Kresy północne reprezentowane są przez źródła z dwóch wileńskich drukarni – oo. bazylianów i Akademickiej Soc. Iesu. W pierwszym, które wyszło spod tłoczni oo. bazylianów, pojawiło się 28 form czasu przyszłego złożonego: 11 typu *robić będzie*, 3 typu *będzie robić* i 14 typu *będzie robił*. Są to ponownie trzy teksty jednego autora. W dwóch z nich (DW i DK) dominuje konstrukcja *będzie robił*, przy czym w jednym nie został poświadczony typ *będzie robić*. W trzecim tekście (DH_a) przeważa *robić będzie*.

W druku wydanym w wileńskiej oficynie jezuickiej zwanej Akademicką (OKa) wystąpiły trzy warianty: 12 razy *robić będzie*, 7 razy *będzie robić*, 16 razy *będzie robił*. Łącznie 35 form czasu przyszłego złożonego.

Dwa źródła ukazały się w lwowskiej drukarni oo. jezuitów. Wyekscerpowano z nich 65 form czasu przyszłego złożonego, w tym 45 typu *robić będzie*, 2 typu *będzie robić* i 18 typu *będzie robił*. Ma to odzwierciedlenie w poszczególnych wydanych tam tekstach, w obu bowiem (DH*i*, GZ) dominuje typ *robić będzie*. W jednym jednak (GZ) nie pojawia się w ogóle konstrukcja typu *będzie robić*.

Źródła z OIV wydane zostały w siedmiu drukarniach. W czterech z nich – krakowskiej, poznańskiej, warszawskiej i wileńskiej – najczęściej w użyciu jest wariant typu *robić będzie*. Natomiast w trzech – również krakowskiej, lubelskiej i kaliskiej – typu *będzie robił*.

Spod pras krakowskiej oficyny M. A. Schedla wyszły dwa z przebadanych tekstów (BT, SG). Pojawiły się w nich łącznie 122 formy czasu przyszłego złożonego, w tym 69 typu *robić będzie*, 11 typu *będzie robić* i 42 typu *będzie robił*. W poszczególnych drukach również widać dominację konstrukcji typu *robić będzie*. W jednym jednak (BT) nie pojawia się wariant typu *będzie robić*.

W krakowskiej Drukarni Akademickiej zwanej Piotrkowczykowską wydane zostało jedno spośród analizowanych źródeł (PŻ). Wyekscerpowano z niego 34 formy czasu przyszłego złożonego – 16 typu *robić będzie* i 18 typu *będzie robił*. Nie pojawił się wariant z bezokolicznikiem w postpozycji (*będzie robić*).

Jedno źródło (MR) wyszło spod lubelskiej tłoczni oo. jezuitów. Wystąpiło w nim 136 form czasu przyszłego złożonego: 61 typu *robić będzie*, 3 typu *będzie robić* i 72 typu *będzie robił*. Posługiwano się zatem w tej oficynie wszystkimi trzema wariantami, przy czym *robić będzie* i *będzie robił* występują tu jako warianty równoważne.

Dwa badane źródła mazowieckie z OIV (LR, ZK) wydane zostały w warszawskiej drukarni oo. pijarów. Łącznie pojawiły się w nich 73 czasowniki w czasie przyszłym złożonym: 48 typu *robić będzie*, 3 typu *będzie robić* i 22 typu *będzie robił*. W drukarni tej w użyciu były więc również trzy warianty. Jednak takiego stanu nie przedstawiają oba wydane tam druki. W starszym (LR) wariantem dominującym jest bowiem typ *będzie robił*, a konstrukcje typu *będzie robić* nie występują.

Z poznańskiej oficyny jezuickiej pochodzi jeden z przebadanych druków (WP). Na jego podstawie można stwierdzić, że w tłoczni tej były znane i używane dwa warianty: *robić będzie* (pojawił się 6 razy) i *będzie robił* (pojawił się 3 razy). Wariant *będzie robić* w tekście nie wystąpił.

Tymczasem w jezuickiej drukarni kaliskiej z pewnością używane były wszystkie trzy konstrukcje czasu przyszłego złożonego. W wydany tam tekście (KR) pojawiły się 2 formy typu *robić będzie*, 2 typu *będzie robić* i 3 typu *będzie robił*.

W wileńskiej drukarni jezuickiej ukazały się dwa z przebadanych źródeł (BD, RC). Pojawiło się w nich łącznie 78 form czasu przyszłego złożonego, w tym 39 typu *robić będzie*, 10 typu *będzie robić* i 29 typu *będzie robił*. W tłoczni tej w użyciu były zatem wszystkie trzy warianty, z przewagą typu *robić będzie*. Stan ten nie ma odbicia w każdym z wydanych druków. W starszym (BD) dominuje wprawdzie typ *robić będzie*, ale konstrukcja *będzie robić* w ogóle nie występuje. Natomiast w późniejszym (RC) występują wszystkie trzy warianty, jednak w innych proporcjach – przewagę zyskuje bowiem typ *będzie robił*.

Źródła znajdujące się w kanonie z OV pochodzą z ośmiu drukarni. W siedmiu z nich – krakowskiej, lubelskiej, poznańskiej, leszczyńskiej, wileńskiej i dwóch lwowskich – przeważają konstrukcje z bezokolicznikiem w prepozycji. Jedynie w oficynie warszawskiej częściej w użyciu są formy imiesłowowe.

Z krakowskiej Drukarni Akademickiej zwanej Cezarowską pochodzi jedno źródło (WK). Pojawiły się w nim wszystkie trzy warianty: *robić będzie* 13 razy, *będzie robić* raz, *będzie robił* 3 razy. Łącznie 17 form czasu przyszłego złożonego.

Dwa źródła reprezentują lubelską drukarnię jezuicką (PKr, BI). W tekstach tych wystąpiło łącznie 26 form czasu przyszłego złożonego: 22 typu *robić będzie*, 1 typu *będzie robić* i 3 typu *będzie robił*. Zatem w tłoczni lubelskiej Soc. Iesu w użyciu były trzy warianty z dominacją wariantu *robić będzie*. Również, gdy przypatrzeć się sytuacji w poszczególnych drukach, widać dominację typu z bezokolicznikiem w prepozycji. Jednak należy zauważyć, iż w starszym z tekstów (PKr) nie pojawił się wariant z bezokolicznikiem w postpozycji (*będzie robić*).

Inaczej przedstawia się sytuacja w drukarni oo. pijarów w Warszawie. Na podstawie dwóch pochodzących z tej tłoczni druków (CO, BKO) można stwierdzić, że w użyciu były w niej także wszystkie trzy warianty, ale z dominacją typu *będzie robił*. Łączna ilość zebranych form czasu przyszłego złożonego to

72 konstrukcje: 21 typu *robić będzie*, 6 typu *będzie robić* i 45 typu *będzie robił*. Typ z imiesłowem jest zatem wariantem dominującym. Nie jest to jednak całkowicie zgodne ze stanem w poszczególnych wydanych tam tekstach. W starszym (CO) widoczna jest bowiem nieznaczną przewagę typu *robić będzie*, konstrukcje *będzie robił* dominują więc tylko w późniejszym druku (BKO).

W poznańskiej drukarni jezuickiej wydane zostało jedno z przebadanych z tego okresu źródeł (KP). Na jego podstawie można stwierdzić, że w tłoczni tej w użyciu były warianty *robić będzie* (pojawił się w tekście 32 razy) i *będzie robił* (pojawił się 8 razy), z dominacją typu z bezokolicznikiem w prepozycji. W źródle nie wystąpił wariant typu *będzie robić*.

Podobny stan panował w oficynie leszczyńskiej M. Wawrzyńca. W pochodzącym z tej drukarni źródle (BM) widać dominację konstrukcji *robić będzie* (36 form), znacznie rzadziej występuje typ *będzie robił* (3 formy), nie ma natomiast poświadczeń typu *będzie robić*.

Wileńską drukarnię jezuicką reprezentują w kanonie również dwa źródła (PH, HI). Wystąpiły w nich łącznie 43 formy czasu przyszłego złożonego, w tym 21 typu *robić będzie*, 6 typu *będzie robić* i 16 typu *będzie robił*. Były zatem w użyciu w tej tłoczni wszystkie trzy warianty, przy czym konstrukcje z bezokolicznikiem w prepozycji i z imiesłowem stanowiły warianty równoważne, z nieznaczną przewagą pierwszego. Nie odpowiada to dokładnie sytuacji w poszczególnych wydanych tam drukach. W młodszym (PH) nad konstrukcjami typu *robić będzie* i *będzie robić* przeważa typ *będzie robił*, tymczasem w późniejszym druku (HI) typ *robić będzie* jest wariantem dominującym, natomiast w ogóle nie występuje typ *będzie robić*.

Spośród źródeł z Kresów południowych jedno zostało wydane w lwowskiej drukarni jezuickiej (LK). Na jego podstawie można stwierdzić, że w oficynie tej posługiwano się trzema wariantami, przy czym dominujący był wariant *robić będzie*. Drugie źródło (MRo) wyszło spod pras Drukarni Brackiej Świętej Trójcy J. K. M. W oficynie tej znane były i używane dwa warianty: typu *robić będzie* (w badanym tekście pojawił się 24 razy) i *będzie robił* (7 razy). W źródle nie wystąpił wariant typu *będzie robić*.

Użycie wariantów czasu przyszłego złożonego przez wybrane drukarnie działające na ziemiach polskich w dobie średniopolskiej przedstawia tabela nr 146.

Okres	Drukarnia	<i>robić będzie</i>	<i>będzie robić</i>	<i>będzie robił</i>	Łącznie	liczba źr.
OI	F. Unglera, później wd. i dz. (Kraków)	18	35	65	118	5
	M. Scharffenberga (Kraków)	5	23	9	37	1
OII	A. Piotrkowczyka (Kraków)	58	16	48	122	2
	Łazarzowa (Kraków)	140	95	107	342	5
	J. Wolraba starszego, później wd. i dz. (Poznań)	19	2	16	37	2
	J. Karcana (Wilno)	10	58	37	105	2
OIII	F. Cezarego, później wd. i dz. (Kraków)	41	4	19	64	3
	A. Piotrkowczyka młodszego (Kraków)	33	3	10	46	1
	S. Lenczewskiego Bertutowicza (Kraków)	22	2	11	35	1
	J. Trempskiego (Warszawa)	1	1	13	15	1
	P. Elerta (Warszawa)	7	3	5	15	1
	W. Regulusa, później wd. i dz. (Poznań)	14	1	8	23	1
	D. Vetterusa (Leszno)	8	0	24	32	1
	oo. bazylianów (Wilno)	11	3	14	28	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	12	7	16	35	1
	Soc. Iesu u S. Nowogorskiego (Lwów)	45	2	18	65	2
OIV	M. A. Schedla (Kraków)	69	11	42	122	2
	Akademicka zw. Piotrkowczykowską (Kraków)	16	0	18	34	1
	Colleg. Soc. Iesu (Lublin)	61	3	72	136	1
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	48	3	22	73	2
	Coll. Soc. Iesu (Poznań)	6	0	3	9	1
	Coll. Soc. Iesu (Kalisz)	2	2	3	7	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	39	10	29	78	2
OV	Akademicka zw. Cezarowską (Kraków)	13	1	3	17	1
	Coll. Soc. Iesu (Lublin)	22	1	3	26	2
	Coll. Schol. Piarum (Warszawa)	21	6	45	72	2
	Coll. Soc. Iesu (Poznań)	32	0	8	40	1
	M. Wawrzyńca starszego (Leszno)	36	0	3	39	1
	Akademicka Soc. Iesu (Wilno)	21	6	16	43	2
	Coll. Soc. Iesu (Lwów)	54	1	6	61	1
	Bracka Świętej Trójcy J.K.M. (Lwów)	24	0	7	31	1

Tabela nr 146. Wariantywność czasu przyszłego złożonego według drukarni

Powyższe zestawienie pokazuje przede wszystkim dwa równoległe procesy: wycofywanie z języka wariantu typu *będzie robić* i silną rywalizację dwóch pozostałych. Konstrukcje z bezokolicznikiem w postpozycji używane są przez

drukarnie przez całą dobę średniopolską, ale tylko w początkowych okresach występują w dwu oficynach jako konstrukcje najczęściej wykorzystywane. Natomiast od OIII są zwykle wariantem najrzadziej stosowanym, pojawiają się też drukarnie, w których konstrukcjami tego typu w ogóle się nie posługiwano.

Przez całą dobę średniopolską we wszystkich oficynach w użyciu są natomiast warianty typu *robić będzie* i *będzie robił*. Większość, bo aż dwadzieścia drukarni, częściej używa konstrukcji z bezokolicznikiem w prepozycji, tylko osiem opozycyjnej z imiesłowem. Wyłącznie w OI w użyciu żadnej tłoczni nie przeważa typ *robić będzie*, za to w jednej widać wyraźną dominację typu *będzie robił*. Jednak już w OII w trzech oficynach to konstrukcje z bezokolicznikiem stosowane są najczęściej. W OIII przeważają w sześciu, podczas gdy wariant z imiesłowem w jednej. Wyrównany stan widać w OIV, kiedy w czterech drukarniach najczęściej używany jest typ *robić będzie* a w trzech *będzie robił*. Tymczasem już w OV ponownie wyraźnie wybija się w użyciu przez poszczególne oficyny wariant z bezokolicznikiem w prepozycji, który przeważa w siedmiu tłoczniach. W tym okresie opozycyjne *będzie robił* jest najczęściej stosowanym wariantem tylko w jednej oficynie.

Stan wariantowości w poszczególnych źródłach

W ekstensji tekstowej wariantów czasu przyszłego złożonego widoczne jest przede wszystkim wycofywanie z języka konstrukcji typu *będzie robić*, których użycie przez całą dobę średniopolską wyraźnie spada.

W OI formy czasu przyszłego złożonego poświadczane zostały w sześciu źródłach. Najstarszym drukiem z tego okresu jest wydane w 1535 r. *Polskie wypisanie dwoiety krainy świata, którą po łacinie Sarmatia [...] zową* M. Miechowity, przełożone przez Wielkopolanina A. Glabera. W tekście tym pojawiło się 7 form czasu przyszłego złożonego, w tym 4 konstrukcje typu *będzie robić*, 3 typu *będzie robił*, m.in.: *będziem powiadać* 5, *będą trwać* 51, *będziemy baczyć* 73; *będzie męczyła* 20, *będę pił* 26. Nie wystąpił natomiast typ *robić będzie*.

Wszystkie trzy warianty znalazły się w analizowanym fragmencie wydanego w 1539 r. *Żywota Pana Jezu Krysta Bonawentury*, w tłumaczeniu Małopolanina B. Opeca: 37 form czasu przyszłego złożonego, w tym 5 konstrukcji typu *robić będzie*, 23 typu *będzie robić*, 9 typu *będzie robił*, np.: *będziemy mieć* 68, *będę cirpieć*

89; *będę powieadał* 41, *będzie*[z] *omdlewała* 90v; *śjukać będzie*[z] 39v. Widać zatem, że w druku tym przeważa wariant z bezokolicznikiem w postpozycji.

Tymczasem w dziele Wielkopolanina H. Spiczyńskiego *O ziołach tutecznych y zamorskich* z 1542 r. dominują wyraźnie formy z imiesłowem. W badanym fragmencie wystąpiło 45 form czasu przyszłego złożonego, w tym 4 konstrukcje typu *robić będzie*, 9 typu *będzie robić*, 32 typu *będzie robił*, m.in.: *myć będzie*[z] 217; *będzie*[z] *płokać* 54v, *będzie trwać* 204; *będzie*[z] *okładał* 45v, *będzie*[z] *baczył* 203v.

Podobna sytuacja panuje w *Rozmowie z Turczyńcem o wierze Krześciańskiej* B. Georgiewicza z 1548 r., w której pojawiło się 20 form czasu przyszłego złożonego, w tym 5 konstrukcji typu *robić będzie*, 3 typu *będzie robić*, 12 typu *będzie robił*, np.: *czytać będą* AIII, *omie*[z]kawać *będziemy* FIIv; *będą chcieć* FII; *będą znamionowały* [EII], *będzie*[z] *liczył* [EIIIv].

W *Xięgach o gospodarstwie* P. Crescentyna z 1549 r. widoczna jest nieznaczna przewaga typu z bezokolicznikiem w postpozycji. Z analizowanej części druku wyekscerpowano 35 form czasu przyszłego złożonego, w tym 5 konstrukcji typu *robić będzie*, 16 typu *będzie robić*, 14 typu *będzie robił*, m.in.: *chować będą* 565; *będą rodzić* 376, *będą* [i]ę *kochać* 395; *będzie*[z] *chciał* 362, *będzie*[z] *miał* 380.

Natomiast w *Kronice wszytkyego swyata* Wielkopolanina M. Bielskiego z 1551 r. między użyciem poszczególnych wariantów panuje względna równowaga. W opracowywanej części tekstu wystąpiło 11 form czasu przyszłego złożonego, w tym 4 konstrukcje typu *robić będzie*, 3 typu *będzie robić*, 4 typu *będzie robił*, m.in.: *mieć będzie*[z] 11, *pro*[ś]ić *będziecie* 16v; *będą czynić* 19; *będzie miał* 18, *nie będzie żalował* 278v.

Powyższe ustalenia pokazują, że w OI wariant typu *robić będzie* pojawił się w pięciu z sześciu badanych źródeł, w żadnym nie uzyskując przewagi nad konkurencyjnymi formami. Tymczasem wariant z bezokolicznikiem w postpozycji typu *będzie robić* wystąpił we wszystkich źródłach, w trzech przeważając nad pozostałymi konstrukcjami. W sześciu tekstach pojawia się również wariant z imiesłowem typu *będzie robił*, przeważając w dwóch.

W OII formy czasu przyszłego złożonego użyte zostały w dziesięciu źródłach z kanonu podstawowego i jednym dodatkowym.

Najstarszym drukiem w kanonie podstawowym z tego okresu są *Kazania albo cwiczenia Chrześcijańskie na XVIII niedziel* z 1587 r. autorstwa J. Wereszczyńskiego, pochodzącego z Kresów południowych. W badanym

fragmencie tekstu pojawiły się 74 formy czasu przyszłego złożonego, w tym 22 konstrukcje typu *robić będzie*, 14 typu *będzie robić*, 38 typu *będzie robił*, m.in.: *chcieć będzie* 65, *siedzieć będziemy* 76; *będą mieć* 76, *nie będziecie czynić* 346; *będę pał* 205, *będzie* 210.

Przewagę postaci z imiesłowem można zaobserwować także w *Ewangelii od Jana Świętego* J. Brenza w tłumaczeniu W. Agryppy z Kresów północnych wydanej w 1588 r. Wyekscerpowane z tego źródła zostały 53 formy czasu przyszłego złożonego, w tym 10 konstrukcji typu *robić będzie*, 15 typu *będzie robić*, 28 typu *będzie robił*, np.: *liczyć będzie* 107, *czynić będzie* 328; *będą prorokować* 212; *będą się zdały* 100, *będzie* 210.

Tymczasem w kazaniach *O jednej osobie* z 1589 r., Wielkopolanina S. Grodzickiego, dominują formy z bezokolicznikiem w prepozycji. W analizowanej próbie tekstu pojawiły się 52 formy czasu przyszłego złożonego, w tym 43 konstrukcje typu *robić będzie*, 9 typu *będzie robił*, m.in.: *czynić będziem* 109, *gromić będzie* 185, *uważać będziemy* 186; *nie będzie* 152, *będzie chciał* 180.

W druku *Oksza Stanisława Orzechowskiego na Turka* z 1590 r., w tłumaczeniu Małopolanina J. Januszowskiego, dominuje z kolei wariant z bezokolicznikiem w prepozycji. Łącznie wystąpiło w nim 56 form czasu przyszłego złożonego, w tym 44 konstrukcje typu *robić będzie*, 1 typu *będzie robić*, 11 typu *będzie robił*, np.: *mieć będziemy* 26, *natrzącać się będzie* 98; *będziem chcieć* 132; *będzie bawił* 14, *będzie wolał* 85.

Typ imiesłowowy nieznacznie wyprzedza pozostałe warianty w *Rozwiązaniu pięćdziesiąt y dwu Quaestiy ministrów Nowo-Ewangelickich Jezuitom zadanych* Mazowszanina A. Jungi z 1593 r. W analizowanym fragmencie pojawiło się 12 form czasu przyszłego złożonego, w tym 4 konstrukcje typu *robić będzie*, 1 typu *będzie robić*, 7 typu *będzie robił*, m.in.: *świadczyć będziecie* 103, *karmić będą* 227; *będą wiec* 346; *nie będzie mógł* 345, *będzie mowil* 357.

Wyraźniej wariant typu *będzie robił* dominuje w *Rzeczy o dobrodzieystwach z Seneki wziętej* Małopolanina Ł. Górnickiego, wydanej w 1593 r. Z badanej części tekstu wyekscerpowano 42 formy czasu przyszłego złożonego, w tym 19 konstrukcji typu *robić będzie*, 2 typu *będzie robić*, 21 typu *będzie robił*, np.: *żałować będę* 199, *stać będą* 286; *dogadzać będziem* 79; *będzie* 82, *będę miał* 180.

Tymczasem w *Statutach y metrikach przywileiow Koronnych* z 1594 r. S. Sarnickiego z Kresów południowych widoczna jest przewaga wariantu z bezokolicznikiem w postpozycji. W źródle tym wystąpiło 150 form czasu przyszłego złożonego, w tym 36 konstrukcji typu *robić będzie*, 69 typu *będzie robić*, 45 typu *będzie robił*, m.in.: *ustawiać będziemy* 299; *wakować będą* 1063, *będę [sprawował* 1095; *będzie]z raczył* 306, *będę [sprawował* 1095.

W *Politicach Panskich* Lipsiusa Iustusa, w tłumaczeniu Małopolanina P. Szczerbica, rywalizują ze sobą przede wszystkim warianty z bezokolicznikiem w prepozycji i z imiesłowem, przy czym widoczna jest nieznaczna przewaga typu *robić będzie*. W obserwowanej próbie tekstu pojawiło się 57 form czasu przyszłego złożonego, w tym 24 konstrukcje typu *robić będzie*, 11 typu *będzie robić*, 22 typu *będzie robił*, m.in.: *bać będą* 34, *czynić będzie]z* 72; *będą rozumieć* 25; *będzie [trofował* 62, *będzie]z miał* 130.

Formy z bezokolicznikiem w prepozycji przewyższają pozostałe warianty pod względem liczby poświadczeń także w druku: *Sprawiedliwy Ioseph* S. Sokołowskiego przełożonym przez J. Bogusławskiego (być może Małopolanina), a wydanym w 1596 r. Z badanego fragmentu wyekscerpowano 37 form czasu przyszłego złożonego, w tym 17 konstrukcji typu *robić będzie*, 12 typu *będzie robić*, 8 typu *będzie robił*, np.: *widzieć będą* 53, *czynić będą* 69; *będziem [się dę]ać* 70, *będą [tać* 160; *będę rozmyślał* 154.

Podobną sytuację obserwuje się w druku *Hippica to iest o koniach xięgi* z 1603 r. K. M. Dorohostajskiego, autora prawdopodobnie pochodzącego z Kresów północnych. W analizowanej próbie tekstu wystąpiło 48 form czasu przyszłego złożonego, w tym 36 konstrukcji typu *robić będzie*, 2 typu *będzie robić*, 10 typu *będzie robił*, m.in.: *[tarać [się będą* [Gv], *kłu]ać będzie]z* H; *będą [się zdumiewać* [Gij4]; *nie będzie chciał* [Gij4], *nie będzie dbał* J.

Zbliżony stan panuje w wydanym wcześniej źródle, który został dołączony do kanonu podstawowego jako tekst dodatkowy – *Przestrodze pastyrskiej* Wielkopolanina S. Reszki. W analizowanym fragmencie pojawiło się 25 form czasu przyszłego złożonego, w tym 15 konstrukcji typu *robić będzie*, 1 typu *będzie robić* i 9 typu *będzie robił*, np.: *mieć będziemy* 16, *ganić będą* 34; *będą [się dowiadować* 102; *będzie]z rozumiał* 58, *będzie świeciło* 180.

W OII w dziewięciu źródłach z dziesięciu wystąpił wariant typu *będzie robić*, przewagę zyskując jednak tylko w jednym. Tymczasem wariant typu *robić będzie*

pojawił się we wszystkich źródłach, w pięciu uzyskując przewagę nad konkurencyjnymi formami. Natomiast wariant typu *będzie robił*, który również poświadczony jest przez dziesięć tekstów, przeważa w czterech. Każda z form pojawia się w druku dodatkowym, przy czym przewagę ma w nim konstrukcja z bezokolicznikiem w prepozycji typu *robić będzie*.

W OIII formy czasu przyszłego złożonego wystąpiły w jedenastu źródłach podstawowych oraz dwóch dodatkowych. Najstarszym drukiem z kanonu zasadniczego jest *Kontynuacja diaryusza wojennego* z 1639 r., autorstwa pochodzącego z Kresów południowych S. Okolskiego. Dominuje w nim wariant typu *robić będzie* poświadczony przez 19 form, prócz tego wystąpiła 1 forma typu *będzie robić* i 9 typu *będzie robił*. Łącznie 29 form czasu przyszłego złożonego, m.in.: *naśladować będę* [A4v], *łtać będziemy* N2; *będziecie mieć* J2; *będzie następował* [C3], *będę wiedział* [N4].

Inna sytuacja panuje w *Procesie sądowym* G. Czaradzkiego, wydanym w 1640 r. Pojawiło się w nim 14 form czasu przyszłego złożonego, w tym 1 konstrukcja typu *robić będzie*, 1 typu *będzie robić* i 12 typu *będzie robił*, m.in.: *probować będzie* Av; *nie będzie czynić* [E4v]; *będzie bronił* Av, *będzie się mówiło* D2v, *będzie przal* D2v.

Przewaga typu imiesłowowego, choć nie tak wyraźna, widoczna jest u A. Dubowicza z Kresów północnych. W tekstach tego autora użyto łącznie 28 form czasu przyszłego złożonego, w tym 11 konstrukcji typu *robić będzie*, 3 typu *będzie robić* i 14 typu *będzie robił*. Źródło to składa się z trzech kazań, w których sytuacja wygląda następująco: w wydanym w 1642 r. *Wyprawieniu osoby* wystąpiły dwie konstrukcje typu *robić będzie*, 6 typu *będzie robił*, łącznie 8 form czasu przyszłego złożonego, np.: *żyć będzie*z [B4v], *zdeymować będzie* H; *będzie obferwował* [B4], *będzie*z [łrzył [B4v], *będzie się działo* H2v; w *Hafcie ręką bieżącą* z 1645 r. pojawiło się 5 konstrukcji typu *robić będzie*, 1 typu *być będzie robić* i 3 typu *będzie robił*, łącznie 9 form, m.in.: *liczyć będziemy* [G4v], *łtękać będziemy* Hv; *będziemy rozumieć* [G4v]; *będę latał* G2, *nie będą mogły* G2; w *Kazaniu na pogrzebie* również z 1645 r. pochodzą 4 konstrukcje typu *robić będzie*, 2 typu *będzie robić* i 5 typu *będzie robił*, łącznie 11 form, m.in.: *mówić będzie* 13v, *wynikać będą* 27; *będą widzieć* 9v; *będę panował* 9, *będzie włtępował* 28.

Z wydanego w 1643 r. druku *Archelia to iest nauka i informatia o strzelbie* Wielkopolanina J. Dekana wyekscerpowano 8 konstrukcji typu *robić będzie*

i 24 typu *będzie robił*. Łącznie 32 formy czasu przyszłego złożonego, m.in.: *strzelać będzie 33, bronić się będą 93; nie będę bawiał 7, będzie[śz miał 39, będą wiedzieli 156*. Zatem również i w tym druku dominuje wariant z imiesłowem

Tymczasem u Małopolanina J. Mijakowskiego widoczna jest przewaga wariantu z bezokolicznikiem w prepozycji – z 46 form czasu przyszłego złożonego, które wystąpiły w kazaniach tego autora, 33 przyjmuje postać typu *robić będzie*, 3 typu *będzie robić* i 10 typu *będzie robił*. W *Szczęśliwym w Zakonie Dominikańskim marnotrawcy* z 1643 r., pojawiło się 7 konstrukcji typu *robić będzie*, 1 typu *będzie robić* i 1 typu *będzie robił*, łącznie 9 form czasu przyszłego złożonego, m.in.: *zażywać będę 4, bawić się będę 37, do[stawać będzie 38; będzie robić 9; będzie[śz woował 13*. W *Zbożnym pobycie po śmierci świętobliwie zmarłej [...] Jey Mci Paniey Helźbiety Myszkowskiej* z 1644 r. wystąpiło 15 konstrukcji typu *robić będzie*, 1 typu *będzie robić* i 4 typu *będzie robił*, łącznie 20 form, np.: *kontentować się będę 20, [tać nie będą 24, żyć będziemy 27; będzie trwać 12; będzie[śzli komparował 11*. Z *Kokoszy [...] w kazaniu za kolędę danej* z 1646 r. pochodzi 11 konstrukcji typu *robić będzie*, 1 typu *będzie robić* i 5 typu *będzie robił*, łącznie 17 form, m.in.: *prosić będę A2v, polecać będziecie [E4v]; będziecie się kontentować B2; nie będę ofiarował A2v, będę się [starł A3*.

Wariant z bezokolicznikiem w prepozycji dominuje także w *Pośle zbawienia panien zakonnych klasztoru Świętego Andrzeia* A. Opatowczyka z 1644 r. Z opracowywanego fragmentu wyekscerpowano 35 form czasu przyszłego złożonego, w tym 22 konstrukcje typu *robić będzie*, 2 typu *będzie robić* i 11 typu *będzie robił*, m.in.: *mówić będę 90, czytać będzie[śz 103, lękać będzie[śz 219; będą wyrzucać 223; nie będę prosił 330*.

Przewaga form typu *robić będzie* widoczna jest także w *Zwierciadle duchowney Łaski* z 1645 r., w tłumaczeniu J. Gawatha z Kresów południowych. W opracowywanym fragmencie tekstu rywalizują jednak tylko 2 warianty – typu *robić będzie* poświadczony 35 razy i typu *będzie robił* poświadczony 10 razy. Łącznie 45 form czasu przyszłego złożonego, np.: *mię[żkać będę 74, grać będzie 76, ratować będę 310; będę trwał 75, będzie prosiła 101*.

Tymczasem w *Kazaniach albo tytułach [...] rożnych lat rożnym osobom wystawione* Mazowszanina J. Olszewskiego nad wariantem z bezokolicznikiem w prepozycji góruje nieznacznie wariant z imiesłowem. W badanej próbie pojawiło się łącznie 35 form czasu przyszłego złożonego, w tym 12 w postaci *robić będzie*,

7 w postaci *będzie robić* i 16 w postaci *będzie robił*, m.in.: *czynić nie będę* 98, *szukać będzie* 99; *będziem mieć* 103; *będę [się] domyślał* 418, *będę żył* 424.

W badanym fragmencie druku z 1650 r., *Kleynotach stołecznego miasta Krakowa abo kościołach [...] krotko opisanech* Pomorzanina P. H. Pruszcza, wystąpiły tylko 2 formy czasu przyszłego złożonego, obie z imiesłowem: *będzie[sz] umiał* [przedm. 5], *będzie [się] podobało* 40.

Każdy z wariantów występuje natomiast w *Żywocie Panny Maryi* z 1650 r., autorstwa A. S. Radziwiłła z Kresów północnych. W analizowanej próbie tekstu pojawiło się 7 konstrukcji typu *robić będzie*, 3 typu *będzie robić* i 5 typu *będzie robił*, łącznie 15 form czasu przyszłego złożonego, m.in.: *złorzeczyć będą* 230, *witać [się] będą* 340; *śłuchać będę* 122; *będą odpoczywały* 101, *będę wielbił* 196.

W *Trzydziestu przyczynach, dla których każdy [...] ma się odrażać od zboru tego, który arriańskim zowią* wydanych w 1652 r., autorstwa Wielkopolanina M. Cichowskiego, przeważa wariant z bezokolicznikiem w prepozycji (22 formy), następny pod względem liczby poświadczeń jest typ *będzie robił* (8 form), najmniej pojawiło się natomiast konstrukcji typu *będzie robić* (3 formy). Łącznie 33 przykłady czasu przyszłego złożonego, m.in.: *pytać będę* 99, *śły[żeć] będziecie* 110, *chwalić będą* 182; *będą [się] kręcić* 100; *będzie dziękowało* 168.

Do źródeł dodatkowych zaliczona została wydana w 1644 r. *Hierarchia abo o zwierzchności w cerkwi bożej* J. Dubowicza, autora pochodzącego z Kresów północnych. W badanym fragmencie wystąpiło łącznie 20 form czasu przyszłego złożonego, w tym 10 konstrukcji typu *robić będzie*, 2 typu *będzie robić* i 8 typu *będzie robił*, np.: *trwać będą* 44, *mówić będziemy* 217; *będą zbierać* 204; *będzie śmiał* 144, *będzie opowiadał* 144.

Drugie źródło pomocnicze stanowią kazania W. Pięłowskiego. Pojawiły się w nich 23 formy czasu przyszłego złożonego, w tym 14 konstrukcji typu *robić będzie*, 1 typu *będzie robić* i 8 typu *będzie robił*. W poszczególnych drukach wygląda to następująco: z *Rzeki pokoju y strumienia powodz sławy niosącego* z 1646 r., wyekscerpowano 11 form, w tym 4 konstrukcje typu *robić będzie*, 1 typu *będzie robić* i 6 typu *będzie robił*, m.in.: *świecić będą* [B4v], *plużyć będą* C2; *będziemy zazdrościć* [C3v]; *będą opowiadały* B2, *nie będę [się] zerzył* B2v. W *Kazaniu na pogrzebie [...] Jana Olbrachta Smoguleckiego* z 1650 r. wystąpiło 7 form, w tym 6 konstrukcji typu *robić będzie* i 1 typu *będzie robił*, np.: *wydawać [się] będziecie* B2v, *szkodzić nie będzie* [B4v], *żyć będzie[sz]* C3; *będę miał* C2. W wydanym w 1652 r.

Kazaniu na pogrzebie Mości Xiędza Zygmunta Cieleckiego użyto 5 form, w tym 4 konstrukcje typu *robić będzie* i 1 typu *będzie robił*: *trzymać będzie* A3, *strzelać będą* [B4], *exprobrować będzie* C, *Spiewać będą* C2; *będzie miał* A2.

W OIII wariant z bezokolicznikiem w prepozycji wystąpił w dziesięciu źródłach z jedenastu podstawowych, a także w obu źródłach uzupełniających, przy czym w sześciu źródłach podstawowych i dwóch dodatkowych przeważa nad pozostałymi wariantami. Typ *będzie robić* pojawił się w ośmiu źródłach podstawowych i w dwóch uzupełniających. W żadnym z tekstów nie zdobył jednak przewagi. Natomiast wariant typu *będzie robił* ma w tym okresie najwyższą ekstensję tekstową, pojawia się bowiem we wszystkich jedenastu źródłach podstawowych, w czterech przeważając, a w jednym występując jako forma wyłączna (poświadczona jednak zaledwie dwoma przykładami).

W OIV czas przyszły złożony pojawił się w dziewięciu tekstach podstawowych i jednym dodatkowym. Najstarsze spośród druków podstawowych są wydane w 1687 r. *Podniety nabożeństwa zakonnego* Wielkopolanina B. N. Wąsowskiego. W badanej próbie wystąpiło 9 form czasu przyszłego złożonego, w tym 6 konstrukcji typu *robić będzie* i 3 typu *będzie robił*, m.in.: *mianować się będą* 154, *pokładać będę* 210, *ciełzyć się będę* 218; *będzie[sz] miłował* 123, *będzie potrzebował* 220. Przeważa zatem wariant z bezokolicznikiem w prepozycji.

W następnym druku, *Żywotach Oycow, abo dzieiach y duchownych powieściach starcow, zakonników, pustelników wschodnich* z 1688 r., autorstwa Małopolanina S. Piskorskiego, między użyciem wariantu z bezokolicznikiem w prepozycji a z imiesłowem nie ma znacznej różnicy. Przykładów w postaci *robić będzie* pojawiło się 16, natomiast typu *będzie robił* 18. Łącznie 34 formy czasu przyszłego złożonego, np.: *żyć będziemy* 191, *pokutować będę* 330; *będę się bał* 104, *będzie[sz] czynił* 140, *będzie pragnął* 284.

Tymczasem w druku *Theologia zakonna człowieka zakonnego ucząca* z 1689 r. Małopolanina D. Bryknera widoczna jest dominacja wariantu z bezokolicznikiem w prepozycji. Łącznie wyekscerpowano z tego źródła 35 form czasu przyszłego złożonego, w tym 28 konstrukcji typu *robić będzie* i 7 typu *będzie robił*. Dodatkowo pojawiła się jedna forma typu imiesłów + *być*, m.in.: *starać się będę* 206, *cierpieć będziecie* 343, *wstydić się będzie[sz]* 348; *będę myślał* 60, *będzie [qdził]* 129.

Mniejsze rozbieżności w użyciu rywalizujących wariantów widać w druku *Geometra y architekt polski* z 1690 r. Wielkopolanina S. Solskiego. I tu jednak przeważa wariant z bezokolicznikiem w prepozycji. W analizowanym fragmencie pojawiło się 87 form czasu przyszłego złożonego, w tym 41 konstrukcji typu *robić będzie*, 11 typu *będzie robić* i 35 typu *będzie robił*, np.: *mieć będzie* 41, *zaciągać będę* 47; *będą zamykać* 59; *będzie* [padała 41, *będzie*]z obracał 151.

Z kolei w *Rozmowach Artaxessa y Ewandra, w których polityczne, moralne y naturalne uwagi zawarte* z 1694 r. Małopolanina S. H. Lubomirskiego więcej jest form z imiesłowem w postpozycji. Z badanej próby tekstu wyekscerpowano łącznie 23 formy czasu przyszłego złożonego, w tym 9 konstrukcji typu *robić będzie* i 14 typu *będzie robił*, m.in.: *chronić* [ię *będą* 133, *pracować będę* 457; *nie będzie wiedział* 110, *będziem musieli, nie będzie* re]pektował 438.

Względna równowaga między wariantami panuje natomiast w *Rocznych dzieiach koscielnych od roku Pańskiego 1198 az do lat naszych* z 1695 r. autorstwa Małopolanina J. Kwiatkiewicza. W analizowanym fragmencie pojawiło się 7 form czasu przyszłego złożonego, w tym 2 konstrukcje typu *robić będzie*, 2 typu *będzie robić* i 3 typu *będzie robił*, np.: *ieść będziemy* 3, *czcić będą* 768; *będą czynić* 768; *będę mowił* 770, *będzie* [taral]ię 771.

Znacznie wyraźniejsza przewaga form imiesłowowych występuje w *Czyszcju albo stanie dusz w czyscu cierpiących. Sposoby ratowania* z 1695 r., autorstwa M. Roa, przetłumaczonym przez S. Wdziekońskiego. Pojawiło się w nim 40 form czasu przyszłego złożonego, w tym 7 konstrukcji typu *robić będzie*, 10 typu *będzie robić* i 23 typu *będzie robił*, np.: *cierpieć będę* 716; *będą przebywać* 16, *będziemy prosić* 170; *będzie* trwał 3, *będzie*]z cierpiał 211.

Inna sytuacja panuje w *Kazaniach ktore sie na prędcie zebrać mogły* z 1697 r. Mazowszanina C. A. Załuskiego, gdzie dominuje wariant z bezokolicznikiem w prepozycji. Z badanej próby wyekscerpowanych zostało 50 form czasu przyszłego złożonego, w tym 39 konstrukcji typu *robić będzie*, 3 typu *będzie robić* i 8 typu *będzie robił*, m.in.: *plakać będziecie* 434, *brać będziemy* 661; *będą ogrzewać* 610; *będę czyniła* 219, *będzie*]z miał 643.

Z kolei w *Rozmyślaniach albo lekcji duchownej* z 1699 r. Mazowszanina T. Młodzianowskiego przeważa wariant z imiesłowem (72 formy), jednak konstrukcje z bezokolicznikiem w prepozycji pojawiają się również licznie (61 form), najmniej jest poświadczeń wariantu z bezokolicznikiem w postpozycji

(zaledwie 3 formy). Łącznie 136 form czasu przyszłego złożonego, np.: *będzie|z błagała* 16, *będę należał* 19; *widzieć nie będziemy* 17, *czekać będę* 18; *będą przychodzić* 9.

Źródło dodane do kanonu jako uzupełniające, *Droga do Domu wieczności* pochodzącego z Kresów północnych M. Bujnowskiego, wyszło drukiem w 1688 r. Pojawiło się w nim 38 form czasu przyszłego złożonego, w tym 32 konstrukcje typu *robić będzie* i 6 typu *będzie robił*, m.in.: *leżeć będę* 31, *skrobać będą* 39, *mieć będziemy* 329; *będzie kradł* 55, *będę służył* 269.

W OIV wariant typu *robić będzie* wystąpił we wszystkich dziewięciu tekstach podstawowych i jednym dodatkowym, uzyskując przewagę w pięciu źródłach łącznie z uzupełniającym. Typ *będzie robić* pojawił się zaledwie w pięciu drukach, w żadnym nie zdobywając przewagi. Tymczasem znaczne jest użycie wariantu *będzie robił*, który wystąpił w dziewięciu źródłach podstawowych i dodatkowym, przeważając w pięciu tekstach kanonu podstawowego. Pojawiła się także jedna forma typu *robił będzie*.

Formy czasu przyszłego złożonego wystąpiły w OV w jedenastu drukach. Najstarszym z nich jest *Krótką Annotacya Seymów Warszawskich, Grodzieńskich, także Elekcyi y Koronacyi Nayiasniejszych Królów Ichmościów Polskich* z 1740 r., napisana przez F. Pułaskiego. W badanej próbie przeważają formy z bezokolicznikiem w prepozycji typu *robić będzie* (4 przykłady), obok nich pojawiła się 1 forma z imiesłowem typu *będzie robił*. Łącznie 5 form czasu przyszłego złożonego: *radzić będą* P_v, *brać się będzie* R, *zołtawać będą* S₂, *determinować będą* S_{2v}; *będzie mogła* P_{2v}.

W następnym druku, wydanej w 1743 r. druku *Informacya matematyczna rozumnie ciekawego Polaka swiat cały, niebo y ziemie, y co na nich iest w trudnych kwestyach y praktyce iemuż ułatwiająca* Małopolanina W. Bystrzonowskiego również dominują konstrukcje typu *robić będzie*, których wyekscerpowano z analizowanego fragmentu 18. W znacznie mniejszej ilości występują warianty opozycyjne typu *będzie robić* (1 forma) i *będzie robił* (2 formy). Łącznie pojawiło się 21 form czasu przyszłego złożonego, m.in.: *trwać będzie* 123, *mieć będzie|z* 126, *znać będzie* 128; *będzie znać* 128; *będą się wracały* 125.

Podobnie wygląda sytuacja w *Kazaniach moralnych na niektóre święta* z 1743 r. autorstwa G. Wąsowskiego. Pojawiło się w nich 17 form czasu przyszłego złożonego, w tym 13 konstrukcji typu *robić będzie*, 1 typu *będzie robić* i 3 typu

będzie robił, np.: *szukać będziemy* 3, *świadczyć będę* 53, *siedzieć będą* 126; *nie będziecie zgromadzać* 123; *będzie w[tydził]* 12.

Przewaga wariantu z bezokolicznikiem w prepozycji widoczna jest także w wydany w 1745 r. *Obrocie całego roku kazaniami niedzielnymi ku wieczności skierowanym* R. Czaszyńskiego. Nie jest tu jednak już tak wyraźna, jak w poprzednich drukach. Z analizowanego fragmentu wyekscerpowano 20 konstrukcji typu *robić będzie*, aż 17 typu *będzie robił* i tylko 2 typu *będzie robić*. Łącznie 39 form czasu przyszłego złożonego, m.in.: *sprzyiać będę* 108, *stać będą* 357; *będzie[*z*] widział* 103, *będzie[*z*] pełnił* 355; *będą [i]ę [trachać]* 227.

Tymczasem w druku *Historia luterska o początkach y roskrzewieniu się tej sekty oraz nie ktore rewolucye w sobie zawieraiąca* z 1745 r., autorstwa J. Poszakowskiego pochodzącego z Kresów północnych, więcej jest poświadczeń wariantu z imiesłowem niż z bezokolicznikiem. W badanej próbie pojawiło się 26 form czasu przyszłego złożonego, w tym 7 konstrukcji typu *robić będzie*, 6 typu *będzie robić* i 13 typu *będzie robił*, np.: *martwić będziecie* 332, *nie będziecie chować* 151; *będziecie jedli* 150, *będą się trzymali* 157, *będzie działo się* 477.

Natomiast w *Probach nieomylnych ducha prawdziwie zakonnego* z 1746 r. J. Kobielskiego, autora z Kresów południowych, ponownie dominuje typ *robić będzie*. Form w tej postaci wyekscerpowano z obserwowanej części druku 32, podczas gdy wariant typu *będzie robił* pojawił się w 8 formach. Łącznie 40 form czasu przyszłego złożonego, m.in.: *goręć będę* [189], *obrażać będę* [194], *miiiać będzie[*z*]* 113; *będzie dyktowała* 45, *będzie chło[stał]* [215].

Wariant z bezokolicznikiem w prepozycji wyprzedza pozostałe także w *Roku odkupienia. Roku dniami męki Jezusowej wymierzonym* z 1747 r. M. Sikorskiego z Kresów południowych. W analizowanym fragmencie konstrukcji typu *robić będzie* pojawiło się 24, wobec 7 typu *będzie robił*, łącznie 31 form czasu przyszłego złożonego, np.: *zawierać będzie* 88, *starać [i]ę będziemy* 173, *mierzyć będę* 174; *nie będę oczekiwał* 33, *będziemy wiedzieli* 172.

Analogiczna sytuacja panuje w *Medyku domowym* S. Beimlera przetłumaczonym przez J. J. Jelonka i wydany w 1749 r. Z obserwowanego fragmentu wyekscerpowano 36 form typu *robić będzie* i 3 typu *będzie robił*. Łącznie 39 form czasu przyszłego złożonego, m.in.: *zachowywać będzie[*z*]* 159, *miarkować będzie[*z*]* 176, *wyciągać będzie* 548; *będzie [i]ę zdało* 405, *będzie[*z*] miał* 503.

Z kolei w druku: *Konsolacya filozofii* A. M. T. S. Boethiusa, w tłumaczeniu K. Wielopolskiego, który ukazał się w 1750 r., dominuje wariant z imiesłowem. Form tego typu pojawiło się w źródle 28, konstrukcji typu *robić będzie* jedna, a *będzie robić* 4. Łącznie 33 formy czasu przyszłego złożonego, m.in.: *niebędę mniemał* 63, *będę sięgała* 97, *będzie*[z *się wracał* 461; *trwać nie będzie* 16; *będą się zdawać* 381.

W dwóch następnych drukach przeważa ponownie wariant z bezokolicznikiem w prepozycji. W *Inflantach w dawnych swych [...] dziejach [...]* zebranych związanego z tym regionem J. A. Hylzena wystąpiło 17 form czasu przyszłego złożonego, w tym 14 konstrukcji typu *robić będzie* i 3 typu *będzie robił*, np.: *umierać będzie* 207, *pokonywać będą* 226, *dawać będziemy* 231; *będą mogli* 226, *nie będzie mieli* 236.

Natomiast w *Kazania na solennych pogrzebach* J. Leguckiego z 1750 r. pojawiło się 61 form czasu przyszłego złożonego, w tym 54 konstrukcje typu *robić będzie*, 1 typu *będzie robić* i 6 typu *będzie robił*, m.in.: *komparować będą* 113, *wiekować będą* 248, *zdobić nie będą* 384; *będą wierzyć* 113; *będę widział* 229.

W OV wariant typu *robić będzie* pojawił się we wszystkich jedenastu źródłach, uzyskując przewagę nad pozostałymi wariantami aż w dziewięciu. Tymczasem formy typu *będzie robić* wystąpiły zaledwie w sześciu z jedenastu tekstów, w żadnym nie górując, a wariant *będzie robił* wprowadzie we wszystkich, przeważając jednak tylko w dwóch.

Przedstawienie stanu w źródłach pozwala zauważyć, że ekstensja tekstowa poszczególnych wariantów zmienia się w ciągu doby średniopolskiej. Szczegółowe dane zawiera tabela nr 147.

Okres	Łączna liczba źr.	Liczba źr. poświadczających <i>robić będzie</i>	Liczba źr. poświadczających <i>będzie robić</i>	Liczba źr. poświadczających <i>będzie robił</i>
OI	6	5	6	6
OII	10	10	9	10
OIII	11	10	8	11
OIV	9	9	5	9
OV	11	11	6	11
OI-OV	47	44	35	47

Tabela nr 147. Ekstensja tekstowa wariantów: *robić będzie* || *będzie robić* || *będzie robił* czasu przyszłego złożonego.

Konstrukcja typu *robić będzie*, niewystępująca początkowo w każdym źródle, w od OII jest już bardzo rozpowszechniona. Tymczasem wariant z bezokolicznikiem w postpozycji (typu *będzie robić*) choć w OI pojawia się bezwyjątkowo, to jego ekstensja w późniejszych przekrojach synchronicznych znacznie spada. Jedynie wariant *będzie robił* utrzymuje się na stałym poziomie w źródłach, widać więc, że jest wariantem mocno oponującym się w języku, nie zaś formą regresywną.

Podsumowanie

W dobie średniopolskiej występowały trzy warianty czasu przyszłego złożonego: z bezokolicznikiem w prepozycji typu *robić będzie*, z bezokolicznikiem w postpozycji typu *będzie robić* i z imiesłowem typu *będzie robił*. Zaledwie raz pojawia się wariant z imiesłowem w odwrotnym szyku typu *robił będzie*. Przez cały badany okres widoczne jest ograniczanie typu *będzie robić* i silna rywalizacja pozostałych typów: *robić będzie* i *będzie robił*. W początkowym okresie wariant *będzie robić* miał jeszcze wiele poświadczeń, rywalizując przede wszystkim z typem imiesłowowym. Dominował głównie w liczbie mnogiej, rzadziej pojawiał się w liczbie pojedynczej, ustępując w niej konstrukcjom imiesłowowym. Ekstensja tekstowa tego wariantu wynosiła wówczas 100%. Wykorzystywano je zarówno w drukarni F. Unglera, jak i M. Scharffenberga, w drugiej nawet częściej niż pozostałe konstrukcje czasu przyszłego. Wycofywanie wariantu *będzie robić* z języka zaczęło się w OII i następowało w tym i następnym okresie dość gwałtownie. Zanikał on szybciej w liczbie pojedynczej niż mnogiej, w liczbie pojedynczej najsilniej trzymając się w osobie 3. Jeszcze w OII regresywny typ *będzie robić* jest stosowany przez każdą z obserwowanych drukarni, ale nie pojawia się we wszystkich źródłach. W OIII zaledwie sporadycznie pojawia się w źródłach wielkopolskich i południowokresowych, częściej w północnokresowych i mazowieckich. Stosowany jest wprawdzie przez prawie wszystkie drukarnie, lecz jako wariant najrzadszy, w jednej oficynie, leszczyńskiej D. Vetterusa, nie został użyty wcale. W OIV i OV wypieranie konstrukcji typu *będzie robić* postępuje już znacznie wolniej. Poświadczone są w tych okresach przez tylko nieco ponad połowę druków. Najsilniej utrzymują się w tekstach północnokresowych, natomiast w OV nie występują w ogóle w źródłach z Wielkopolski. W OIV używa ich jeszcze pięć z siedmiu oficyn, w OV pięć z ośmiu. Pod koniec doby średniopolskiej jest to już wariant reliktowy.

Równocześnie ścierały się ze sobą warianty typu *robić będzie* i *będzie robił*. W OI konstrukcje typu *będzie robił* dominowały w liczbie pojedynczej, w której opozycje *robić będzie* pojawiało się sporadycznie. Natomiast w liczbie mnogiej oba warianty były rzadkie, choć zdecydowanie częściej występował typ *robić będzie*. Konstrukcje te w OI nie mają równej ekstensji tekstowej – w każdym druku występuje wariant z imiesłowem, tymczasem wariant z bezokolicznikiem w prepozycji pojawia się w pięciu na sześć tekstów. Również w użyciu wariantów przez drukarnie widać przewagę w tym okresie konstrukcji imiesłowowych, w jednej oficynie wariant ten jest nawet najczęściej stosowanym, podczas gdy typ *robić będzie* w obu tłoczniach wykorzystywany jest najrzadziej. W OII zaobserwować można szybkie tempo rozprzestrzeniania się wariantu z bezokolicznikiem w prepozycji. Jego użycie zwiększa się w obu liczbach, najgwałtowniej w 1. i 2. osobie, w 3. nieco wolniej. Równocześnie w liczbie pojedynczej spada użycie wariantu z imiesłowem, a w mnogiej, przede wszystkim w 3. osobie, nieznacznie narasta. Konstrukcje te występują ponadto od OII jako jedyne w połączeniach z czasownikami modalnymi. Narastanie typu *robić będzie* uwidacznia się także w jego ekstensji tekstowej: pojawia się już w każdym badanym druku i przeważa w znacznej ich liczbie. Jest również od tego okresu najczęściej stosowanym wariantem przez drukarnie. Nie widać natomiast wyraźniejszego zróżnicowania regionalnego. Najsilniej warianty typu *robić będzie* i *będzie robił* ścierają się w OIII i OIV. Widoczne jest to zwłaszcza w liczbie pojedynczej, w której przeważają tylko nieznacznie konstrukcje imiesłowowe. Tymczasem w liczbie mnogiej dominuje wyraźnie typ z bezokolicznikiem w prepozycji. Ekstensja tekstowa wariantów w OIII wciąż nie jest równa, typ *robić będzie* występuje w dziesięciu z jedenastu źródeł, ale od OIV oba warianty poświadczone są przez wszystkie badane druki. W OIII powiększają się różnice między odmiankami regionalnymi. W tekstach małopolskich i południowokresowych występuje więcej przykładów typu *robić będzie*, w wielkopolskich, północnokresowych i mazowieckich *będzie robił*. Zmniejszają się one jednak w OIV, kiedy w tekstach ze wszystkich regionów nieznacznie przeważa typ *robić będzie*, w mazowieckich nawet dominuje. W OV ponownie zwiększa się tempo narastania wariantu z bezokolicznikiem w prepozycji. Pojawia się on we wszystkich badanych tekstach, przeważa też w większości odmianek regionalnych (małopolskiej, wielkopolskiej, północno- i południowokresowej) i dominuje w użyciu siedmiu z ośmiu drukarni. Tymczasem wariant z imiesłowem

przeważa w tekstach mazowieckich i warszawskiej drukarni oo. pijarów. Dość licznie jest też poświadczony w odmianie północnokresowej.

3.2. Wnioski

W czasie przyszłym złożonym widoczna jest w dobie średniopolskiej rywalizacja między trzema wariantami różniącymi się szykiem i składem komponentów. Wariantem progresywnym jest typ ze słowem posiłkowym w prepozycji i odmienianym czasownikiem w postaci bezokolicznika, regresywne są warianty ze słowem posiłkowym w postpozycji oraz odmienianym czasownikiem w postaci bezokolicznika bądź imiesłowu czasu przeszłego. Wszystkie trzy warianty zostały odziedziczone z doby staropolskiej, w której widoczne już było ich silne ścieranie się. Doba średniopolska stanowi dla nich stan przejściowy.

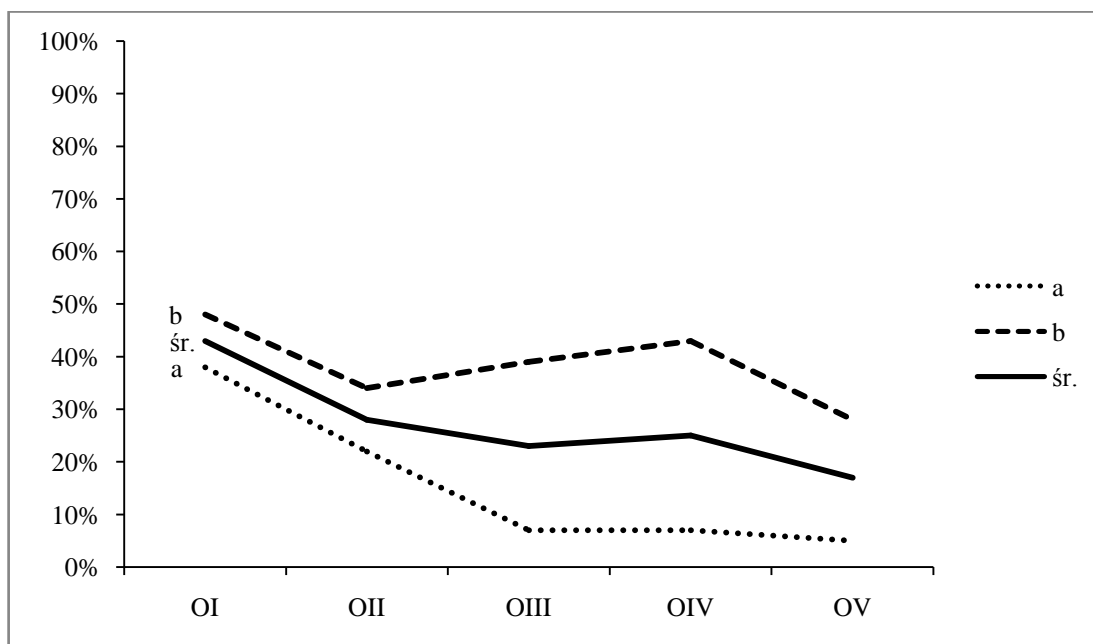
Początek doby średniopolskiej

Koniec doby średniopolskiej

Brak normy, przewaga form z imiesłowem.

Brak normy, dominacja form z bezokolicznikiem i słowem posiłkowym w postpozycji.

Proces ten dokonuje się przede wszystkim pod wpływem tendencji do semantyzacji, wsparty jest jednak również działaniem tendencji do upraszczania systemu. Wycofywanie wariantów w dobie średniopolskiej regresywnych, typu *będzie robić* i *będzie robił*, przedstawia wykres nr 5.

Wykres nr 5. Wycofywanie form regresywnych: a) będzie robić, b) będzie robił, średnia (śr.)

Zanikanie form regresywnych przebiega szybciej na odcinku OI-OII. W tym czasie wycofywane są oba warianty. W późniejszych okresach widać pewne rozbieżności. Wycofywanie typu *będzie robić* postępuje w tym samym tempie do OIII, następnie wyhamowuje i ponownie, ale już nieznacznie, przyspiesza między OIV a OV. Tymczasem typ *będzie robił* między OII a OIV narasta i dopiero od OIV ponownie zaczyna zanikać.

4. Zróżnicowanie regionalne procesów normalizacyjnych

W przedstawieniu zróżnicowania regionalnego brane są pod uwagę okresy OII-OV. Wyłączony zostaje OI ze względu na monopol w tym okresie małopolskiego ośrodka wydawniczego. Każdorazowo obserwowane są tylko te regiony, które miały istotny wkład w produkcję wydawniczą kraju, zatem Mazowsze nie pojawia się w wyliczeniach dla OII, a Kresy południowe w OII i OV.

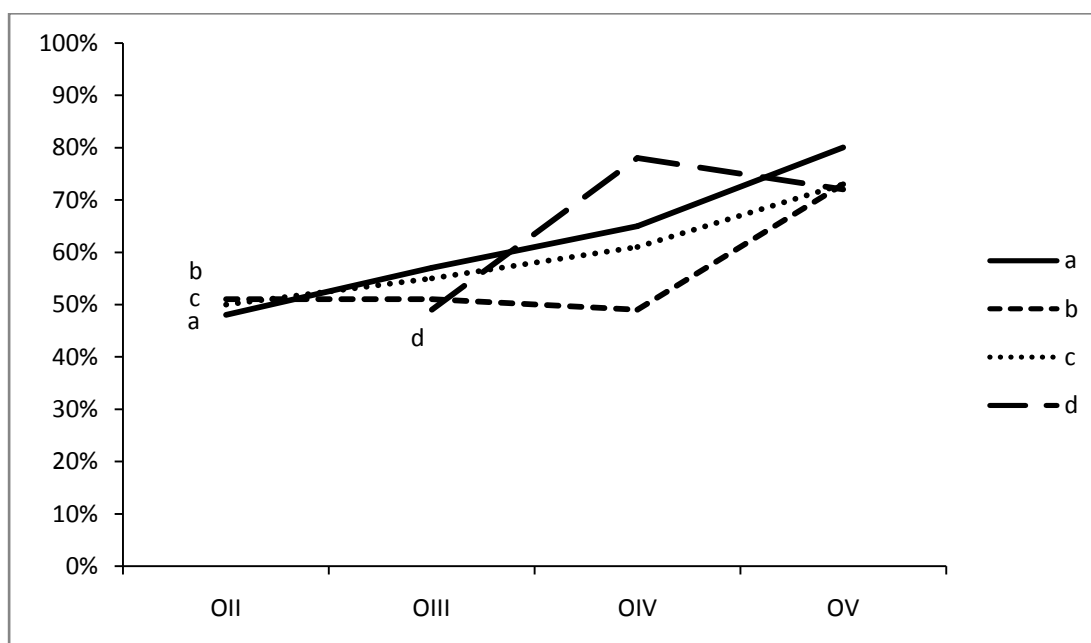
W celu przedstawienia zróżnicowania regionalnego polszczyzny literackiej doby średniopolskiej wzięte zostały pod uwagę procesy, w których obszerny materiał pozwala na obserwację różnic międzyregionalnych:

1. 1. osoba pl czasu teraźniejszego: wariant progresywny *-my*, regresywny *-m*, np. *widzimy* || *widzim*.
2. 1. osoba pl czasu teraźniejszego koniugacji IV: wariant progresywny *-emy*, regresywny *-imy* (*-ymy*), np. *widziemy* || *widzimy*.
3. Czasowniki typu *dawać*, *stawać* i, osobno, z rdzeniem *-znaw-* (koniugacja III): wariant progresywny *-aje*, *-ajesz* (koniugacja III klasa IV), regresywny *-awam*, *-awasz* (koniugacja III kl. I A), np. *daję* || *dawam*.
4. 1. i 2. osoba czasownika *być*: wariant progresywny syntetyczny, regresywne analityczny pełny i eliptyczny, np. *jestem* || *żem jest*, *żem*.
4. Enklityka werbalna w czasie przeszłym: wariant progresywny z enklityką werbalną dołączoną do imiesłowu, regresywny z ruchomą enklityką werbalną, np. *byłem* || *żem był*.
5. 1. osoba pl czasu przeszłego: wariant progresywny *-śmy*, regresywny *-chmy*, np. *robiliśmy* || *robilichmy*.
6. Szyk elementów czasu zaprzeszłego: wariant progresywny ze słowem posiłkowym w postpozycji, regresywny ze słowem posiłkowym w prepozycji, np. *widział był* || *był widział*.
7. Czas przyszły złożony: wariant progresywny ze słowem posiłkowym w postpozycji i bezokolicznikiem, regresywne ze słowem posiłkowym w prepozycji i odmienianym czasownikiem w postaci bezokolicznika lub imiesłowu, np. *robić będzie* || *będzie robił*, *będzie robić*

Użycie form ekspansywnych w poszczególnych regionach waha się w ciągu doby średniopolskiej. Na początku zróżnicowanie nie jest znaczne, w kolejnych okresach

zwiększa się. Maleje ponownie pod koniec doby średniopolskiej, pozostawiając wyraźny podział na 2 grupy: 1. południe, tj. Małopolska wraz z Kresami południowymi; 2. północ, tzn. Wielkopolska, Mazowsze i Kresy północne.

W OI największe nasilenie form ekspansywnych widoczne jest w Wielkopolsce (51%), następnie na Kresach północnych (50%), najmniejsze natomiast w Małopolsce (48%). Różnice te nie są jednak znaczne. W OII największe jest na nieobserwowanych wcześniej Kresach południowych (59%), w Małopolsce (57%), nieco mniejsze na Kresach północnych (55%), jeszcze mniejsze w Wielkopolsce (51%), a najmniejsze na Mazowszu, które dopiero teraz włączyło się w produkcję wydawniczą kraju. W OIV największe jest na Mazowszu (78%), następnie w Małopolsce (65%), na Kresach północnych (61%), najmniejsze zaś w Wielkopolsce (49%). W OV największe na, ponownie włączonych do obliczeń, Kresach południowych (90%), następnie w Małopolsce (80%), na Kresach północnych i w Wielkopolsce (po 73%) i nieznacznie tylko mniejsze na Mazowszu (72%). Rozwój wariantów progresywnych w podziale na regiony, z wyłączeniem Kresów południowych, przedstawia wykres nr 6.

Wykres nr 6. Rozwój wariantów progresywnych w podziale na regiony: a) Małopolska, b) Wielkopolska, c) Kresy północne, d) Mazowsze

Na tle pozostałych regionów wybijają się (nieujęte na wykresie) Kresy południowe, w których w OIII i OV natężenie wariantów progresywnych jest największe. Bardzo postępową jest w dobie średniopolskiej również Małopolska. W OII ma wprawdzie

najmniejsze natężenie wariantów progresywnych, jednak w następnych okresach wysuwa się na prowadzenie, ustępując w OIV jedynie Mazowszu. Narastanie wariantów progresywnych w tej dzielnicy postępuje równomiernie, przyśpiesza dopiero między OIV a OV, wyprzedzając w sposób wyraźny pod koniec doby średniopolskiej pozostałe regiony z wyjątkiem Kresów południowych. Gwałtowne zmiany widoczne są w mazowieckiej odmianie języka literackiego. W okresie, gdy włącza się w produkcję wydawniczą, charakteryzuje tę odmiankę niskie natężenie wariantów progresywnych. W OIV jednak gwałtownie wzrasta i Mazowsze wyprzedza pozostałe regiony, by w OV ponownie spaść na ostatnie miejsce, choć z minimalną tylko różnicą względem Kresów północnych i Wielkopolski. Falowanie zaobserwować można także w przypadku Wielkopolski, która na początku ma wprawdzie najwięcej poświadczeń wariantów progresywnych, ale w późniejszych okresach znacznie odbiega od stanu w pozostałych regionach i dopiero w OV zbliża się do Kresów północnych i wyprzedza minimalnie Mazowsze.

W oparciu o nasilenie wariantów progresywnych w poszczególnych odmiankach regionalnych języka literackiego za najbardziej postępowy region można uznać w dobie średniopolskiej Małopolskę, następnie Mazowsze, Kresy północne i Wielkopolskę. W związku z tym, że druki z Kresów południowych pojawiają się wyłącznie w OIII i OV, regionu tego nie zestawiono z pozostałymi. Jednak w obu okresach, w których się pojawia, sytuuje się przed Małopolską, jest więc dzielnicą bardzo postępową.

Na tle całej doby średniopolskiej najbardziej interesującym okresem wydaje się OIV, kiedy znacznie wzrasta zróżnicowanie regionalne. Największe nasilenie wariantów progresywnych widoczne jest w tym czasie na Mazowszu, znacznie mniejsze w Małopolsce i na Kresach północnych, a najmniejsze w Wielkopolsce, w której spada nawet w odniesieniu do poprzedniego okresu. Od tego momentu widać także zmianę polegającą na zmniejszeniu się nasilenia wariantów progresywnych na Mazowszu, a wzroście tempa narastania form progresywnych w Małopolsce, na Kresach północnych i w Wielkopolsce.

III. Zakończenie

Przeprowadzona analiza trzynastu procesów przebiegających w czasie teraźniejszym i przyszłym prostym, przeszłych i przyszłym złożonym pokazała, że doba średniopolska stanowi czas likwidowania wariantywności odziedziczonej z poprzedniego okresu i kształtowania się nowej normy. Normalizacja nie przebiegała jednak równomiernie we wszystkich procesach, widać także jej zmienność w poszczególnych okresach doby średniopolskiej. Jeśli weźmie się pod uwagę stan normalizacji na początku i na końcu doby średniopolskiej, zarysowują się cztery grupy procesów.

Pierwszą grupę stanowią te, w których obserwować można wycofywanie starej normy i wprowadzanie nowej. Dołączone tu zostały także zmiany zachodzące w pojedynczych leksemach: *żyć* i *rósć* (*rosnąć*), których rozwój przebiega bardzo podobnie. Znajdują się w niej zatem następujące procesy:

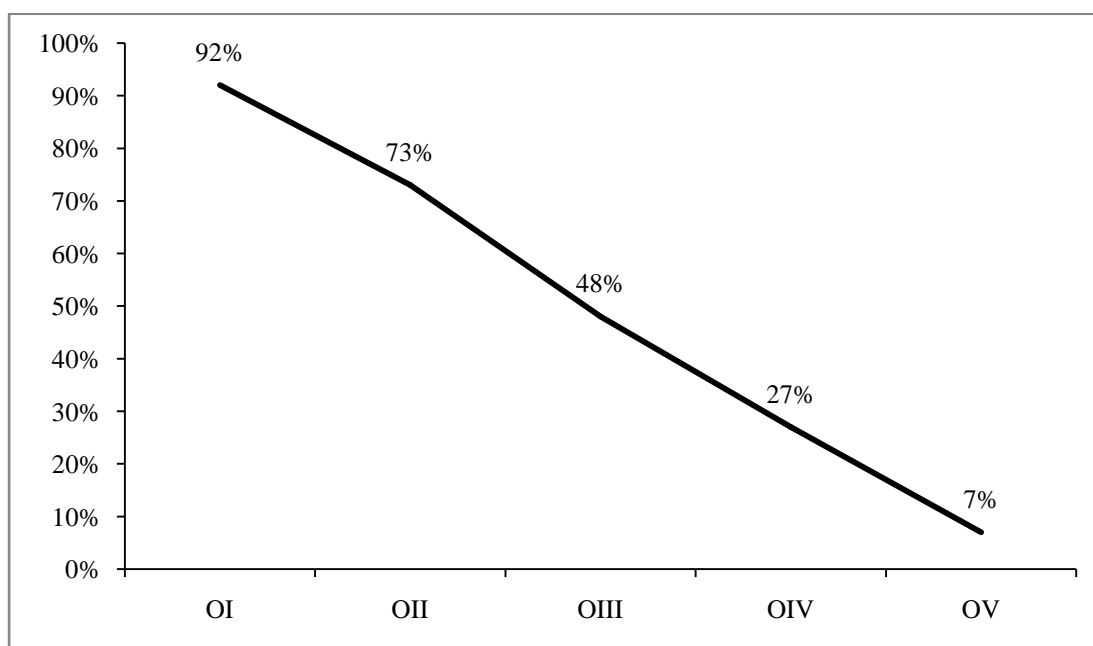
- 1) 1. osoba pl czasu teraźniejszego koniugacji IV: wariant progresywny *-emy*, regresywny *-imy* (*-ymy*), np. *widziemy* || *widzimy*.
- 2) Czasowniki typu *dawać*, *stawać* i z rdzeniem *-znaw-* (koniugacja III): wariant progresywny *-aje*, *-ajesz* (klasa IV), regresywny *-awam*, *-awasz* (III kl. I A), np. *daję* || *dawam*.
- 3) 1. sg i 3. pl czasowników koniugacji I z tematem zakończonym na spółgłoskę wargową: wariant progresywny *-'e*, *-'a*, regresywny *-e*, *-a*, np. *zowieę*, *żywieę* || *zowę*, *żywę*.
- 4) Czasownik *żyć* i pochodne: wariant progresywny *żyje*, regresywny *żywie*.
- 5) Czasownik *rósć* (*rosnąć*) i pochodne: wariant progresywny *rośnie*, regresywny *roście*.

Część par wariantywnych została odziedziczona jeszcze z doby staropolskiej: *-imy* (*-ymy*) || *-emy*, *dawa*, *stawa* || *daje*, *staje*. Natomiast opozycje *-znaje* || *-znawa*, *żyje* || *żywie* i *rośnie* || *roście* pojawiły się w dobie średniopolskiej, wpisują się jednak i one w ogólniejsze tendencje, widoczne już w staropolszczyźnie, jak zastępowanie w czasownikach wielokrotnych morfemu *-wa-* przez *-aj-*.

Proces	Początek doby średniopolskiej	Koniec doby średniopolskiej
1)	Normą jest <i>-imy</i> (<i>-ymy</i>), jest to etap niepełnej normalizacji.	Panuje nowa norma <i>-emy</i> , znajduje się na etapie niepełnej normalizacji.
2)	Normą jest <i>-awa</i> , w przypadku form typu <i>dawa</i> i <i>stawa</i> jest to niepełna normalizacja, dla form z rdzeniem <i>-znaw-</i> pełna.	Panuje nowa norma <i>-aje</i> , na etapie pełnej normalizacji w przypadku form typu <i>daje</i> , <i>staje</i> , niepełnej w przypadku form z rdzeniem <i>-znaw-</i> .
3)	Panuje stara norma typu <i>-ę</i> , <i>-ą</i> .	Panuje nowa norma <i>-'ę</i> , <i>-'ą</i> , brak form zakończonych na <i>-ę</i> , <i>-ą</i> .
4)	Panuje stara norma <i>żywie</i> .	Panuje bezwyjątkowo nowa norma <i>żyje</i> .
5)	Panuje stara norma <i>roście</i> .	Panuje nowa norma <i>rośnie</i> , etap niepełnej normalizacji.

Na uwagę zasługuje fakt, że są to wyłącznie procesy zachodzące w czasie teraźniejszym i przyszłym prostym. Wywołane zostały zarówno działaniem tendencji do upraszczania systemu (*-aje*, *-'ę/-'ą*, *rośnie*), jak i tendencji do uwydatniania opozycji (*żyje*). W *-emy* działała prawdopodobnie tendencja do uwydatniania kontrastów wsparta przez tendencję do upraszczania systemu.

Przebieg tych procesów w dobie średniopolskiej uwidacznia średnia zanikania form regresywnych (wykres nr 7).

Wykres nr 7. Średnia wycofywania form regresywnych grupy 1.

Linia zaniku form opada systematycznie przez wszystkie okresy. Najwolniej zachodzą zmiany między OI a OII, najszybciej między OII a OIII. Różnice te są jednak niewielkie, maksymalnie wynoszą 6%. Przyczyną wolniejszego tempa między OI a OII jest odmienny czas rozpoczęcia procesów. Od samego początku doby średniopolskiej widoczne jest gwałtowne wypieranie wariantów inercyjnych w czasownikach typu *dawać*, *stawać*, 1. sg i 3. pl czasowników koniugacji I z tematem zakończonym na spółgłoskę wargową oraz czasownika *żyć*. Natomiast dopiero od OII zaczynają zanikać formy zakończone na *-imy* (*-ymy*) w 1. os. pl czasu teraźniejszego koniugacji IV i formy koniugacji I czasownika *rósć* (*rosnąć*). W obu tych procesach widoczny jest wcześniej niewielki wzrost regresywnego wariantu. Jako ostatnie (od OIII) wycofują się formy typu *poznawa*, początkowo proces ten przebiega głównie w źródłach mazowieckich.

Wspólną cechą procesów należących do grupy pierwszej jest ich gwałtowny przebieg w początkowym stadium wypierania form regresywnych. Zwalniają dopiero, gdy wariant progresywny osiągnie etap niepełnej normalizacji bądź się do niego wyraźnie zbliży. W formach typu *dawać* i *stawać* następuje to już w OII, w przypadku *-imy* || *-emy* w OIV, w *-ę/-ą* || *-ę/-a* oraz *żyje* || *żywie* w OIII. Momentu takiego nie widać w najpóźniejszym procesie, dokonującym się w czasownikach typu *poznawać*, a także w czasowniku *rósć* (*rosnąć*). Dalsze postępowanie procesów normalizacyjnych hamowane jest często czynnikami leksykalnymi bądź regionalnymi (a czasami jednymi i drugimi). Większość wariantów regresywnych nie zostaje w dobie średniopolskiej całkowicie wyparta z języka literackiego. Regresywne *-awam* utrzymuje się licznie w formach czasownika *stawać*, sporadycznie pojawiając się też w pochodnych od niego. Nie znikają również z języka literackiego wraz z końcem doby średniopolskiej formy typu *poznawa* ani końcówka *-imy* (*-ymy*), która w dobie nowopolskiej ponownie zaczęła się szerzyć. W OV występują także pojedyncze przykłady dawnej odmiany czasownika *rósć* (*rosnąć*). Usunięte natomiast zostają inercyjne postaci czasownika *żyć* oraz niewyrównane formy 1. sg i 3. pl czasowników koniugacji I z tematem na spółgłoskę wargową objęte wyrównywaniem paradygmatu (nie ma ich już w OIV).

Druga grupa obejmuje tylko jeden proces, w którym obserwuje się doprowadzenie do końca normalizacji rozpoczętej w dobie średniopolskiej:

1) 1. os. pl czasu teraźniejszego: wariant progresywny *-my*, regresywny *-m*, np. *widzimy* || *widzim*.

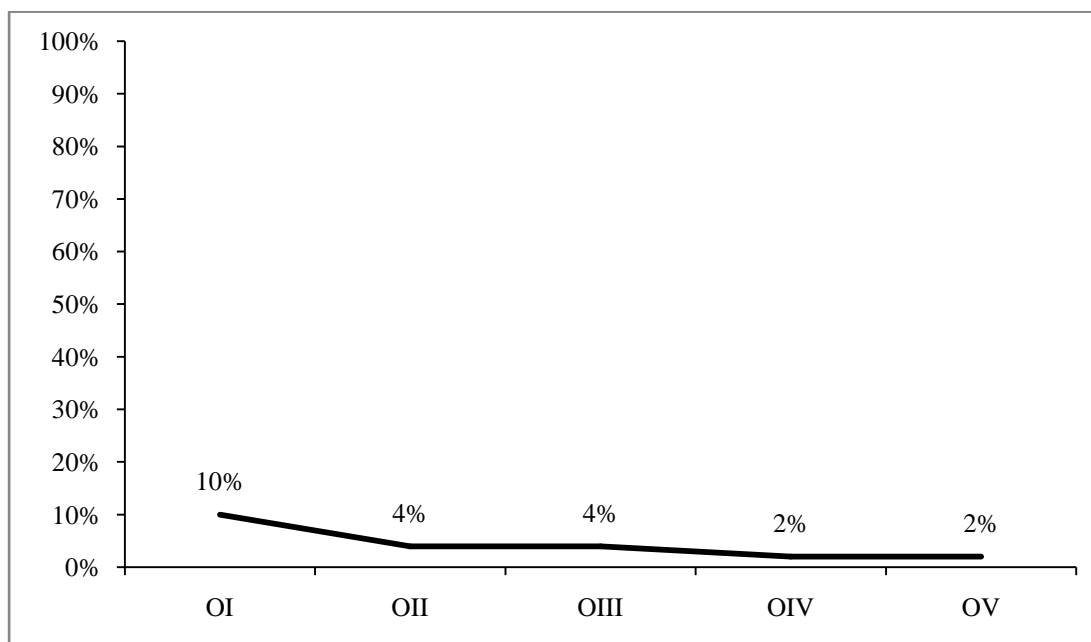
Początek doby średniopolskiej

Koniec doby średniopolskiej

Normą jest *-my*, ale jest to jeszcze niepełna normalizacja.

Normą jest *-my*, jest to pełna normalizacja, jednak *-m* sporadycznie wciąż się pojawia.

Zmiana krótkiego *-m* na dłuższe *-my* jest wynikiem tendencji do uwydatniania opozycji. Przebieg zanikania formy regresywnej przedstawia wykres nr 8.

Wykres nr 8. Średnia wycofywania form regresywnych grupy 2.

Linia zaniku i tu opada systematycznie. Najszybciej proces postępuje między OI a OII, następnie zwalnia, a chwilami wydawałoby się nawet, że jest zastój. Liczby bezwzględne pokazują jednak ciągłe ograniczanie wariantu regresywnego. Niewielkie przyspieszenie widać ponownie między OIII a OIV. Znacznie zmniejsza się w tym czasie ekstensja tekstowa wariantu regresywnego. Wypieranie wariantu hamowane jest czynnikami leksykalnymi i regionalnymi. Końcówka *-m* do końca doby średniopolskiej występuje w źródłach z każdej dzielnicy, ale najsilniej oponuje się do OIV w północnokresowych.

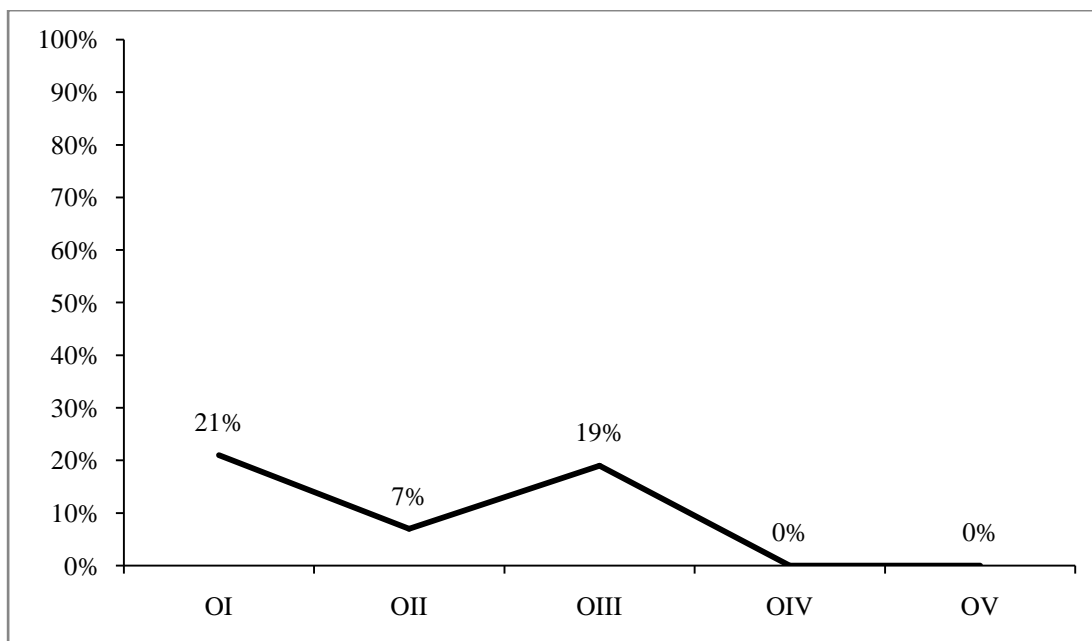
Do trzeciej grupy należą procesy, w których dokonuje się w dobie średniopolskiej ustabilizowanie zachwianej normy. Dotyczy to:

- 1) 1. sg i 3. pl czasowników koniugacji I z tematem zakończonym na *-r-*: wariant progresywny *-rę/-rą*, regresywny *-rzę/-rza*, np. *bierzę, bierzą* || *biore, biorą*.
- 2) 1. os. pl czasownika *być*: wariant progresywny *-śmy*, regresywny *-chmy*, np. *jesteśmy* || *jestechmy*.
- 3) 1. osoba pl czasu przeszłego: wariant progresywny *-śmy*, regresywny *-chmy*, np. *robiliśmy* || *robilichmy*.

Są to opozycje nowe, końcówka *-chmy* w czasie przeszłym pojawia się u progu doby średniopolskiej, a do odmiany czasownika *być* w czasie teraźniejszym przenosi się w wieku XVI. Nieznacznie tylko starszy jest wariant z wyrównaną spółgłoską tematową typu *bierzę, bierzą*. Pierwsze przykłady takiego użycia występują w XV w. Wymienione innowacje nie utrzymują się długo w języku literackim. Wynik przeprowadzonej analizy przedstawiony został poniżej.

Proces	Początek doby średniopolskiej	Koniec doby średniopolskiej
1)	Brak normy, przeważa <i>-rzę, -rza</i> .	Normą jest <i>-rę, -rą</i> , brak wyrównanych <i>-rzę, -rza</i> .
2)	Normą jest <i>-śmy</i> , na etapie pełnej normalizacji, dopiero w OII pojawiają się w materiale formy zakończone na <i>-chmy</i> .	Normą jest <i>-śmy</i> , na etapie pełnej normalizacji, brak <i>-chmy</i> .
3)	Panuje <i>-śmy</i> , jest to niepełna normalizacja.	Bezwyjątkowo panuje <i>-śmy</i> .

Procesy te związane są z działaniem tendencji do upraszczania systemu. Ich przebieg w dobie średniopolskiej uwidacznia średnia zanikania form regresywnych przedstawiona na wykresie nr 9.

Wykres nr 9. Średnia wycofywania form regresywnych grupy 3.

Linia zaniku w przypadku tych wariantów przebiega bardzo nierównomiernie. Między OI a OII widoczny jest szybki spadek, następnie niemal równie szybki ich wzrost, po czym ponownie gwałtowny spadek. Początkowe wypieranie form dotyczy jednak w rzeczywistości tylko procesu w 1. sg i 3. pl czasowników koniugacji I z tematem zakończonym na *-r-/-rz-*. Wariant regresywny zanika w ich przypadku już w OIII. Tymczasem końcówka *-chmy*, zarówno w czasie przeszłym, jak i teraźniejszym czasownika *być* do OIII stopniowo narasta. Tempo narastania większe jest między OII a OIII, następnie między OIII a OIV *-chmy* zostaje również wycofane z języka literackiego. Procesy te łączy nie tylko kierunek normalizacji, ale też ich regionalne nacechowanie. Warianty koniugacji I z wyrównanym tematem, zakończone na *-rzę*, *-rzą*, pojawiają się w zebranych materiale w odmianie wielkopolskiej i małopolskiej, a o dialektalnym charakterze samego *bierzę*, *bierzą* pisze W. Śmiech. Z Małopolską związana jest także końcówka *-chmy*.

Najliczniejsza jest grupa czwarta. Znajdują się w niej procesy, w których w dobie średniopolskiej dochodzi do zachwiania odziedziczonej z doby staropolskiej normy. Wykaz tych procesów podany został poniżej, włączono do tej grupy również zmiany zachodzące w pojedynczym leksemie (*zwać*), charakter leksykalny mają także zmiany związane z przejściem z koniugacji I A do II.

- 1) Enklityka werbalna w czasie przeszłym: wariant progresywny z enklityką werbalną dołączoną do imiesłowu, regresywny z ruchomą enklityką werbalną, np. *byłem* || *żem był*.

- 2) Enklityka werbalna w czasie zaprzeszczonego: wariant progresywny z enklityk4 dołączoną do imiesłowu odmienianego czasownika, regresywny z ruchom4 enklityk4 werbaln4, np. *dałem był* || *żem był dał*.
- 3) Szyk elementów czasu zaprzeszczego: wariant progresywny ze słowem posiłkowym w postpozycji, regresywny ze słowem posiłkowym w prepozycji, np. *widział był* || *był widział*.
- 4) Użycie czasu zaprzeszczego.
- 5) Czasownik *zwać* i pochodne: wariant progresywny *zwie*, regresywny *zowie*.
- 6) Czasowniki koniugacji I z tematem kończ4cym się na zwart4 tylnolub przedniojęzykow4, typu *biec*, *ciec*, *rzec* i złożenia z *-si4c*: wariant progresywny formy koniugacji II, regresywny formy koniugacji I kl. A, np. *bieży* || *biegnie*.

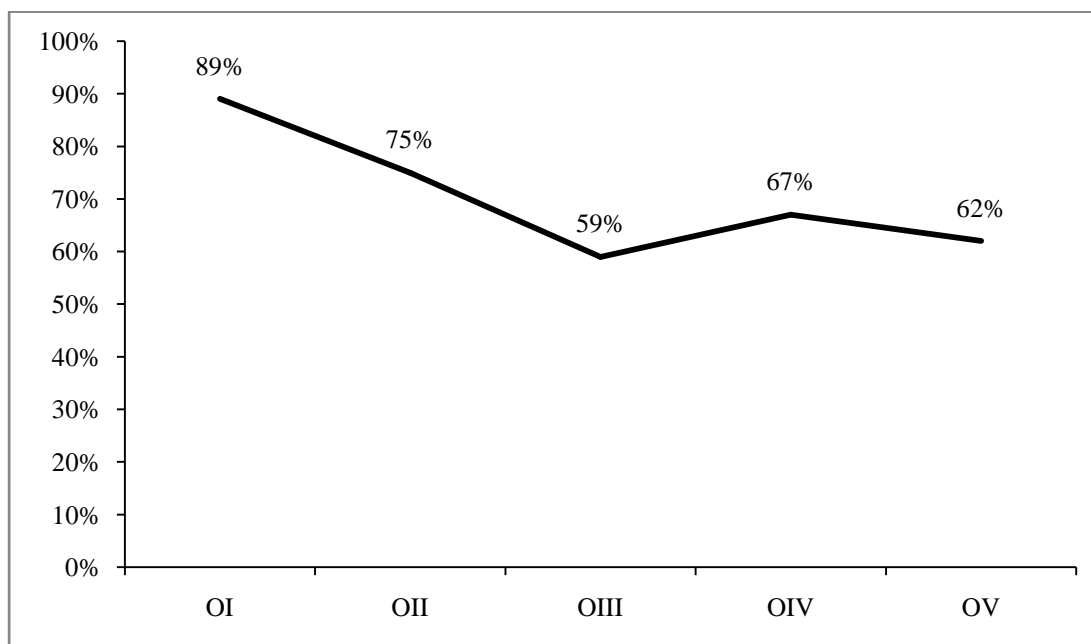
Podobnie jak w grupie pierwszej, tak i tu wiele spośród procesów nie należy do zjawisk nowych. Zmiany dokonuj4ce się w czasie przeszłym, a takżę w szyku i łączliwosci enklityki czasu zaprzeszczego mają bezpośredni związek z procesami trwaj4cymi w dobie staropolskiej. W przypadku czasowników koniugacji I A tylko w niektórych leksemach można obserwować zmiany dopiero od doby średniopolskiej, sama tendencja do przesuwania w obręb innej odmiany, a takżę pierwsze postaci wariantywne większości czasowników koniugacji I kl. A pojawiają się również w dobie staropolskiej. Najmłodsze procesy, które wykryzalizowały się dopiero w dobie średniopolskiej, to zanikanie czasu zaprzeszczego i zmiana tematu praes. czasownika *zwać*. Poniżej przedstawiony został stan normy w powyższych procesach na początku i końcu doby średniopolskiej.

Proces	Początek doby średniopolskiej	Koniec doby średniopolskiej
1)	Panuje stara norma typu <i>żem był</i> , ale jest to niepełna normalizacja.	Brak normy, minimalna przewaga progresywnego <i>byłem</i> .
2)	Panuje typ z ruchom4 enklityk4 werbaln4, jest to niepełna normalizacja.	Brak normy, przeważa typ z ruchom4 enklityk4 werbaln4.
3)	Panuje szyk ze słowem posiłkowym w prepozycji (niepełna	Brak normy, przeważa szyk ze słowem posiłkowym

	normalizacja).	w prepozycji.
4)	Formy czasu zaprzeszłego w każdym tekście opisującym fakty historyczne.	Brak form czasu zaprzeszłego w pojedynczych tekstach opisujących fakty historyczne.
5)	Panuje stara norma <i>zowie</i> .	Nadal panuje <i>zowie</i> , ale spada do etapu niepełnej normalizacji.
6)	Normą są czas. koniugacji I kl. A (pełna normalizacja).	Normą są nadal czas. koniugacji I kl. A, ale na etapie niepełnej normalizacji.

Wycofywanie czasu zaprzeszłego, zmiany w koniugacji I kl. A oraz zmiana tematu *praes.* czasownika *zwać* nastąpiły pod wpływem działania tendencji do upraszczania systemu. W pozostałych procesach widoczny jest wpływ tendencji do semantyzacji (szerzenie się form syntetycznych, zmiana szyku w czasie zaprzeszłym).

Przebieg w dobie średniopolskiej procesów z grupy czwartej uwidacznia średnia zanikania form regresywnych przedstawiona na wykresie nr 10.

Wykres nr 10. Średnia wycofywania form regresywnych grupy 4.

W związku z tym, iż znalazła się w tej grupie większość procesów zachodzących w czasach przeszłych, a zaledwie dwa z czasu teraźniejszego i przyszłego prostego, wykres ten i przedstawiony w rozdziale drugim części drugiej wyglądają bardzo podobnie.

Linia zanikania wariantów regresywnych opada mniej więcej równo od OI do OIII. Następnie, między OIII a OIV, wznosi się, ale od OIV do OV ponownie opada, choć już nie tak ostro, jak na początku.

Zmiana kierunku, widoczna między OIII a OIV, wiąże się głównie z nasileniem wariantów regresywnych w czasie zaprzeszyłym i czasowniku *zwać*. Nie dotyczy natomiast form analitycznych czasu przeszłego złożonego równo i stałym tempem wycofywanych z języka literackiego ani form koniugacji I kl. A, których przebieg jest dokładnie odwrotny. Narastanie form regresywnych w 2. poł. XVII w. pokrywa się w czasie zaprzeszyłym z nasilającym się od OIII do OV zróżnicowaniem regionalnym. Widoczne jest to zarówno w średnim natężeniu konstrukcji zaprzeszyłych w tekstach, jak i w szyku czasu zaprzeszłego. Również czynniki regionalne grają ważną rolę w procesie zmiany tematu praes. w czasowniku *zwać* i jego pochodnych. Innowacyjna postać początkowo występuje bowiem wyłącznie w źródłach małopolskich i mazowieckich. I właśnie w mazowieckich między OIII a OIV zaczyna jej ubywać, wypierana jest bowiem przez postać regresywną.

Piątą grupę tworzą procesy, w których przez całą dobę średniopolską nie wykrystalizowuje się norma, a warianty silnie ze sobą rywalizują.

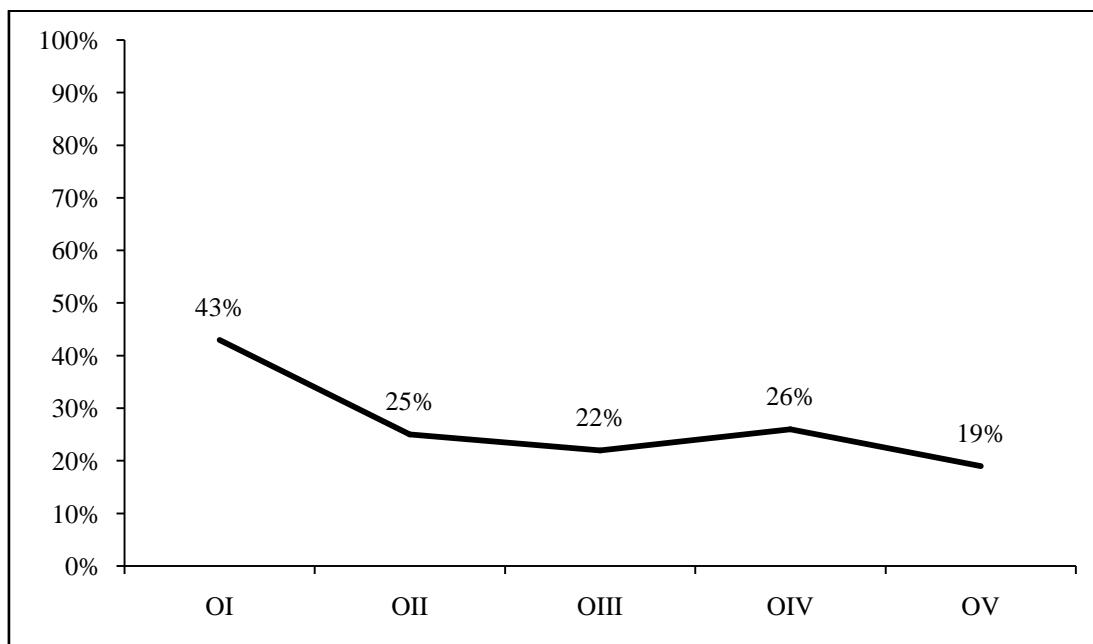
- 1) 1. i 2. osoba czasownika *być*: wariant progresywny syntetyczny, regresywne analityczny pełny i eliptyczny, np. *jestem* || *żem jest* || *żem*.
- 2) Czas przyszły złożony: wariant progresywny ze słowem posiłkowym w postpozycji i bezokolicznikiem, regresywne ze słowem posiłkowym w prepozycji i odmienianym czasownikiem w postaci bezokolicznika lub imiesłowu, np. *robić będzie* || *będzie robił* || *będzie robić*.

Oba procesy zapoczątkowane zostały w dobie staropolskiej, średniopolska stanowi zatem ich kontynuację. Finalizacja procesu przypada natomiast w przypadku 1. i 2. osoby czasownika *być* dopiero na dobę nowopolską, zaś w czasie przyszłym złożonym wariantowość trwa do dzisiaj.

Proces	Początek doby średniopolskiej	Koniec doby średniopolskiej
1)	Brak normy, przeważa wariant eliptyczny, np. <i>żem</i> .	Brak normy, przeważa wariant syntetyczny, np. <i>jestem</i> .

2) Brak normy, przewaga form z imiesłowem i słowem posiłkowym w prepozycji, np. <i>będzie robił</i> .	Brak normy, ale dominującym jest wariant z bezokolicznikiem i słowem posiłkowym w postpozycji, np. <i>robić będzie</i> .

Zarówno w czasie przyszłym złożonym, jak i w 1. i 2. os. czasownika *być* widoczne jest działanie tendencji do uwydatniania opozycji. Przebieg zanikania form regresywnych z grupy piątej w dobie średniopolskiej przedstawia wykres nr 11.

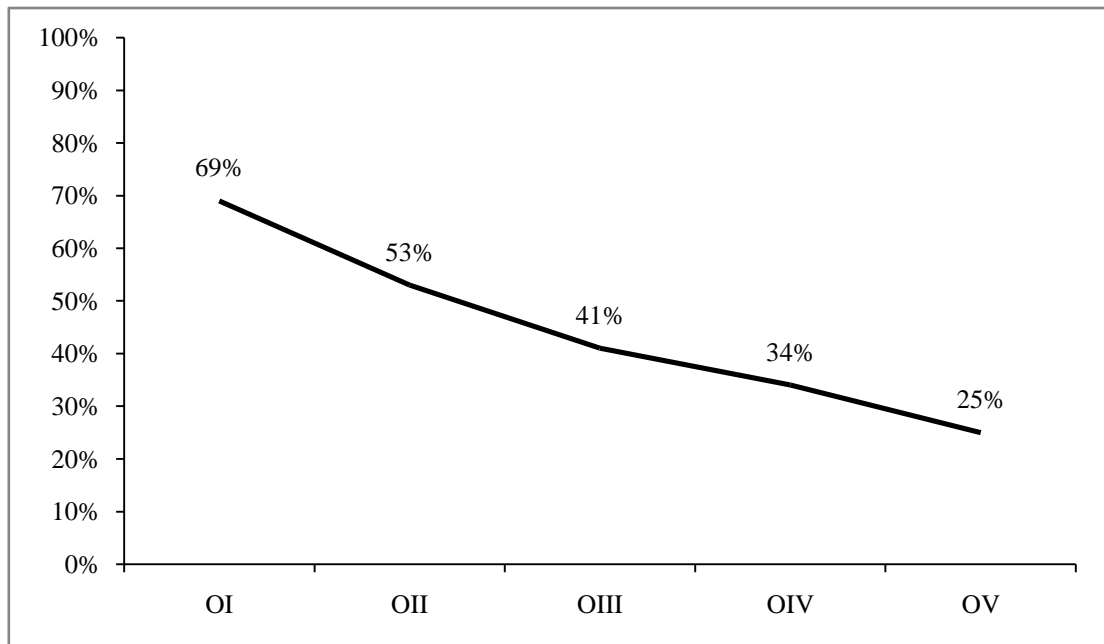

Wykres nr 11. Średnia wycofywania form regresywnych grupy 5.

Linia zaniku form regresywnych opada systematycznie od OI do OIII. Szybsze tempo zmian widoczne jest zwłaszcza między OI a OII, następnie zwalnia. Między OIII a OIV obserwuje się wzrost użycie wariantów dotychczas wycofywanych, po czym ponownie linia opada.

Znaczne tempo zanikania form regresywnych między OI a OII dotyczy w 1. i 2. osobie czasownika *być* przede wszystkim postaci eliptycznej, w mniejszym stopniu analitycznej pełnej. Tymczasem w czasie przyszłym złożonym zanikają równocześnie oba warianty regresywne. Natomiast między OIII a OIV w czasie przyszłym złożonym rozprzestrzeniają się wyłącznie formy imiesłowowe. Z kolei w czasowniku *być* tylko wariant analityczny pełny.

Podsumowujący może być wykres dla wszystkich form regresywnych (wykres nr 12).

Wykres nr 12. Średnia wycofywania form regresywnych wszystkich grup

W XVI w. widoczny jest intensywny wzrost procesów normalizacyjnych. Stan taki utrzymuje się w części procesów w 1. poł. XVII w., w wielu jednak tempo normalizacji zmniejsza się, ale ich kierunek pozostaje utrzymany. W 1. poł. XVII w. zaczynają także powoli narastać różnice między poszczególnymi odmiankami regionalnymi. Wyrażna zmiana następuje w 2. poł. XVII w. W sporej grupie procesów obserwuje się w tym czasie narastanie wariantu dotychczas wycofywanego. Pojawiają się także duże różnice między regionami. Natomiast w 1. poł. XVIII w. ponownie procesy normalizacyjne przybierają na sile, ale ich tempo nie jest już tak wysokie jak na początku doby średniopolskiej. W okresie tym maleją także różnice między odmiankami regionalnymi, przy czym zaznacza się wyraźny podział na północ i południe. Wahania w 2. poł. doby średniopolskiej nie dotyczą jednak wszystkich dokonujących się przeobrażeń. Przez cały czas działała bowiem grupa procesów, w których obserwować można stały, równomierny wzrost wariantu progresywnego.

Celem dysertacji było ukazanie i analiza procesów normalizacyjnych form czasownikowych w zakresie kategorii czasu w dobie średniopolskiej ze wskazaniem działających tendencji, tempa zmian i momentów przełomowych.

Przyjrzenie się trzynastu procesom pokazało, że w dobie średniopolskiej silnie działała zarówno tendencja do uproszczania systemu, jak i do uwydatniania opozycji. W znacznej grupie procesów w czasie teraźniejszym i przyszłym prostym doprowadziły one do wytworzenia nowej normy. Tu tempo zmian jest bardzo szybkie i niczym niezakłócone do momentu wejścia wariantów progresywnych w obręb niepełnej normalizacji bądź wyraźnego zbliżenia się do niej. W późniejszym czasie widoczne jest oddziaływanie na tempo czynników leksykalnych i regionalnych. W czasie teraźniejszym w jednym procesie, dokonującym się pod wpływem tendencji do uwydatniania opozycji, doprowadzana zostaje również do końca normalizacja rozpoczęta w dobie staropolskiej. Natomiast w pojedynczych procesach, mających głównie charakter dialektalny, doszło w dobie średniopolskiej do ustabilizowania zachwianej normy.

Inaczej zmiany wyglądają w procesach dokonujących się w czasach przeszłych, a także nielicznych procesach czasu teraźniejszego. Wymienione tendencje, głównie tendencja do uwydatniania opozycji, doprowadziły w nich do osłabienia, a nawet wycofania normy odziedziczonej z doby staropolskiej, nie wytwarzając jednak jeszcze normy własnej. Jest to zatem dla tych procesów okres przejściowy. Tempo zmian jest tu wysokie tylko w początkowym okresie, następnie spada. Podobnie sytuacja wygląda w czasie przyszłym złożonym i jednym procesie czasu teraźniejszego, także dokonujących się pod wpływem tendencji do uwydatniania opozycji, w których przez całą dobę średniopolską brak normy. Tempo zmian jest tu również początkowo wysokie, następnie opada.

W każdym okresie normalizacja form werbalnych przebiega nieco inaczej, najwyraźniej jednak wyodrębnia się 2. poł. XVII w., w której tempo zmian jest najniższe. W tym czasie w wielu procesach dochodzi do ponownego rozprzestrzeniania się wariantu regresywnego, widoczne są także największe różnice między odmiankami regionalnymi języka literackiego. Wyjaśnić to można za I. Bajerową: tendencja do normalizacji „ma źródło też w świadomości językowo-kulturowej użytkowników, siła tendencji jest zależna od siły tej świadomości.

Kiedy więc dochodzi do zachwiania stosunków społeczno-kulturowych i osłabienia życia kulturalnego, słabnie też tendencja normalizacyjna”¹.

Potwierdza to słuszność stawiania przez historyków języka cezury w połowie wieku XVII, jak czynią T. Lehr-Spławiński, S. Słoński, S. Urbańczyk. Nie jest to jednak czas regresu, bowiem w znacznej grupie procesów proces normalizacyjny przebiegał w sposób niezakłócony. Wahania i wpływ czynników zewnętrznych widoczne są natomiast tam, gdzie norma się jeszcze nie wykrystalizowała, a warianty silnie się ze sobą ścierają.

¹ I. Bajerowa, *Tendencja do normalizacji...*, op. cit., s. 13.

Wykaz źródeł i ich skróty

Okres I

- Bielski M., *Kronika wszytkyego swyata*, Kraków 1551 – **BK**
Bonawentura, *Żywot Pana Jezu Krysta*, tłum. Opec B., Kraków 1539 – **BŻ**
Crescentyn P., *Xięgi o gospodarstwie*, Kraków 1549 – **CX**
Georgievichius B., *Rozmowa z Turczyntem o wierze Krześciańskiej*, Kraków 1548 – **BR**
Miechowita M., *Polskie wypisanie dwoiey krainy świata, którą po łacinie Sarmatia [...] zową [...]*, tłum. Glaber A., Kraków 1535 – **MP**
Spiczyński H., *O ziolach tuteicznych y zamorskich*, Kraków 1542 – **SZ**

Okres II

- Brenz J., *Ewanielia od Jana Świętego [...] półtorastu kazaniem ięzykiem łacińskim wyłożona [...] na polski przeł. [...]*, tłum. Agryppa W., Wilno 1588 – **BE**
Dorokonstejski K.M., *Hippica to iest o koniach xięgi*, Kraków 1603 – **DH**
Górnicki Ł., *Rzecz o dobrodzieystwach z Seneki wzięta*, Kraków 1593 – **GR**
Grodzicki S., *O jednej osobie [...] Kazan szesc*, Wilno 1589 – **GJ**
Orzechowski S., *Oksza Stanisława Orzechowskiego na Turka*, tłum. Januszowski J., Kraków 1590 – **JO**
Junga A., *Rozwiązanie pięćdziesiąt y dwu Quaestiy ministrow Nowo-Ewangelickich Jezuitom zadanych [...]*, Poznań 1593 – **JR**
Lipsius I., *Politica Panskie, to iest nauka iako pan y kazdy przelozony ządnie żyć y sprawować się ma*, tłum. Szczerbic P., Kraków 1595 – **LP**
Sarnicki S., *Statuta y metrika przywileiow Koronnych*, Kraków 1594 – **SSt**
Sokołowski S., *Sprawiedliwy Ioseph albo o męce y śmierci [...] Iezvsa Krysta Rozmyślania*, tłum. Bogusławski J., Kraków 1596 – **SS**
Wereszczyński J., *Kazania albo cwiczenia Chrześcijańskie na XVIII niedziel*, Kraków 1587 – **WK**

Okres III

- Cichowski M., *Trzydzieści przyczyn, dla których każdy [...] ma się odrażać od zboru tego, który arriańskim zowią [...]*, Kraków 1652 – **CT**
Czaradzki G., *Proces sądowy*, Warszawa, 1640 – **CP**
Dubowicz A., *Haft ręką bieżącą*, Wilno 1645 – **DHa**
Dubowicz A., *Kazanie na pogrzebie*, Wilno 1645 – **DK**

- Dubowicz A., *Wyprawienie osoby*, Wilno 1642 – **DW**
- Dubowicz J., *Hierarchia abo o zwierzchnosci w cerkwi bozey* [...], Lwów 1644 – **DHi**
- Mijakowski J., *Zbożny pobyt po śmierci świątobliwie zmarłej* [...] *Jey Mci Paniey Helźbiety Myszkowskiej*, Kraków 1644 – **MZ**
- Mijakowski J., *Kokosz wprzod pp. Krakowianom w kazaniu za kolędę dana* [...], Kraków 1646 – **MK**
- Mijakowski J., *Szczęśliwy w Zakonie Dominikańskim marnotrawca Thomasz z Aquinu* [...], Kraków 1643 – **MS**
- Okolski S., *Kontynuacja diaryusza wojennego*, Kraków 1639 – **OK**
- Olszewski J., *Kazania albo tytuły* [...] *rożnych lat rożnym osobom wystawione*, Wilno 1645 – **OKa**
- Opatowczyk A., *Posel zbawienia panien zakonnych klasztoru Świętego Andrzeia, adwentowe nabożenstwa podawaiący*, Kraków 1644 – **OP**
- Piğłowski W., *Kazanie na pogrzebie* [...] *Jana Olbrachta Smoguleckiego* [...], Poznań 1650 – **PKS**
- Piğłowski W., *Kazanie na pogrzebie Mości Xiędzia Zygmunta Cieleckiego*, Poznań 1652 – **PKC**
- Piğłowski, W., *Rzeka pokoiu y strumien powodz sławy niosący. to iest: kazanie na pogrzebie* [...] *Konstancyey z Lubomirza Czarnkowskiej* [...], Poznań 1646 – **PR**
- Pruszcz P.H., *Kleynoty stołecznego miasta Krakowa abo kościoły* [...] *krotko opisane*, Kraków 1650 – **PK**
- Radziwiłł A.S., *Żywot Panny Maryi*, Warszawa 1650 – **RŻ**

Okres IV

- Brykner D., *Theologia zakonna człowieka zakonnego ucząca* [...], Kraków 1689 – **BT**
- Bujnowski M., *Droga do Domu wieczności*, Wilno 1688 – **BD**
- Kwiatkiewicz J., *Roczne dzieie koscielne od roku Pańskiego 1198 az do lat naszych* [...], Kalisz 1695 – **KR**
- Lubomirski S.H., *Rozmowy Artaxessa y Ewandra, w ktorych polityczne, moralne y naturalne uwagi zawarte*, Warszawa 1694 – **LR**
- Młodzianowski T., *Rozmyślenia albo lekcja duchowna, cz. I i II*, Lublin 1699 – **MR**
- Piskorski S., *Żywoty Oycow, abo dzieie y duchowne powieści starcow, zakonnikow, pustelnikow wschodnich. Księga I*, Kraków 1688 – **PŻ**
- Solski S., *Geometra y architekt polski*, Kraków 1690 – **SG**
- Wąsowski B.N., *Podniety nabożenstwa zakonnego*, Poznań 1687 – **WP**
- Załuski A.C., *Kazania ktore sie na prędce zebrać mogły*, Warszawa 1696 – **ZK**

Okres V

Beimler S., *Medyk domowy Samuela Beimlera* [...], tłum. Jelonek J.J., Leszno 1749 – **BM**

Boethius A.M.T.S., *Konsolacja filozofii*, tłum. Wielopolski K., Warszawa 1750 – **BKo**

Bystrzonowski W., *Informacya matematyczna* [...], Lublin 1749 – **BI**

Czaszyński R., *Obrot całego roku kazaniami niedzielnymi ku wieczności skierowany* [...], Warszawa 1745 – **CO**

Guevara A., *Zegar monarchow z życia M. Aureliusza cesarza rzymskiego* [...], Leszno 1751 – **GZe**

Hylzen J.A., *Inflanty w dawnych swych [...] dziejach [...] zebrane, y [...] podane* [...], Wilno 1750 – **HI**

Legucki J., *Kazania na solennych pogrzebach* [...], Lwów 1750 – **LK**

Poszakowski J., *Historia luterska o początkach y roskrzewieniu się tej sekty oraz nie ktore rewolucye w sobie zawieraiąca* [...], Wilno 1745 – **PH**

Pułaski F., *Krótka Annotacya Seymów Warszawskich, Grodzieńskich, także Elekcji y Koronacyi Nayiasniejszych Królów Ichmościów Polskich* [...], Lublin 1740 – **PKr**

Sikorski M., *Rok odkupienia. Rok dniami męki Jezusowej wymierzony* [...], Lwów 1747 – **MRo**

Wąsowski G., *Kazania moralne na niektore święta*, Kraków 1743 – **WK**

Źródła dodatkowe:

Gawath J., *Zwierciadło duchowney Łaski* [...], Lwów 1645 – **GZ**

Kobielski J., *Proby nieomylnie ducha prawdziwie zakonnego* [...], Poznań 1746 – **KP**

Roa M., *Czyszciec albo stan dusz w czyscu cierpiących* [...], tłum. Wdziekoński S., Wilno 1695 – **RC**

Reszka S., *Przestroga pastyrska do miasta Warszawskiego*, Poznań 1585 – **RP**

Uffan D., *Archelia albo artilleria to iest [...] informacya o strzelbie*, tłum. Dekan J., Leszno 1643 – **DA**

Wuykowski J.S.K., *Chleb duchowny, wszystkim chrześcianom na posilek w drodze, do Nieba idącym, wystawiony albo raczey katechizm*, Kraków 1746 – **WH**

Bibliografia

- Bajerowa I., *Badanie języka osobniczego jako metodologiczny problem historii języka ogólnego*, w: *Język osobniczy jako przedmiot badań lingwistycznych*, red. Brzeziński J., Zielona Góra 1988, s. 7-14.
- Bajerowa I., *Dwa spojrzenia na ewolucję języka ogólnopolskiego*, „Prace filologiczne” 32, 1998, s. 45-51.
- Bajerowa I., *Frekwencja form i badanie procesów historycznojęzykowych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 41, 1988, s. 69-81.
- Bajerowa I., *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław 1964.
- Bajerowa I., *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 1. *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, Katowice 1986; t. 2. *Fleksja*, Katowice 1992; t. 3. *Składnia, synteza*, Katowice 2000.
- Bajerowa I., *Próba sformułowania kilku praw ewolucji języka (Na materiale historii polskiego języka literackiego)*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 23, 1965, s. 125-142.
- Bajerowa I., *Rola związku formy z funkcją w ewolucji polskiego języka literackiego*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 26, 1968, s. 101-119.
- Bajerowa I., *Strukturalna interpretacja historii języka*, „Język Polski” 49, 1969, s. 82-103.
- Bajerowa I., *Schemat i częściowa formalizacja opisu procesów historycznojęzykowych*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Prace Językoznawcze” 1, 1969, s. 7-21.
- Bajerowa I., *Tendencja do normalizacji jako główny czynnik rozwojowy polskiego języka ogólnego*, w: *Studia historycznojęzykowe. III. Rozwój polskiego systemu językowego*, red. Rymut K., Rzepka W.R., Kraków 2000, s. 9-14.
- Bajerowa I., *Wpływ techniki na ewolucję języka polskiego*, Kraków 1980.
- Bajerowa I., *Zarys historii języka polskiego 1939-2000*, Warszawa 2005.
- Bajerowa I., *Zmiany fleksji zaimków w XIX-wiecznej polszczyźnie ogólnej (normalizacja i przekształcenia normy)*, „Język Polski” 60, 1980, s. 105-114.
- Bajerowa I., *Zmiany fleksyjne języka polskiego we współczesnym trzydziestoleciu na tle zmian fleksyjnych języka dawniejszego (XVIII w., XIX w.)*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 35, 1977, Kraków, s. 13-25.
- Bajerowa I., *Znaczenie wariacji w ewolucji języka ogólnego*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 40, 1986, s. 19-23.

- Bednarski S., *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków 2003.
- Białoskórska M., *Postrzeżenie zróżnicowania regionalnego polszczyzny do końca XVIII wieku*, w: *Region, regionalizm. Pojęcia i rzeczywistość*, red. Handke K., Warszawa 1993, s. 121-132.
- Bojałkowska K., *Relacje pomiędzy pojęciami „system językowy” i „norma językowa” w wybranych opracowaniach z zakresu kultury języka*, w: *Kształtowanie się wzorów i wzorców językowych*, red. Piotrowicz A., Skibski K., Szczyszek M., Poznań 2009, s. 77-86.
- Borecki M., *Kształtowanie się normy językowej w drukach polskich XVI wieku (na przykładzie oboczności typu pierwszy || pierwszy)*, Wrocław 1974.
- Borowiec H., *Fleksja jako obraz języka pisarza (na przykładzie „Sielanek” Szymona Szymonowica)*, w: *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, red. Wiśniewska H., Kosyl C., Wrocław 1984, s. 37-48.
- Brückner A., *Dzieje języka polskiego*, Warszawa 1925.
- Bugajski M., *Językoznawstwo normatywne*, Warszawa 1993.
- Buttler D., *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny (walencja wyrazów)*, Warszawa 1976.
- Cyran W., *Dlaczego giną w języku polskim formy czasu przyszłego złożone z bezokolicznikiem?*, „Język Polski” 41, 1961, s. 223-224.
- Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S., *Gramatyka historyczna języka polskiego*, wyd. 3 uzup. i popr., Warszawa 2006.
- Doroszewski W., *O istocie fleksji*, w: *Studia i szkice językoznawcze*, Warszawa 1962, s. 306-316.
- Dobrzycki S., *Kultura języka w wieku XVI*, „Ruch Literacki” 6, 1931, s. 289-296.
- Drukarze dawnej Polski. Od XV do XVIII wieku*, red. Kawecka-Gryczowa A. et al., t. 1-4, Wrocław-Warszawa-Kraków 1959-2001.
- Dunaj B., *Frekwencja w interpretacji zmian językowych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 41, 1988, s. 83-89.
- Dunaj B., *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, „Język Polski” 60, 1980, s. 245-254.
- Dunaj B., Mycawka M., *Norma i kodyfikacja*, w: *Kształtowanie się wzorów i wzorców językowych*, red. Piotrowicz A., Skibski K., Szczyszek M., Poznań 2009, s. 67-75.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, wyd. 2 uzup. i popr., red. Polański K., Wrocław 1999.
- Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, red. Urbańczyk S., Wrocław 1978.
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, t. 8 i 9, Warszawa 1978.

- Florczak Z., *Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego XVI wieku*, Wrocław 1967.
- Górecka J., Śmiech W., *Czas przyszły złożony w języku polskim*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 18, 1972, s. 11-38.
- Guiraud P., *Zagadnienia i metody statystyki językoznawczej*, Warszawa 1966.
- Hammerl R., Sambor J., *Statystyka dla językoznawców*, Warszawa 1990.
- Handke K., *Perspektywa paraleli, czyli sposób badania zjawisk językowych*, w: *Paralele w rozwoju słownictwa języków słowiańskich*, red. Popowska-Taborska H., Wrocław 1989, s. 7-17.
- Handke K., *Pojęcie czasu w językoznawczych pracach diachronicznych i synchronicznych*, „Język Polski” 59, 1979, s. 291-293.
- Handke K., *Polszczyzna północnokresowa na tle terytorialnego i społecznego zróżnicowania języka polskiego*, w: *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach wschodnich*, red. Grek-Pabisowa I., Warszawa 1997, s. 9-26.
- Handke K., *Polszczyzna regionalna – problematyka i stan badań; Poglądy na polszczyznę regionalną w literaturze językoznawczej (aneks)*, w: *Polszczyzna regionalna Pomorza*, red. Handke K., t. 1, Wejherowo 1986, s. 7-20; 117-147.
- Heinz A., *Ewolucja pojęć: systemu (struktury) i formy w językoznawstwie*, w: idem, *Język i językoznawstwo. Wybór prac*, Warszawa 1988, s. 36-44.
- Heinz A., *Kategorie przejściowe (pośrednie) w języku*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 25, 1967, s. 45-61.
- Heinz A., *Pojęcie i rola wariantu językowego*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 32, 1974, s. 137-157.
- Hjelmslev L., „Langue” i „parole”, w: *Językoznawstwo strukturalistyczne. Wybór tekstów*, red. Kurkowska H., Weinsber A., Warszawa 1979, s. 9-17.
- Honowska M., *O mechanizmach pewnych procesów morfologicznych (z historii języków słowiańskich)*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 26, 1968, s. 127-138.
- Honowska M., *O morfologii historycznie ale przekrojowo*, „Język Polski” 59, 1979, s. 245-250.
- Honowska M., *Problemy historii fleksji słowiańskiej na tle nowszych ujęć synchronicznych*, Wrocław 1975.
- Kania S., *Norma językowa jako zjawisko społeczne*, w: *Norma językowa w polszczyźnie*, red. Bugajski M., s. 31-35.
- Kawecka-Gryczowa A., *Rola drukarstwa polskiego w dobie Odrodzenia*, Warszawa 1954.
- Kempf Z., *Problem częstości językowej*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu, Filologia Rosyjska IV, 1966, s. 45-59.

- Klemensiewicz Z., *Czynniki sprawcze w rozwoju polszczyzny doby Odrodzenia*, w: idem, *W kręgu języka literackiego i artystycznego*, Warszawa 1961, s. 77-100.
- Klemensiewicz Z., *Historia języka polskiego*, Warszawa 1974.
- Klemensiewicz Z., *O różnych odmianach współczesnej polszczyzny. Próba charakterystyki odmian współczesnej polszczyzny z uwzględnieniem przypuszczalnych warunków ich początkowego rozwoju*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. Budzyk K., Wrocław 1956, s. 195-196.
- Klemensiewicz Z., *Podstawowe wiadomości z historycznej fonetyki i fleksji języka polskiego*, Kraków 1952.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T. i Urbańczyk S., *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1965.
- Klich E., *O nowotworze: wysokożem wylazł, itp. (zam. wysokom wylazł)*, „*Język Polski*” 19, 1934, s. 8-13.
- Klich E., *Ruchome końcówki czasu przeszłego*, „*Język Polski*” 27, 1947, s. 62-63.
- Kobylińska J., *Funkcjonowanie opozycji we fleksji języka polskiego*, „*Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*” 27, 1969, s. 101-105.
- Koppens R., *O czasie zaprzeszłym w języku polskim*, „*Poradnik Językowy*” 3, 1903, z. 2, s. 21-23, z. 3, s. 37-41.
- Kość J., *Studia diachroniczne nad terytorialnym zróżnicowaniem języka polskiego*, w: *Rozprawy o historii języka polskiego*, red. Borawski S., Zielona Góra 2005, s. 291-338.
- Kowalska A., *Badania diachroniczne nad regionalnymi odmianami polszczyzny. Postulaty i uwagi metodologiczne*, w: eadem, *Z historii polszczyzny ogólnej i regionalnej*, Katowice 2002, s. 101-107.
- Kowalska A., *Dwuczłonowe formy 3. osoby czasu przeszłego w XVI w.*, „*Język Polski*” 47, 1967, s. 349-359.
- Kowalska A., *Ewolucja analitycznych form czasownikowych z imiesłowem na -l w języku polskim*, Katowice 1976.
- Kowalska A., *Główne kierunki badań diachronicznych nad regionalnymi odmianami polszczyzny*, w: *Prace językoznawcze*, t. 24. *Studia historycznojęzykowe*, red. Grybosiova A., Kowalska A., Katowice 1996, s. 9-16.
- Kowalska A., *Rozwój nowych form słowa posiłkowego: jestem, jesteś, jesteśmy, jesteście*, w: *Z historii polszczyzny ogólnej i regionalnej*, Katowice 2002, s. 80-98.
- Książek-Bryłowa W., *Język druków zamojskich z XVII wieku*, w: *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, red. Wiśniewskiej H., Kosyl C., Wrocław 1984.
- Książek-Bryłowa W., *Uwarunkowania społeczne normy językowej w XVI wieku*, „*Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*” 32, 1986, s. 139-143.

- Książek-Bryłowa W., *Warianty w systemie a warianty w idiolekcie*, „Prace Językoznawcze. Studia Historycznojęzykowe” 24, Katowice 1996, s. 18-26.
- Książek-Bryłowa W., *Wariantywność a częstotliwość form fleksyjnych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 41, 1988, s. 121-126.
- Kucała M., *Rozwój iteratiwów dokonanych w języku polskim*, Wrocław 1966.
- Kucała M., *Staropolskie przykłady podwajania ruchomej końcówki czasu przeszłego*, „Język Polski” 50, 1970, s. 295-296.
- Kucała M., *Wzmacnianie ruchomej końcówki czasu przeszłego (wtedy mem poszedł, kupił galek soli)*, „Język Polski” 31, 1951, s. 125-127.
- Kuraszkiewicz W., *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, wybór i oprac. Rzepka W.R., Walczak B., Warszawa-Poznań 1986.
- Kurkowska H., *Teoretyczne zagadnienia kultury języka*, w: Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H., *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności gramatycznej*, Warszawa 1971, s. 11-79.
- Kurzowa Z., *Nowe uwagi o genezie i chronologii czasu przeszłego na -ch*, „Język Polski” 68, 1988, s. 203-210.
- Lehr-Spławiński T., *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*, wyd. 2, Warszawa 1951.
- Leszczyński Z., *W XVI w. forma czasu przyszłego złożonego nadal tajemnicą*, „Język Polski” 37, 1957, s. 138-140.
- Lindert B., *Przyczynek do zasięgu staropolskich form czasu przeszłego robilech, robilichmy*, „Język Polski” 45, 1965, s. 182-184.
- Lisowski T., *Polszczyzna początku XVI wieku. Problemy wariantywności i normalizacji fonetyki i fleksji*, Poznań 1999.
- Lubaś W., *Oboczność rzeczownikowej końcówki miejscownika l. mn. -ach || -ách w historii i dialektach języka polskiego*, w: Zeszyty Naukowe UJ, Prace Językoznawcze, z. 3, Kraków 1960.
- Lutto-Kamińska A., *Polska wersja przekładowa „Ex P. Terentii comediis Latinissimae colloquiorum formulae...” Mateusza z Kęt. Studium języka autora na tle polszczyzny XVI wieku*, Warszawa 2010.
- Łoś J., *Gramatyka polska Część III. Odmiennia (fleksja) historyczna*, Lwów 1927.
- Łoś J., *Gramatyka w dawnej Polsce*, „Język Polski” 1, 1913, s. 216-221.
- Malcówna M., *Archaizmy I koniugacji I kl. w języku polskim*, „Język Polski” 36, 1956, s. 325-346.
- Mańczak W., *Enklityki i proklityki w języku polskim*, „Język Polski” 32, 1952, s. 66-76.
- Mańczak W., *Najważniejsze uwarunkowanie rozwoju językowego: frekwencja*, w: *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych*, red. Wrocławska E., Warszawa 1994, s. 87-93.

- Mańczak W., *Problemy językoznawstwa ogólnego*, Wrocław 1996.
- Mańczak W., *XVI-wieczne wyrażenia typu pisał jest, pisali są*, „*Język Polski*” 48, 1968, s. 298-301.
- Migdał J., *O języku Andrzeja Glabera z Kobylina. Studium normalizacji polszczyzny wczesnorennesansowej*, Poznań 1999.
- Milewski T., *Nowe prace o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. Budzyk K., Wrocław 1956, s. 60-81.
- Miodek J., *Kultura języka w teorii i praktyce*, Wrocław 1983.
- Miodek J., *Norma językowa (fragment artykułu z Encyklopedii kultury polskiej XX w. – tom: Współczesny język polski, pod red. J. Bartmińskiego, Wrocław 1993)*, w: *Norma językowa w polszczyźnie*, red. Bugajski M., Zielona Góra 1995, s. 25-29.
- Nitsch K., *Tajemnice polskiego czasu przyszłego złożonego*, „*Język Polski*” 36, 1956, s. 190-196.
- Pihan A., *Z dziejów kształtowania się norm polszczyzny literackiej XVII wieku w zakresie leksyki*, w: *Procesy rozwojowe w językach słowiańskich*, red. Zieniukowa J., Warszawa 1992, s. 125-136.
- Pihan-Kijasowa A., *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań 1999.
- Pihan-Kijasowa A., *Słownictwo z zakresu handlu w prozie Bolesława Prusa (na tle XIX-wiecznej leksyki handlowej)*. *Studia*, Poznań 2012.
- Pihan-Kijasowa A., *Stan badań nad normalizacją literackiej polszczyzny XVII wieku w zakresie fonetyki i fleksji. Zarys problematyki*, w: *Ścieżkami pięknej polszczyzny. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Mirosławie Białoskórskiej z okazji 65-lecia urodzin i 45-lecia pracy zawodowej*, red. Mariak L. i Seniów A., Szczecin 2011, s. 167-183.
- Pisarkowa K., *Tryb przypuszczający i czas zaprzeczły w polszczyźnie współczesnej (formy i funkcje)*, „*Język Polski*” 52, 1972, s. 183-189.
- Polski słownik biograficzny*, red. Konopczyński W. et al, t. 1-44, Kraków 1935-2007.
- Polshczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, red. Ostaszewska D., Katowice 2002.
- Rittel T., *Niektóre problemy redundancji i szyku enklityki w języku polskim*, „*Język Polski*” 52, 1972, s. 88-98.
- Rittel T., *Polski czas przeszły i tryb przypuszczający z zaimkiem*, w: *Prace Językoznawcze I. Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie*, z. 38, Kraków 1970, s. 91-108.
- Rittel T., *Tak zwana „przejściowa analityczność” polskiego praeteritum*, w: *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Rzeszowie. Nauki humanistyczne. Filologia Polska*, Rzeszów 1972, z. 6 (13), s. 117-127.
- Rittel T., *Szyk członów w obrębie form czasu przeszłego i trybu przypuszczającego*, Wrocław-Warszawa 1975.

- Rospond S., *Kultura językowa w Polsce XVI wieku. I. Polemika poprawnościowa J. Maleckiego z J. Seklucjanem*, „Język Polski” 23, 1938, z. 2, s. 45-52.
- Rospond S., *Kultura językowa w Polsce XVI wieku. II. Polemika poprawnościowa J. Maleckiego z S. Murzynowskim*, „Język Polski” 24, 1939, z. 4, s. 115-121.
- Rospond S., *Problem genezy polskiego języka literackiego. Uwagi polemiczne do artykułów T. Milewskiego i W. Taszyckiego*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. Budzyk K., Wrocław 1956, s. 117-177.
- Rospond S., *Studia nad językiem polskim XVI wieku (Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandecki-Malecki, Grzegorz Orszak)*, Wrocław 1949.
- Rossowski J., *W sprawie partykuły że, rozszerzającej słowo posiłkowe być*, „Poradnik Językowy” 1934, z. 7, s. 114-116.
- Rossowski J., *Kłopoty z enklitykami*, „Poradnik Językowy” 1936/1937, z. 1, s. 21-30.
- Rzepka W.R., *Odrębność regionalna polszczyzny literackiej w Wielkopolsce w XVI-XVII wieku*, w: *Munera linguistica Ladislao Kuraszkiewicz dedicata*, red. Basaj M., Zagórski Z., Wrocław 1993, s. 275- 282.
- Rzepka W.R., *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI-XVII wieku*, Poznań 1985.
- Rzepka W.R., *Dopelniacz w funkcji biernika męskich form osobowych w liczbie mnogiej w polszczyźnie XVII w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1975.
- Rzepka W.R., *Rodowód polszczyzny Wielkopolan*, w: *Słownik gwary miejskiej Poznania*, red. Gruchmanowa M., Walczak B., Warszawa-Poznań 1997, s. 7-19.
- Rzepka W.R., Walczak B., *Łukasza Górnickiego teoria kultury języka*, „Studia Polonistyczne” 18/19, 1992, s. 147-186.
- Sambor J., *Badania statystyczne nad słownictwem (na materiale „Pana Tadeusza”)*, Wrocław 1969.
- Sambor J., *Lingwistyka kwantytatywna – stan badań i perspektywy rozwoju*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 41, 1988, s. 47-65.
- Sambor J., *Słowa i liczby. Zagadnienia językoznawstwa statystycznego*, Wrocław 1972.
- Selberg O., *Szyk enklityk preterytalnych w polszczyźnie pisanej*, „Scando-Slavica” 16, 1970, s. 225-235.
- Siekierska K., *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław 1974.
- Siuciak M., *Kształtowanie się kategorii gramatycznej liczebnika w języku polskim*, Katowice 2008.
- Skubalanka T., *O pojęciu wariantu fleksyjnego*, „Z Polskich Studiów Sławistycznych. Językoznawstwo” 6, 1983, s. 369-381.
- Skubalanka T., Książek-Bryłowa W., *Wariantywność polskiej fleksji*, Wrocław 1992.

- Słoński S., *Historia języka polskiego w zarysie*, Warszawa 1953.
- Stieber Z., *Czas przyszły niedokonany w zabytkach polskich XIV i XV wieku (na podstawie pracy magisterskiej S. Gwiazdowskiego)*, Rozprawy Komisji Językowej ŁTN, t. 2, Łódź 1955, s. 231-234.
- Stieber Z., *O typach polszczyzny regionalnej w XVII wieku*, w: idem, *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 267-272.
- Szwejkowska H., *Książka drukowana XV-XVIII wieku. Zarys historyczny*, wyd. 2 uzup., Wrocław-Warszawa 1975.
- Śmiech W., *Rozwój form czasu teraźniejszego czasownika w języku polskim*, Łódź 1967.
- Taszycki W., *Imiesłowy czynne teraźniejszy i przeszły I w języku polskim*, Kraków 1924.
- Taszycki W., *Staropolskie formy czasu przeszłego robilech, robilichmy*, w: *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. 2: *Dialektologia historyczna*, Wrocław 1961, s. 205-209.
- Taszycki W., Milewski T., *Polski język literacki powstał w Małopolsce. Głos w dyskusji nad pochodzeniem literackiej polszczyzny*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. Budzyk K., Wrocław 1956, s. 364-436.
- Tokarski J., *Systematyka historyczna koniugacji polskiej*, w: *Prace filologiczne*, t. 20, Warszawa 1970, s. 191-198.
- Urbańczyk S., *Głos w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, w: *Prace z dziejów języka polskiego*, Wrocław 1979, s. 188-205.
- Urbańczyk S., *Periodyzacja dziejów języka polskiego*, w: idem, *Prace z dziejów języka polskiego*, Wrocław 1979, s. 50-62.
- Urbańczyk S., *Przyczynek do historii polskiego czasu przeszłego*, „Prace Filologiczne” 20, 1970, s. 199-201.
- Urbańczyk S., *Rola wielkich pisarzy złotego wieku na tle innych czynników kształtujących normy języka literackiego*, w: idem, *Prace z dziejów języka polskiego*, Wrocław 1979, s. 206-235.
- Urbańczyk S., *Rozwój języka narodowego. Pojęcia i terminologia*, w: idem, *Prace z dziejów języka polskiego*, Wrocław 1979, s. 7-33.
- Urbańczyk S., *Sytuacja językowa w Polsce XVII wieku*, w: *Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku*, red. Stepień M., Urbańczyk S., Warszawa-Kraków 1992, s. 237-249.
- Walczak B., *Ewolucja języka a kodyfikacja normy*, „Język Polski” 91, 2011.
- Walczak B., *Komu zawdzięczamy polski język literacki?*, w: *Język a chrześcijaństwo*, red. I. Bajerowa, M. Karpluk, Z. Leszczyński, Lublin 1993, s. 33-36.
- Walczak B., *Norma a prognozowanie ewolucji języka*, w: *Norma językowa w aspekcie teoretycznym i pragmatycznym*, red. A. Piotrowicz, M. Witaszek-Samborska, K. Skibski, Poznań 2011, s. 49-56.

- Walczak B., *Norma językowa a praktyka leksykograficzna (rys historyczny)*, w: *Norma językowa w polszczyźnie*, red. M. Bugajski, Zielona Góra 1995, s. 81-92.
- Walczak B., *Przyczyna i skutek w kwantytatywnej interpretacji procesów językowych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 41, 1988, s. 137-144.
- Walczak B., *Zarys dziejów języka polskiego*, Poznań 1995.
- Walczak K., *Drukarnie Kalisza. Zarys dziejów*, Kalisz 1985.
- Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN*, red. Markowski A., Warszawa 2007.
- Wiśniewska H., *Język polski na ziemiach ruskiej i lubelskiej w Rzeczypospolitej szlacheckiej XVI-XVIII wieku*, Lublin 2001.
- Wiśniewska H., *Kulturalna polszczyzna XVII wieku. Na przykładzie Zamościa*, Lublin 1994.
- Wiśniewska H., *Metody opisu koniugacji polskiej w gramatykach XVII wieku*, w: *Studia historycznojęzykowe II. Fleksja historyczna*, red. Kucała M., Rzepka W.R., Kraków 1996, s. 201-208.
- Wiśniewska H., *Sytuacja języka polskiego w XVII wieku*, w: *Odmiany polszczyzny XVII wieku*, red. Wiśniewska H., Kosyl C., Lublin 1992, s. 7-16.
- Wojtyła M., *Oboczność końcówek I os. l. mn. czasu teraźniejszego czasownika -m/-my w historii języka polskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze” z. 35, 1971, s. 125-146.
- Wójcik D., *Ośrodek języka literackiego w Polsce XVI-XVII wieku*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach I, Prace Językoznawcze, Katowice, 1969, s. 120-126.
- Zagrodnikowa A., *Rywalizacja dwu typów czasu przyszłego złożonego: będę pisał – będę pisać. Próba interpretacji statystyczno-stylistycznej*, „Język Polski” 52, 1972, s. 346-358.
- Zawiślakowa E., *Końcówki ruchome czasu przeszłego*, „Język Polski” 54, 1974, s. 194-202.
- Zbróg P., *Norma językowa a skodyfikowana norma językowa – propozycja obiektywizacji opisu*, „Język Polski” 91, 2011, s. 109-116.
- Zieniukowa J., *Z dziejów polszczyzny literackiej w XVIII wieku. Język pism Jana Jabłonowskiego wobec ówczesnych przepisów normatywnych*, Wrocław 1968.
- Zwoliński P., *Gramatyki języka polskiego z XVII wieku jako źródło poznania ówczesnej polszczyzny*, „Poradnik Językowy”, 1957, s. 257-368.
- Zwoliński P., *Wypowiedzi gramatyków XVI i XVII wieku o dialektyzmach w ówczesnej polszczyźnie*, „Pamiętnik Literacki” 43, 1952, z. 1-2, s. 375-407.

Spis tabel

Tabela nr 1. Udział regionów w produkcji wydawniczej kraju.....	40
Tabela nr 2. Reprezentacja regionów w kanonie źródeł.....	41
Tabela nr 3. Ułożenie kanonu według grup tematycznych	43
Tabela nr 4. Wariantywność <i>-my</i> <i>-m</i>	48
Tabela nr 5. Tempo narastania <i>-my</i>	49
Tabela nr 6. Wariantywność <i>-my</i> <i>-m</i> w słowie posiłkowym <i>być</i> czasu przyszłego złożonego	51
Tabela nr 7. Wariantywność <i>-my</i> <i>-m</i> według regionów w OII	53
Tabela nr 8. Wariantywność <i>-my</i> <i>-m</i> według regionów w OIII	53
Tabela nr 9. Wariantywność <i>-my</i> <i>-m</i> według regionów w OIV	54
Tabela nr 10. Wariantywność <i>-my</i> <i>-m</i> według regionów w OV	54
Tabela nr 11. Wariantywność <i>-my</i> <i>-m</i> według drukarń	60
Tabela nr 12. Ekstensja tekstowa wariantów <i>-my</i> i <i>-m</i>	70
Tabela nr 13. Wariantywność <i>-imy</i> (<i>-ymy</i>) <i>-emy</i>	74
Tabela nr 14. Tempo narastania <i>-emy</i>	75
Tabela nr 15. Wariantywność <i>-imy</i> (<i>-ymy</i>) <i>-emy</i> w zależności od poprzedzającej spółgłoski	76
Tabela nr 16. Procentowy udział końcówki <i>-emy</i> w stosunku do <i>-imy</i> (<i>-ymy</i>) w zależności od poprzedzającej spółgłoski w poszczególnych okresach	76
Tabela nr 17. Wariantywność <i>-imy</i> (<i>-ymy</i>) <i>-im</i> (<i>-ym</i>) <i>-emy</i> <i>-em</i>	77
Tabela nr 18. Wariantywność <i>-imy</i> (<i>-ymy</i>) <i>-emy</i> według regionów w OII	78
Tabela nr 19. Wariantywność <i>-imy</i> (<i>-ymy</i>) <i>-emy</i> według regionów w OIII	78
Tabela nr 20. Wariantywność <i>-imy</i> (<i>-ymy</i>) <i>-emy</i> według regionów w OIV	79
Tabela nr 21. Wariantywność <i>-imy</i> (<i>-ymy</i>) <i>-emy</i> według regionów w OV	80
Tabela nr 22. Wariantywność <i>-imy</i> (<i>-ymy</i>) <i>-emy</i> według drukarń	85
Tabela nr 23. Ekstensja tekstowa wariantów <i>-imy</i> (<i>-ymy</i>) i <i>-emy</i>	94
Tabela nr 24. Wariantywność typu <i>dawa, stawa</i> <i>daje, staje</i>	97
Tabela nr 25. Tempo narastania typu <i>daje, staje</i>	98
Tabela nr 26. Wariantywność <i>dawa</i> <i>daje</i> i pochodnych	98
Tabela nr 27. Wariantywność <i>dawa</i> <i>daje</i>	100
Tabela nr 28. Wariantywność <i>stawa</i> <i>staje</i> i pochodnych	100
Tabela nr 29. Wariantywność <i>stawa</i> <i>staje</i>	102
Tabela nr 30. Wariantywność typu <i>poznawa</i> <i>poznaje</i>	103
Tabela nr 31. Tempo narastania typu <i>poznaje</i>	104
Tabela nr 32. Wariantywność typu <i>dawa, stawa</i> <i>daje, staje</i> według regionów w OII	105
Tabela nr 33. Wariantywność typu <i>dawa, stawa</i> <i>daje, staje</i> według regionów w OIII	106
Tabela nr 34. Wariantywność typu <i>dawa, stawa</i> <i>daje, staje</i> według regionów w OIV	106
Tabela nr 35. Wariantywność typu <i>poznawa</i> <i>poznaje</i> według regionów w OIV	107
Tabela nr 36. Wariantywność typu <i>dawa, stawa</i> <i>daje, staje</i> według regionów w OV	108
Tabela nr 37. Wariantywność typu <i>poznawa</i> <i>poznaje</i> według regionów w OV	108
Tabela nr 38. Wariantywność typu <i>dawa, stawa, poznawa</i> <i>daje, staje, poznaje</i> według drukarni	115
Tabela nr 39. Ekstensja tekstowa wariantów typu <i>dawa, stawa</i> <i>daje, staje</i>	131

Tabela nr 40. Ekstensja tekstowa wariantów typu <i>poznawa</i> <i>poznaje</i>	132
Tabela nr 41. Wariantywność w czasownikach <i>biec, ciec, rzec, róść</i> i złożeniach z <i>-siąc</i> ..	137
Tabela nr 42. Tempo narastania form koniugacji II czasowników <i>biec, ciec, rzec, róść</i> i złożeń z <i>-siąc</i>	138
Tabela nr 43. Wariantywność w czasownikach <i>biec, ciec, rzec, róść</i> i złożeniach z <i>-siąc</i> według osoby i liczby	138
Tabela nr 44. Wariantywność typu <i>rzecze</i> <i>rzeknie</i>	139
Tabela nr 45. Wariantywność typu <i>roście</i> <i>rośnie</i>	140
Tabela nr 46. Wariantywność typu <i>roście</i> <i>rośnie</i> ze względu na liczbę	140
Tabela nr 47. Wariantywność typu <i>dosieże</i> <i>dosięgnie</i>	141
Tabela nr 48. Wariantywność typu <i>bieży</i> <i>biegnie</i>	142
Tabela nr 49. Wariantywność typu <i>ciecze</i> <i>cieknie</i>	143
Tabela nr 50. Wariantywność w czasownikach <i>biec, ciec, rzec, róść</i> i złożeniach z <i>-siąc</i> według regionów w OII	144
Tabela nr 51. Wariantywność w czasownikach <i>biec, ciec, rzec, róść</i> i złożeniach z <i>-siąc</i> według regionów w OIII	145
Tabela nr 52. Wariantywność w czasownikach <i>biec, ciec, rzec, róść</i> i złożeniach z <i>-siąc</i> według regionów w OIV	146
Tabela nr 53. Wariantywność w czasownikach <i>biec, ciec, rzec, róść</i> i złożeniach z <i>-siąc</i> według regionów w OV	147
Tabela nr 54. Wariantywność w czasownikach <i>biec, ciec, rzec, róść</i> i złożeniach z <i>-siąc</i> według drukarń	151
Tabela nr 55. Ekstensja tekstowa form koniugacji I kl. A i koniugacji II czasowników <i>biec, ciec, rzec, róść</i> i złożeń z <i>-siąc</i>	159
Tabela nr 56. Wariantywność typu <i>biorę, biorą</i> <i>bierzę, bierzą</i>	163
Tabela nr 57. Wariantywność typu <i>zowę, żywę</i> <i>zowie, żywie</i>	164
Tabela nr 58. Tempo narastania wariantu typu <i>zowie, żywie</i>	165
Tabela nr 59. Wariantywność typu <i>zowę, żywę</i> <i>zowie, żywie</i> według osoby i liczby	165
Tabela nr 60. Wariantywność <i>zowę, zową</i> <i>zowie, zowią</i>	166
Tabela nr 61. Wariantywność <i>zowę, zową</i> <i>zowie, zowią</i> <i>zwę, zwą</i> w 1. sg i 3. pl.....	166
Tabela nr 62. Wariantywność typu <i>zowie</i> <i>zwie</i> w osobach 2., 3. sg i 1., 2. pl	167
Tabela nr 63. Wariantywność <i>żywę, żywą</i> <i>żywie, żywią</i>	168
Tabela nr 64. Wariantywność <i>żywę, żywą</i> <i>żywie, żywią</i> <i>żyję, żyją</i>	168
Tabela nr 65. Wariantywność typu <i>żywie</i> <i>żyje</i> w osobach 2., 3. sg i 1., 2. pl	169
Tabela nr 66. Wariantywność typu <i>biorę, biorą</i> <i>bierzę, bierzą</i> według regionów w OII .	170
Tabela nr 67. Wariantywność <i>zowę, zową</i> <i>zowie, zowią</i> według regionów w OII	171
Tabela nr 68. Wariantywność <i>zowę, zową</i> <i>zowie, zowią</i> <i>zwę, zwą</i> według regionów w OIII.....	171
Tabela nr 69. Wariantywność <i>zowie, zowią</i> <i>zwę, zwą</i> według regionów w OIV	171
Tabela nr 70. Wariantywność <i>zowie, zowią</i> <i>zwę, zwą</i> według regionów w OV	172
Tabela nr 71. Wariantywność końcowej spółgłoski tematu niektórych czasownikach koniugacji I według drukarń	175
Tabela nr 72. Ekstensja tekstowa wariantów typu <i>biorę, biorą</i> <i>bierzę, bierzą</i>	183
Tabela nr 73. Ekstensja tekstowa wariantów typu <i>zowę, zową, żywę, żywą</i> <i>zowie, zowią,</i> <i>żywie, żywią</i>	183
Tabela nr 74. Wariantywność 1. i 2. osoby czasownika <i>być</i>	187

Tabela nr 75. Tempo narastania wariantu syntetycznego	188
Tabela nr 76. Wariantywność form czasownika <i>być</i> według osoby i liczby w OI.....	189
Tabela nr 77. Wariantywność form czasownika <i>być</i> według osoby i liczby w OII	189
Tabela nr 78. Wariantywność form czasownika <i>być</i> według osoby i liczby w OIII	190
Tabela nr 79. Wariantywność form czasownika <i>być</i> według osoby i liczby w OIV	191
Tabela nr 80. Wariantywność form czasownika <i>być</i> według osoby i liczby w OV	191
Tabela nr 81. Wariantywność form 1. i 2. osoby czasownika <i>być</i> według regionów w OII	193
Tabela nr 82. Wariantywność form 1. i 2. osoby czasownika <i>być</i> według regionów w OIII	194
Tabela nr 83. Wariantywność form 1. i 2. osoby czasownika <i>być</i> według regionów w OIV	194
Tabela nr 84. Wariantywność form 1. i 2. osoby czasownika <i>być</i> według regionów w OV	195
Tabela nr 85. Wariantywność 1. i 2. osoby czasownika <i>być</i> według drukarń.....	200
Tabela nr 86. Ekstensja tekstowa wariantów typu <i>jestem</i> <i>żem jest</i> <i>żem</i>	208
Tabela nr 87. Wariantywność <i>-śmy</i> <i>-chmy</i> w 1. pl czasownika <i>być</i>	211
Tabela nr 88. Tempo narastania i zaniku wariantu <i>-chmy</i> w 1. pl czasownika <i>być</i>	211
Tabela nr 89. Wariantywność <i>-chmy</i> <i>-śmy</i> ze względu na grupę tematyczną	212
Tabela nr 90. Wariantywność <i>-śmy</i> <i>-chmy</i> w 1. pl czasownika <i>być</i> według regionów w OII	213
Tabela nr 91. Wariantywność <i>-śmy</i> <i>-chmy</i> w 1. pl czasownika <i>być</i> według regionów w OIII	213
Tabela nr 92. Wariantywność <i>-śmy</i> <i>-chmy</i> w 1. pl czasownika <i>być</i> według drukarń	215
Tabela nr 93. Ekstensja tekstowa wariantów <i>-śmy</i> <i>-chmy</i> w 1. pl czasownika <i>być</i>	220
Tabela nr 94. Wariantywność typu <i>byłem</i> <i>żem był</i>	229
Tabela nr 95. Tempo narastania form syntetycznych.....	231
Tabela nr 96. Wariantywność typu <i>byłem</i> <i>żem był</i> ze względu na osobę.....	231
Tabela nr 97. Wariantywność typu <i>byłem</i> <i>żem był</i> według grupy tematycznej.....	232
Tabela nr 98. Wariantywność typu <i>byłem</i> <i>żem był</i> według regionów w OII.....	233
Tabela nr 99. Wariantywność typu <i>byłem</i> <i>żem był</i> według regionów w OIII	234
Tabela nr 100. Wariantywność typu <i>byłem</i> <i>żem był</i> według regionów w OIV	234
Tabela nr 101. Wariantywność typu <i>byłem</i> <i>żem był</i> według regionów w OV.....	235
Tabela nr 102. Wariantywność typu <i>żem był</i> <i>byłem</i> według drukarń.....	239
Tabela nr 103. Ekstensja tekstowa wariantów typu <i>byłem</i> <i>żem był</i>	250
Tabela nr 104. Wariantywność <i>-śmy</i> <i>-chmy</i> w 1. pl czasu przeszłego	253
Tabela nr 105. Tempo narastania wariantu <i>-chmy</i> w 1. pl czasu przeszłego.....	254
Tabela nr 106. Wariantywność <i>-chmy</i> <i>-śmy</i> według grupy tematycznej	254
Tabela nr 107. Wariantywność <i>-chmy</i> <i>-śmy</i> według regionów w OII	255
Tabela nr 108. Wariantywność <i>-chmy</i> <i>-śmy</i> według regionów w OIII.....	255
Tabela nr 109. Wariantywność <i>-chmy</i> <i>-śmy</i> według drukarń	259
Tabela nr 110. Ekstensja tekstowa wariantów <i>-śmy</i> <i>-chmy</i> w 1. pl czasu przeszłego	267
Tabela nr 111. Zestawienie przeciętnej ilości form czasu zaprzeszłego w źródłach o odpowiedniej tematyce.....	271
Tabela nr 112. Średnie użycie czasu zaprzeszłego według regionów	273
Tabela nr 113. Średnie użycie czasu zaprzeszłego według drukarń.....	277
Tabela nr 114. Wariantywność typu <i>dałem był</i> <i>żem był dał</i> w dobie średniopolskiej.....	285

Tabela nr 115. Tempo narastania wariantu typu <i>dałem był</i> w dobie średniopolskiej	286
Tabela nr 116. Łączliwość enklityki werbalnej w czasie zaprzeszyłym w dobie średniopolskiej według regionów.....	287
Tabela nr 117. Szyk enklityki werbalnej w czasie zaprzeszyłym według drukarń.....	290
Tabela nr 118. Ekstensja tekstowa wariantów z ruchomą enklityką werbalną i unieruchomioną za imiesłowem w czasie zaprzeszyłym	294
Tabela nr 119. Wariantywność szyku czasu zaprzeszyłego.....	297
Tabela nr 120. Tempo narastanie form typu <i>widział był</i> w dobie średniopolskiej.....	299
Tabela nr 121. Szyk czasu zaprzeszyłego według liczby	299
Tabela nr 122. Szyk czasu zaprzeszyłego według osoby.....	301
Tabela nr 123. Szyk czasu zaprzeszyłego według grupy tematycznej.....	302
Tabela nr 124. Szyk czasu zaprzeszyłego według regionów w OII.....	303
Tabela nr 125. Szyk czasu zaprzeszyłego według regionów w OIII	303
Tabela nr 126. Szyk czasu zaprzeszyłego według regionów w OIV	304
Tabela nr 127. Szyk czasu zaprzeszyłego według regionów w OV.....	304
Tabela nr 128. Szyk czasu zaprzeszyłego według regionów według drukarń.....	311
Tabela nr 129. Ekstensja tekstowa wariantów typu <i>był widział</i> i <i>widział był</i>	320
Tabela nr 130. Wariantywność czasu przyszłego złożonego.....	330
Tabela nr 131. Tempo narastania form typu <i>robić będzie</i>	333
Tabela nr 132. Wariantywność czasu przyszłego złożonego w liczbie pojedynczej w OI..	333
Tabela nr 133. Wariantywność czasu przyszłego złożonego w liczbie mnogiej w OI	334
Tabela nr 134. Wariantywność czasu przyszłego złożonego w liczbie pojedynczej w OII.....	335
Tabela nr 135. Wariantywność czasu przyszłego złożonego w liczbie mnogiej w OII.....	336
Tabela nr 136. Wariantywność czasu przyszłego złożonego w liczbie pojedynczej w OIII.....	337
Tabela nr 137. Wariantywność czasu przyszłego złożonego w liczbie mnogiej w OIII.....	338
Tabela nr 138. Wariantywność czasu przyszłego złożonego w liczbie pojedynczej w OIV	339
Tabela nr 139. Wariantywność czasu przyszłego złożonego w liczbie mnogiej w OIV	340
Tabela nr 140. Wariantywność czasu przyszłego złożonego w liczbie pojedynczej w OV.....	340
Tabela nr 141. Wariantywność czasu przyszłego złożonego w liczbie mnogiej w OV.....	341
Tabela nr 142. Wariantywność czasu przyszłego złożonego według regionów w OII.....	344
Tabela nr 143. Wariantywność czasu przyszłego złożonego według regionów w OIII	345
Tabela nr 144. Wariantywność czasu przyszłego złożonego według regionów w OIV	346
Tabela nr 145. Wariantywność czasu przyszłego złożonego według regionów w OV	347
Tabela nr 146. Wariantywność czasu przyszłego złożonego według drukarń.....	355
Tabela nr 147. Ekstensja tekstowa wariantów: <i>robić będzie</i> <i>będzie robić</i> <i>będzie robił</i> czasu przyszłego złożonego.....	367

Spis wykresów

Wykres nr 1. Średnia zanikania form regresywnych w czasie teraźniejszym i przyszłym prostym.....	225
Wykres nr 2. Wycofywanie form regresywnych: a) <i>-m</i> , b) <i>dawa, stawa</i> , c) <i>-ę/-ą</i> , d) <i>-rzę/-rzą</i> , e) <i>żem</i> i <i>żem jest</i>	226
Wykres nr 3. Średnia wycofywania form regresywnych w czasie przeszłym złożonym i zaprzeszłym.....	324
Wykres nr 4. Wycofywanie form regresywnych: a) <i>-żem był</i> , b) <i>-chmy</i> , c) <i>żem był dał</i> , d) <i>był widział</i> ,	324
Wykres nr 5. Wycofywanie form regresywnych: a) <i>będzie robić</i> , b) <i>będzie robił</i> , średnia (śr.).....	371
Wykres nr 6. Rozwój wariantów progresywnych w podziale na regiony: a) Małopolska, b) Wielkopolska, c) Kresy północne, d) Mazowsze.....	374
Wykres nr 7. Średnia wycofywania form regresywnych grupy 1.	378
Wykres nr 8. Średnia wycofywania form regresywnych grupy 2.	380
Wykres nr 9. Średnia wycofywania form regresywnych grupy 3.	382
Wykres nr 10. Średnia wycofywania form regresywnych grupy 4.	384
Wykres nr 11. Średnia wycofywania form regresywnych grupy 5.	386
Wykres nr 12. Średnia wycofywania form regresywnych wszystkich grup	387